

ПЕРВІСНА АРХЕОЛОГІЯ НИЖНЬОГО ПОДСЕСЕННЯ

Шидловський П.С.
Лисенко С.Д.
Кириленко О.С.
Сорокун А.А.
Пічкур Є.В.

ПЕРВІСНА АРХЕОЛОГІЯ НИЖНЬОГО ПОДСЕСЕННЯ

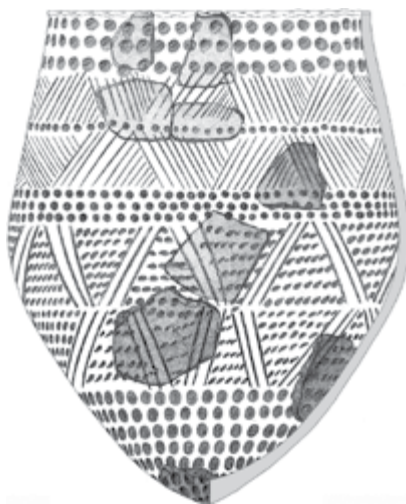

**ШИДЛОВСЬКИЙ П.С., ЛИСЕНКО С.Д., КИРИЛЕНКО О.С.,
СОРОКУН А.А., ПІЧКУР Є.В.**

ПЕРВІСНА АРХЕОЛОГІЯ НИЖНЬОГО ПОДЕСЕННЯ

КИЇВ-НІЖИН 2016

Кафедра археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Department of Archaeology and Museum Studies, Taras Shevchenko National University of Kyiv

ГО Центр палеоетнологічних досліджень імені Хведора Вовка

NGO Th. Vovk Center of Paleoethnological Researches

SCOPES Institutional Partnership Network in Eastern European Neolithic and Wetland Archaeology

SCOPES Інституційна партнерська мережа у вивченні східноєвропейського неоліту та археології річок і озер

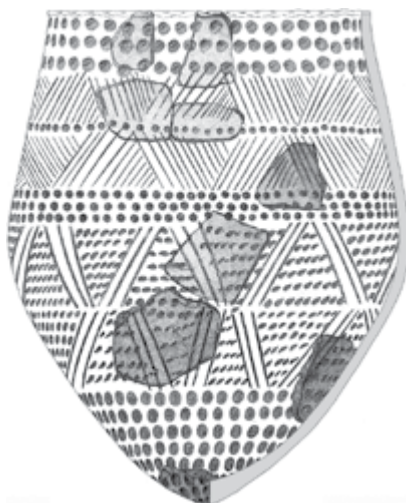
Компанія «Візіком», цифрова картографічна продукція

Visicom company, digital maps worldwide

**SHYDLOVSKYI P.S., LYSENKO S.D., KYRYLENKO O.S.,
SOROKUN A.A., PICHKUR Ye.V.**

PREHISTORIC ARCHAEOLOGY OF THE LOWER DESNA REGION

KYIV-NIZHYN 2016

УДК 902.2(477.51)"631/638"

ББК Т4(4Укр-4Чер)22/27

П-26

Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол №2 від 18 вересня 2015 року)

Рецензенти:

доктор історичних наук, проф. Глаких М.І.,
доктор історичних наук, проф. Отрощенко В.В.,
доктор історичних наук, проф. Ключко В.І.

П-26 *Шидловський П.С., Лисенко С.Д., Кириленко О.С., Сорокун А.А., Пічкур Є.В.*
Первісна археологія Нижнього Подесення. – Київ-Ніжин, 2016. – 344 с., іл.

Книга є спробою реконструкції культурно-історичних процесів, що відбувалися за доби первісності на території Нижнього Подесення, на основі використання археологічних джерел. В роботі чітко окреслюються два основні напрямки, в межах яких проводиться вивчення регіону. Перший – пов'язаний з безпосереднім дослідженням розвитку культури первісного населення Нижнього Подесення на тлі змін природної обстановки, із залученням не лише археологічної інформації, а й даних природничих наук. Другий напрямок пов'язаний зі створенням детальної археологічної карти регіону – каталогізацією та культурно-хронологічною атрибуцією відомих пам'яток.

Запропоноване видання безумовно буде корисним для всіх тих, хто цікавиться первісною історією Середнього Подніпров'я – археологам, історикам-краєзнавцям, дослідникам культурної спадщини, студентам вищих навчальних закладів, усім, кого цікавить стародавня історія та археологія.

Shydlovskiy P.S., Lysenko S.D., Kyrylenko O.S., Sorokun A.A., Pichkur Ye.V.

Prehistoric Archaeology of the Lower Desna Region. – Kyiv-Nizhyn, 2016. – 344 p., ill.

On the base of using of the archaeological sources, this book proposes the attempt of the reconstruction of cultural and historical processes, which were going in prehistoric times on the territory of Lower Desna region. This work clearly concerns two main vectors, in the frames of which the investigation held. First one connected with direct studying of culture development of the prehistory Lower Desna region population on the background of environmental changing, with the using the methods of natural sciences. Second vector – with the creating of detailed archaeological map of the region – making a catalogue with cultural and chronological attribution of known sites.

Proposed edition undoubtedly will be useful for those who are interested in prehistory of Middle Dnieper area – archaeologists, local historians, investigators of cultural heritage, students of high schools, for all who are interested in ancient history and archaeology.

ISBN 978-617-696-423-0

© Шидловський П.С., Лисенко С.Д.,
Кириленко О.С., Сорокун А.А., Пічкур Є.В., 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
<i>Розділ I. ПАЛЕОГЕОГРАФІЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я У ПРАІСТОРИЧНІ ЧАСИ (П.С. Шидловський, С.Д. Лисенко) .....</i>	<i>13</i>
<i>Розділ II. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК НИЖНЬОГО ПОДЕСЕННЯ В ДАВНИНУ .....</i>	<i>35</i>
• Палеоліт та мезоліт (П.С. Шидловський)	35
• Доба неоліту (А.А. Сорокун).....	52
• Період енеоліту (О.С. Кириленко, Є.В. Пічкур)	95
• Доба бронзи – ранній залізний вік (С.Д. Лисенко)	138
<i>Розділ III. АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ НИЖНЬОГО ПОДЕСЕННЯ .....</i>	<i>217</i>
• Пам'ятки Правобережжя	217
• Пам'ятки Лівобережжя	241
ВИСНОВКИ	283
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	289
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	311
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЗЧИК	312
ІМЕННИЙ ПОКАЗЧИК	318
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ	322
SUMMARY	335

CONTENTS

FOREWORD	7
<i>Chapter I.</i> PALEO GEOGRAPHY OF MIDDLE DNIEPER REGION IN PREHISTORIC TIMES (P.S. Shydlovskiy, S.D. Lysenko)	13
<i>Chapter II.</i> CULTURAL DEVELOPMENT OF LOWER DESNA REGION IN ANCIENT TIMES	35
• Palaeolithic and Mesolithic (P.S. Shydlovskiy)	35
• Neolithic epoch (A.A. Sorokun)	52
• Chalcolithic epoch (O.S. Kyrylenko, Ye.V. Pichkur)	95
• Bronze – Early Iron Age (S.D. Lysenko)	138
<i>Chapter III.</i> ARCHAEOLOGICAL SITES OF LOWER DESNA REGION	217
• Sites of the Right Bank	217
• Sites of the Left Bank	241
CONCLUSIONS	283
BIBLIOGRAPHY	289
LIST OF ABBREVIATIONS	311
GEOGRAPHICAL INDEX	312
NAME INDEX.....	318
ILLUSTRATIONS LIST	322
SUMMARY	335

ПЕРЕДМОВА

Одним з найцікавіших напрямків сучасної археологічної науки є просторова археологія, завданням якої є ретельне вивчення давніх пам'яток конкретної території в зв'язку з їхнім природним оточенням. Метою просторової археології є з'ясування, з однієї сторони культурно-хронологічних особливостей розвитку певного регіону на тлі поступово змінної ландшафтної, природно-географічної ситуації, а з іншої – визначення ролі території в загальному історичному розвитку більш широкої області.

Починаючи з кінця XIX ст. територія Нижнього Подесення була об'єктом археологічного дослідження, у результаті чого виявлені пам'ятки лягли в основу виділення фаз, локальних варіантів і археологічних культур епохи неоліту, міднокам'яного віку, періоду бронзи і аж до часів становлення Київської Русі. Однак, не зважаючи на цілком високий ступінь археологічного вивчення та постійний моніторинг стану археологічних пам'яток Нижнього Подесення, дослідження попередніх років, як стаціонарні, так і розвідувальні, мали переважно «точковий» характер. Їх мета полягала у виявленні та дослідженні окремих культурно-хронологічних зрізів, без з'ясування загальної динаміки культурного, демографічного, екологічного розвитку території. Важлива причина, що спонукала авторів до написання цієї праці, – безповоротна руйнація археологічного літопису регіону, спричинена активною забудовою, а також виключенням значних територій з області археологічного вивчення і обстеження,

шляхом обмеження доступу фахівців до вже відомих і невиявлених пам'яток, що викликано приватизаційними процесами останніх років. Таким чином, намагання донести до майбутніх поколінь інформацію про археологічні пам'ятки Подесення, значна частина яких уже втрачені – стало головним стимулом до написання цієї книги.

З огляду на це, дослідження Нижнього Подесення включає такі аспекти: 1. методичний – розробка методики археологічного вивчення регіону для створення моделі його культурно-хронологічного розвитку та можливості її подальшого застосування на інших територіях; 2. науковий – безпосереднє дослідження динаміки культурно-історичних процесів території Нижнього Подесення, на основі вивчення решток життєдіяльності давніх спільнот; 3. пам'яткоохоронний – визначення меж відомих та відкриття нових пам'яток археології з метою створення загальної археологічної карти Нижнього Подесення, яка в майбутньому буде використана для складання планів землекористування, проектів будівництва, створення меж археологічних, охоронних та заповідних територій.

Перший напрямок дослідження включає такі етапи: обробка архівних матеріалів, пов'язаних з археологією Нижнього Подесення; безпосереднє вивчення пам'яток шляхом археологічних розвідок, що передбачають шурфування для встановлення меж поширення та насиченості культурного шару; камеральне опрацювання здобутих матеріалів та обробка

фондових колекцій, що походять з попередніх досліджень Нижнього Подесення; аналітична робота, що пов'язана з використанням картографічного методу для встановлення ареалів поширення певних типів пам'яток, у зв'язку з ландшафтними особливостями території.

Наступний напрямок дослідження передбачає застосування методів простої археології для з'ясування динаміки заселення та поширення певних культурних явищ в конкретному регіоні. Використання картографічного методу дозволяє не тільки виявити географічні та топографічні особливості розташування пам'яток, але й встановити щільність заселеності території, закономірність розселення, опанування різних екологічних ніш та ресурсної бази давнім населенням. Отримані результати виводять на більш високий щабель досліджень – палеоекологічні реконструкції, метою яких є виявлення взаємозв'язку між фізичним (ландшафт, клімат), біотичним (фауна та флора) та соціальним типами оточення. Так, один з засновників географічного підходу в археології, британський археолог О. Кроуфорд стверджував, що за допомогою картографії існує можливість виявляти вплив природи на культуру, а людини – на оточуюче середовище, встановити шляхи пересування колективів, прослідкувати стародавні дороги та торговельні шляхи [Клейн, 2011, с. 530]. Географічний метод для вивчення окремих мікрорегіонів був використаний іншим британцем – С. Фоксом, який послідовно наносив на карти районів археологічні пам'ятки різних епох від неоліту до середньовіччя, враховуючи динаміку змін природного середовища. Подальші ідеї просторової археології розвивались Г. Кларком, Е. Хіггзом та Д. Кларком протягом ХХ ст.

Про необхідність картографування виявлених, навіть без стаціонарних досліджень, пам'яток наголошували М.Я. Ру-

динський та О.О. Формозов. Вчені вважали, що збори підйомного матеріалу не тільки рятують пам'ятку від повного знищення, але й дозволяють скласти загальне уявлення про характер матеріальної культури давнього населення певного регіону та ставити питання подальших розкопок [Рудинский, 1931, с. 146; Формозов, 1956, с. 87]. Картографування матеріалів з поверхневих зборів, поряд із стаціонарно дослідженими пам'ятками території Південного Полісся, дало можливість Л.Л. Залізнику прослідкувати культурно-хронологічний розвиток регіону за доби фінального палеоліту – неоліту [Залізник, 1984; 1989].

В останні роки серед вітчизняних дослідників значно зросла увага до регіональної археології. Її мета – не лише дослідження пам'яток певного культурно-хронологічного кола, а й спроба відтворення процесів розвитку культури населення окремих регіонів. Результати такого підходу викладені в низці монографічних видань [Археологічна карта Київщини..., 2002; Північна експедиція ..., 2007; Археологічні пам'ятки Фастівщини, 2010; Маркус, Охріменко, 2010; Нераденко, 2011; тощо].

Пам'яткоохоронний вектор цього дослідження передбачає максимальне виявлення та збереження відомих об'єктів культурної спадщини на території Нижнього Подесення і створення єдиного списку пам'яток мікрорегіону. В останні роки, в зв'язку з процесами неконтрольованої забудови в околицях Києва і Нижньому Подесенні зокрема, постає нагальне питання збереження культурної спадщини та екологічної системи на цих територіях. Незважаючи на те, що будівництво в межах охоронюваних археологічних та ландшафтних зон суперечить чинному пам'яткоохоронному та природоохоронному законодавству, останнім часом антропогенний вплив на культур-

ну та природну спадщину значно посилюється, через неврегульованість правової бази та відсутність адміністративних важелів впливу при фіксації порушень. Регіон Нижнього Подесення виключенням не став, тому значна частина об'єктів його культурної спадщини опинилась на межі знищення. Хоча деякі об'єкти археології Київської і Чернігівської областей занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та в реєстри нововиявлених пам'яток, вони продовжують поступово зникати з археологічної карти регіону. В останні роки, збереженню пам'яток археології на регіональному рівні сприяють публікації, присвячені проблемам охорони культурної спадщини окремих територій [Археологічна карта Київщини..., 2002; Охорона культурної спадщини Київської обл., 2006; Археологічні пам'ятки Фастівщини, 2010; Археологічна спадщина Хмельницької обл., 2011; Пам'ятки історії та культури Вінницької обл., 2011; Археологічні дослідження на Київщині, 2012]. Дані видання не лише інформують відповідні служби охорони культурної спадщини про стан археологічних об'єктів, але й широко знайомлять громадськість з проблемами збереження спадку минулих епох та популяризують наукові знання про рідний край.

Просторово, дослідження обмежене територією від впадіння р. Остер в Десну на півночі і до гирла Десни на півдні. Однак, зрозуміло, що опис найдавніших епох цього регіону неможливий без використання матеріалів сусідніх територій – Середнього Подесення та Подніпров'я, з метою порівняння та створення загального уявлення про культурні процеси на території Північної України.

Хронологічними рамками дослідження є час від доби палеоліту до епохи раннього залізного віку, з акцентуванням уваги передусім на пам'ятках первісної археології, що отримали висвіт-

лення в другому розділі. Слід зазначити, що дослідження історії ранніх слов'ян та Київської Русі на території Подесення становить окрему проблематику, якій присвячено низку фахових праць. Так, серед досліджень передслов'янських та слов'янських культур на деснянському пониззі слід відзначити роботи О.В. Сухобокова, Р.В. Терпиловського, О.В. Шекуна, О.М. Веремейчик, О.П. Моці, Ф.О. Андрощука [Сухобоков, 1975; Веремейчик, 1994; Терпиловський, Шекун, 1996; Андрощук, 1999; Моця, 2013]. Проблематика розвитку Київської Русі на цих теренах розглядається в руслі культурних і політичних процесів, що відбувались на пограниччі Чернігівської, Київської та Переяславської земель, в працях П.П. Толочка, О.П. Моці, О.В. Шекуна, О.М. Веремейчик, О.В. Сухобокова [Толочко, 1980; Моця, 1987; Шекун, Веремейчик, 1988; Сухобоков, 1992]. В останні роки, в результаті активних досліджень Виповзівського і Остерського городищ та їхніх околиць цілою групою вчених, постає необхідність в сучасних історичних інтерпретаціях здобутих матеріалів [Скороход, Капустін, Мироненко, 2013; Скороход, Моця, Ситий 2012; 2013; Скороход, Терещенко, 2013; Моця, Скороход, Ситий, 2012]. Тому, автори вбачають своїм завданням розкриття, перш за все, проблем первісної історії регіону, адже вивчення середньовічних пам'яток потребує окремого наукового дослідження, з використанням не лише археологічних, а й широкого кола писемних джерел.

З іншого боку, пам'яткоохоронний вектор цієї роботи передбачає створення загальної карти археологічних пам'яток регіону, що відображено в третьому розділі праці. Під час проведення досліджень на території Нижнього Подесення, середньовічним старожитностям також надавалась належна увага, вони були включені в загальний список пам'яток регіону. Тому, для повноти археологічного опису

регіону, автори подають матеріали переддавньоруського часу, Київської Русі, пізнього середньовіччя, вважаючи, що ця інформація може бути використана в подальших історичних реконструкціях.

Як уже зазначалося, археологічне вивчення регіону Нижнього Подесення почалось з кінця XIX ст., а саме з робіт В.Л. Беренштама на Виповзівському городищі. Відкриття та дослідження пам'яток неолітичної доби, трипільської культури та епохи бронзи вздовж берегів р. Десна від Остра до Києва, пов'язане з початком XX ст. Так, першим відомим пунктом трипільської культури, що згадується ще в 1902 році, стало поселення біля с. Євминка (Козелецького р-ну Чернігівської обл.) в урочищі Узвіз (пізніше в літературі воно отримало назву Євминка 1), яке в 1908 р. частково розкопав місцевий вчитель К.А. Ставровський. Дещо пізніше М.О. Макаренко провів наукове обстеження залишків давньоруського храму в Острі – Юр'євої Божниці [Зуммер, 2011, с. 27].

В 20-х рр. XX ст. велику роль в галузі вивчення давнього минулого Нижнього Подесення відіграло Остерське товариство краєзнавців, що діяло при місцевому музеї. Воно пов'язане з активною діяльністю таких дослідників, як А.Г. Розанов, О.В. Бузун, В.М. Зуммер, М.О. Макаренко та ін. Головним з організаторів Музею та Товариства в Острі був А.Г. Розанов. Він започаткував археологічне вивчення Остерщини, активно досліджуючи в 1920-1925 рр. пам'ятки доби неоліту – бронзи: Євминка, Виповзів, Вовча Гора (с. Поліське), Ісаєва Гора (с. Кошани), Карпилівка, Крехаїв «Пилюхове Болото», Жукин, Боденьки тощо [Бузун, 2010, с. 8-11; Литвиненко, Добробоженко, 2011, с. 64]. В 1924 р. А.Г. Розанов провів розкопки Виповзівського городища [Розанов, 1925; Зоценко, 2011, с. 52; Мисливець, 2011, с. 3]. В 20-х – 30-х рр. активні роботи проводи-

лись М.О. Макаренко, який досліджував давньоруські пам'ятки (Городець Остерський) і трипільське поселення Євминка (ур. Узвіз) [Макаренко, 1926, с. 61-64; 1927, с. 84-86].

На зібраннях Товариства читалися лекції, значна частина яких ґрунтувалася на результатах польових досліджень: «Морачевський – “Неоліт в околицях Козельця”»; Кириченко – “Слов'янський похорон на Бугаївці”; Розанов – “Розкопки на Бугаївці”; Синькевич – “Археологічні розвідки, як мета роботи в школі (Євминка, Бугаїв, Сувид)”; Корнієвський – “Козацький посуд по знахідках на березі Десни”; Каматов – “Дюнна стоянка неолітичної доби біля х. Набільських”; Кириєнко – “Неоліт у с. Боденьки”; Ковпоша – “Неоліт у с. Жукин”; Розанов – “Сучасний стан Юр'євої Божниці”. Крім членів Товариства на його прилюдних засіданнях виступали з доповідями викладач Київського Археологічного Інституту Дінцес – “Трипільля на Остерщині”; професор Київського Археологічного Інституту Ернст – “Козелецька старовина”; член РАНК Богаєвський – “Егейська культура” ... 1925 р.» [Розанов, 2011].

Підсумок краєзнавчим дослідженням з археології та історії Остерщини, до якої на той час відносилось все Нижнє Подесення, підвів у своїй праці, написаній в 1943-1944 рр. О.В. Бузун [Бузун, 2010].

Новий етап вивчення регіону почався в повоєнний час і пов'язаний з діяльністю експедиції «Великий Київ». Так, Ф.Б. Копиловим була відкрита пам'ятка з матеріалами трипільської культури поблизу с. Вовча Гора (нині с. Поліське Козелецького р-ну Чернігівської обл.). В цей же час на території сучасного Броварського р-ну Київської обл. були відкриті ще кілька пам'яток з пізньотрипільськими матеріалами – поблизу сіл Літки в урочищі Лиса Гора, Пухівка та Вигурівщина [Копилов, Одинцова, Шапошнікова, 1952].

В 1953 р. за результатами роботи експедиції, О.Г. Шапошнікова публікує карту пам'яток епохи неоліту та трипільської культури, виявлених по берегах Десни та Дніпра в районі Києва [Шапошнікова, 1953]. До 1950-х років відноситься і ретельне вивчення пам'яток доби неоліту – бронзового віку Нижнього Подесення В.І. Канівцем, серед яких поселення в урочищі «Лан» та могильник бронзового віку поблизу с. Погреби.

На поселеннях поблизу сіл Новосілки, Хотянівка, Зазим'я вчені виявили значну кількість археологічного матеріалу доби бронзи – раннього залізного віку [Березанська, 1961], що дозволило частково розкрити питання культурних процесів даних епох території Середнього Подніпров'я [Березанская, 1974, с. 7]. В цей же час активно проводяться дослідження давньоруських пам'яток, що отримали висвітлення в працях В.М. Зуммера 1952 та 1960 рр., які стосуються історії Городка Остерського [Зуммер, 2011 а, б].

Наступний етап досліджень припадає на 1960-1970-ті рр. і пов'язаний з роботами Д.Я. Телегіна та В.О. Круца. Саме тоді під час розвідок було відкрито низку нових багатошарових поселень поблизу сіл Зазим'я (3 поселення – ур. Станки I, II; ур. Осинки) та Рожівка Броварського р-ну Київської обл. [Телегин, Круц, 1965, с. 12-17]. В 1965 р. В.О. Круц продовжив розпочаті М.О. Макаренком розкопки на поселенні Євминка 1 (ур. Узвіз) [Круц, 1965]. В наступному році дослідник провів невеликі дослідження на відкритому ним пізньотрипільському поселенні Євминка 2 (ур. Стара Цегельня) [Телегин, Круц, 1966, с. 41-47; Круц, 1977, с. 78-109]. Розвідкою 1979 р. дослідники обстежили багатошарові поселення з матеріалами неоліту, трипільської культури та доби бронзи поблизу с. Погреби (ур. Лан) Броварського р-ну Київської обл., яке раніше досліджувалося В.І. Канівцем [Телегин,

Круц, Нужный, 1979; Титова, 1984, с. 91]. В цьому урочищі було виявлено два місцезнаходження неоліту та доби бронзи – Лан 1 та Лан 2. Третій та четвертий пункти зафіксовані в урочищах Келійки та Мусієва Долина [Титова, 1984, с. 97].

Наступний етап археологічного вивчення регіону пов'язаний із початком нового тисячоліття. В 2001 р. С.Д. Лисенком та С.С. Лисенко були проведені розвідки навколо с. Погреби з метою встановлення місця розташування відомого пізньосницького (лебедівського) могильника, залишки якого виявити не вдалося. Натомість, навколо села були виявлені чотири місцезнаходження доби бронзи, раннього залізного віку, давньоруського періоду та часів пізнього середньовіччя [Лысенко, Лысенко Св., Скиба 2001/55, с. 16-17]. В 2002 р. начальником сектору археології Київського обласного центру з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва О.Б. Солтисом було оглянуте місцерозташування багатошарового поселення в ур. Станки біля с. Зазим'я; знайдено фрагменти посуду трипільської культури, скіфського часу, черняхівської культури, часів Давньої Русі. Починаючи з 2002 р. активні розвідки на території Чернігівської обл. проводить Г.В. Жаров на чолі Лівобережної комплексної археологічної експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України. Ним було поставлено на державний облік більшу частину пам'яток археології в районах сіл Поліське, Беремицьке, Євминка, Крехаїв та ін.

На сучасному етапі значна зацікавленість спеціалістів пов'язана з вивченням давньоруських пам'яток – Остерського та Виповзівського городищ, на яких в останні роки проводяться регулярні археологічні роботи [Скороход, 2009; Моця, Шидловський, Скороход та ін., 2010; Казаков, 2012; Скороход, Мироненко, 2012; Скороход, Козубова, Мироненко, 2012;

Скороход, Капустін, Мироненко та ін., 2014; Скороход, Моця, Ситий та ін. 2014; Скороход, Сита, Шумей, 2014; Скороход, Фетисов, 2014].

З метою перевірки стану відомих археологічних пам'яток, які були внесені до анотованих списків Зводу пам'яток історії та культури Київської та Чернігівської областей і занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та до Реєстрів нововиявлених пам'яток, а також виявлення нових археологічних пунктів, протягом 2010-2011 рр. спільною експедицією Інституту археології НАН України та Київського національного університету імені Тараса Шевченка, під керівництвом О.П. Моці та П.С. Шидловського, за участю авторів, були проведені археологічні розвідки на території Нижнього Подесення, по терасах правого та лівого берегів Десни у Чернігівській та Київській областях. Експедицією пройдено шлях від с. Виповзів Чернігівської області до м. Вишгород Київської області по корінній правобережній терасі річки та по заплаві і терасових рівнях лівого берега від м. Остер до житлового масиву Троещина (м. Київ). Розвідкові роботи обмежувались переважно зборами підйомного матеріалу, іноді закладанням шурфів, з метою перевірки стану культурного шару на пам'ятках. Основною метою було картографування та складання загального списку об'єктів археологічної спадщини від кам'яного віку до доби пізнього середньовіччя. За пунктами, що були виявлені раніше, залишалася стара назва, яка фігу-

рувала у наукових публікаціях та звітах; нововиявленим пам'яткам надавались нові назва та номер. В результаті на археологічну карту було нанесено більше сотні поселень, городищ та курганних могильників різних археологічних культур, від доби неоліту до пізнього середньовіччя [Моця, Шидловський, Скороход, Казаков, 2010; Моця, Шидловський, 2012; Шидловський, Пічкур, Петраускас та ін., 2012; Пічкур, Шидловський, Лысенко, 2012].

Виявлення значної кількості археологічних пам'яток протягом виконання програми по дослідженню нижньої течії Десни поставило низку важливих питань. Вони стосуються заселеності території та демографії регіону в різні періоди, локалізації стародавніх шляхів сполучень і зв'язку ландшафтних умов Нижнього Подесення з характером розташування стародавніх поселенських структур [Моця, Скороход, Шидловський, 2011]. Робота по моніторингу стану об'єктів археології є актуальною через їх знаходження в зоні активного будівництва, особливо поблизу м. Київ, викликаного інтенсивними приватизаційними процесами в межах Вишгородського та Броварського районів Київської області [Шидловський, 2012].

Дане видання здійснене в рамках програми «SCOPES Institutional Partnership Network in Eastern European Neolithic and Wetland Archaeology» та за сприяння компанії «ВІЗІКОМ» в особі директора Колінька Володимира Васильовича.

Розділ I.

ПАЛЕОГЕОГРАФІЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я У ПРАІСТОРИЧНІ ЧАСИ

Більш ніж сторічними дослідженнями території Нижнього Подесення встановлено надзвичайно високу концентрацію археологічних пам'яток від кам'яного віку до доби пізнього середньовіччя. Подібна ситуація зумовлена ландшафтно-географічними особливостями регіону і його ключовою роллю у поєднанні різних культурних областей давнього населення.

За ландшафтно-географічним районуванням, досліджуваний регіон відноситься до східної провінції Поліської низовини, що характеризується досить пологим ландшафтом з переважанням дерново-підзолистих ґрунтів на піщаному і супіщаному субстраті та переважно хвойними, меншою мірою, широколистяними лісами, поширеними на борових терасах Десни та Дніпра; високим рівнем ґрунтових вод [Маринич, 1963; Залізняк, 1984, с. 17-19; Природа Украинской ССР, 1986]. Поліські ландшафти на Лівобережжі тягнуться долиною Дніпра далеко на південь, аж до Черкас. Сильно розроблена заплава Десни являє собою суцільне мереживо різноманітних рукавів та стариць серед заболоченої рівнини з піщаними дюнними утвореннями. Подібною була заплава Дніпра перед будівництвом каскаду водосховищ. Особливо це стосується території пригірлової частини Десни, що являє собою широку заболочену долину, утворену злиттям двох великих річок. На картах, що фіксують стан гідрографічної сітки до появи водосховищ та проведення мелі-

орації, видно, що практично все деснянське пониззя являло собою заболочену місцевість зі значними за площею дюнними масивами, які тягнуться вздовж русла Дніпра та Десни. На Правобережжі це пониззя продовжується до території сучасного житлового масиву Оболонь (м. Київ) з Куренівським амфітеатром і обмежене досить крутими схилами Київського плато (Рис. 1).

Правий берег Десни, хоч і має більш круті терасові схили, все ж сильно вполюжений давніми протоками Дніпро – Десна і складається з піщаних та супіщаних відкладів. Тільки в дренованих руслах цих проток спостерігаються гумусовані відклади. Рештки лесових порід зустрічаються на північ від с. Виповзів, навпроти впадіння р. Остер в Десну. На лівому березі чітко виражена висока борова тераса, що сягає 5-12 м висоти над заплавою, утворена тривалим намивом алювіальних наносів, що і обмежують долину річки [Круц, 1977, с. 140]. Про значні території, що були заболочені на лівому березі Десни тривалий час, свідчить поширення торфових відкладів вздовж цієї високої піщаної тераси.

Носії давніх археологічних культур обирали для життя різні рівні річкової долини, в залежності від форм господарства, що ними практикувалася. Так, дюнні утворення, що підвищувались над заплавою на декілька метрів, становили ідеальні місця для розвитку мисливсько-

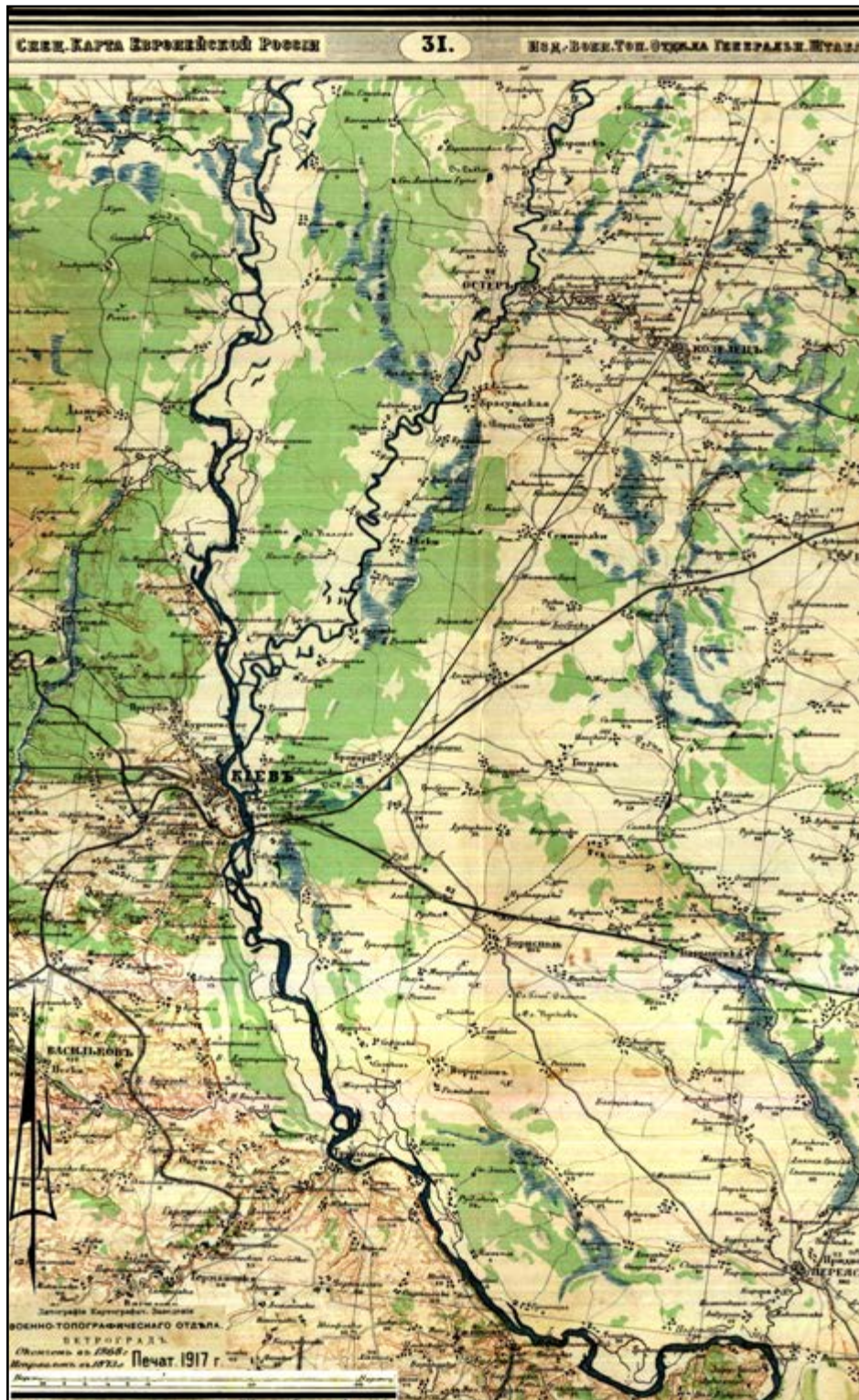

Рис. 1. Топографічна карта межиріччя Дніпра, Десни та Трубежу до утворення каскаду водосховищ (зйомка 1868-1873 рр.).

рибальського господарства, що мало переважно сезонний характер. Згодом, на цих місцях з'являються поселення, орієнтовані на розведення великої рогатої худоби, адже прибережні луки були гарними місцями для випасу худоби. З цих причин, практично кожне підвищення в заплаві Десни, що має позначку вище 95 м над рівнем моря, являє собою «палімпсест» в археологічному сенсі, на якому зустрічаються різні в культурно-хронологічному плані знахідки. До таких дюнних масивів, які від кам'яної доби виступали місцями для поселення давніх колективів, слід віднести заплавні утворення навпроти с. Рожни, поблизу сіл Літки, Зазим'я, Погреби, в гирлі Десни, що починається в ур. Борок на Троєщині і тягнеться до Микільської Слобідки. Останні, на жаль, повністю забудовані житловими масивами.

Втім, піщані дюни були непридатними для ведення інтенсивного землеробства. Тому, землеробське населення опанувало терасові рівні, на яких відбуваються процеси гумусоутворення. Важливе значення в процесі заселення регіону займали стародавні протоки Дніпро-Десни, дельтові частини яких виходять до правого берега Десни. До меліораційних робіт гирлові частини цих проток були обводненими, а на їхніх берегах мешкало землеробське населення, про що свідчать концентрації різночасових пам'яток, що утворюють окремі «локуси».

Часто підвищені ділянки рельєфу при впадінні у Десну її приток, обирались для спорудження фортифікаційних споруд – городищ, що виявлені як на дюнних останцях (Городок Пісочний), так і на піщаних високих терасах (Крехаївське) та мисових утвореннях (Виповзів, Городок Остерський). Вододіли між допливами часто використовувались давнім населенням для облаштування могильників. Тому стародавні комунікації і шляхи сполучень стають помітними через зв'язки між ключовими археологічними об'єктами – поселеннями, городищами і могильниками.

Також, використовуючи географічні дані, можливо визначити напрямок господарської діяльності спільнот, зв'язки з сировинними ресурсами, ступінь опанування екологічної ніші тощо.

Значне меандрування річок по сильно розроблених заплавах, наявність значних піщаних утворень, потужні відклади торфу свідчать про складну історію утворення ландшафту цього регіону. Дослідники давно вказували на значну невідповідність між водотоками Десни, Трубежу, інших річок Дніпровського Лівобережжя та площею їх долин і заплавам. Така невідповідність свідчить про вагомий зміни у ландшафті, що мали певний катастрофічний характер, пов'язаний зі зміною водності річок і відбувались відносно недавно [Пазинич, 2004, с. 18-19].

Формування сучасних долин Десни, Трубежу та Дніпра проходили за часів останнього зледеніння плейстоценової епохи. Остаточна ж перебудова ландшафтів цієї території відбулась за катастрофічних змін на межі вюрмського зледеніння та голоцену – геологічної сучасності. Історія формування сучасних ландшафтів тісно пов'язана з питанням заселеності території, опануванням ресурсної бази первісним населенням, а в зв'язку з цим – і поширенням різних типів археологічних пам'яток в регіоні. Тому розгляд палеогеографії території варто починати з періоду останнього зледеніння, а саме з часів поступової деградації льодовикової шапки на півночі Європи після останнього максимуму похолодання, що фіксується в межах 20-19 тисяч рр. тому.

Наявність льодовика, південна межа якого проходила по півночі Прибалтики, було одним з могутніх ландшафтоутворюючих чинників. Поступова його деградація протягом фінального плейстоцену 19 – 10 тис. рр. тому, спричинила вивіль-

нення значних водних мас, що знаходили витік через великі водні артерії Східної Європи, або акумулювались в значних за площею озерних басейнах. В останні роки ряд дослідників доводить різницю у формуванні прильодовикових ландшафтів територій Лівобережжя та Правобережжя Дніпра. Так, через наявність значної низини в межах сучасного басейну Прип'яті, що обмежена лесовими підняттями Волинсько-Подільської плити, Київського плато та грядами морени, талі води з краю льодовика акумулювались у великому Поліському озері, дренаж якого здійснювався у долину Німану та Західного Бугу [Пазинич, 2004, с. 34-52; Залізняк, 2009, с. 28]. На Лівобережжі Дніпра, навпаки, маючи можливість стоку на південь через дніпровські допливи, величезна маса льодовикових вод опинялась в долині пра-Дніпра, формуючи тогочасну гідромережу, що в значній мірі відрізнялась від сучасної [Пазинич, 2012, с. 15-19]. Саме цим засвідчено наявність в більшості долин Лівобережжя великих за розмірами палеорусел, які в декілька разів перевищували водність сучасних річок.

Аналіз В.Г. Пазиничем електронних карт Середнього Подніпров'я засвідчив, що в час останнього зледеніння пра-Дніпро ніс свої води з численних допливів Верхнього Подніпров'я через долину Замглай (північніше Чернігова) в сучасну долину Десни, а в районі злиття Остра і Десни впадав у широку долину Трубежу. Подальший хід водних мас збігається з Трубежем, що впадав в сучасну долину Дніпра нижче Переяслава-Хмельницького, омивав південний край Канівських дислокацій і сформував широкий басейн в межах ділянок гирл сучасних Росі та Тясмину [Пазинич, 2004, с. 119-122] (Рис. 2). Дійсно, якщо порівняти долини сучасних Середнього Дніпра і Нижньої Десни з одного боку та Трубежу з іншого, стає помітною значна різниця у їхній

морфології. Так, долина Трубежу більш виположена, русло, хоч і змінено антропогенними факторами, не залишило слідів значного меандрування, у верхів'ях річки, в районі м. Козелець, цілком відсутній вододіл з долиною Десни, що дає можливість реверсного спрямування р. Остер, перекачуючи воду з Десни в Трубіж. Натомість, долини Середнього Дніпра та Десни виглядають як такі, що знаходяться в стані формування. Незважаючи на значні зміни в будові річок, спричинені створенням каскаду штучних водосховищ, природний стан Дніпра можна спостерігати між Вишгородом та Трипіллям, Каневом та Черкасами; русло ж Десни взагалі не зазнало значного антропогенного впливу. Для цих ділянок характерне значне меандрування заплави та врізання русла в корінні тераси, що свідчить про «молодість» в порівнянні з іншими водними артеріями Європи – Дунаєм, Південним Бугом і Доном.

Про існування сильного водотоку, що проходив долиною Трубежу в недалекому минулому свідчать як геологічні, так і археологічні дані. Так, лесові антропогенні відклади на Лівобережжі відомі лише на найвищій лівобережній терасі Трубежу та Недри, що переходить у вододільне плато з Супоєм; на правобережжі Трубежу лес цілком відсутній – він був або повністю змитий водотоком пра-Дніпра при формуванні сучасної долини, або взагалі не утворювався внаслідок відсутності необхідних умов. Буріння в заплавної частині Трубежу засвідчило наявність уламкового матеріалу у вигляді шматків кварцу та кременю, що свідчить про вмивання водотоку в давні сеноманські та юрські кристалічні породи. Потужність потоку була значно вища, ніж зараз, на що вказують дані водності палеоруслу Сейму (14500 куб. м/с), що близькі до максимальних витрат сучасного Дніпра поблизу Києва, і які в 4-6 разів перевищують

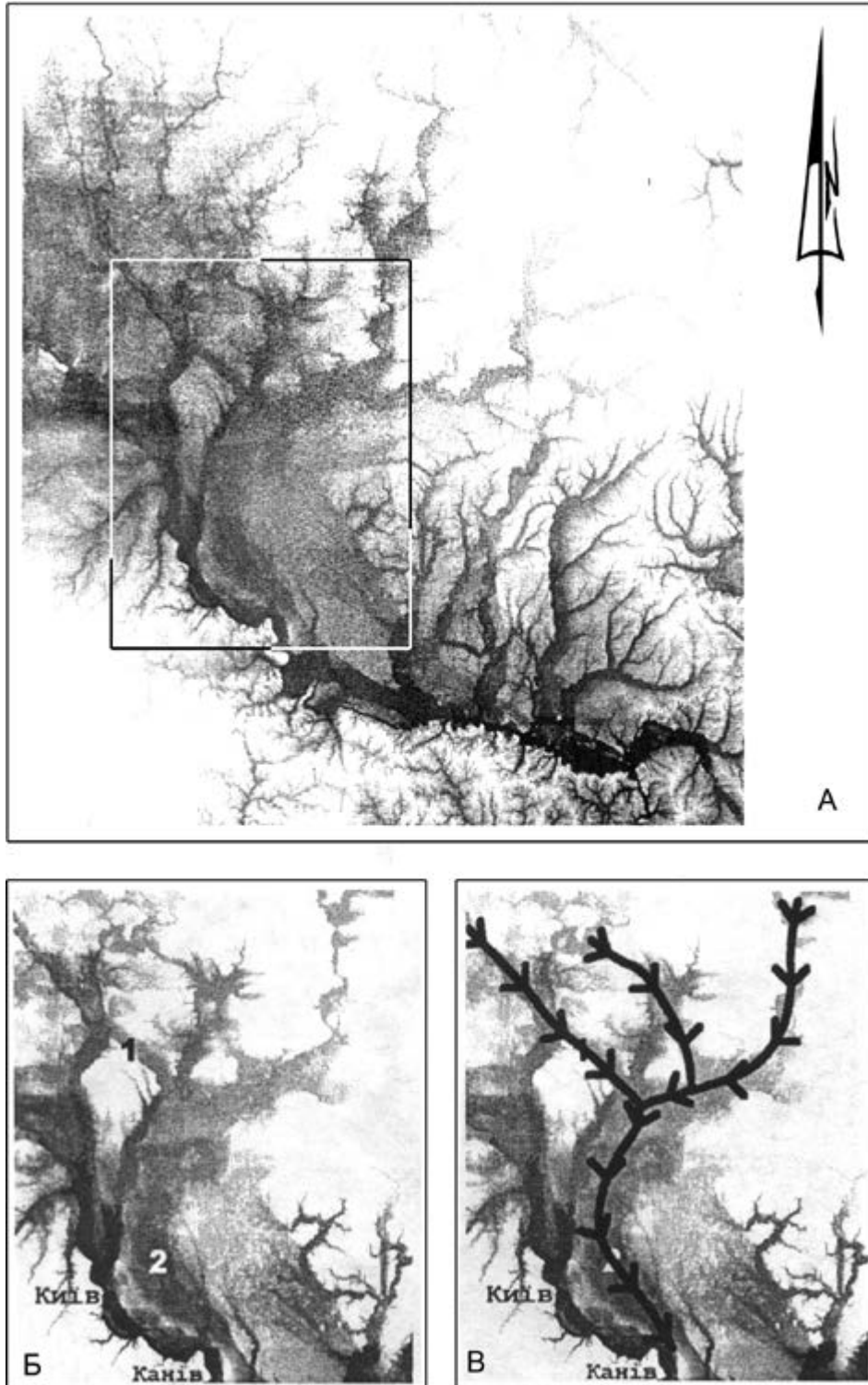

Рис. 2. Цифрова гіпсометрична карта Середнього та Верхнього Подніпров'я. А – фрагмент басейну Дніпра; Б – Середнє Подніпров'я: 1 – долина Замглай, 2 – долина Трубежу; В – схема напрямку стоку Дніпра, Трубежу, Десни та Сейму (за: Пазинич, 2004).

витрати сучасних допливів Десни [Чалов, Завадский, Панин, 2004].

Археологічні дані свідчать про поширення пам'яток межиріцької культури епіграфету 15-14 тис. рр. тому по лесовим краям, що слугували берегами цієї великої протоки Десна-Трубіж-Дніпро: Межирич на терасі при злитті Росі та Росави, Добраничівка в пониззі Супою, Семенівка I-III на вододілі Трубежу та Супою, Бужанка II на правому березі Десни. Ще одним археологічним свідченням масивності та імпульсивності водотоку Десни є умови залягання культурних шарів Новгород-Сіверської стоянки. Археологічний матеріал буквально вмитий в розщелини між брилами вапняку та перекритий валунним суглинком річкового походження, в той час як сама стоянка розташовується в 30 м над сучасним рівнем річки [Підоплічко, 1949б, с. 67-69].

Після максимуму похолодання 20-19 тис. рр. тому, починаючи з 15 тис. рр. тому встановлюється відносно більш теплий кліматичний період рауніс. В цей час в прильодовиковій зоні північної півкулі склались своєрідні природно-кліматичні умови, що характеризувалися відносно низькими температурами, сухістю та континентальністю клімату. Все це призвело до зменшення лісової рослинності, домінування відкритих просторів, «змішання» видів фауни різних кліматичних зон.

Хоча кліматичні зони були виражені не дуже яскраво, все ж таки існувала різниця, яка зумовила зональність рослинності, що стало підставою для формування ландшафтних підзон на території Східної Європи. Дослідники виділяють декілька підзон з певними особливостями флори та фауни для них у верхньому плейстоцені. Безпосередньо поблизу кромки льодовика, кордон якого проходив по Валдайській височині, розташовувалась смуга рослинності, що являла собою сукупність

тундрових та степових трав'яних угруповань з сосновим та широколистяним рідколіссям. На півдні Східної Європи поширилась ксеротична степова рослинність. Нижній ярус Карпат, Молдовська та Волинсько-Подільська височина – лісотундрова рослинність з участю степових видів. В басейнах великих річок середнього Дніпра, Десни, Дністра, Дону та у Поліссі – перигляціальний лісостеп [Гричук, 1973]. Значна обводненість території не справила значного впливу на збільшення участі деревних рослин у долинах Дніпра та Десни. З огляду на знаходження цих територій в зоні цілорічної мерзлоти, сосново-березові ліси поширювались в балково-яружних системах, де існував захист від холодних північних вітрів.

У співвідношенні з особливостями рослинного покриву в ландшафтно-кліматичних підзонах Східної Європи, існувало певне районування фауністичних комплексів, що вирізняє Середнє Подніпров'я в якості окремого біотопу. П.М. Долуханов та Г.О. Пашкевич виділили декілька районів за особливостями фауни ссавців для пізнього плейстоцену – раннього голоцену. Балкани, Молдовська височина та передгір'я Карпат – північний олень, дикий кінь, бізон, тур. Причорноморські степи та Крим – бізон, тур та дикий віслик. Середнє Подніпров'я, басейн Десни та Полісся – мамонт [Долуханов, Пашкевич, 1977, с. 138-139].

На відміну від інших представників прильодовикової фауни – бізона, північного оленя, дикого коня, – мамонт не має сучасного біологічного аналога, і тому реконструкція його поведінки викликає певні труднощі. Вона можлива тільки після ретельного аналізу фауністичних решток цієї тварини, їхнього розташування у просторі та топографії. Джерелами такого аналізу є численні пам'ятки Середнього Подніпров'я, як з рештками людської ді-

Рис. 4. Бивень та стегнова кістка мамонта, знайдені в околицях с. Морівськ.
Експозиція Остерського краєзнавчого музею.

яльності (поселення, стоянки, кіл-сайти), так і виключно палеонтологічні залишки.

Фауністичні рештки мамонтів виявлено здебільшого в заплавах річок Дніпро, Десна, Судость, Снов, Сейм, Супой та ін. Впадає у вічі близькість багатьох стоянок мисливців на мамонтів до місць природної загибелі цих тварин [Чубур, 1998, с. 323-326]. Така ситуація відзначалася для Пушкарівського комплексу, де поблизу стоянки відоме природне скупчення залишків мамонтів; І.Г. Підоплічко вказував на наявність природних скупчень кісток цих тварин поблизу м. Новгород-Сіверськ, де відомий ряд пізньопалеолітичних місцезнаходжень – Новгород-Сіверська стоянка, Чулатово I, II [Підоплічко, 1949в]. Поблизу Мізинської стоянки досліджено не менш 15 місцезнаходжень залишків мамонта; відомі природні скупчення кісток і поблизу стоянок Бужанка I, II. Загалом, в басейні Десни відомо 187 місцезнаходжень

решток мамонта, пов'язаних з заплавами алювієм та яружно-балковими відкладами [Чубур, 1993, с. 3]. В Нижньому Подесенні рештки мамонтів виявлені поблизу сіл Морівськ (Рис. 4), Погреби та на острові Великому при впадінні Десни в Дніпро. Залишки природних скупчень кісток відомі і на Правобережжі Дніпра, навпроти впадіння Десни. Так, в Києві і в околицях міста відомо близько 14 місцезнаходжень, які розташовуються біля стоянок Кирилівська, Протасів Яр, Караваєві Дачі [Гладких, 1972, с. 84; Шовкопляс, 1991, с. 106-107]. В останні роки нижній шар Кирилівської стоянки, що знаходиться в центрі Куренівського амфітеатру, інтерпретується як залишки природно-антропогенного кістковища, що неодноразово використовувалось первісними колективами [Шидловський, Прядко, 2011, с. 72; Шидловський, 2012, с. 56].

Звісно, що знахідки палеонтологічних решток мамонтів в заплавах річок

фіксують місця їхньої природної смерті. Таким чином, багато дослідників стверджують, що мамонт був типовим мешканцем заплавних біотопів [Пидопличко, 1976, с. 14, 24; Залізник, 1993, с. 14–17; 2003, с. 46, 51–52]. Саме в заплаві існувала необхідна кількість біомаси, що дозволяла прогостувати таким велетням, бо, як відомо, чагарники та пагони дерев – основна їжа сучасних слонів. Але на даному етапі з'явилися певні факти, що суперечать подібним висновкам. Так, за даними А.А. Чубура, в Подесенні налічується 22 місцезнаходження решток мамонтів на плато та вододілах [Чубур, 1993, с. 4]. Розташування пізньопалеолітичних стоянок з мамонтовою фауною на високих мисах та плато теж свідчить про добування цієї тварини на високих ділянках рельєфу: Семенівка I–III на краю найвищої тераси Трубежу, Новгород-Сіверська стоянка та Пушкарівський комплекс – на високих мисах правого берега Десни. Тому неможливо однозначно стверджувати, що мамонт є типовим представником заплавних ландшафтів [Чубур, 1998, с. 309]. Таким чином, якщо мамонти пізньольодовиков'я існували в різних ландшафтах, то значно більша кількість їхніх решток в заплавних ділянках долини свідчить, що саме тут діяли небезпечні фактори для їхнього життя, які призводили до загибелі тварин.

Зокрема, навесні заплава великих річок заболочувалась внаслідок танення верхніх шарів вічної мерзлоти. Крига, що в зимовий період суцільно вкривала річки, тоншала, а потім скресала внаслідок коротких, але сильних повеней. В заболоченій заплаві з'являлась велика кількість комах. Такі особливості заплави навесні створювали загрозу для мамонтів, які легко провалювались у воду, морозобійні тріщини або в болото. Наявність скупчень мамонтових решток в заплавних ділянках великих річок свідчить про значну

небезпеку, що існувала для цих тварин в заплаві, особливо навесні.

В цей же час, на терасових рівнях та плакорах швидко відновлювалась степова рослинність, танення ґрунтових вод спричиняло утворення значної кількості джерел та озер, а постійний вітер відганяв зграї комах. Такі умови на високих ділянках рельєфу приналежали мамонтові групи, а разом з ними і мисливські колективи [Шидловський, 2005, с. 73–77].

Тваринний світ Подесення пізньоплейстоценової епохи цілком представлений фауністичними рештками Мізинської стоянки, розташованої на схилах балки правого берега Десни в с. Мізин Коропського р-ну Чернігівської обл., яка розкопана повністю на значній площі і дає уявлення про характер здобичі первісного населення. Завдяки тому, що І.Г. Пидопличко розробив загальну таблицю співвідношення тваринних решток за всі роки дослідження (1908–1961) на площі 1200 м², ця стоянка займає одне з головних місць серед палеолітичних пам'яток Європи за вивченістю фауністичного складу. Видовий склад тварин є типовим для так званого «мамонтового фауністичного комплексу». Загалом, фоновим видом для цієї території був мамонт, представлений залишками 116 особин. Серед трав'яїдних другою за чисельністю твариною був північний олень (83 особини), який заходив в ці краї, на думку дослідника, лише в холодну пору року. Постійним компонентом трав'яїдної фауни виступали плейстоценовий кінь – 63 особини, вівцебик – 17 особин, первісний бізон – 5 особин. Наявні також рештки шерстистого носорога та гігантського оленя (по декілька особин).

Серед хижаків, для цієї території характерні песець – 112 особин, вовк-собака – 60 особин, бурий ведмідь – 7 особин, росомаха – 5 особин. Дрібні ссавці представлені зайцем та бабаком, а птахи – бі-

лою куріпкою, білою совою та кам'янкою [Підопличко, 1969, с. 82-86].

Схожий видовий склад, з певними відмінностями, характерний і для інших стоянок Подесення, на яких добре збереглися органічні рештки – Пушкарі I-III, Новгород-Сіверська, Чулатів I-II [Воеводський, 1949, с. 42-51; Підопличко, 1949б, с. 70-74; 1949в, с. 129-131; Галич, 1949, с. 152-153; Борисковський, 1949, с. 174-175]. Серед представників фауни наявні тварини, що характерні для тундри і лісотундри (песець, північний олень), відкритих степів (кінь, бізон) та лісостепу (росомаха, ведмідь, мамонт, носоріг) [Підопличко, 1949а, с. 11-17].

Постає питання, коли ж змінився режим водності Десни та Дніпра, що призвело до формування сучасних долин, та які причини такої кардинальної перебудови ландшафту? Сучасні долини Десни та Дніпра мали б формуватись завдяки сильним потокам, що прорізали шлях з верхів'їв Дніпра навпростець, розмиваючи схили Київського плато, та сильним потоком з боку Десни, що сформував її сучасне пониззя із залишками палеорусел. Такі кардинальні перебудови ландшафту скоріше слід пов'язати з короткочасними потепліннями в рамках фінального палеоліту – Бьоллінг і Аллерьод – та остаточним зникненням впливу скандинавського льодовика на Східну Європу при переході до Пребореалу 10200 р. тому.

Одним з основних чинників формування долини Дніпра є прориви Поліського озера і утворення сучасного басейну Прип'яті. Величезні маси води, завдяки накопиченій кінетичній енергії, вливались в долину Десни, наминаючи її лівобережну «терасу» і формуючи амфітеатри. Серед них слід зазначити штучне озеро Алмазне в межах Києва, що утворене в природному пониззі межиріччя Десни та Дніпра і Куренівський амфітеатр, при формуванні якого була занесена ва-

лунним суглинком Кирилівська стоянка (датування якої 19200 рр. тому). Якщо в попередні тисячоліття основна маса води надходила з деснянських і дніпровських допливів, що і зумовило її потрапляння найкоротшим шляхом через Трубіж у Дніпро, то в результаті проривів Поліського озера, найкоротшим виявився шлях з гирла Прип'яті, розмиваючи Київське плато, до Канева. Єдиною перепорою водотоку на цій ділянці є Канівські дислокації, складені кристалічними породами крейдової та юрської систем. Цей процес мав скоріше характер не поступового пересування долини Дніпра, а переривчастого. Про катастрофічність змін свідчать рештки неодноразових проривів на Правобережжі Деснянського Пониззя – проток між Дніпром та Десною з дельтовими ділянками в долині останньої. Найбільш значними залишками цих проривів є заболочені ділянки в дніпро-деснянському межиріччі – болота Видра і Вершина.

Ще одним свідченням масивності та періодичності водотоку є формування Олешківських пісків в пониззі Дніпра, де спостерігається до шести вихлюпів твердих матеріалів, що несла ріка [Пазинич, 2004, с. 85-89]. Таким чином формувалась і долина сучасної Нижньої Десни. Про значну силу потоку свідчать залишки палеорусел на Деснянському Лівобережжі, що підмивали високу терасу, велика кількість стариць та наявність значних покладів торфу, що тягнуться лівобережжям від озера Алмазного на північний схід (Рис. 1).

Разом зі зменшенням льодовика в фінальному плейстоцені, значно менше води стало потрапляти в басейн Десни, що призвело до формування сучасного річкового русла в межах широкої долини, яка підмиває праву терасу та широкий, заболочений внаслідок неодноразових скидів води, лівий берег. Торфові відклади вказують, що при зміні водності, палеоруsla

перетворились на закриті водойми і стали заболочуватись. Потужність торфовищ підтверджується їх промисловою розробкою поблизу оз. Алмазного (м. Київ), с. Рожівка, с. Крехаїв. Російським вченим вдалось з'ясувати дату зміни водності Десни, використовуючи радіовуглецевий метод для палеорусел деснянських допливів – Сейму та Свапи [Чалов, Завадський, Панин, 2004, с. 287-297]. Згідно їхніх досліджень, річковий режим палеорусел починає перетворюватись на озерний близько 14 тис. рр. тому (накопичення старичних глин), а озерний змінюється на болотяний (початок торфонакопичення) не пізніше 9 тис. рр. тому. Проведений аналіз показує, що максимальні витрати води для деснянських приток характерні для часу від 16-17 тис. рр. тому і до початку голоцену. В порівнянні з часом формування палеорусел, 9,5-9,8 тис. рр. тому з'являються стариці сучасного типу, які за своїми параметрами в 5-10 разів менші. При цьому відсутня форма русла проміжного розміру, що свідчить про те, що зменшення стоку було різким і швидким. Такі процеси, що простежені для приток Десни, на думку авторів, цілком характерні для рівнинних річок Східної Європи взагалі: «Формирование макроизлучин в позднеледниковье и резкое изменение руслового режима – переход к меандрированию современного типа – на рубеже голоцена представляет типичный ход развития равнинных рек центра и юга Русской равнины» [Чалов, Завадский, Панин, 2004, с. 295].

Значне зменшення водотоку Десни і Дніпра та формування сучасного меандрування в межах широких долин вивільнило значні площі алювіального піску в межах давньої заплави, що створило умови для його перевівання та початку процесів дюноутворення.

Про значну ландшафтну перебудову в кінці плейстоцену свідчать і археологічні

дані. Так, пізньопалеолітичні стоянки оперізують стародавні басейни Десни, Дніпра та Трубежу, в той час як площа створеного цими річками трикутника – абсолютно «чиста» з точки зору палеолітознавства: Кирилівська (19200 рр. тому), Китаєво, Вел. Бугаївка, Межиріч (14500 рр. тому) – по правому березі Дніпра; Добраничівка (13500 рр. тому), Семенівка I-III (14200 рр. тому), Карпилівка-Радовниця – на дніпровському лівобережжі (Рис. 3). Найдавніші пам'ятки в межиріччі Дніпра, Десни та Трубежу відносяться вже до мезолітичної епохи, починаючи з Преборялу – Загай поблизу Переяслав-Хмельницького, Вигурівщина в межах Києва, стоянки в заплаві Трубежу, Боденьки на Десні. Це абсолютно не означає, що палеолітичне населення не мало змоги селитись на цих територіях, а скоріше свідчить, що сліди антропогенних решток були знищені в результаті катастрофічних ландшафтних змін.

Втім, такі зміни кінця плейстоценової епохи значним чином вплинули не тільки на ландшафт, але й на біотичне оточення. В період від 13 до 10 тис. рр. тому дослідники виділяють так звані кліматичні зони, які характеризують досить різкі коливання клімату. В межах плейстоценової епохи виділяється Дріасовий період з досить сильними похолоданнями: Дріас I, II, III, та потепліннями: Бьоллінг та Аллерьод. Під час похолодань на теренах Європи поширювались холодні тундро-стеги з переважанням північного оленя у фауністичному складі, в той час як під час потеплень формувалась зона хвойних та мішаних лісів.

Значні коливання температури та вивільнення значної частини водних мас, що були skutі в тілі льодовика, викликали різкі зміни клімату Східної Європи, що унеможливило виживання високоадаптованих до холодного континентального клімату тварин. В фінальній фазі вюрм-

ського зледеніння, під час короткочасних потеплінь, популяція мамонтів значно скорочується, а згодом і взагалі зникає, що змусило пізньопалеолітичне населення шукати інших форм ведення господарства в нових природно-кліматичних умовах. Серед дослідників немає єдиної думки щодо причин зникнення мамонтових. Так, М.В. Анікович, П.В. Пучков та інші дослідники основною причиною скорочення, а потім і зникнення популяцій цих тварин, називають антропогенний фактор – діяльність мисливських колективів, які знищували у великій кількості, передусім, молодих мамонтів. Це врешті-решт призвело до неможливості відтворення поголів'я популяцій, до витіснення цих стад у менш придатні регіони, що стало головним поштовхом для вимирання [Анікович, 1998, с. 63; Пучков, 2001, с. 142-146]. З іншого боку, потрібно відзначити, що за своїм часом зникнення мамонтів співпадає з катастрофічними змінами клімату в кінці плейстоценової епохи. Різка зміна температури, сезонів танення річок, заболочення заплави, підвищення вологості клімату, збільшення лісових формацій – фактори, що безперечно вплинули на розвиток фауністичного комплексу. Критика теорії про вирішальну роль антропогенного фактора у зникненні цих тварин, також підтверджується значною кількістю фауністичних решток на палеолітичних стоянках (особливо черепів, лопаток, бивнів), що, безсумнівно, є результатом збиральництва, а не мисливської діяльності людини.

Найбільш пізні дати для мамонтової фауни в Середньому Подніпров'ї, отримані методами природничих наук, не перевищують межу 12 тис. років тому (Добраничівка – 12700±200; Семенівка I – 13600±160). Можливо, даний вид тварин не зник в цей час остаточно, але він вже не був суттєвим компонентом ландшафту

і не міг виступати основним об'єктом полювання для мисливських колективів.

В цей час у фінальноплейстоценовій тундрі та лісотундрі значно зросла роль північного оленя, який виступав природним конкурентом мамонта. Але після глобального потепління 10200 рр. тому, при переході до геологічної сучасності – голоценової епохи – відбувається остаточний розпад прильодовикових ландшафтів, з'являються три основні рослинні зони помірного поясу Європи: степова, лісова та тундрова.

Ландшафтна ситуація в пребореалі на Поліссі характеризувалася поширенням холодолюбивих сосново-березових лісів з домінуванням північного та благородного оленя у складі фауни. В бореальний час все більшу роль починає відігравати сосна у складі деревної рослинності за участю широколистяних порід. Серед фауністичного комплексу поширюються типово лісові мешканці – лось, благородний олень, кабан.

Початок атлантичного періоду (кліматичного оптимуму голоцену 7500-8000 рр. тому) відзначився значним потеплінням та зволоженням клімату, що викликало ще більшу диференціацію ландшафтних зон у Східній Європі та максимум поширення лісових площ з домінуванням теплолюбних форм. Разом із сосново-березовими лісами широкого поширення набувають широколистяні, що складались з дубу, грабу, в'яза, липи, горіху. Фауна цього періоду представлена благородним оленем, кабаном, козулею, туром [Залізник, 1984, с. 18-19].

В атлантичному періоді, що тривав до 4,6 тис. років тому [Герасименко, 2010, с. 161], остаточно сформувався тваринний світ Східного Полісся, який не змінювався суттєво до початку історичної епохи. Про це свідчать археozoологічні матеріали з пам'яток, які дають можливість охарактеризувати тваринний світ, що оточував

людину в давнину. Фауністичні рештки, що походять з неолітичних пам'яток Середнього Подніпров'я – Бузьки, Молухов Бугор, Лизогубівка, Романків 3 – засвідчують наявність серед диких тварин типових лісових мешканців – оленя благородного, лося, козулі. Поодинокими рештками представлені тур, ведмідь, борсук, бобер [Котова, 2002, с. 65; Переверзев, Сорокун, 2011, с. 212].

В цей час в Нижньому Подесенні, як і в усій зоні мішаних і широколистяних лісів, починається активна ландшафтоутворююча діяльність людських колективів. Особливо помітно освоєння нових земель проходило в часи максимальних потеплень з оптимумами в 7,5 і 5,5 тис. років тому. З розвитком відтворювальних форм господарства, неолітичні та енеолітичні племена розчищали лісові масиви під засіви і використовували заплавні луки для випасу худоби. Опанування території Київського Подніпров'я особливо активно розпочалося саме в часи останнього оптимуму атлантичного періоду трипільським населенням, яке культурно зникає з його фіналом.

Загальну картину фауністичного комплексу Нижнього Подесення кінця атлантичного – раннього суббореального періоду демонструє матеріал пізньотрипільського поселення Євминка 1, визначений В.І. Бібіковою за результатами розкопок В.О. Круца 1965 р. Більше половини його складають особини диких тварин, що характерні для лісових формацій. Велику роль у фауністичному комплексі регіону відігравали цервідні – благородний олень (рештки від 13 особин), козуля (7 особин) та лось (4 особини). Кабан і лисиця представлені в комплексі по 6 особин, бобер – 5 особин. Доповнюють комплекс рештки від поодиноких екземплярів ведмедя, борсука та зайця. Серед птахів, що оточували тогочасну людину, виявлено рештки крякви, чірка, випі та тетерева. У

великій кількості наявні рештки черепахи болотяної.

Серед решток домашніх тварин, виявлених в ході дослідження Євминки 1, чільне місце займає велика та мала рогата худоба (12 та 4 особини відповідно), значна кількість решток належить свині – 16 особин, та коню – 10 особин; фіксуються рештки двох собак. Близько 30% домашніх тварин належить великій рогатій худобі [Круц, 1977, с. 142-145]. Це свідчить про наявність навколо поселення як великих заплачних лук для випасу дрібної та великої рогатої худоби і коней, так і значних дібров, необхідних для утримання свиней.

Початок доби бронзи співпадає з початком суббореального періоду голоцену та визначається в межах 3200-2900 cal BC. Палінологічні дані вказують на поступове осушення клімату. В лісостепу скорочуються площі зайняті лісовою рослинністю, а степові ділянки збільшуються [Кременецкий, 1991, с. 175]. Впродовж 3 тис. до н.е. в часи ямної і катакомбної культур, аридизація клімату поступово зростає [Дёмкин, 1996; Рысков, Дёмкин, 1997; Герасименко, 1997]. В процесі вивчення палеоґрунтів Південного Приуралля стало відомо, що південноуральські степи, через значну аридизацію клімату близько 4500-3500 років тому, змістилися значно північніше в системі ґрунтово-географічних зон [Рысков, Дёмкин, 1997, с. 122]. Аналогічні процеси відбувались і на території України, зокрема, у Середньому Подніпров'ї і Нижньому Подесенні.

На межі 3-2 тис. до н.е. дослідники палеоклімату південноруських степів відмічають максимум суббореальної аридизації (блок посткатакомбних культур: культурне коло Бабине, лонинська культура, пам'ятки криволуцького типу), що в середині 2 тис. до н.е. змінюється кліматичним оптимумом – зволоження, зменшення континентальності клімату (культурні

кола тшинецьке, зрубне, сабатинівка-ноа-кослоджень).

В 13-12 ст. до н.е. на території Північного Причорномор'я розпочинається ксеротермічна депресія, зростання континентальності клімату [Дёмкин, 1996; Герасименко, 1997, с. 55-56]. В цей час у степу відбувається формування білозерської культури, а на Півночі України – трансформація різних територіальних груп комарівської та сосницької культур тшинецького культурного кола у білогрудівську, ранню висоцьку, лебедівську (пізньососницьку) культури.

У 10-9 ст. до н.е. (чорноліська, чорногорівська культури) континентальність клімату зростає ще більше і фінал чорноліської культури відповідає піку засухи. Після цього в 8 ст. до н.е. (раньоскіфська, милоградська культури), відповідно до спостережень Н.П. Герасименко, відбувається підвищення зволоженості клімату [Дараган, 2004, с. 36].

Простежується безпосередня залежність змін археологічних культур доби бронзи і кліматичних зрушень та їх глобальний загальнопланетарний характер [Гершкович, Ієвлев, 1987; Герасименко, Гершкович, 1996, с. 72]. Значні культурні трансформації у степовій зоні наприкінці доби пізньої бронзи Я.П. Гершкович пояснює значними кліматичними змінами останньої чверті 2 тис. до н.е. [Гершкович, 1998, с. 81].

Але в різних ландшафтних зонах «культурна реакція» на кліматичні процеси відбувалась з різною швидкістю. Ані в Побужжі, ані в лісостеповому Правоберіжжі Дніпра, ані в Поліссі ми не спостерігаємо різних культурних змін на початку білогрудівського часу (межа 13-12 ст. до н.е.). Кількісні відмінності тут накопичувалися поступово, в першу чергу вони торкнулися найбільш південних районів Середнього Подніпров'я (Черкащина). Аналогічну ситуацію спостерігає-

мо для культури Ноа, яка розповсюджувалась поступово [Крушельницькая, 1990, с. 103].

Ґрунти і ландшафти голоцену на території Київщини почали досліджуватися з 1976 року зусиллями М.Ф. Веклича, Н.П. Герасименко, Ж.М. Матвіїшиної, О.Л. Александровського, О.Г. Пархоменко [Веклич, Герасименко, 1993; Веклич, 1994; Матвіїшина, 1998; Матвіїшина, 2004; 2004а; Матвіїшина, Герасименко, Передерій, 2004; Александровський, Пархоменко, Ковалюх, 2004; Пархоменко, 2004; 2004а; Матвіїшина, Пархоменко, 2005; Герасименко, Матвіїшина, Пархоменко, 2005; Матвіїшина, Пархоменко, Лисенко, 2006, с. 95, 98], і особливо активно в останні півтора десятиріччя, зокрема на базі Фастівської та Північної археологічних експедицій ІА НАНУ [Лысенко, 2011].

Вчені реконструювали палеоґрунти та палеоландшафти в результаті дослідження поселень Малополовецьке-2А [Лысенко, Лысенко Св., Матвіїшина и др., 2006; Лысенко, Бондарь, Балко, 2007; Лисенко, 2007; Давидчук, Лисенко, Сорокіна, 2007; Матвіїшина, Лисенко, Пархоменко, 2008], Кошіївка-8 [Матвіїшина, Пархоменко, 2010], Ходосівка-Діброва (розкопи I та II) [Матвіїшина, Пархоменко, Бондарь, Лисенко, 2005; Готун, Бондар, Лисенко та ін. 2006; Лисенко, 2007], Таценки-7 [розкопки М.В. Квітницького, 2007 р.], валу Великого Ходосівського городища (Круглик) [Матвіїшина, Дмитрук, Пархоменко, Лисенко, 2011], могильника Малополовецьке-3 [Матвіїшина, Пархоменко, Лисенко, 2005; Лысенко, Лысенко Св., Матвіїшина и др. 2006; Лисенко, 2007], курганів Малополовецьке-5 (Могила Лядвіга) [Лысенко, Матвіїшина, Пархоменко и др. 2006; Матвіїшина, Пархоменко, Лисенко, 2006; Лысенко, Матвіїшина, Александровский и др. 2007; Лисенко, 2007; Лысенко, Матвіїшина, Пархоменко, Бондарь, 2010], Березівка-1 [Матвіїшина, Пархоменко, 2010].

Археозоологічні аналізи проводилися на матеріалах колекцій з Малополовецького могильника, поселень Малополовецьке-2А [Журавльов, 1997; Лысенко, Лысенко Св., Журавлєв, 1999; Журавлєв, Лысенко, 2000; Журавлєв, 2001], Фарбоване-3 та Безпальче-1 [Лысенко, Куштан, Панковский, Федько, 2011, с. 139, 234].

Були здійснені палеоботанічні дослідження відбитків зернівок на кераміці з поселень Малополовецьке-2А та Ходосівка-Діброва [Лысенко, Пашкевич, 2009]. Отримані результати дали змогу співставити коливання клімату в Київському Подніпров'я та їх наслідки із наведеною вище кліматичною шкалою, розробленою за результатами досліджень в інших регіонах Східної Європи.

За ландшафтними ознаками серед досліджених методами природничих наук пам'яток доби бронзи Середнього Подніпров'я, найближчими до Нижнього Подесення є поселення Таценки-7 (басейн нижньої течії р. Стугна) та Ходосівка-Діброва, розташованого при впадінні р. Віта (Сіверка) до долини Дніпра. Сучасний ландшафт в ур. Діброва біля с. Ходосівка представлений делювіальними схилами, пологими, складеними пісками, які підстелені валунними суглинками, з дерново-слабопідзолистими піщанисто-легкосуглинковими ґрунтами під свіжими суборями [Кияк, Коваленко, 1984]. На розкопі I у Ходосівці палеопедологічний аналіз розрізів об'єкта 19 (горизонти МП-III, МП-IV – 1500-1200 BC) та прилеглої до нього площі показав, що ґрунти часу, коли житло було залишене, формувалися в умовах вологого режиму, а пізніше, коли поселення доби бронзи вже не існувало, клімат став сухішим. Замір магнітної сприйнятливості підтверджує, що ґрунт періоду існування об'єкта формувався в більш теплих та вологих умовах. Загальний висновок за результатами природничих досліджень на розкопі I – територія

поселення горизонтів МП-III та МП-IV була розташована у зоні вологішого ніж сучасний, але дещо більш теплого клімату, в межах лісової зони з помірними кліматичними умовами [Матвіїшина, Пархоменко, Бондарь, Лысенко, 2005, с. 220].

На Малополовецькому могильнику, у лісостеповій частині Середнього Подніпров'я, простежені верхній та нижній ґрунти, що розділені білястим прошарком. За Ж.М. Матвіїшиною, нижній ґрунт I насичений артефактами і схожий до типового чорнозему, що в наш час розвивається у лісостеповій зоні і є придатним для сільськогосподарського використання. Вірогідно, що тоді були поширені як широколистяні ліси, так і лучні степи. Верхній ґрунт II схожий до звичайного чорнозему і відображає умови подальшого осушення і потепління, тобто остепніння й більшої континентальності [Матвіїшина, Пархоменко, Лысенко, 2005, с. 30-31].

Верхній горизонт ґрунту I (H – 0,4-0,7 м) співпадає з давньою поверхнею горизонтів МП-II – МП-IV (1600-1200 BC), з якими пов'язана переважна більшість поховань доби бронзи Малополовецького могильника. Простежене зволоження клімату дозволяє співвіднести нижній ґрунт Малополовецького з нижнім ґрунтом Ходосівки, з яким пов'язаний об'єкт 19, що підтверджується й археологічними матеріалами. Підґрунтя Hр ґрунту I (0,7-0,9 м), вірогідно відповідає бабинському горизонту (МП-I, 1800-1600 BC), а також більш раннім періодам доби бронзи. Білястий прошарок нижче ґрунту II (Hрк – 0,25-0,4) може бути співвіднесений із засухою кінця суббореалу (горизонти МП-V та МП-VI, 1200-800 BC). Сам же ґрунт II, ймовірно, починає формуватися із початком раннього залізного віку.

За висновком Ж.М. Матвіїшиної, для Могили Лядвіга (Малополовецьке-5) спостерігається схожа ситуація. Тут простежені три різночасові ґрунти: нижній

(ранньотшинецький горизонт МП-II) – лісовий або лучно-лісовий (найбільш вологий режим); середній (раньоскіфський час) – лучний; та верхній – сучасний міцелярно-карбонатний чорнозем [Матвіїшина, Пархоменко, Лисенко, 2006; Лысенко, Матвишина, Пархоменко, Бондарь, 2010].

Ґрунти білогрудівського поселення Малополовецьке-2А. У катені ґрунти змінюються від лугових, часом солонцюватих або солончакових під луговою рослинністю до типових чорноземів на схилах та поверхні терас. Серед дослідженої ділянки профілів лісових ґрунтів зафіксовано не було [Матвіїшина, Лисенко, Пархоменко, 2008].

Засуха фіналу доби бронзи, що відобразилася в Ходосівці та Малополовецькому, підтверджується й для південної частини Середнього Подніпров'я, дослідженнями ґрунтів Суботівського городища Н.П. Герасименко. Основа городища характеризується ще вологою фазою, але протягом його існування спостерігається посушення клімату. Ґрунт з Малого Городка Суботівського городища (радіовуглецеві дати 834-807 рр. до н.е.) відображає виразну фазу ксеротермічної депресії, що відповідає максимальному посушенню цієї території в суббореальний період і збігається з фіналом чорноліської культури [Дараган, 2004, с. 34].

Про кліматичні умови півдня Київського Полісся у скіфський час дають уявлення палеоґрунти, досліджені Ж.М. Матвіїшиною під курганом Березівка-1 в Макарівському районі Київської області. Формування сучасного ґрунту тут характеризується в основному дерново-підзолистим процесом, що проходив на піщано-супіщаному субстраті. Значний антропогенний вплив маркується збільшенням гумусованого шару, який в горизонті дерну (ґрунт пізньої бронзи – раннього залізного віку) більш гумусований ніж сучас-

ний. Темний колір і кротовини вказують на більш сприятливі ніж в сучасності умови ґрунтоутворення. Вірогідно, в той час формувалися саме дерново-слабопідзолисті ґрунти, близькі до тих, що зараз розвиваються під хвойно-широколистяними лісами або ділянками з степовою рослинністю півночі лісостепової зони [Матвишина, Пархоменко, 2010, с. 64].

З дисертаційного дослідження О.Г. Пархоменка, присвяченого голоценовим ґрунтам Середнього Подніпров'я, було отримано важливі висновки, що «ґрунти другої половини голоцену – раннього суббореалу (SB-1; $hl_{b_2}^2$) розвивалися на заплавах в умовах підвищеного зволоження, періодичного накопичення гумусу, характерного лучно-болотним ґрунтам. Пізніше, в результаті зволоження вони були перекриті заплавленим алювієм. Подальші зміни у SB-2 ($hl_{b_2}^4$) призвели до осушення заплав, формування мулуватоболотних і дерново-підзолистих ґрунтів, про що свідчать макро- та мікроморфологічні ознаки. Одночасно з цим, у зоні лісостепу території Середнього Подніпров'я завершилось формування профілів чорноземів типових (с. Шарин), чорноземів звичайних (курган Лядвига), чорноземів міцелярно-карбонатних (с. Круглик). На початку SB-3 ($hl_{b_2}^5$) відбувалося накопичення алювію на заплавах проток Любич і Ратна біля сс. Літки, Літочки. У зоні лісостепу почалось формування профілю чорнозему типового (Малополовецький археологічний комплекс). Це була волога фаза. Під час незначного збільшення посушливості клімату у другій половині SB-3 завершилось формування профілю лучно-чорноземного ґрунту (Більське городище). Процеси лісового педогенезу змінилися гумусонакопиченням (лучний або степовий педогенез). На переході до пізнього голоцену – субатлантичного періоду (SA), відбувалася зміна чорноземів, похованих під валами раннього залізного

віку (біля сс. Круглик, Моринці), текстурно-диференційованими сірими лісовими або дерново-слабопідзолистими ґрунтами – полігенетична лінія еволюції ґрунтів території Середнього Подніпров'я. Одночасно з цим, фіксується і моногенетична лінія еволюції ґрунтів на прикладі кургану Лядвига (похований звичайний чорнозем, фоновий – чорнозем типовий). Під курганами початку субатлантичного періоду (SA-1) в лісостеповій зоні території дослідження сформовано профілі лісових ґрунтів (темно-сірий лісовий ґрунт під курганом раннього залізного віку біля с. Дзензелівка); чорнозем опідзолений під валом давнього скіфського городища біля с. Моринці). Ці ґрунти формувалися, подібно до чорнозему міцелярно-карбонатного біля с. Круглик, тривалий ранньо-середньоголоценовий час» [Пархоменко, 2007].

Важливою складовою для характеристики палеоландшафтів та пов'язаного з ними палеогосподарства, є дані археозоології. О.П. Журавльовим було проаналізовано остеологічний матеріал з Малополовецького-3 та Малополовецького-2А і простежено наступний склад стада. На Малополовецькому-3 в горизонті II домінував бик свійський (62%), дрібної рогатої худоби і коней – по 14%, свиней 8%, кісток, що належали собаці – 2%. В горизонті III спостерігалася відмінна ситуація: велика рогата худоба – 28%, дрібна – 27%, свині і коні – по 18%, собака – 9%. В цілому пам'ятка виділяється тим, що в горизонті II дрібної рогатої худоби і кісток коней значно менше, ніж великої рогатої худоби. Можливо, це пояснюється тим, що основний матеріал походить з могильника. Тому, тут відображено не співвідношення стада, як на матеріалах з поселень, а особливості культу [Журавльов, 2001, с. 60]. Також, О.П. Журавльов визначив, що порода великої рогатої худоби з Малополовецького-3 була дрібнішою, ніж з по-

селень зрубної культури [Журавльов, 2001, с. 69].

Переважання великої рогатої худоби у стаді зафіксовано також на інших пам'ятках доби пізньої бронзи Середнього Подніпров'я, що відносяться як до культурного кола Бабине, так і до тшинецького культурного кола: Безпальче-1 [Лысенко, Панковский, Куштан, Федько, 2011, с. 139]; Ворошилівка [Махно, 1949, с. 210; Баранович, Титенко, 1951/8-д, с. 7-8], Здвизівка [Березанская, 1972, с. 28]; Фарбоване-3 [Лысенко, Куштан, Панковский, Федько, 2011, с. 234], Хлопків-1 [Баран, Некрасова, 1984/26, с. 2], Яблунівка [Березанская, 1970/45, с. 7].

Викликає інтерес кореляція палеопедологічних та археозоологічних досліджень Малополовецького археологічного комплексу (МАК) та Суботівського городища. О.П. Журавльов поєднує Малополовецьке-2А, Суботів та бондарихінсько-чорноліський шар поселення Діброва в Донецькій області в «групу чорноліських пам'яток» [Журавльов, 2001, с. 62]. На думку О.П. Журавльова, на всіх трьох пам'ятках переважала велика рогата худоба. В Діброві і Суботіві наступними за кількістю були: дрібна рогата худоба, далі свиня, кінь і собака. На Малополовецькому-2А було простежено інший тип скотарства. Після великої рогатої худоби наступною за кількістю кісток йшла свиня, а дрібної рогатої худоби і коней менше в півтора рази. Дослідник припускав, що причина відмінності перш за все криється в різниці географічних умов. Біля Малополовецького-2А могло бути більше лісів і менше відкритих просторів, ніж біля Суботова і Діброви [Журавльов, 2001, с. 62].

Про розповсюдження на Малополовецькому в період МП-II – МП-IV поряд із луковими степами широколистяних лісів вказують також наведені вище результати палеопедологічного аналізу розрізів могильника. На певну залісенність тери-

торії в цей період, можуть вказувати й знайдені в межах нижнього ґрунту, в різні роки розкопок, декілька великих мушель виноградного равлика (*Helix*) [Лысенко, Лысенко Св., Журавлѐв, 1999, с. 121].

Про певну залісненість лісостепової частини Середнього Подніпров'я за доби бронзи свідчить і склад диких тварин, на яких полювали. На Малополовецькому-3 у горизонті МП-II знайдені кістки кабана (11 особини), вовка (3 особини), шляхетного оленя (3 особини) та козулі європейської (2 особини); у горизонті МП-III – козулі європейської (1 кістка) та кабана (1 кістка); у горизонті МП-V – зайця (русака?) (1 кістка) та птахів (2 кістки). До цього горизонту також відноситься 1 кістка карпової риби. О.П. Журавлѐв відзначає, що серед остеологічних матеріалів з тшинецько-комарівського шару Малополовецького-3 знайдені кістки лише лісових звірів. Вага диких ссавців в горизонті II – 7%, в горизонті III – 15%. Серед мисливської здобичі переважають копитні, в горизонті II – 84% (інші 16% – кістки вовка), в горизонті III – 100% [Журавлѐв, 2001, с. 65]. На білогрудівсько-чорноліському поселенні Малополовецьке-2А полювання, судячи з усього, не відобразилося. Тут знайдено кістки лише від зайця русака [Журавлѐв, 2001, с. 68].

Коливання клімату у суббореалі – на початку субатлантикума підтверджують і результати плеоботанічних досліджень. На фрагментах керамічного посуду з багатшарового поселення Ходосівка-Діброва зафіксовані відбитки зернівок наступних рослин: кераміка софіївського типу: просо звичайне – 1, ячмінь плівчастий – 1; культура кулястих амфор: просо звичайне – 2, кісточка кизила – 1; кераміка бабинського типу: просо звичайне – 6; кераміка тшинецького типу: пшениця однозернянка – 2, ячмінь плівчастий – 1; ячмінь голозерний – 1, просо – 1; кераміка білогрудівського типу: пшениця двозер-

нянка – 2, ячмінь плівчастий – 2, просо – 11, кісточка кизилу – 1; ранньоскіфський час: просо звичайне – 36. На фрагменті обмазки, знайденої на Малополовецькому могильнику поряд із похованням №91 (горизонт МП-II?), виявлений відбиток листа ліщини. На кераміці білогрудівського типу з Малополовецького-2А зафіксовані відбитки наступних зернівок: пшениця двозернянка – 2, ячмінь плівчастий – 4, ячмінь голозерний – 1, жито – 1, овес (не визначеного виду) – 1, просо посівне – 5, насіння бобової рослини віки ервілії – 2. Якщо ранні періоди доби бронзи аж до бабинського горизонту пов'язані із посушливим кліматом і представлені переважно відбитками проса, то за доби пізньої бронзи, під час кліматичного оптимуму суббореалу, асортимент злаків стає значно різноманітнішим. У ранньоскіфський час провідною злаковою культурою на Київщині знову стає просо [Лысенко, Пашкевич, 2009].

Раніше київський варіант східнотшинецької культури, за С.С. Березанською [Березанская, 1972, с. 129-130], вже пропонувалося поділити на киево-житомирську та киево-черкаську групи ТКК [Лысенко, 2001; 2002], з огляду на особливості сучасного ландшафту. Але результати досліджень останніх років на пам'ятках Середнього Подніпров'я показують, що ландшафтний принцип диференціації культурних груп потребує певного уточнення. Враховуючи специфіку ландшафтної «черезполосиці» в регіоні, важливого значення набуває не стільки сучасна ґрунтова складова ландшафту, скільки кліматична, відображена, крім іншого, в палеоґрунтах. З іншого боку, масові знахідки кераміки певних типів за межами свого сучасного базового ландшафту, можуть розглядатися як індикатор змін палеоклімату та використовуватися у палеоландшафтних реконструкціях.

Якщо для Малополовецького археологічного комплексу, розташованого достатньо глибоко в лісостепу, коливання клімату впродовж всього періоду пізньої бронзи не призвели до зміни культурної домінанти киево-черкаської групи комарівської культури ТКК, то зовсім інша картина простежується у Ходосівці. Означеним вище коливанням клімату тут відповідають зміни як топографії поселень різних горизонтів доби пізньої бронзи – початку раннього залізного віку на південно-західній ділянці ур. Діброва, так і домінування в мікрорегіоні то лісостепових, то поліських культурних компонентів. Населення доби ранньої та середньої бронзи (3 – початок 2 тис. до н.е.) оселялося переважно на краю боліт, ближче до води, що було викликано загальною аридизацією клімату суббореального періоду. В період МП-I (1800-1600 BC), коли посуха сягає свого піку, досліджувана територія входить до ареалу формування киево-черкаської групи комарівської культури ТКК. Очевидно, на етапі МП-II (1600-1500 BC) починається поступове заболочення берега, на якому знаходилося поселення попереднього горизонту, та занепад самого поселення. В цей період територія між селами Ходосівка та Лісники рідко відвідується як населенням киево-черкаської групи комарівської культури, так і киево-житомирської групи сосницької культури ТКК. В періоди МП-III (1500-1400 BC) та МП-IV (1400-1300 BC), із остаточним встановленням кліматичного оптимуму, урочище Діброва потрапляє до ареалу киево-житомирської групи сосницької культури ТКК, поселення якої займає найвищу точку в південно-західній частині урочища. Непрямим свідченням того, що поселення на розкопі I з'являється невдовзі після закінчення посухи, є те, що кераміка тшинецького типу з культурного шару знайдена переважно у верхньому прошарку піску, нижче дав-

нього ґрунту. Таке розташування знахідок можна пояснити тим, що до появи тут поселення, поверхня підвищення являла собою пухкий пісок, а на момент заселення ґрунт лише почав утворюватися і битий посуд було втоптане у підґрунтя.

Доказом того, що рослинний і тваринний світ Подесення суттєво не змінився з часів пізнього Трипілля (кінець IV тис. до н.е.) свідчать фауністичні рештки, що походять з пам'яток доби ранніх слов'ян – Київської Русі Південного та Східного Полісся – Олександрівка I, Автуничі (Подесення), Коростень, Норинськ, Овруч, Звягель (Житомирщина). Так, на багаточисельному ранньослов'янському поселенні Олександрівка I, розташованому на північній околиці Чернігова, основний культурний шар якого датується III–V ст., серед диких видів перше місце займає олень звичайний (27% від числа диких тварин), друге – лось (23%), третє – кабан (16%), присутні рештки бурого ведмеда (9%), козулі (7%), тура, вовка, лисиці, бобра та видри [Журавльов, 1996]. Серед решток диких тварин, що походять з пам'яток X–XIII ст., помітне місце займають олень звичайний, козуля, кабан, лось. Постійними елементами виступають заєць та бобер. Доповнюють фауністичні комплекси знахідки решток тура, лисиці, вовка, ведмеда та борсука [Моця, Томашевський, 1997, с. 36; Журавльов, 2004, с. 38-39].

З іншого боку, подальші перетворення ландшафтів пов'язують з активною людською діяльністю, що призвела до збільшення антропогенного тиску на екологічні системи. Яскравим прикладом порушення природних процесів людиною за доби Київської Русі є розвиток поселенської агломерації Автуничі X–XIII ст., розташованої в Городнянському районі Чернігівської обл., в межиріччі річок Верпч та Тетева. Розвиток цієї структури протягом трьох століть призвів до значного зне-

ліснення регіону внаслідок використання деревини для будівництва, виробництва та промислів, побутового опалення. Дослідники підраховали, що від лісу було вивільнено майже 900 га площі. Наслідком такої діяльності стала екологічна криза, яка проявилася у зміні гідрорежиму, заболоченості значних за розмірами площ, ґрунтової ерозії, зникненню популяцій лісових екосистем. Результатом такого розвитку подій стали суттєві погіршення в аграрному та комплексному лісовому

господарствах. Кризові явища в екології та економіці селища Автуничі стали причиною завмирання життя на ньому і поступового його занепаду.

Значною мірою подібні процеси, але більші за своїм масштабом, відбувались на території Полісся за доби пізнього середньовіччя, що пов'язано зі стрімким поширенням залізрудних, селітряних, лісохімічних, деревопереробних виробництв і промислів та розвитку товарних відносин [Моця, Томашевський, 1997, с. 37-41].

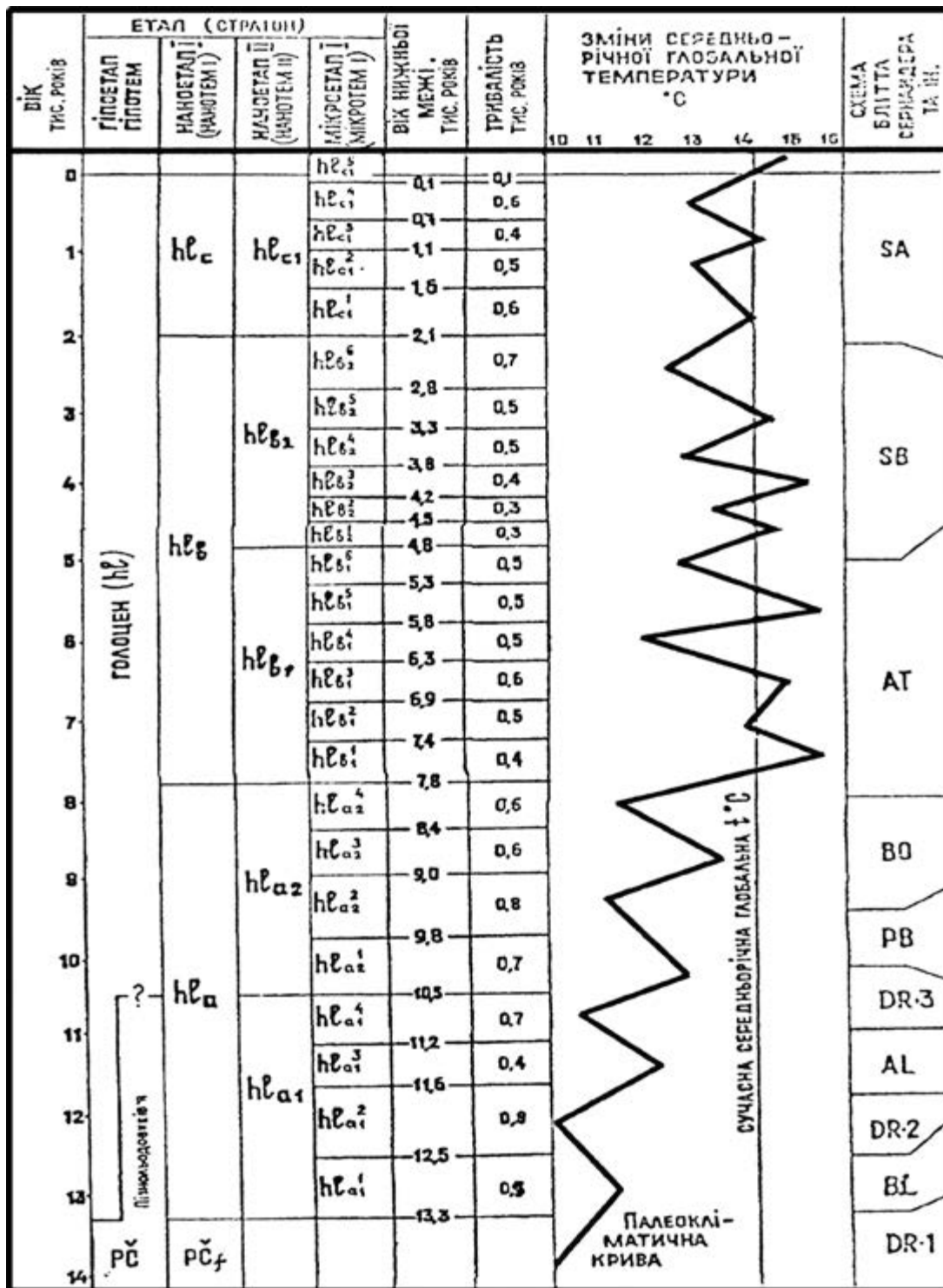

Табл. 1. Етапність розвитку природи у голоцені [за: Веклич, 1982].

DR-1 - ранній дріас; BL - беллінг; DR-2 - середній дріас; AL - алерюд; DR-3 - пізній дріас; PB - пребореал; BO - бореал; AT - атлантичний; SB - суббореал; SA - субатлантичний.

5 000 – 2 800	ГОЛОЦЕН	Суббореал (сухий, континентальний клімат)	максимальне поширення степових формацій, степова фауна, кінь	БРОНЗА
7 500 – 5 000		Атлантикум (теплий, вологий клімат)	змішаний ліс, максимальний розвиток лісових формацій, лісова фауна	НЕОЛІТ, ЕНЕОЛІТ
9 700 – 7 500		Бореал (підвищення температури, континентальний клімат)	широколистяний ліс, сосна, береза	МЕЗОЛІТ
10 200 – 9 700		Пребореал (поступове потепління)	ліс; сосна, береза; благородний олень, тур	
10 900 – 10 200	ПЛЕЙСТОЦЕН	Дріас III (субарктичний клімат)	тундра, лісотундра; північний олень	ФІНАЛЬНИЙ ПАЛЕОЛІТ
11 800 – 10 900		Аллерьод (потепління)	лісотундра, хвойний ліс; північний олень, благородний олень	
12 000 – 11 800		Дріас II (субарктичний клімат)	тундра; північний олень	
12 400 – 12 000		Бьоллінг (потепління)	лісотундра; північний олень	
13 300 – 12 400		Дріас I (арктичний клімат)	тундра; північний олень	

Табл. 2. Археологічна періодизація на тлі природного розвитку у плейстоцені – голоцені.

Розділ II.

КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК НИЖНЬОГО ПОДЕСЕННЯ В ДАВНИНУ

ПІЗНІЙ ПАЛЕОЛІТ

Перші свідчення перебування людини на території Нижнього Подесення відносяться до пізньопалеолітичної епохи (35/40 – 10,2 тис. рр. тому) – останнього етапу давнього кам'яного віку, що характеризується появою призматичної техніки обробки каменю, стандартизації та уніфікації знарядь праці. На території Європи поширились великі культурні комплекси, що характеризувались певними технологічними особливостями: солютре (45-35 тис. рр. тому), оріньяк (35-25 тис. рр. тому), граветт (25-19 тис. рр. тому), мадлен / епіграветт (19–12 тис. рр. тому). В кінці палеолітичної епохи виділяють окрему, перехідну до мезоліту стадію розвитку культури – фінальний палеоліт (13-10 тис. рр. тому). Пізній палеоліт – епоха розселення у Європі людини сучасного антропологічного виду – неантропа (*Homo sapiens*). В системі суспільної організації в цей час відбулись значні зміни, що призвело до другого стрибку в антропосоціогенезі. Основна суть змін – становлення екзогамної родової організації, що значним чином вплинуло як на біологічний розвиток людини, так і на поведінку, культуру та світоглядні уявлення. Разом з тим, розвиваються такі суспільні інститути як парна сім'я та первісне плем'я. В господарському плані економічною одиницею виступала мисливська община (локальна група), але екзогамні стосунки створювали можливість кооперації декількох груп. Полювання на

великих ссавців прильодовикової фауни (мамонт, шерстистий носоріг, бізон, кінь, північний олень) відбувалось переважно загінним способом. Про високий ступінь адаптації свідчить перехід до спеціалізованого полювання. Пізній палеоліт – час розквіту первісного мистецтва. З'являється наскельний живопис, графіка, скульптура, гравіювання каменю, кістки, рогу. Поширеними були предмети дрібної пластики, що передають образи тварин та жіночий образ (палеолітичні «венери»). На території України відома значна кількість стоянок пізнього палеоліту. Найбільш унікальними є пам'ятки Подніпров'я з житлами із використанням кісток мамонта у конструкції (Мізін, Межиріч, Добраничівка, Гінці). На цих стоянках знайдено значну кількість предметів мистецтва – жіночі статуетки, прикраси, орнаментовані предмети [Шовкопляс, 1965; Борисковський, 1953; Палеолит СССР, 1984].

Значна частина стоянок пізньопалеолітичної доби розташовується на території Подесення. Серед них особливе місце посідають пам'ятки, досліджувані протягом тривалого часу, що складають основу для відтворення пізньопалеолітичної культури та систем життєдіяльності – стоянки Мізін, Новгород-Сіверська, Чулатове I-III, Пушкарівський комплекс, Ключи. Важливе значення мають пам'ятки відкриті та досліджені відносно нещодавно – Бужанка II, Оболоння, Карпилівка-Радовниця тощо (Рис. 3).

За первісної епохи існувала жорстка залежність способу життя колективів від оточуючого середовища. Стадність та міграційність трав'янистих визначали специфіку прильодовикового мисливського господарства. Шляхи міграцій, місця переправ через річки та озера, місця сезонних пасовиськ були постійними у кожній популяції ссавців. Суть господарської стратегії прильодовикового населення полягала в мисливському контролі за міграційними шляхами стадних тварин [Залізняк, 1993].

Важливим висновком для палеолітознавства стало визнання П.М. Долухановим та Г.О. Пашкевич вирішального впливу географічних умов на характер господарської діяльності, на продуктивні сили суспільства. На думку цих дослідників, функціонування господарських систем первісного суспільства може бути пояснене дією принципу оптимальної або задовільної стратегії: спільнота обирає ту форму господарської діяльності, яка забезпечує отримання максимуму енергетичного продукту при мінімумі затрат та ризику [Долуханов, Пашкевич, 1977]. Діалектичність такого підходу полягає у визнанні того, що певний тип господарства складався під впливом як екологічного, так і культурного факторів, під яким розуміється сукупність знань, вірувань, традицій цієї соціальної групи. На основі картографування поширення пізньольодовикової фауни на південному сході Європи дослідники відносять Середнє Подніпров'я та Полісся до окремої – мамонтової зони поширення ресурсної бази первісного населення, що, безумовно, визначило особливості в структурі господарської діяльності та способу життя пізньопалеолітичних колективів.

Внаслідок встановлення відмінності фауністичного складу на палеолітичних пам'ятках різних зон, вчені дійшли висновку про мисливську спеціалізацію первісних колективів та виділення декількох

господарсько-культурних зон на території Східної Європи відповідно до форм господарства, основою яких було полювання на ту чи іншу тварину [Гладких, 1977; 1991]. Картографування пам'яток за господарською орієнтацією дозволило М.І. Гладких виділити господарсько-культурні підтипи мисливців прильодовикової зони: мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я та Полісся, мисливців на бізона степової зони та мисливців на північного оленя Прикарпаття. Середньодніпровську область з особливостями господарства та культури виділяли І.Г. Шовкопляс, М.Д. Гвоздовер та О.М. Рогачов, надавши їй рангу окремої культурної області поширення пізньопалеолітичних пам'яток, в рамках якої співіснувало декілька археологічних культур [Шовкопляс, 1965; Гвоздовер, Рогачев, 1969, с. 498-499]. Л.Л. Залізняк реконструює окремий господарсько-культурний тип мисливців на мамонтів [Залізняк, 1988; 1993; 1997, с. 24-26; 2003, с. 42-57]. Тому дослідники виділяють Середнє Подніпров'я та Подесення як особливу область поширення пізньопалеолітичної культури «мисливців на мамонта».

На пам'ятках басейну Десни фауністичні рештки мамонта значно перевищують залишки інших представників тваринного світу, які виступали в якості мисливської здобичі. Так, в Мізині зафіксовано залишки від 116 особин мамонта [Шовкопляс, 1965, с. 97; Підопличко, 1969, с. 82], з досліджень Чулатова І походять рештки 11 особин цієї тварини [Воеводський, 1949, с. 42; Підопличко, 1949, с. 130], Новгород-Сіверської стоянки – 15 особин [Воеводський, 1949, с. 47; Підопличко, 1949, с. 72], Пушкарі І станом на 1938 р. – більше 40 особин [Борисковський, 1949, с. 175], на стоянці Хотильово II виявлено рештки не менш ніж від 50 особин цієї тварини [Чубур, 1995, с. 28]. На інших пам'ятках Подесення мамонт

теж виступає основним компонентом фауністичних комплексів.

Важливим фактором в процесі розселення колективів мисливців на мамонта була наявність або відсутність покладів якісного кременю для виготовлення знарядь праці та мисливського спорядження в регіоні. Первинні поклади цього мінералу з крейдових горизонтів відомі переважно для територій верхньої течії Дніпра і Середньої та Верхньої Десни. Так, спостерігається значна концентрація пізньопалеолітичних пам'яток в басейні Десни, які розташовувались поблизу виходів якісного крейдового кременю (Мізин, Пушкарі, Чулатів, Новгород-Сіверська стоянка, Бужанка, Оболоння та ін.). З іншого боку, слід відзначити майже повну відсутність первинних покладів кременю на території Середнього Подніпров'я, що зумовило транспортування сировини первісним населенням на значні відстані, а також адаптації технік обробки до умов дефіциту кременю, що проявилось у мікролітизації та стандартизації знаряддєвих наборів пізньопалеолітичних пам'яток [Шидловський, 2005а, с. 31-34].

Культурні традиції, представлені матеріалами Подесення, засвідчують поступову заміну граветської технології епіграветською, що цілком відповідає загальному вектору розвитку культури в Північній Україні. Граветська технологічна індустрія, що була поширена 27-19 тис. рр. тому, передбачає використання призматичних одно- та двоплощадкових нуклеусів для отримання якісних широких пластинчастих напівфабрикатів, які слугували основним типом заготовок для різноманітних категорій знарядь – бокових, кутових та серединних різців, кінцевих скребків, стамесок, проколок тощо [Залізник, 2010, с. 141-142]. Але однією з провідних категорій знарядь в граветських комплексах виступають мікроліти – прямокутники та вістря, оброблені напівстрімкою та обрубувальною ретуш-

шю, які слугували елементами наконечників дистанційної зброї – металюного списа, дротика та стріла для лука [Нужний, 2008, с. 21-30]. На території Подесення граветський технокомплекс представлений пам'ятками Пушкарі I та Клюси, що датуються в межах XXI-XX тис. рр. тому (Рис. 5), а також однією з найпівденніших пізньопалеолітичних стоянок Середнього Подесення – Бужанкою I.

Перші згадки про виявлення мамонтової фауни поблизу села Бужанка Коропського району Чернігівської області відносяться до 30-х років [Рудинський, 1931, с. 150]. У 1961 р. на високому правому березі Десни, в 1 км нижче від паромної станції, Ю.Г. Колосовим була виявлена стоянка Бужанка I. Крім того, виявлено палеолітичне місцезнаходження на відстані 1 км від Десни, в урочищі Дякова Гора [Бачинський, Колосов, 1963, с. 556-559; Колосов, 1965, с. 324-326]. Пізніше, у 1972 р., дослідження цієї стоянки проводив М.І. Гладких. На південь від розкопу Ю.Г. Колосова в берегових відслоненнях виявлені фауністичні рештки мамонта (тазові, лопатка та бивень). Незначна кількість крем'яних виробів виявлено в зачистках та серед підйомного матеріалу на березі річки [Гладких, 1972/11]. Користуючись нагодою, публікуємо матеріали, виявлені М.І. Гладких, що зберігаються в фондах Археологічного музею Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серед них – знаряддя, нуклеуси та надрізана і зламана з обох сторін частина ребра мамонта (Рис. 6).

На сьогоднішній день колекція крем'яних виробів складається з 30 екземплярів, представлених як знаряддями праці, так і відходами виробництва, серед яких відщепи, пластини та нуклеуси.

Відщепові, загалом 13 екземплярів, представлені відщепами оформлення площадок нуклеусів (2 екз.), вторинними та лусочкою. Серед вторинних відщепів переважають повздовжні та повздовж-

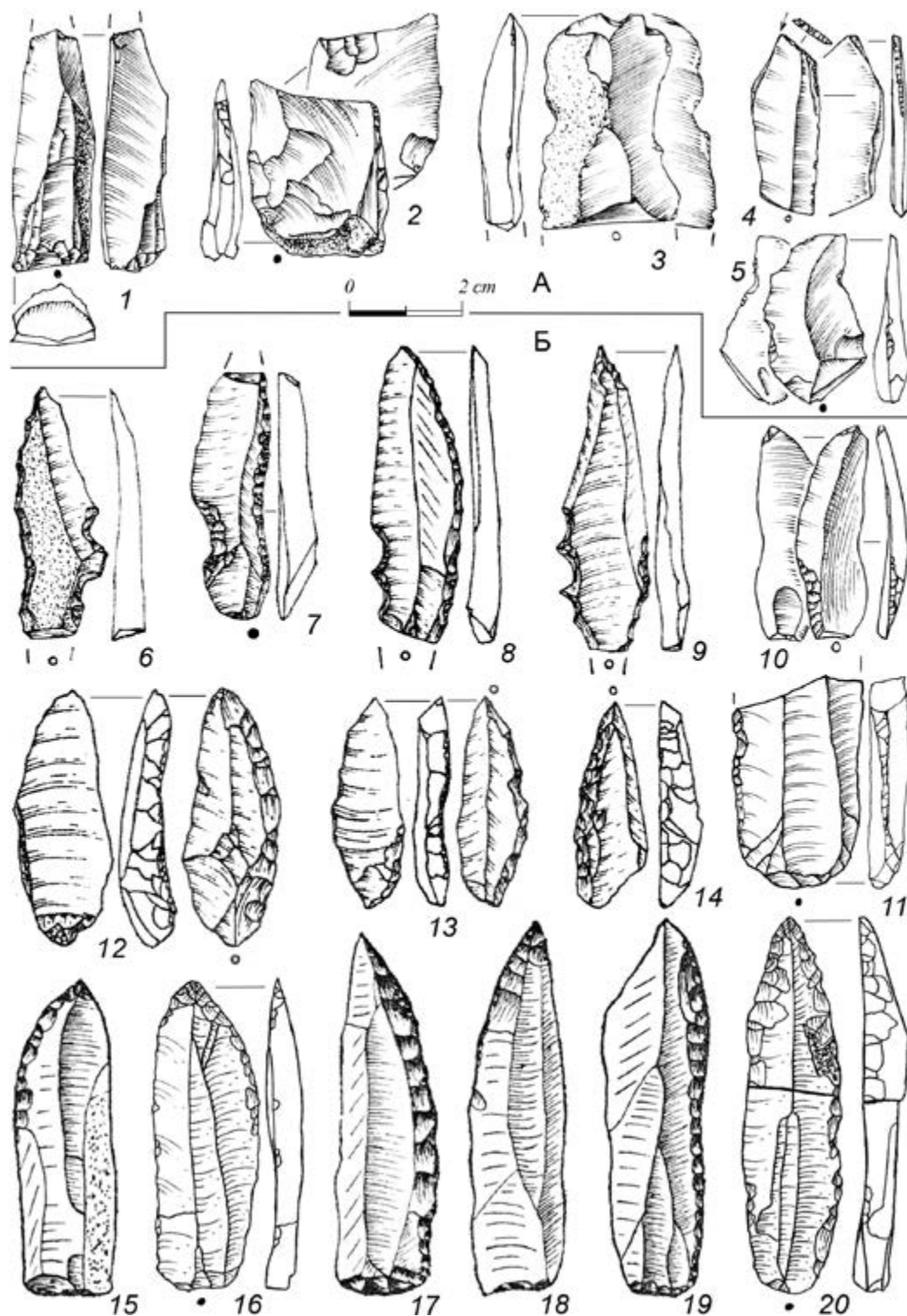

Рис. 5. А – крем'яні вироби з стоянки Ведмежий Яр (дослідження Гладких, 1972). Б – вістря з гравецьких стоянок Середнього Подніпров'я: 6-9 – Карпилівка-Радовниця; 10-11 – Кирилівська; 12-14 – Ключи; 15-20 – Пушкарі I (6-9, 12-14 – за Ступаком; 15, 17-19 – за Борисковським; 16, 20 – за Васильєвим).

ньо-крайові (7 екз.); по одному представлені біповздожний, поперечний та безсистемний. В тих випадках, коли збереглась площадка сколу, – спостерігається використання прийомів ізолювання зони розколювання, редукція карнизу нуклеуса, абразив. Площадки гладкі, по одному прикладу – фасетована та двогранна.

Пластин та їхніх січень – 7 екземплярів, серед яких по три представлено повздожних та біповздожних і одна ребрчаста. Впадає у вічі масивність пластинчастих заготовок (Рис. 6). Так, ширина чотирьох виробів перевищує 2 см, а діапазон всіх пластин по ширині складає 1,4–2,9 см. Один цілий екземпляр сягає 8 см в довжину. На цілій та проксимальних частинах пластин спостерігається застосування прийомів ізолювання площадки сколу; площадки як гладкі, так і двогранні. Закінчення пластин пряме та пероподібне.

До категорії нуклеусів віднесено три вироби, серед яких один має характерну забитість від використання його в якості ретушера. Останній – двоплощадковий, односторонній сплюснений із залишками ребра на робочій поверхні. Основна площадка оформлена декількома сколами, скошена, інша – фасетована (Рис. 6: 11). Другий нуклеус – теж двоплощадковий, призматичний. Обидві площадки фасетовані, наявне ізолювання зони розколювання (Рис. 6: 9). Третій нуклеус – одноплощадковий торцевий на вапняковій плитці, площадка знищена (Рис. 6: 10). Всі нуклеуси досить сильно утилізовані, що ускладнювало подальше зняття заготовок з них.

Вироби з вторинною обробкою представлені ретушованими відщепами та пластинами (по три екземпляри) і середнім різцем. Один відщеп ретушований по дистальному кінцю (Рис. 6: 6), інший – дистально тронкований (Рис. 6: 3). Третій виріб має сформовану ретушню виїмку (Рис. 6: 4).

Оброблені пластини представлені двома проксимально тронкованими виробами та одним медіальним фрагментом ретушованої по краю пластинки (Рис. 6: 2, 7-8). На цілому екземплярі тронкованої пластини ретушню сформовано виїмку. Середній різець сформовано на дистальному кінці повздожної пластини з ретушню на протилежному до леза частині (Рис. 6: 5).

Техніка первинного розщеплення крем'яної сировини спрямована на отримання пластинчастих заготовок з призматичних одно- та двоплощадкових нуклеусів. Значні за розмірами відбивні горбки, наявність фасетки на відбивних горбках виробів свідчать про використання досить твердого відбивника, крім того, в колекції присутній нуклеус, що використовувався в якості такого. Якісні призматичні напівфабрикати отримувались в результаті застосування специфічних прийомів обробки зони розщеплення перед ударом – фасетування площадки нуклеуса, ізолювання місця удару, редукція карнизу нуклеуса. В результаті таких підготовчих дій проксимальна частина сколу набувала вигляду «шпори» [Гиря, 1997, с. 165-166]. У вторинній обробці характерним є використання поперечного тронкування заготовок. Такі технологічні характеристики та загальна масивність виробів комплексу, на нашу думку, цілком відповідають граветському шляху розвитку пізньопалеолітичної культури, пам'ятки якого досить яскраво представлені в Подесенні (Пушкарі I, Ключи та ін.) [Гладких, Шидловський, 2015].

На сьогоднішній день площа стоянки Бужанка I майже повністю знищена повеннями, що підвищує значимість публікації матеріалів з неї [Комар, Ступак, 2011, с. 99].

Слід відзначити майже повну відсутність пізньопалеолітичних стоянок на території Нижнього Подесення. На нашу думку, це пов'язано з катастрофічними

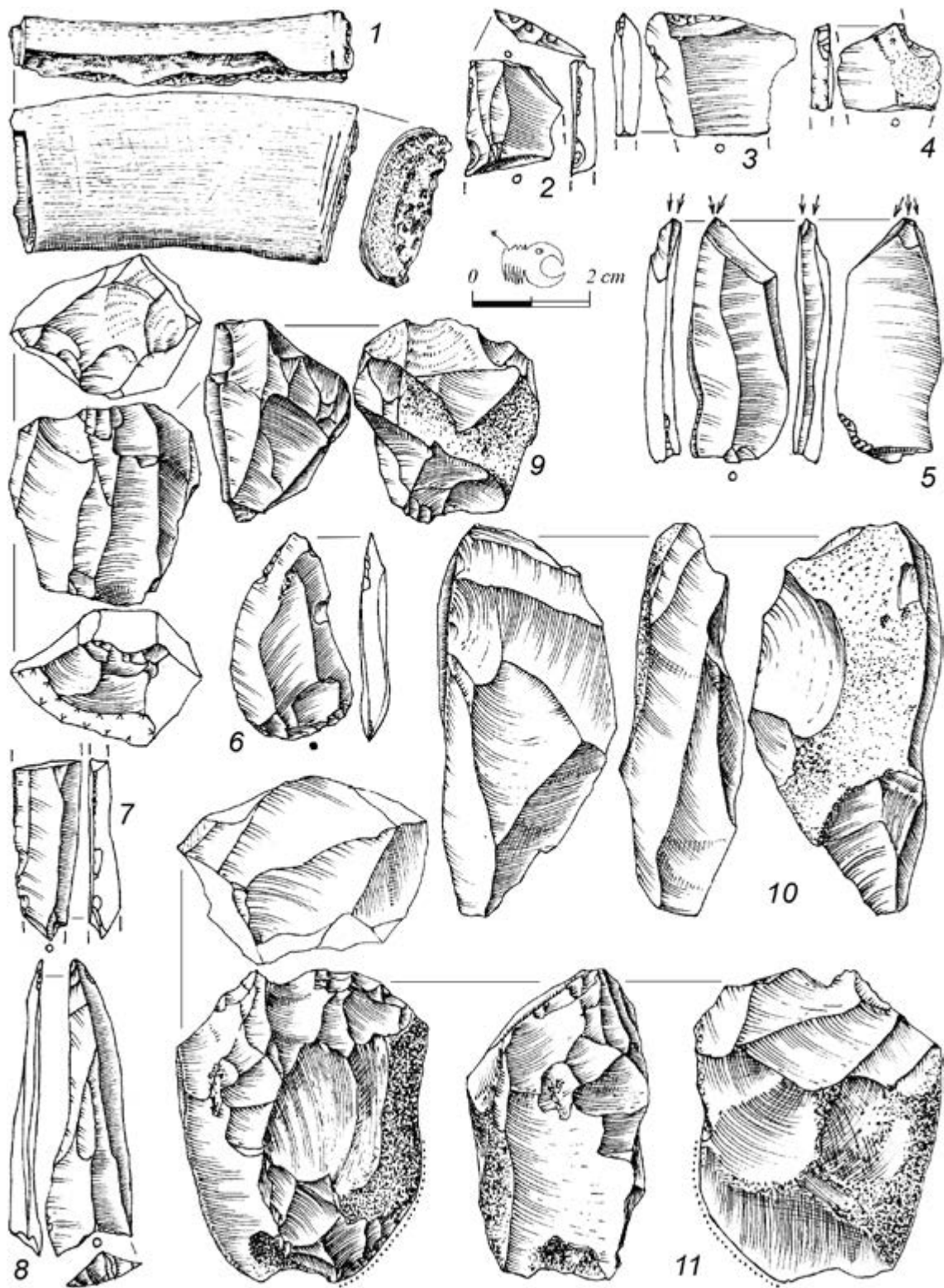

Рис. 6. Бужанка I. Оброблена кістка та вироби з кременю (дослідження Гладких, 1972).

змiнами в кiнцi плейстоценовi доби, внаслiдок яких цей рeгiон неодноразово пiддавався масивним водним ударами з боку Днiпра, в результатi чого пiзнiо-палеолiтичнi шари були просто знищенi. Аджe, концентрацiї пам'яток наявнi як на середнiй течiї Десни, так i на Киiвському Правобережжi. Найпiвденнiша пiзнiо-палеолiтична пам'ятка на Деснi пов'язується з рештками лесової тераси навпроти м. Остер, на правому березi рiчки, поблизу с. Карпилiвка Козелецького району (Рис. 3: 12).

Стоянка вiдкрита у 2011 р. Лiвобережною археологiчною експедицiєю. Вона знаходиться на високому мису за пiвнiчною околицею села, в урочищi «Радовниця» [Жаров, Жарова, Ступак, 2012a]. Загальна колекцiя виробiв, що походять з шурфування стоянки складає всього 13 кременiв, вкритих блакитно-бiлою патиною. Вiдходи виробництва представленi вiдщепами, сколами пiдживлення площадок нуклеусiв, реберчастою пластиною та рiзцевим сколом. Цiкавою особливiстю є наявнiсть чотирьох вiстер оснащення металiвною зброi, один край яких оформлений напiвпохилим ретушуванням, а iнший має виiмки на нижнiх частинах (Рис. 5: 6-9).

Судячи з типу вiстер, характеру їх ретушування та технологiчних особливостей отримання сколiв, автори вiднесли пам'ятку до гравецького технокомплексу i зближують його з стоянками пушкарiвського типу, хоча типологiчно вони вiдрiзняються вiд пушкарiвських [Жаров, Жарова, Ступак, 2012b]. Територiально, найближчою пам'яткою гравецької iндустрiї в Середньому Поднiпров'ї є Кирилiвська стоянка [Шидловський, Прядко, 2011, с. 71-72].

Наступний етап розвитку пiзнiо-палеолiтичної культури в Середньому Поднiпров'ї отримав назву епiгравецького, для якого характерне спрощення

знаряддевого набору та стандартизацiя технологiчних прийомiв обробки каменю. Для епiгравету характерне використання призматичних нуклеусiв, орієнтованих на зняття нешироких пластинок, якi слугували заготовками для бiльшостi знарядь у первиннiй обробцi кременю. У вториннiй обробцi спостерiгається широке застосування обрубувального стрiмкого ретушування для виготовлення рiзноманiтних знарядь – мiкролiтiв, бокових рiзцiв, тронкованих пластин тощо. Не зважаючи на численнi варiацiї, мiкролiти подiляються на двi основнi категорiї – пластинки з притупленим краєм та вiстря. В Подесеннi до епiгравецької традицiї вiдноситься бiльшiсть згадуваних пiнiо-палеолiтичних стоянок – Мизин, Чулатове I-II, Бужанка II тощо.

На територiї Лiвобережжя середньої течiї Днiпра епiгравецький етап представлений пам'ятками межирiцької археологiчної культури – Гiнцi на Удаю, Добраничiвка на Супої, Семенiвка I-III на Трубежi, що датуються в межах 15-13 тис. рр. тому. Значну подiбнiсть до пам'яток цього кола виявляє стоянка Бужанка II в Коропському районi Чернiгiвської обл.

Бужанка II була вiдкрита у 2003 р. на мису правого берега Десни [Ступак, 2005, с. 40-44]. Культурнi напластування складаються з трьох шарiв, рiдиокарбонове датування верхнього шару – 14350+/-60 рр. тому, за кiсткою молодого мамонта. Серед виробiв з вторинною обробкою у верхньому шарi, провiдною формою є елементи оснащення металiвною зброi (Рис. 7). Наступна категорiя виробiв представлена боковими, кутовими та серединними рiзцями, поодинокими є скребки, ретушованi вiдщепи та пластини [Ступак, 2009]. Аномально високий вiдсоток мiкролiтiв (бiльше половини всiх знарядь), на думку Д.В. Ступака, свiдчить про функцiонування стоянки в теплий перiод року, коли мисливська група жила

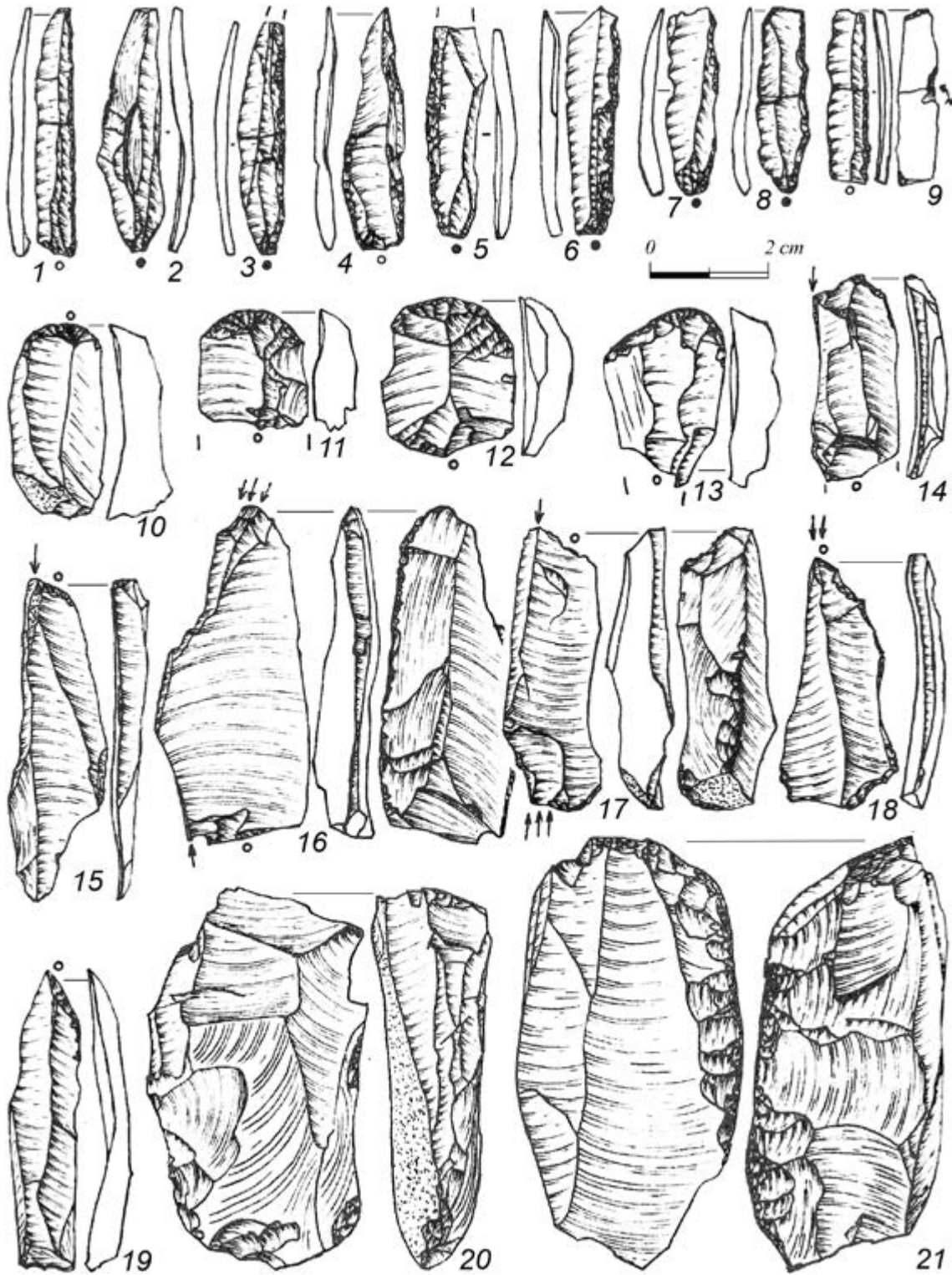

Рис. 7. Бужанка II. Вироби з кременю
(за: Ступак, 2009): 1-9 – мікроліти, 10-13 – скребки; 14-18 – різці; 19 – вістря; 20-21 – нуклеуси.

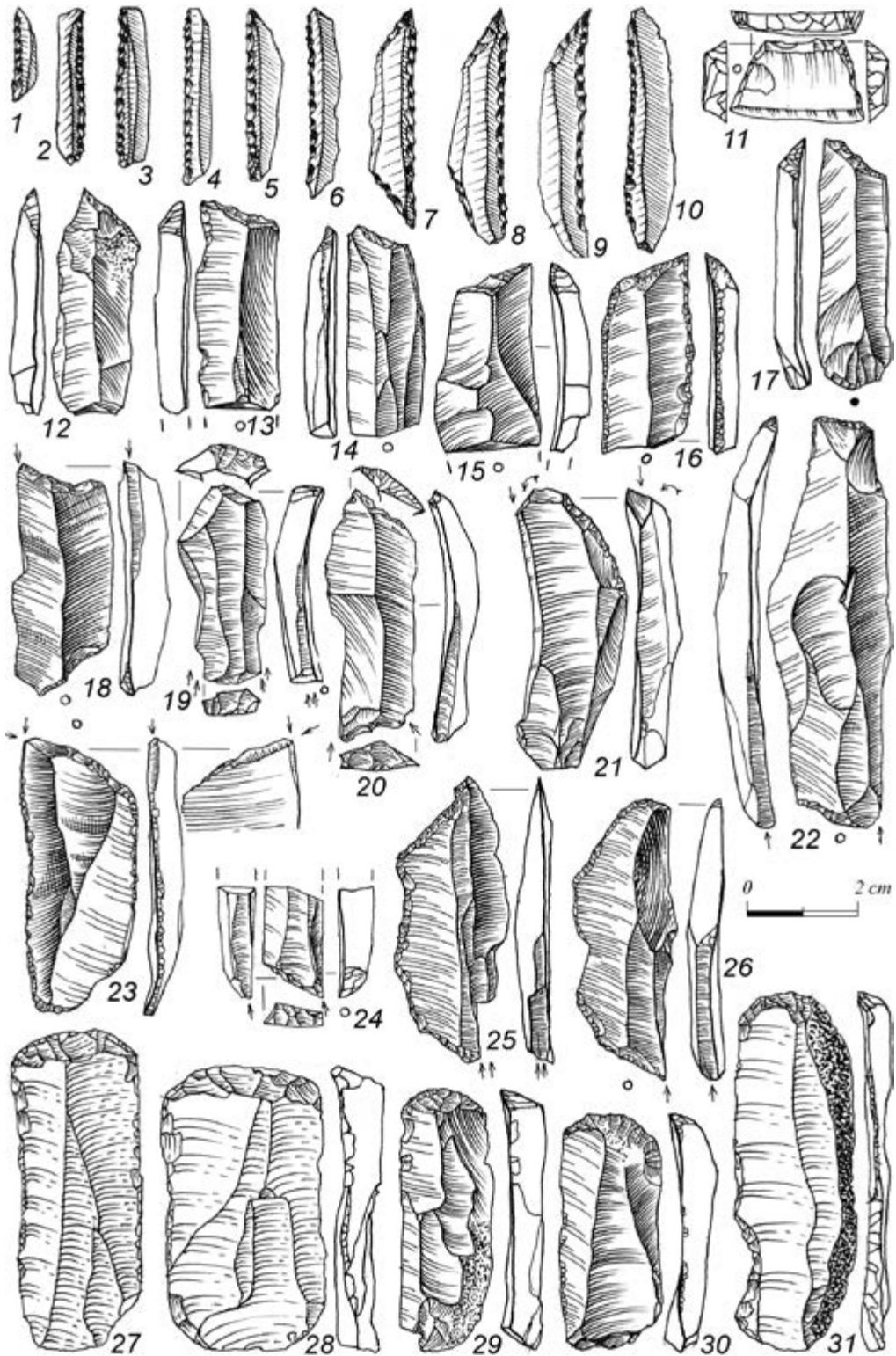

Рис. 8. Крем'яні вироби Мізинської стоянки
(дослідження Шовкопляса, 1965; 1-10 – за Шовкоплясом; 27-28, 31 – рис. Васильєва).

Рис. 9. Вироби палеолітичного мистецтва з стоянок Подесення: 1, 7 – браслети з бивня мамонта; 2 – підвіски з бивня; 3 – лопатка мамонта з розписом вохрою; 4 – стилізовані жіночі статуетки; 6, 8 – орнаментовані бивні (1-7 – Мізин, за Шовкоплясом; 8 – Оболоння, за Ступаком).

за рахунок добування свіжого м'яса. Подібний відсотковий склад простежений на інших пам'ятках Середнього Подніпров'я, які дослідники інтерпретують в якості тимчасових літніх стоянок – Семенівка II, III [Нужний, Ступак, Шидловський, 2000, с. 125-135; Шидловський, 2004], Шоломки [Нужний, 1998, с. 78-85; 2001].

Паралельним до межирицької культури явищем в епіграветті Подесення є загальновідома Мізинська стоянка, аналогії якій знаходимо на значно віддаленішій територіально стоянці Бармаки поблизу м. Рівне [Nuzhnyu, 2008, с. 98-101] (Рис. 8). Мізинська стоянка є всесвітньовідомою завдяки передусім прикладам яскравого мобільного мистецтва – орнаментованим кісткам мамонта, браслетам та фігуркам вирізьбленим з бивня (Рис. 9: 1-7).

На сьогоднішній день єдиною пам'яткою, що відноситься до оріньяцького кола пам'яток в Подесенні, є стоянка Оболон-

ня, виявлена у 2010 р. на правому березі Десни та досліджувана в останні роки. Серед виявленого матеріалу, найбільшу увагу викликає фрагмент орнаментованого бивня мамонта (Рис. 9: 8) [Ступак, 2010].

Різкі зміни клімату в періоди короткочасових потеплень Бьоллінг (12400-12000 рр. тому) та Аллерьод (11800-10900 рр. тому) у фіналі палеоліту, спричинили до зникнення багатьох представників льодовикової фауни та появи зони лісів. Це змушувало первісну людність змінювати способи ведення господарства, що неодмінно позначається на характері матеріальної культури. Більшого значення набувають індивідуальні методи полювання, що змінює характер поселень, виробничий інвентар змінюється в напрямку подальшої стандартизації та мікролітизації, збільшується значення дистанційної зброї [Нужний, 1992, с. 15].

МЕЗОЛІТ

Епохи мезоліту та неоліту характеризуються існуванням людських суспільств в нових природних і ландшафтно-географічних умовах. Так, початок мезо-неолітичної епохи співпадає з переходом в історії Землі від льодовикової доби – плейстоцену до геологічної сучасності – голоцену. Відступ останнього (вюрмського) льодовика наприкінці плейстоценової епохи викликав значну перебудову клімату Євроазії, що кардинально змінило флору та фауністичний склад материка. Зникнення мамонтового фауністичного комплексу та прильодовикових ландшафтів призвело до змін в господарській адаптації населення, що позначилось на характері матеріальної культури. Тому нижньою межею мезоліту прийнято вважати Біллінгенську катастрофу, що сталася близько 10,2-10,3 тис. рр. тому. Мезолітичними

культурами називають ті, населення яких продовжувало вести мисливсько-збиральницький спосіб існування в нових кліматичних умовах.

Мезолітичні крем'яні індустрії характеризуються широким застосуванням мікролітичної техніки вторинної обробки каменю. Мікролітами називають невеликі вироби з характерною обробкою, що використовувались в якості набірних елементів більш складних знарядь, переважно для оснащення мисливської зброї – стріл та дротиків. Археологічні культури в мезоліті виділяють за особливостями технології обробки сировини та комплексами категорій матеріальної культури, важливою культуровизначальною рисою яких є наконечники дистанційної зброї.

З точки зору господарства, період мезоліту називають добою лучних мислив-

ців на нестатних копитних лісів Євразії. Полювання, на відміну від палеолітичної епохи, набуло індивідуального характеру, викликаного поширенням лісових ландшафтів та використанням ефективної зброї – лука та стріл. Також поширюються нові форми господарства – рибальство, збиральництво річкових та морських молюсків, перші спроби доместикації тварин. В результаті запровадження нових методів полювання виникає криза мисливського господарства, що викликає необхідність пошуку та впровадження відтворювальних форм господарства. В суспільстві відбувається зменшення розмірів господарських колективів, в порівнянні з пізньопалеолітичними. З іншого боку, археологічні дані дають можливість відтворення надобщинних об'єднань – первісних племен [Телегін, 1982; Залізняк, 2005; Нужний, 2008].

На території Північної України доба мезоліту представлена такими культурами, як пісочнорівська та кудлаївська. Кудлаївська мезолітична культура є складним явищем, пам'ятки якої поширюються в Поліському Подніпров'ї на досить значній території, що охоплює Подесення (Кудлаївка, Чернігів, Вигурівщина), Київське Лівобережжя (Коржі, Селище) та Києво-Житомирське Полісся (Білогорода, Таценки) [Залізняк, 1984, с. 90-92].

Перші стоянки кудлаївської культури на території Подесення були виявлені поблизу с. Кудлаївка на Новгород-Сіверщині М.Я. Рудинським у 1925 р. Пізніше, у 70-80-х рр., цю стоянку досліджували Д.Я. Телегін та Л.Л. Залізняк. Схожі до знайдених під Кудлаївкою матеріали були виявлені у 1928 р. на дюні в околицях Чернігова. У 1937 р. в урочищі Борок, поблизу с. Вигурівщина, на дюнному масиві В.А. Товкачевським виявлено залишки стоянки з мікролітичним інвентарем, що зберігається у фондах Національного му-

зею історії України [Залізняк, 2009, с. 25, 252].

Публікація та культурна характеристика матеріалів зі стоянок Кудлаївка та Вигурівщина здійснена Л.Л. Залізником. Цим дослідником подана досить вичерпна характеристика матеріальної культури і висунута гіпотеза генези та розвитку цієї спільності.

Характерною особливістю первинної техніки обробки кременю є використання переважно відщепових заготовок, знятих з призматичних неправильно оговраних нуклеусів. При виготовленні знарядь характерний крайній мікролітизм, пов'язаний з сильною редуцією краю заготовки. Знаряддя на пам'ятках культури представлені грубими невеликими кінцевими та підокруглими скребками, різцями на відщепках, свердлами. Мікроліти складають досить високий відсоток серед знарядь. Основна форма мікролітів – вістря типу мікрограветт – вкладні до наконечників стріл та дротиків, виготовлені у техніці крутого ретушування одного довгого краю пластинки. Серед інших типів мікролітів – трикутники, сегменти та трапеції. На стоянці Кудлаївка зафіксовані наконечники постсвідерського типу на дрібних пластинах (Рис. 10) [Залізняк, 2009, с. 97].

В гирлі Десни, на стоянці поблизу с. Вигурівщина, серед представницької колекції крем'яних виробів, наявні сім мікролітичних знарядь, серед яких три кудлаївських вістря, одне сегментоподібне, дві трапеції та уламок пластини зі скошеним краєм. Серед інших виробів – скребки, різці, вістря та нуклеуси (Рис. 11) [Залізняк, 1984, с. 42-43].

Наконечники стріл на пластинах поширені переважно в інвентарі північних пам'яток кудлаївської культури, в тому числі і в Кудлаївці, коли на пам'ятках півдня Київського та Чернігівського Полісся (Вигурівщина, Таценки, Селище, Коржі),

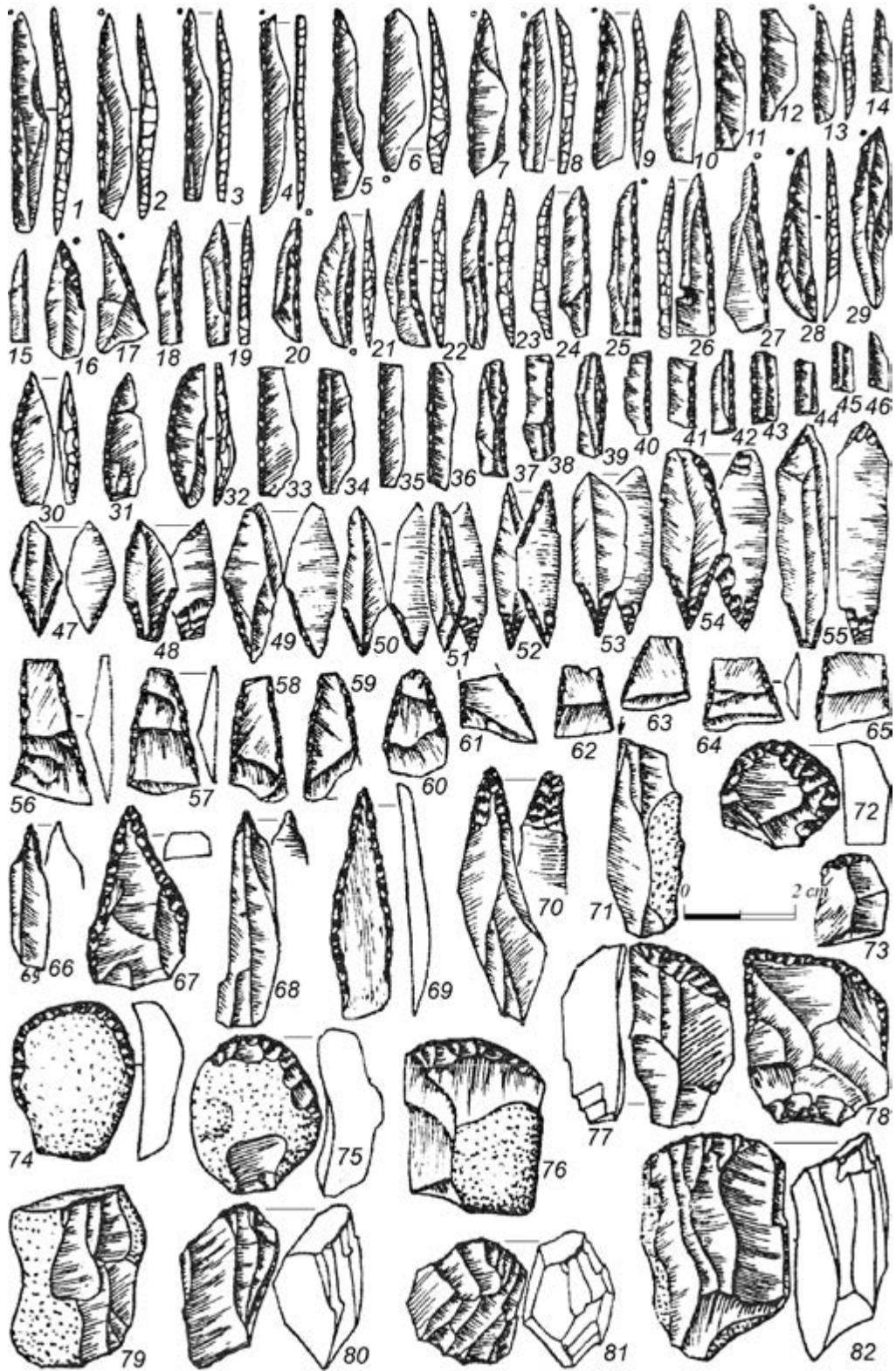

Рис. 10. Кудлаївка. Вироби з кременю (за: Залізняк, 2009).

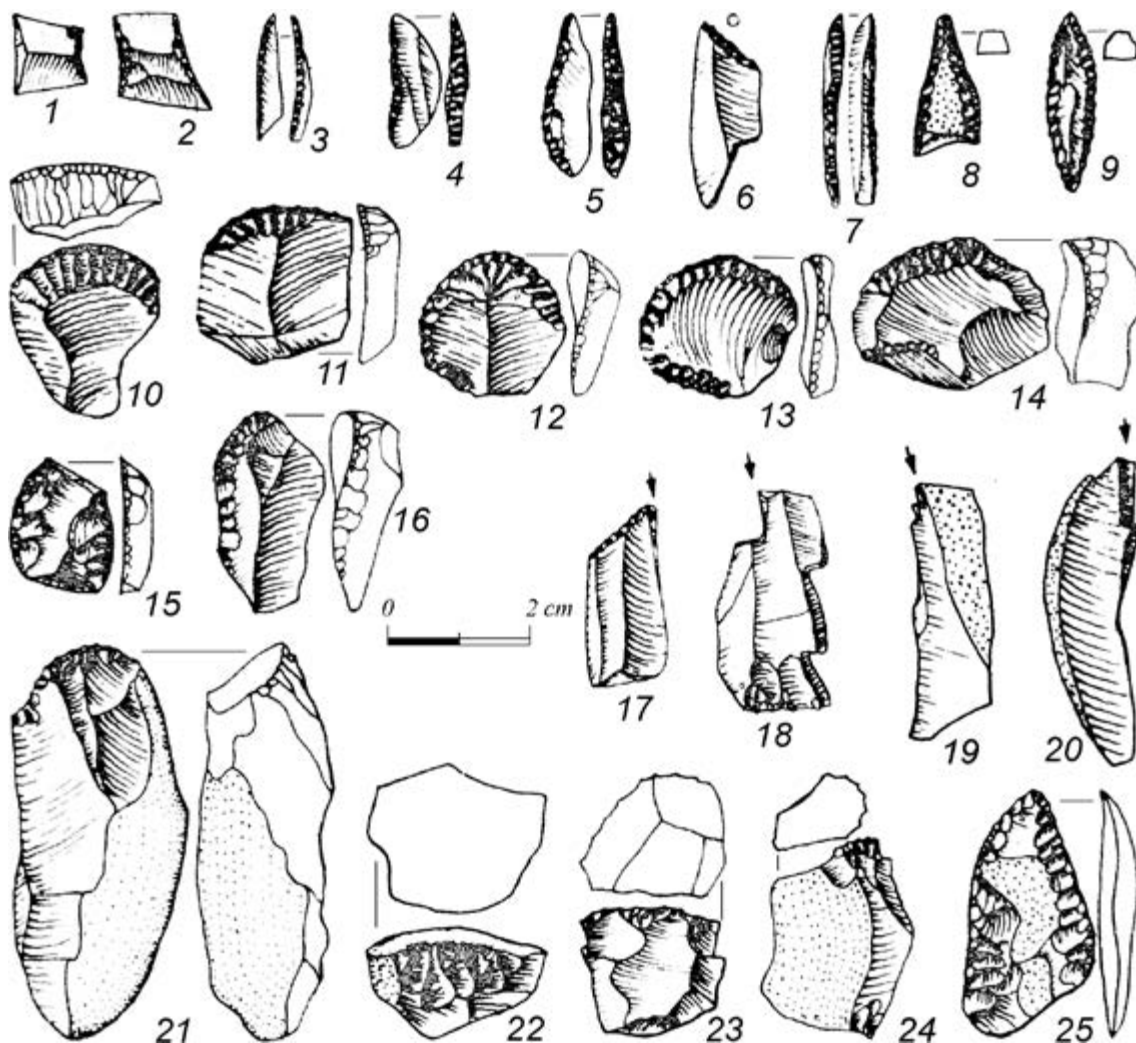

Рис. 11. Вигурівщина. Вироби з кременю: 1-7 – мікроліти; 8-9, 25 – вістря; 10-16 – скребки; 17-20 – різці; 21-24 – нуклеуси (за: Залізняк, 1984).

такий тип вістер не отримав значного поширення. Це дало можливість виділення двох варіантів культури: північного – типу Кудлаївка та південного – типу Таценки. Поява наконечників на пластинах в північних регіонах пояснюється контактуванням з носіями постсвідерських традицій території Верхнього Подніпров'я [Залізняк, 1984, с. 93].

Л.Л. Залізняк в низці праць висловлює думку про генетичний зв'язок кудлаївської культури з епіграветським під-

грунтям [Залізняк, 1976; 1984, с. 96-97; 2009, с. 98]. З іншого боку, дослідник пов'язує пам'ятки цієї спільності з областю ранньомезолітичних культур Дювенсі Північної Європи, генезу яких вбачають в культурі Федермессер з характерним набором мікролітичних вістер, а саме з коморницькою культурою Польської низини. Але суттєві відмінності в крем'яному інвентарі цих спільностей не дають можливості об'єднання їх в одну культуру, а свідчать про два споріднених, але са-

мостійних явища в мезоліті сходу північноєвропейських низин [Залізник, 1984, с. 94-96].

Ще одним культурним явищем у мезоліті Подесення є пісочнорівська культура. Вперше рештки стоянки цієї спільності були виявлені М.Я. Рудинським на високій терасі правого берега Десни біля с. Рогівка Новгород-Сіверського р-ну, на городищі Пісочний Рів. Розкопки пам'ятки в 40-х рр. М.В. Воеводським дали підстави до виділення своєрідної деснянської археологічної культури.

Подальші розкопки цієї пам'ятки проводив Л.Л. Залізник у 80-х рр. ХХ ст. та у 2002 р. Таким чином, в результаті тривалого дослідження стоянки, було виявлено представницьку колекцію крем'яних виробів (37800 екз.). В цьому ж регіоні відкриті подібні пам'ятки Пісочний Рів 2, Гридасово, Городок, Лічмань, Мосолів Рів. Значна кількість матеріалів дозволила досліднику вичерпно характеризувати це культурне явище [Залізник, 1986; 2005; 2009, с. 58-93].

Техніка первинної обробки кременю характеризується використанням однобічних одноплощадкових, рідше двоплощадкових нуклеусів для отримання грубих відщепових та пластинчастих напівфабрикатів. Поруч з цим, в комплексах культури зрідка трапляються правильні відтискні пластини з якісного кременю. Вторинна обробка характеризується глибоким ретушуванням краю неправильних пластин та відщепів.

Більше половини знарядь складають кінцеві скребки на пластинах та відщепах. Бокові та кутові різці, виготовлені на грубих сколах, досить нечисленні. Близько 40% всіх виробів з вторинною обробкою складають мікроліти. Провідною формою останніх є високі асиметричні трапеції, виготовлені як на пластинах, так і на відщепах шляхом крутого ретушування бічних країв. Меншою мірою представлені симетричні трапеції, асиметричні вістря

алтинівського та красносільського типів (Рис. 12: 5-27) [Залізник, 2009, с. 58-59].

Л.Л. Залізник пов'язує генезу цієї культури з постсвідерськими комплексами центральної частини Східної Європи, у межах якої виділяються пам'ятки типу Гренськ Верхнього Подніпров'я, ієневські Волго-Окського межиріччя та бутівські Верхньої Десни. Але з іншого боку, пісочнорівська культура вирізняється від перелічених спільностей наявністю значних серій трапецій, які складають основу мікронабору її комплексів. На думку Л.Л. Залізника, це свідчить про зв'язок пам'яток Середньої Десни з зимівниківською культурою дніпровського Лівобережжя, особливо з північним її варіантом, представленим пам'ятками Загай I, Дніпровець, В'язівок 4а. Стоянка Пісочний Рів датується 7620+/-120 рр. тому, що припадає на ранній атлантичний період. Таке датування, на думку дослідника, значно омолоджене, з огляду на радіокарбонів дати подібних постсвідерських пам'яток з території Росії [Залізник, 2009, с. 60].

Масивна асиметрична трапеція, січення ретушованої пластини в комплексі з ретушованими відщепами походить з пункту Боденьки IV на Нижній Десні. Пам'ятка розташована на останці мису борової тераси правого берега Десни в дельтовій частині протоки Дніпро-Десна. З огляду на відсутність неолітичної кераміки серед матеріалів цього пункту, місцезнаходження слід датувати мезолітичним часом, а найближчі аналогії шукати серед пам'яток пісочнорівської культури Середньої Десни, або в матеріалах зимівниківської культури Дніпровського Лівобережжя (Рис. 12: 1-4).

Таким чином, в межах Нижнього Подесення відбувалась взаємодія двох різних за своїм походженням культурних спільностей – кудлаївської, пов'язаної з мезолітичною областю Дювенсі Північної Європи, що склалась на основі місцевого епіграветського підґрунтя та пісочнорів-

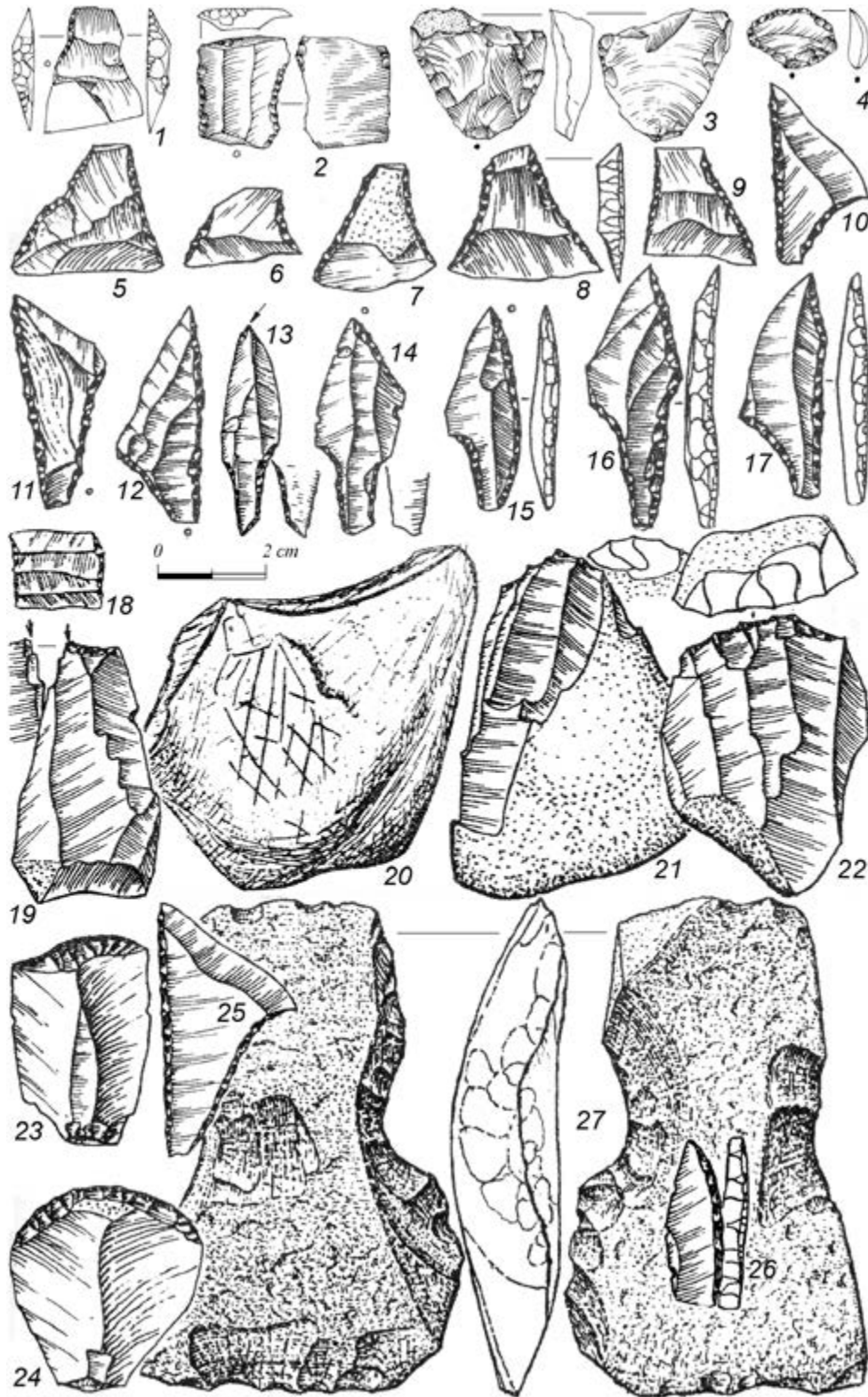

Рис. 12. Пісочнорівська культура: 1-4 – Боденьки IV; 5-27 – Пісочний Рів (5-27 – за: Залізняк, 1986; 2009).

ською – спорідненою з постсвідерськими та постаренсбурзькими спільнотами Східної Європи. Загалом, варто відзначити, що Нижня Десна являла собою контактну зону між лісостеповими культурними явищами (тип Таценки, зимівниківські стоянки) та північними, полісько-

верхньодніпровськими спільнотами. Помітний вплив постсвідерських спільнот півночі проявляється у поширенні наконечників на пластинах свідерських та аренсбурзьких типів на північних пам'ятках Подесення.

ДОБА НЕОЛІТУ

Неоліт (новий кам'яний вік, грец. *нео* – новий, *litos* – камінь, англ. – *neolithic*) – заключний період кам'яної доби (7 – 5 тис. рр. тому), що заступив палеоліт і мезоліт та передував енеоліту і добі бронзи. Неоліт став особливим етапом в історії України і людства загалом. Саме з неолітом пов'язаний початок переходу від привласнювальних форм господарства до відтворювальних, утворення історико-культурних областей, в межах яких розповсюджувались такі інновації, як відтворювальне господарство, кераміка, відтискна техніка розщеплення кременю, шліфування та свердління каменю, особливі елементи духовної культури.

Різні регіони земної кулі були втягнуті в процес неолітизації не синхронно. Розвиток неоліту України охоплює проміжок часу з середини VIII до початку IV тис. до н.е. При цьому, період з сер. VI до початку IV тис. до н.е. характеризується співіснуванням неолітичних і енеолітичних культур. Незважаючи на початки розвитку землеробства і скотарства, мисливство та рибальство залишаються провідними формами господарства в середовищі населення неоліту.

В середині VII тис. до н.е. починає розвиватися керамічна фаза неоліту. Кераміка протягом 200-300 років розповсюджується по території всієї степової і лісостепової України, а також в гірському Криму.

Історія дослідження неоліту Київського Лівобережжя та Нижньої Десни

починається з кінця XIX ст., коли М.Ф. Біляшівський виявив залишки стоянок неподалік від оз. Святище на південь від Микільської Слобідки, та в районі с. Воскресенка (межі сучасного Києва) [Беляшевский, 1897, с. 22-24].

У 1928 р. під час торфорозробок поблизу с. Крехаїв в урочищі Пилюхове Болото, В.Є. Козловська відкрила поселення із залишками дерев'яних конструкцій [Козловська, 1928, с. 42-61]. В роботі О.В. Бузуна 1942-1943 рр. загадуються неолітичні матеріали поблизу сс. Виповзів, Вовча Гора, Карпилівка і Євминка [Бузун, 2010, с. 7-8].

Однак тільки з кінця 40-х рр. XX ст. в регіоні почали проводитись повноцінні маршрутні розвідки. Так, у 1947-1950 х рр. експедицією «Великий Київ», на чолі з П.П. Єфименком, було досліджено низку неолітичних місцезнаходжень на околицях Києва. Розвідками І.М. Самойловського та А.П. Савчука були виявлені неолітичні знахідки на дюнных масивах між селами Троєщина та Вигурівщина, а також два пункти на території Микільської Слобідки в межах сучасного Києва [Самойловський, 1952, с. 73-84]. В 1949 р. В.М. Даниленко проводить стаціонарні дослідження вже трьох пунктів Микільської Слобідки [Даниленко, 1956, с. 172-178]. Отримані результати дозволили вченому створити першу періодизаційну схему неоліту-енеоліту дніпро-донецької області [Даниленко, 1969, с. 32-33].

На початку 1950-х рр. дослідженням регіону займалися Ф.Б. Копилов, С.М. Одинцова, О.Г. Шапошнікова. Вченими було обстежено межиріччя Дніпро-Десни. По лівому березі Десни пройдено маршрут від с. Сваром'я до Дніпра, по правому – до с. Нижня Дубечня. В публікації 1952 р. подається низка неолітичних місцезнаходжень на околицях с. Хотянівка – в урочищах Глядино (озера Верх. та Ниж. Глядин), Діброва, Коло Криниці та Кут. Досліджене раніше поселення в урочищі Пилухове Болото поблизу Крехаєва, вчені віднесли до доби неоліту – бронзового віку [Копилов, Одинцова, Шапошнікова, 1952, с. 85–98]. В наступній публікації, О.Г. Шапошнікова розглядає матеріали з пунктів біля сіл Ниж. Дубечня, Новосілки на Десні, Хотянівка, Старосілля, Погреби та два пункти в с. Троєщина [Шапошнікова, 1953, с. 138–147]. Локалізація перелічених пам'яток викликає труднощі через відсутність у звітах попередніх дослідників точних прив'язок, а також активну забудову, особливо території сучасного Києва і передмістя. Також існує проблема їх культурної інтерпретації, адже часто матеріали енеоліту-бронзового віку, визначались як неолітичні.

На початку 60-х рр. в зв'язку з будівництвом Київської ГЕС дослідження в регіоні продовжились. Так, в 1960 р. Д.Я. Телегіним було підтверджено виявлене раніше М.Ф. Біляшівським місцезнаходження в районі Воскресенки, а також обстежено ряд неолітичних пам'яток в Дніпро-Деснянському межиріччі біля с. Завалівка, де в 1960-1963 рр. в урочищі Перетичок були проведені стаціонарні дослідження та виявлено два пункти в урочищі Уборть [Телегін, 1965, с. 86–99]. Поблизу с. Новосілки неолітичні матеріали були виявлені О.І. Тереножкіним у 1960 р., а в 1962 р. Д.Я. Телегіним проведено шурфування та зібрано підйомний матеріал в урочищах Порохонь та Горбата Нива [Телегін, 1968,

с. 114-117]. В районі с. Ошитки в 1960 та 1962 рр. виявлено понад десять неолітичних місцезнаходжень [Тереножкін, 1962, с. 89–92; Збеневич, 1964, с. 137–143]. У 1963 р. В.О. Круцом було зібрано неолітичні матеріали на околиці с. Зазим'я, в урочищі Станки 2 [Телегін, Титова, 1998, с. 75-81; Сорокун, Шидловський, 2013].

Наступними археологічними розвідками в 1979 р., проведеними експедицією «Славутич» під керівництвом Д.Я. Телегіна, було виявлено низку неолітичних місцезнаходжень на околицях с. Погреби – в урочищах Лан 1-2, Келійки та Мусієва Долина [Титова, 1984, с. 96–100; Телегін, Товкачевський, 1990, с. 130–133].

Експедицією під керівництвом О.П. Моці і П.С. Шидловського в 2010-2011 рр. були локалізовані неолітичні стоянки Лан 1-2 та Станки поблизу сіл Погреби та Зазим'я, а також відкриті нові пункти (Рис. 13) [Моця, Скороход, Шидловський, 2011; Моця, Шидловський, 2012]. Кераміка неолітичного вигляду в комплексі з крем'яними виробами, походить з пам'яток Парня V-VI, Рожни V-VI (лівий берег Десни), Боденьки I, Сувид IV, та Ниж. Дубечня – урочище Волуйське (правий берег) [Шидловський, Сорокун, 2012а; 2012б, с. 250].

Неолітична кераміка, що виявлена розвідками на поселеннях Парня V та Рожни VI – переважно слабкоорнаментовані фрагменти з розчісами по зовнішній та внутрішній сторонах. Крім того, з пам'яток Літки I, VI, Рожни V та Соболівка I походять крем'яні вироби, які можна віднести до кінця кам'яної доби, неоліту зокрема. Серед знарядь праці привертають увагу мікролітичний скребок, ретушовані по черевцю призматичні пластини, відщепи з пласкими сколами по черевцю. Ці вироби цілком характерні для неолітичної доби загалом. На Деснянському Правобережжі неолітична кераміка виявлена на поселеннях Сувид IV

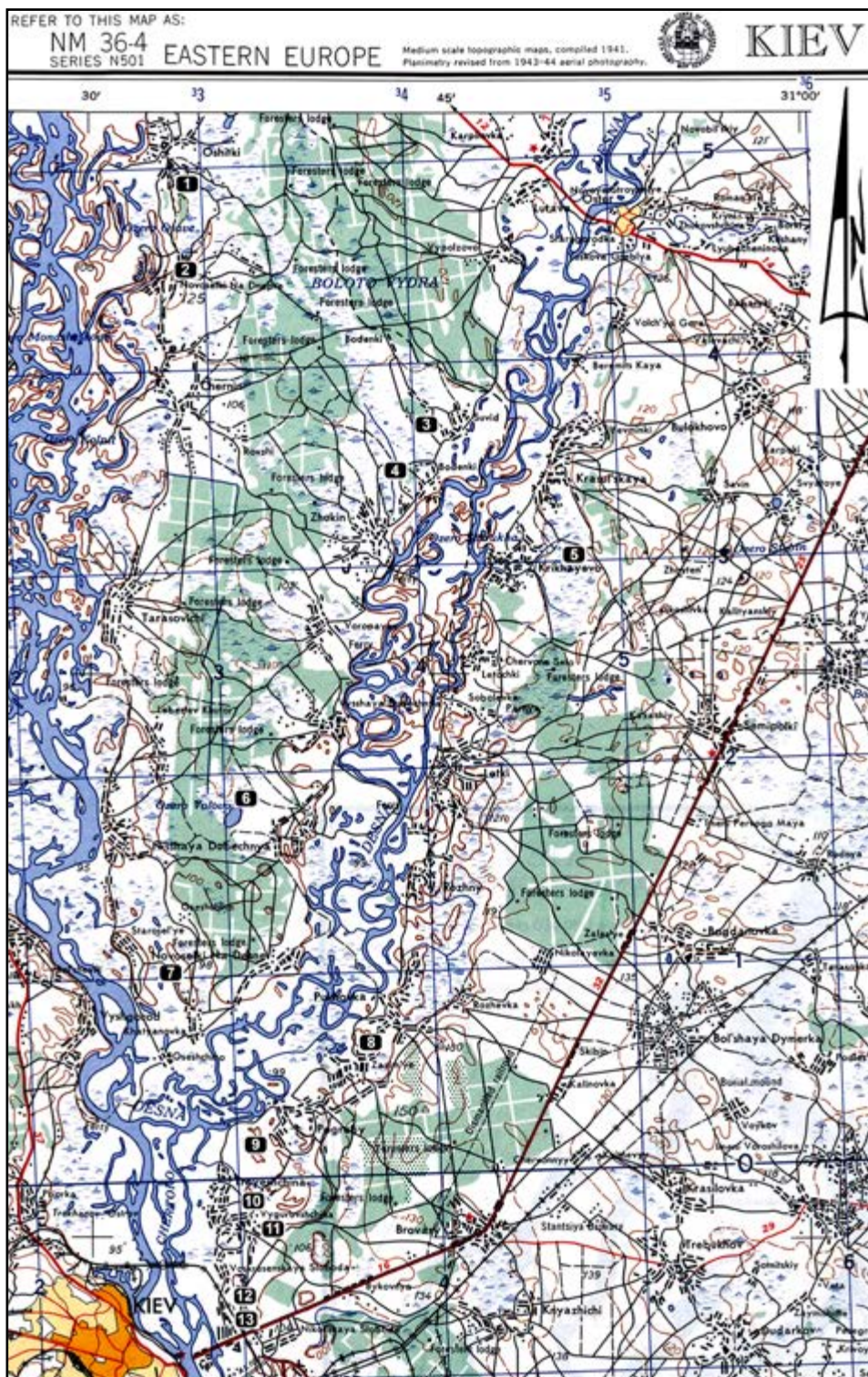

Рис. 13. Мезолітичні та неолітичні пам'ятки Нижнього Подесення: 1 – Ошитки; 2 – Новосілки на Дніпрі; 3 – Сувид III; 4 – Боденки IV; 5 – Крехайв-Болото; 6 – Ниж. Дубечня-Волуйське; 7 – Хотянівка-Глядин; 8 – Зазим'є-Станки II, III; 9 – Погреби-Лан; 10 – Троєщина; 11 – Вигурівщина; 12-13 – Микільська Слобідка I-IV.

та Нижча Дубечня, ур. Волуйське – переважно слабкоорнаментовані фрагменти з розчосами по зовнішній та внутрішній сторонах (Рис. 14).

Таким чином, протягом більш ніж столітньої історії археологічних досліджень неоліту Нижнього Подесення, різними дослідниками було виявлено більше трьох десятків неолітичних пам'яток та місцезнаходжень. Однак, не дивлячись на репрезентативність зібраних колекцій та їхню важливість для розуміння процесів неолітизації регіону, більша частина матеріалу залишається не введеною до наукового обігу. Тому, нижче наведений опис матеріалів з колекцій фондів Інституту археології НАН України.

Найбільш відомі неолітичні пам'ятки регіону знаходяться біля сс. Погреби, Микільська Слобідка та Зазим'я. Їх дослідження проводились в різні часи, за відмінними методиками, що ускладнює цілісне розуміння окремих зібрань. Тому, ці колекції в типологічних схемах та таблицях наведені окремо, з метою запобігання можливої плутанини.

Зазим'я, Станки II. Пам'ятка виявлена В.О. Круцом у 1965 р. і розташовується на підвищенні в заплаві лівого берега Десни, між північно-західною околицею села Зазим'я та с. Пухівка. Дослідником було виявлено кілька десятків фрагментів пізньої дніпро-донецької кераміки з домішкою піску та подрібненої органіки в керамічній масі. Її орнаментовано горизонтальними та вертикальними рядами гребінчастих відтисків, псевдогребінцем, підтрикутними наколами та прокресленими лініями. В колекції присутній фрагмент ямково-гребінцевої кераміки [Телегин, Титова, 1998, с. 75-81]. Відповідно, пам'ятка може містити декілька культурно-хронологічних горизонтів.

Всього неолітична колекція нараховує 46 фрагментів кераміки. Особливістю комплексу є присутність плаского денця, фрагмента стінки посудини, яку можна

віднести до ямково-гребінцевої кераміки та фрагменту, орнаментованого відтисками колоска. В іншому, колекція є типовою для місцевого неоліту (Рис. 16-17, 27: 10-17). Крем'яні вироби неолітичного образу були виявлені на сусідньому місцезнаходженні **Станки 3** (Рис. 17: 1-2). Попередньо матеріали датуються пізнім неолітом [Сорокун, Шидловський, 2013, с. 190-191].

Погреби, Лан 1. Пам'ятка розташована на дюнному підвищенні параболічної форми в заплаві лівого берега Десни. Піщане утворення підвищується над заплавою приблизно на 3 м, найвища точка якого має відмітку 96,3 м над рівнем моря. Колекція складається переважно з підйомного матеріалу. В 1979 р. Д.Я. Телегиним було проведено пунктирну зачистку по лівому березі струмка, що обмежує дюну з півночі, яка сягала 8 метрів. Неолітичний матеріал було простежено на глибині 1 м, в основі чорного шару (верхній частині сірого глієстого прошарку). Матеріали з культурного горизонту аналогічні матеріалам з поверхні [Титова, 1984, с. 98].

Загальна кількість неолітичних матеріалів, що походять з різночасових зборів та зачисток 1947, 1949, 1952, 1979, 2011 рр., складає більше 150 фрагментів кераміки та півтора десятка крем'яних виробів (Рис. 18-26).

Керамічний комплекс відрізняється неоднорідністю, де поряд з класичними для регіону елементами орнаментации (гребінчастим, лінійним та підтрикутним) зустрічається шнуровий. Вперше в даному регіоні виявлене вінце прикрашене перлинами, а також незвичний для місцевого неоліту елемент – пласке денце. О.М. Титова згадує розвал горщика середніх розмірів з високим прямим вінцем (на момент опрацювання загальної колекції його виявити не вдалося). З внутрішнього боку він прикрашений горизонтальними розчосами. По зрізу вінця нанесені насічки, нижче – горизонтальні ряди дрібно-

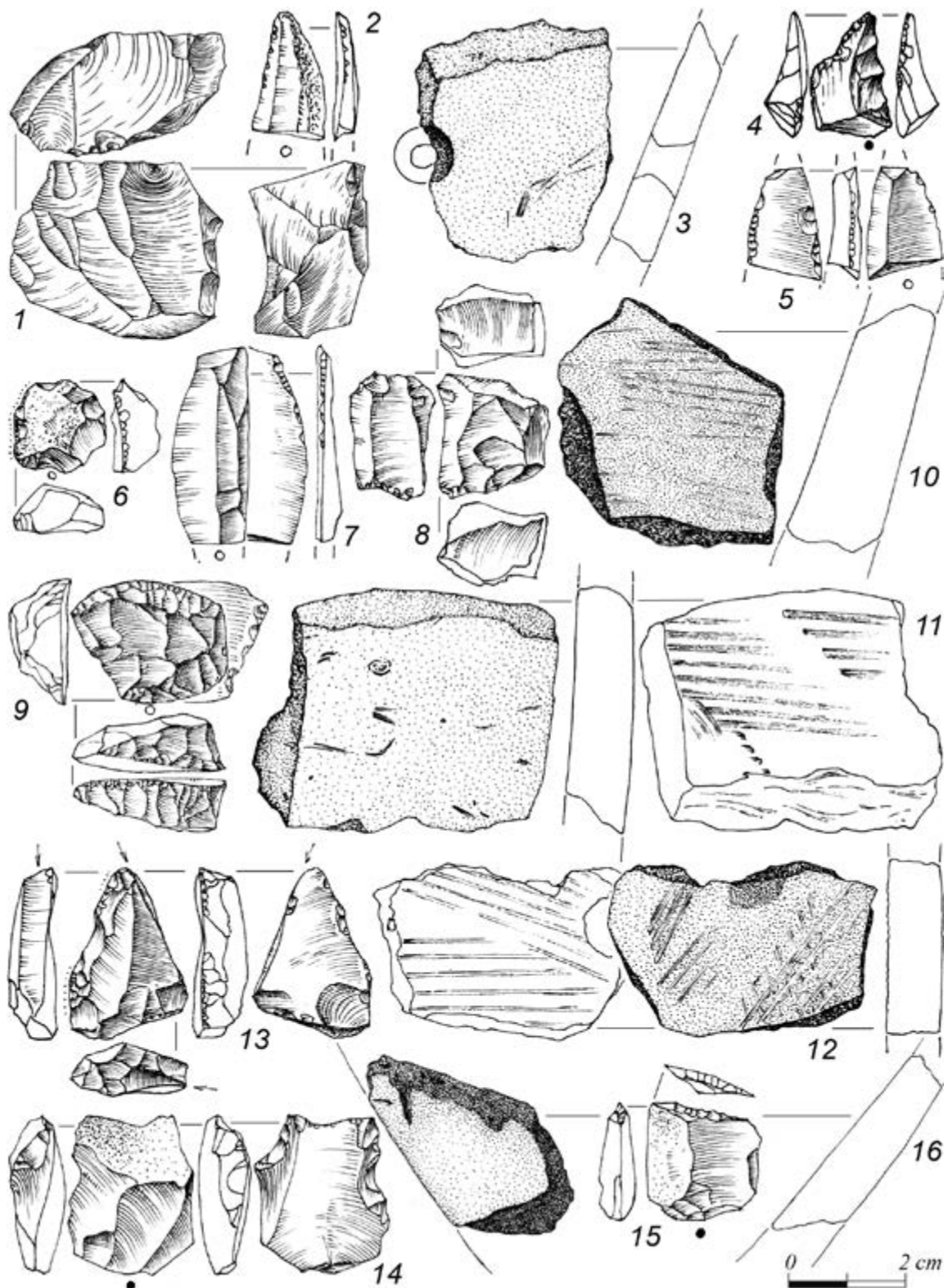

Рис. 14. Неолітичні матеріали з пунктів Нижнього Подесення: 1 – Сувид IV; 2, 5 – Соболівка I-II; 3 – Ниж. Дубечня-Волюйське; 4 – Поліське-Савкин Куток; 6-9 – Літки I, III-IV; 10-12 – Парня V-VI; 13-16 – Рожни II, V-VI.

зубчастої гребінки та підовальні наколи, що чергуються [Титова, 1984, с. 99].

Перераховані особливості підтверджують датування комплексу пізнім неолітом, близьким до матеріалів Пустинки 5 [Телегин, Титова, 1998, с. 75-81]. Однак, необхідно відмітити відсутність в колекціях всіх років керамічних матеріалів, що вказували б на синкретичність з пізньотрипільськими керамічними традиціями (складного профілювання, наявності ребер, вертикальних розкосів по шийці та ін.), що прослідковується в матеріалах Пустинки 5. Такі обставини, очевидно, можуть вказувати на датування неолітичних знахідок більш раннім ніж Пустинка 5 часом. З іншого боку, з пам'ятки походять нечисленні керамічні вироби, характерні пізньому Трипілью етапу С II.

Серед крем'яних виробів слід виділити два скребка на безсистемних відщепках, а також двобічнооброблене вістря з колекції 1979 р., яке можна датувати досить широко: неолітом – добою бронзи (Рис. 22: 1).

Погреби, Лан 2. Пам'ятка розташована неподалік попередньої, на тому ж дюнному підвищенні [Титова, 1984, с. 99]. В Наукових фондах Інституту археології НАН України зберігається більше двох десятків предметів, виявлених Д.Я. Телегиним тут в 1979 р. Поселення Лан 2 згадується Д.Я. Телегиним та В.А. Товкачевським в роботі над археологічною картою Києва та його околиць за доби неоліту [Телегин, Товкачевський, 1990, с. 131-133]. Матеріали представлені двома нуклеусами (клиноподібним та пірамідальним), відщепами та уламками з сірого кременю. Керамічна колекція складається з 25 фрагментів, котрі відповідають матеріалам поселення Лан 1. Привертає увагу вінце орнаментоване по зрізу підокруглими вдавненнями, з зовнішнього боку нанесені горизонтальні ряди підтрикутних наколів та паралельні прокреслені лінії, що утворюють фестон, а з внутрішнього –

косі ряди псевдогребінки (Рис. 24: 1, 27: 5) [Титова, 1984, с. 98–99].

Більшість кераміки типова для місцевого неоліту, за виключенням фрагмента плаского денця (Рис. 23: 13). Попередню колекцію можна віднести до пізнього неоліту. За характером керамічної маси, О.М. Титова поділяє кераміку з пам'яток на дві групи: 1) з домішкою піску, органіки та кривавика. Половина фрагментів не орнаментовані. Кілька фрагментів мають ряди горизонтальних відтисків гребінки. Інші орнаментовані рядами напівовальних наколів та прокресленими перехресними лініями; 2) з домішкою піску та кривавика. З них більшість не орнаментовані та мають гребінчасті розкоси з обох боків (з зовнішнього рідше). Серед елементів орнаменту присутні відтиски дрібнозубчастого штампку та псевдогребінки, дрібних округлих ямок, прямокутних наколів, тонких прокреслених ліній.

О.М. Титова проводить паралелі між керамікою першої групи з керамічними виробами першого типу Микільської Слобідки, Гринів та Вишеньок 2 [Титова, 1984, с. 99]. Друга група кераміки має аналогії з багатьма пам'ятками регіону. Проте найбільш цікавим її елементом є наявність окремих типів орнаменту – тонких прокреслених ліній та дрібних округлих ямок. Це явище є характерною ознакою для керамічного комплексу поселення Романків 1 [Телегин, 1995, с. 112-113]. Слід також звернути увагу на неорнаментовану кераміку з гребінчастими розкосами, що має відповідати кераміці «струміле-гастятинського» типу [Телегин, 1966, с. 63–67]. Цей посуд є важливим з огляду на його неоднозначне сприйняття дослідниками в контексті неоліту регіону, з причини різноманітності та стилістичних особливостей нанесення розкосів [Сорокун, 2010, с. 32–36]. Питання походження, типології та періодизації «струміле-гастятинської» кераміки досі лишається невирішеним.

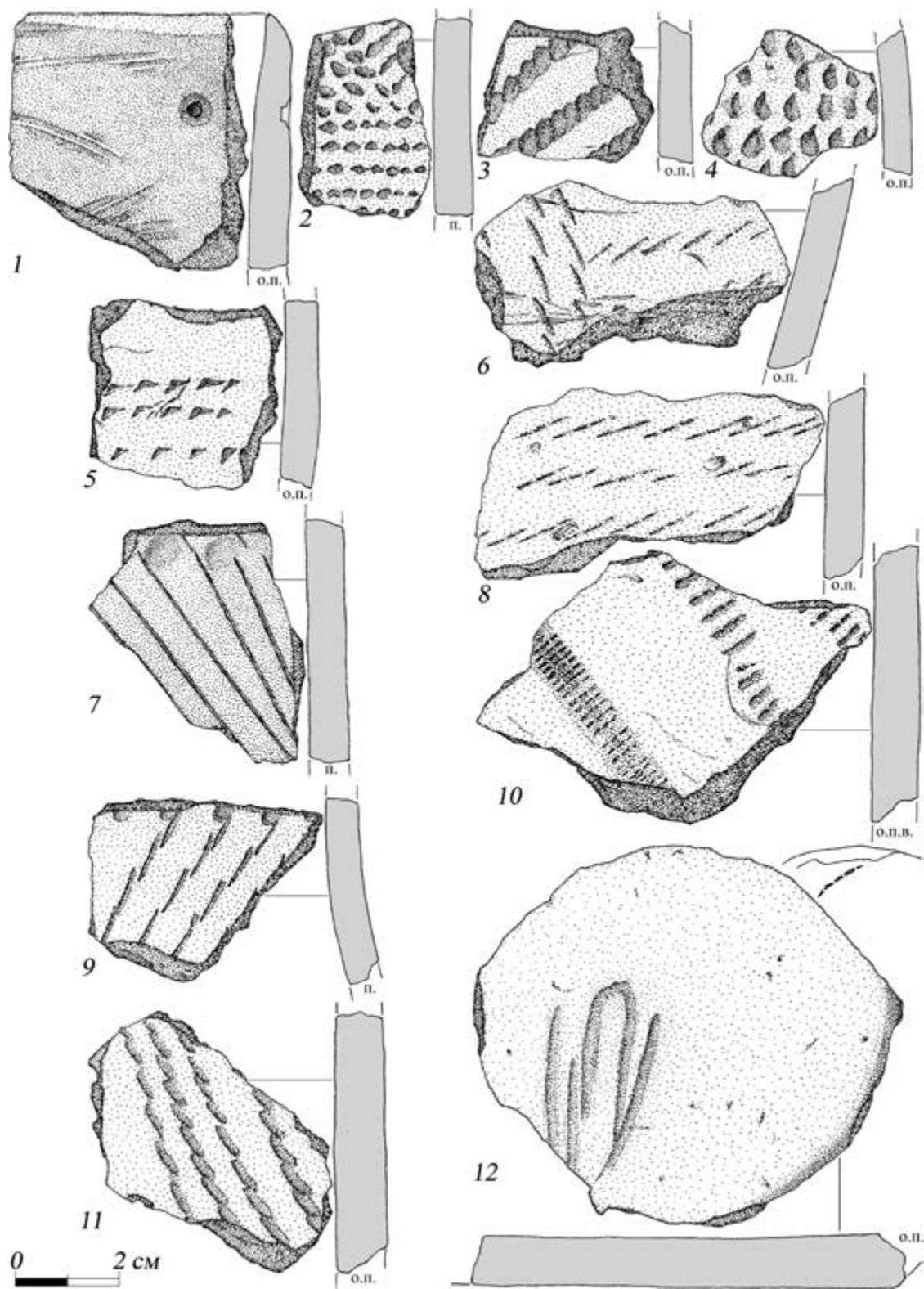

Рис. 16. Зазим'є-Станки II, 1965. Неолітична кераміка (1-6, 8-12 – за: Сорокун, Шидловський, 2013).

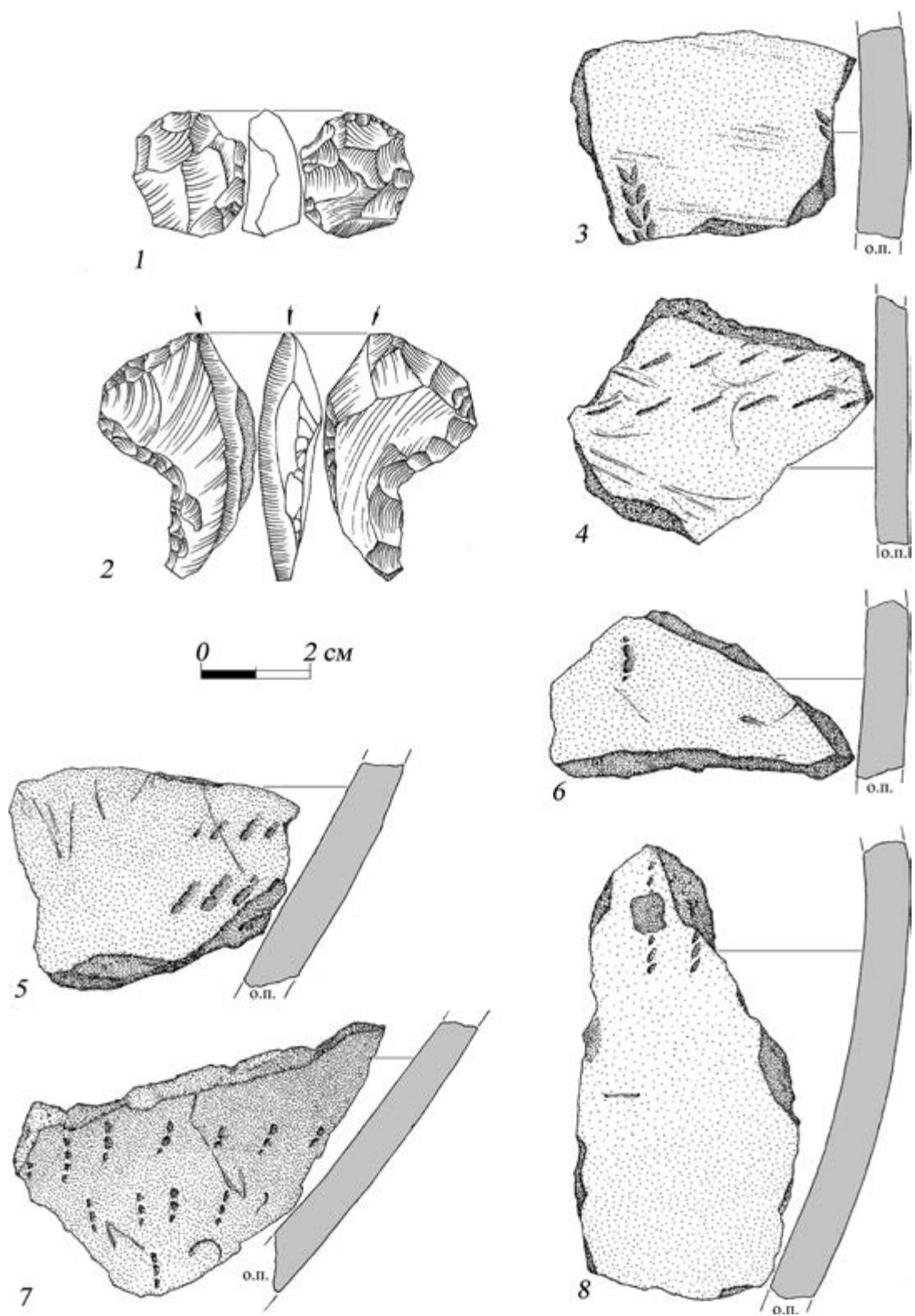

Рис. 17. Зазим'є, 1965: 1-2 – Станки III, крем'яний інвентар; 3-8 – Станки II, неолітична кераміка.

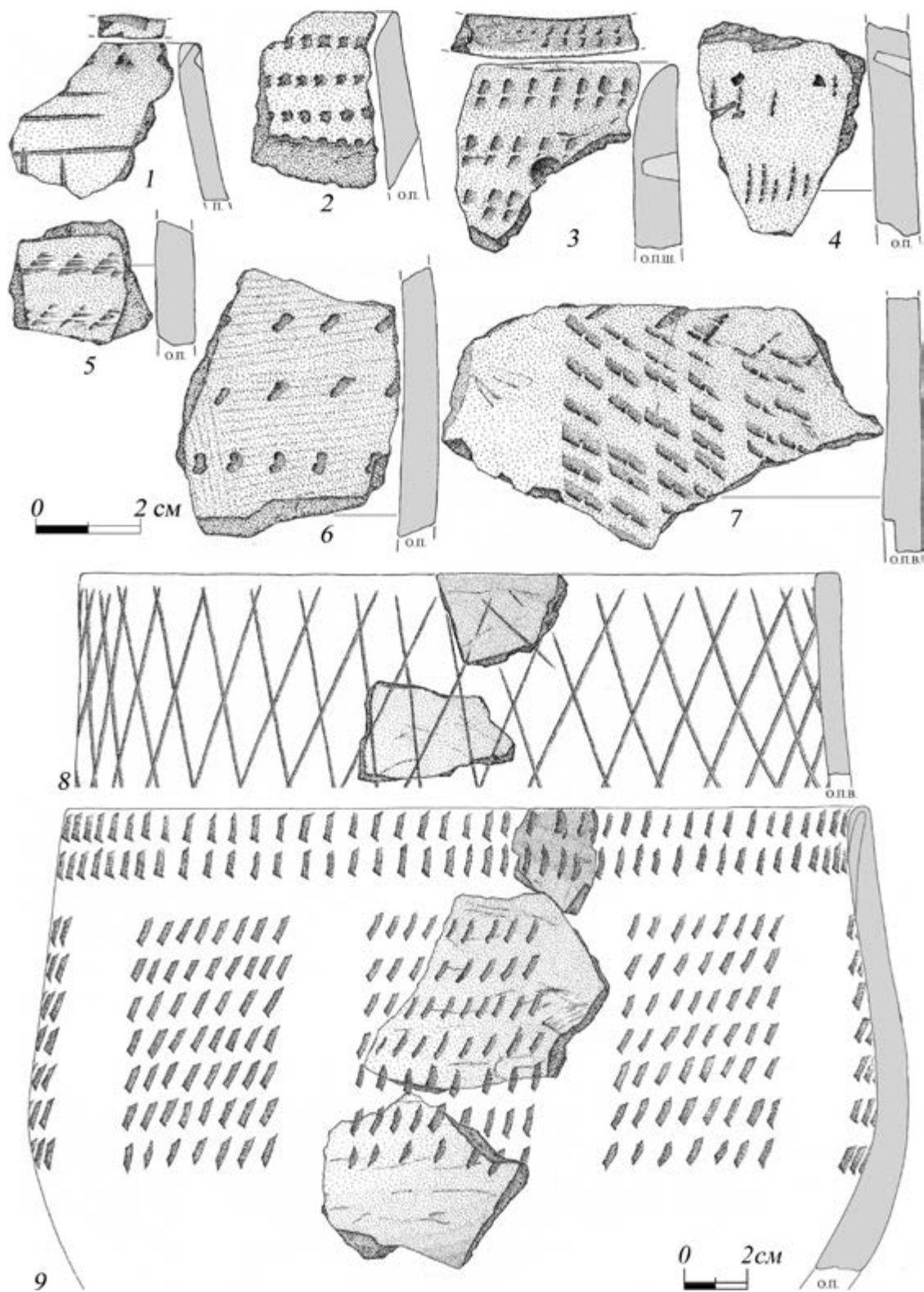

Рис. 18. Погреби-Лан, 1947, 1949, 1952: Неолітична кераміка.

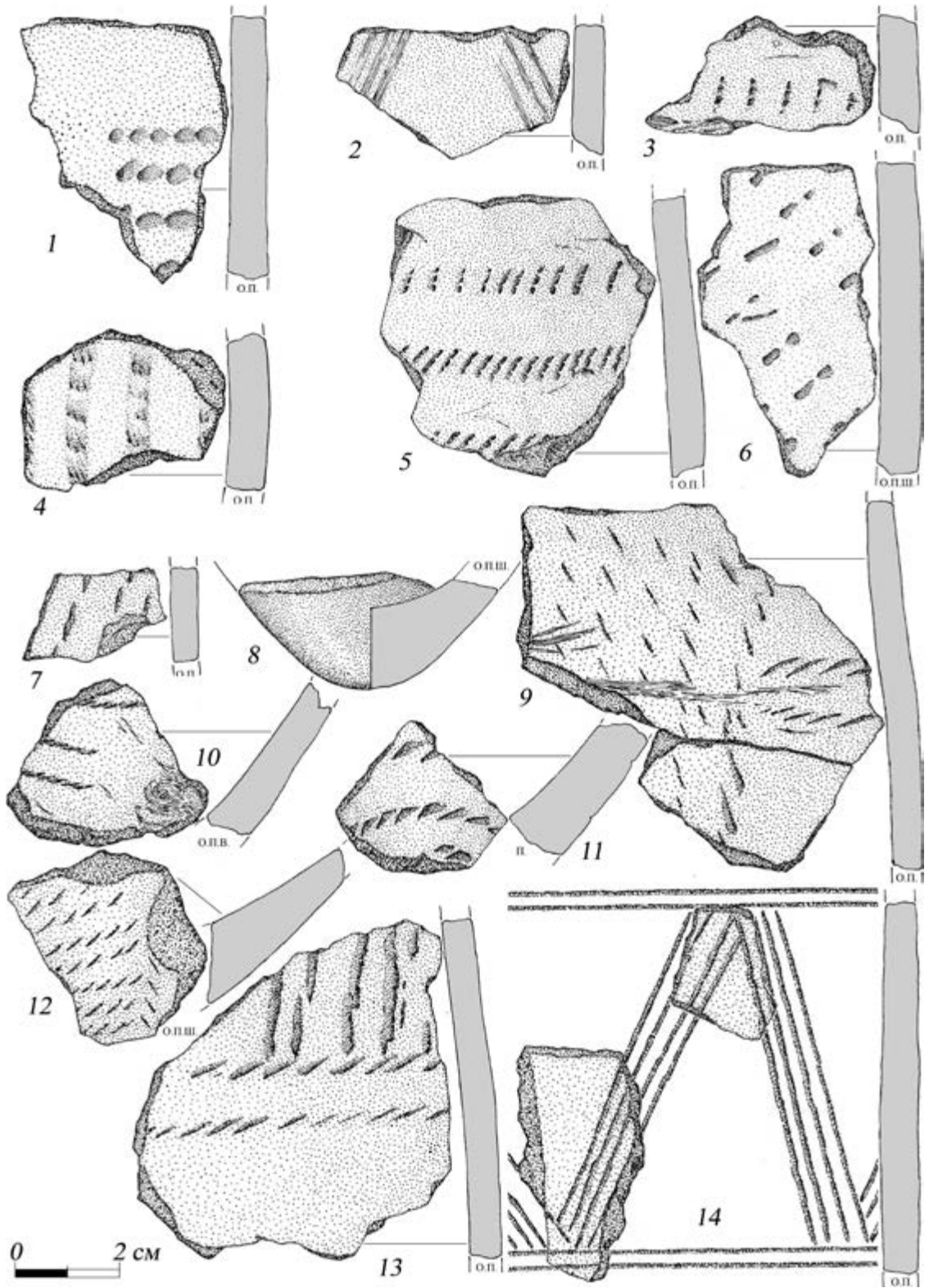

Рис. 19. Погреби-Лан, 1947, 1949, 1952. Неолітична кераміка.

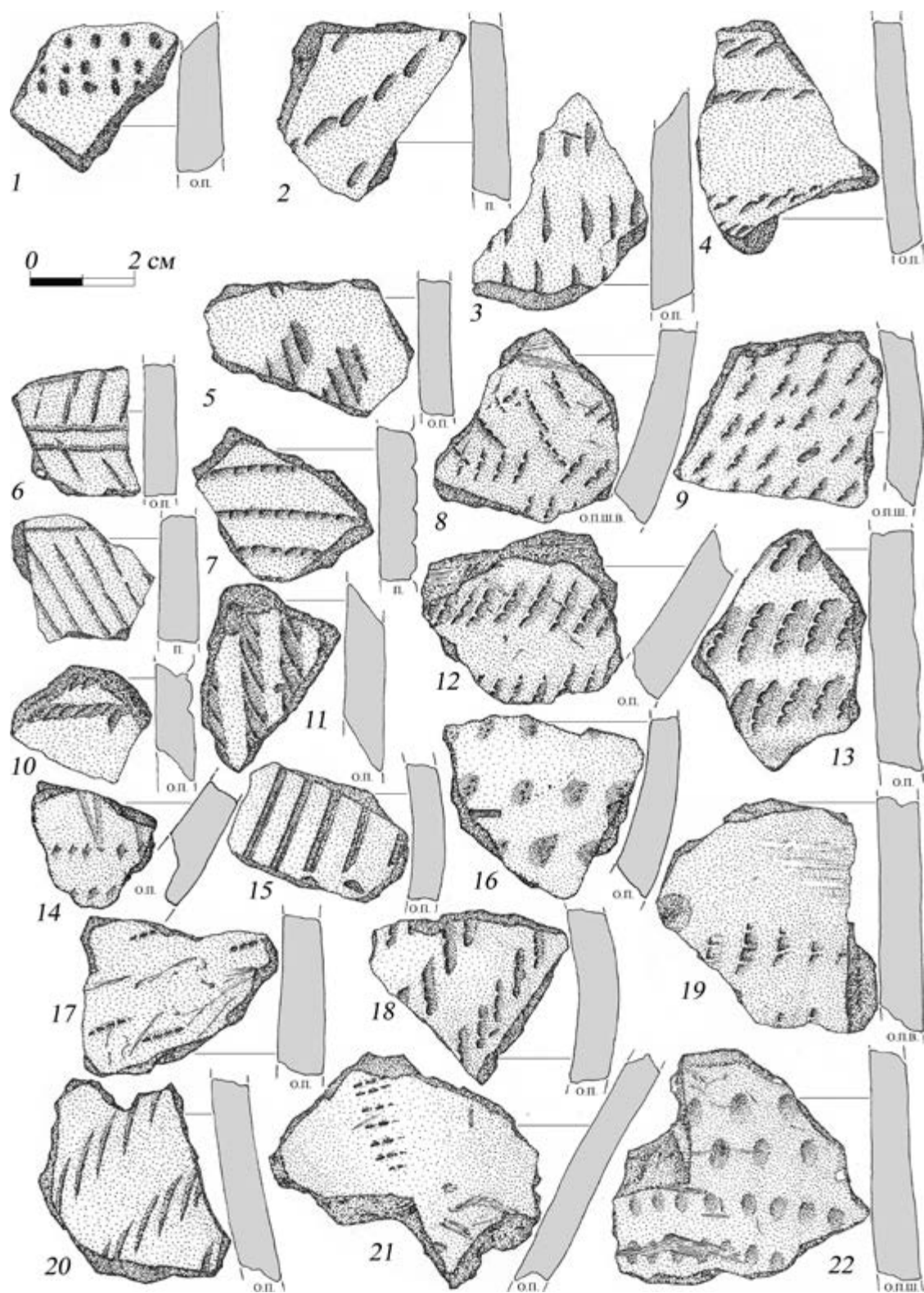

Рис. 20. Погреби-Лан, 1947, 1949, 1952. Неолітична кераміка.

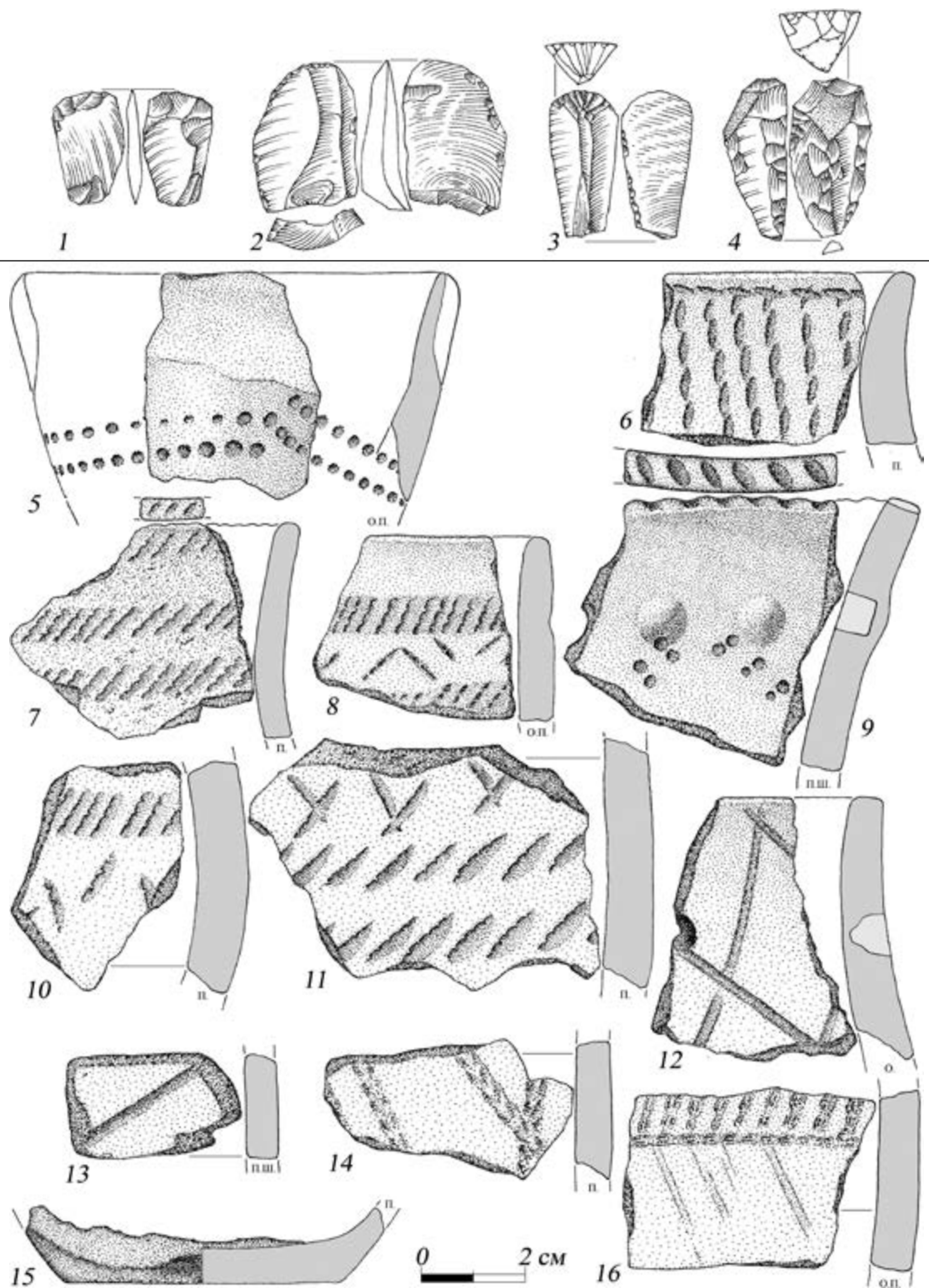

Рис. 21. Погреби-Лан: 1-4 – 1947, 1949, 1952, крем'яний інвентар; 5-16 – Лан I, 1979, неолітична кераміка (за: Сорокун, Шидловський, 2013).

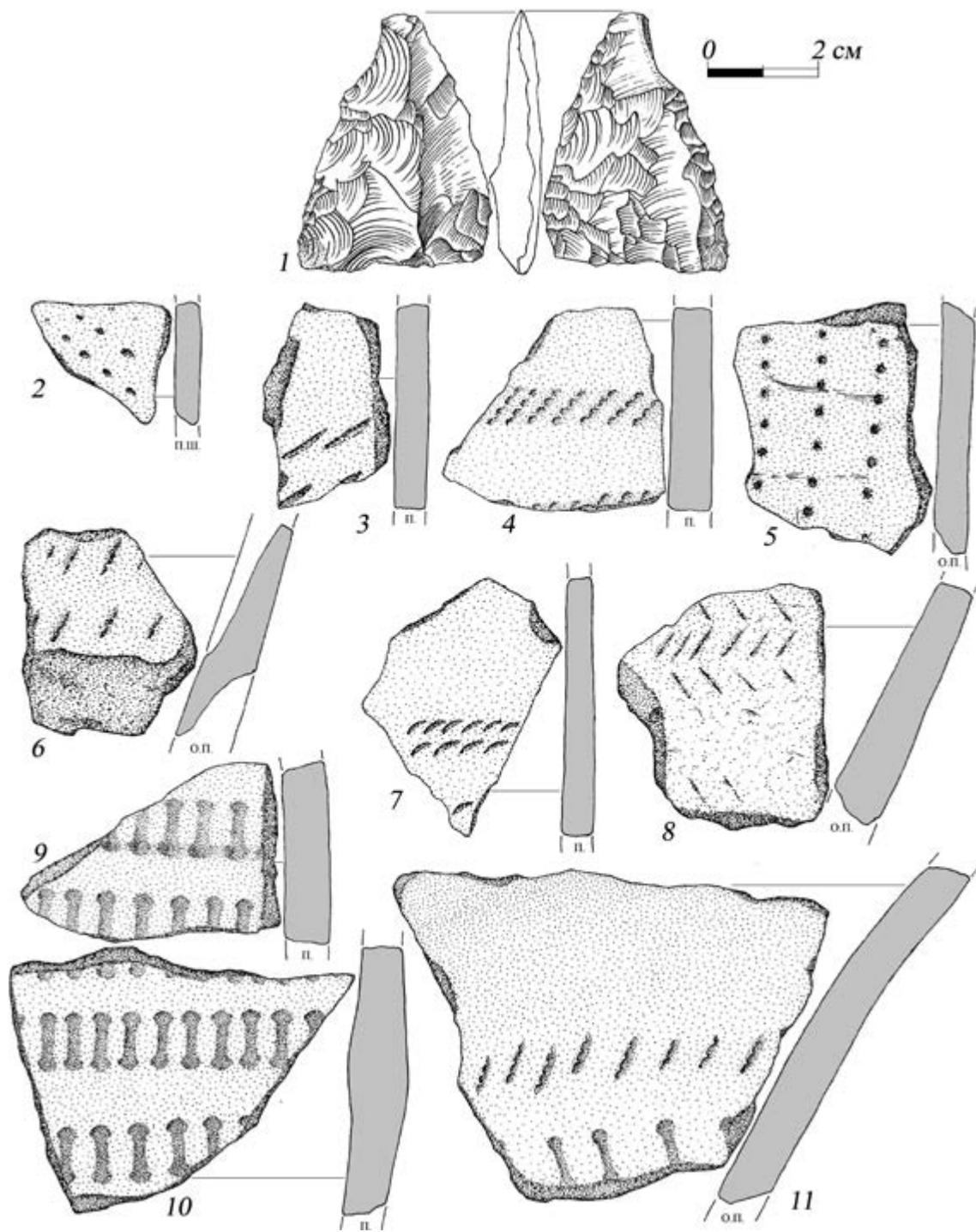

Рис. 22. Погреби-Лан I, 1979: 1 – крем'яний інвентар; 2-11 – неолітична кераміка (за: Сорокун, Шидловський, 2013).

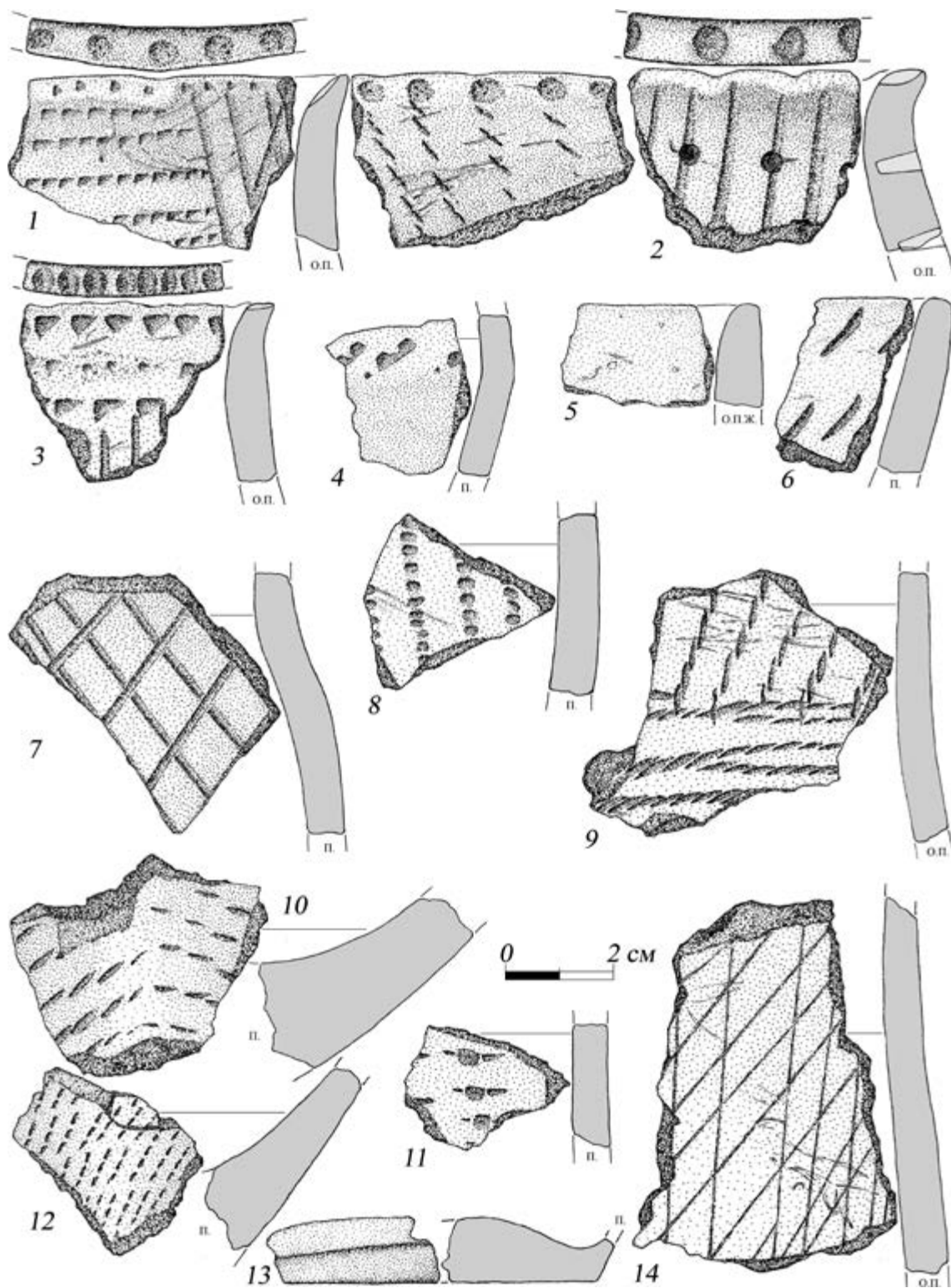

Рис. 23. Погреби-Лан II, 1979. Неолітична кераміка (1-12, 14 – за: Сорокун, Шидловський, 2013).

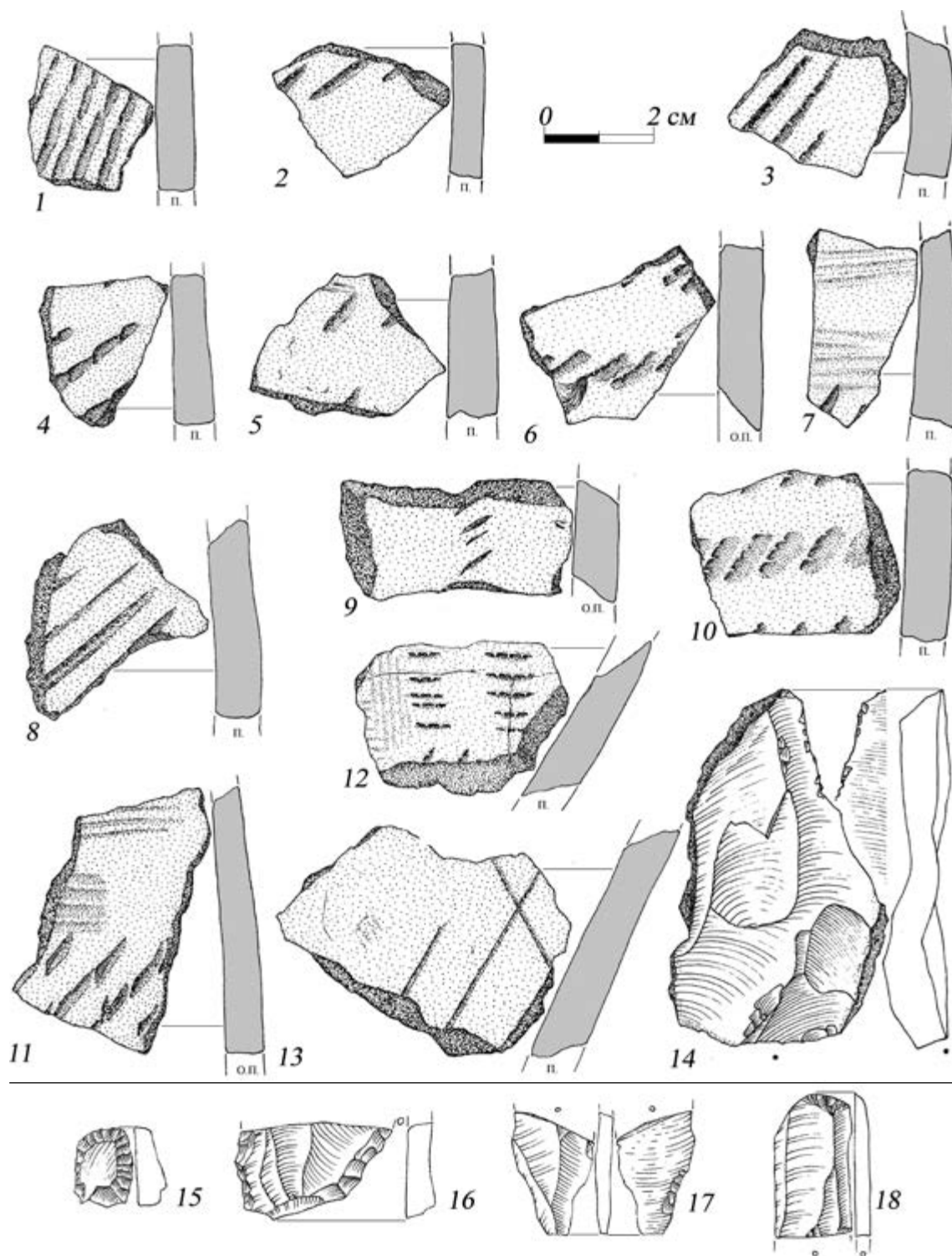

Рис. 24. Погреби, 1979: 1-14 - Лан II, неолітична кераміка, кремій; 15-18 - Келійки, крем'яний інвентар.

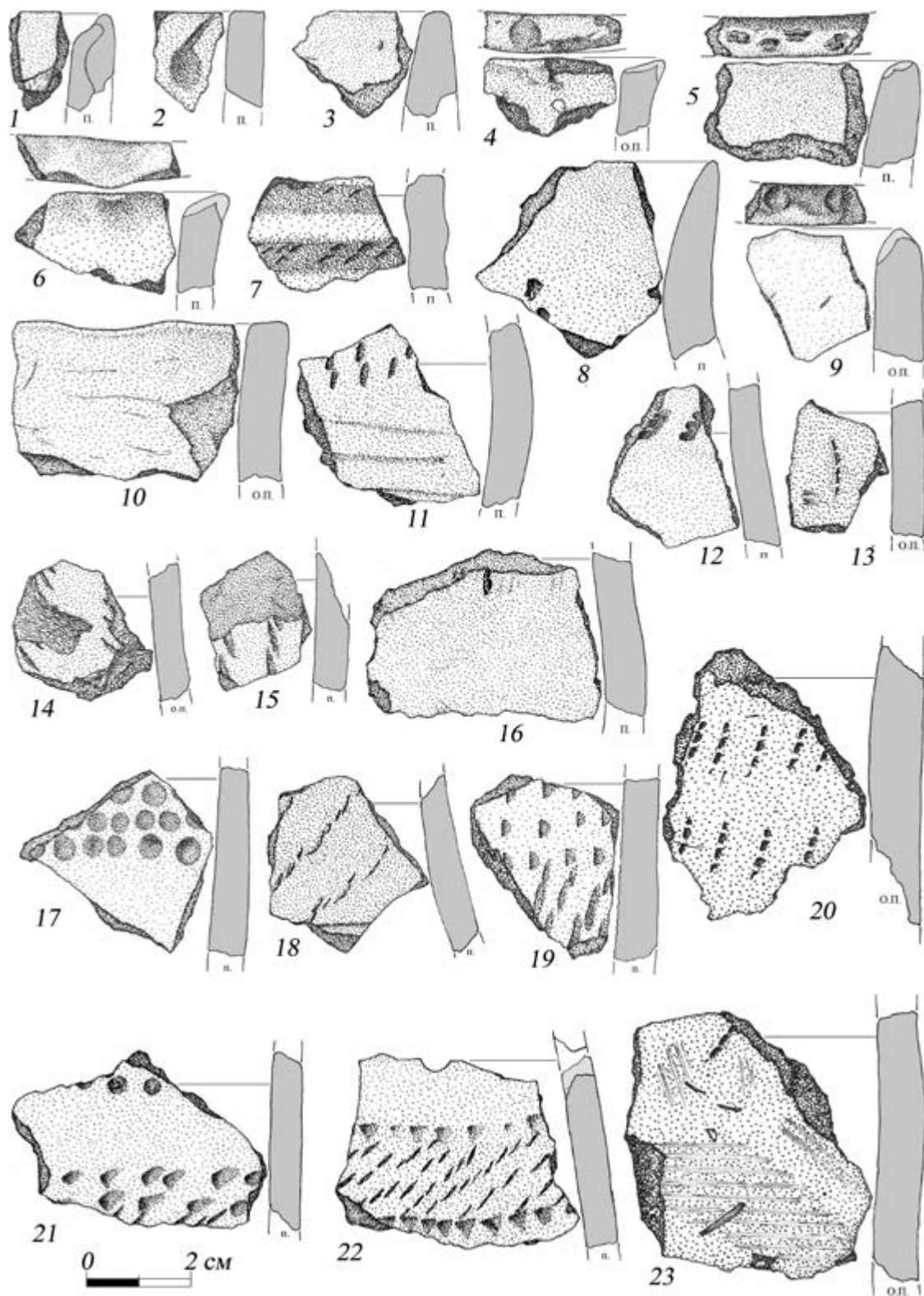

Рис. 25. Погребі-Лан, 2011. Неолітична кераміка (за: Шидловський, Сорокун, 2012).

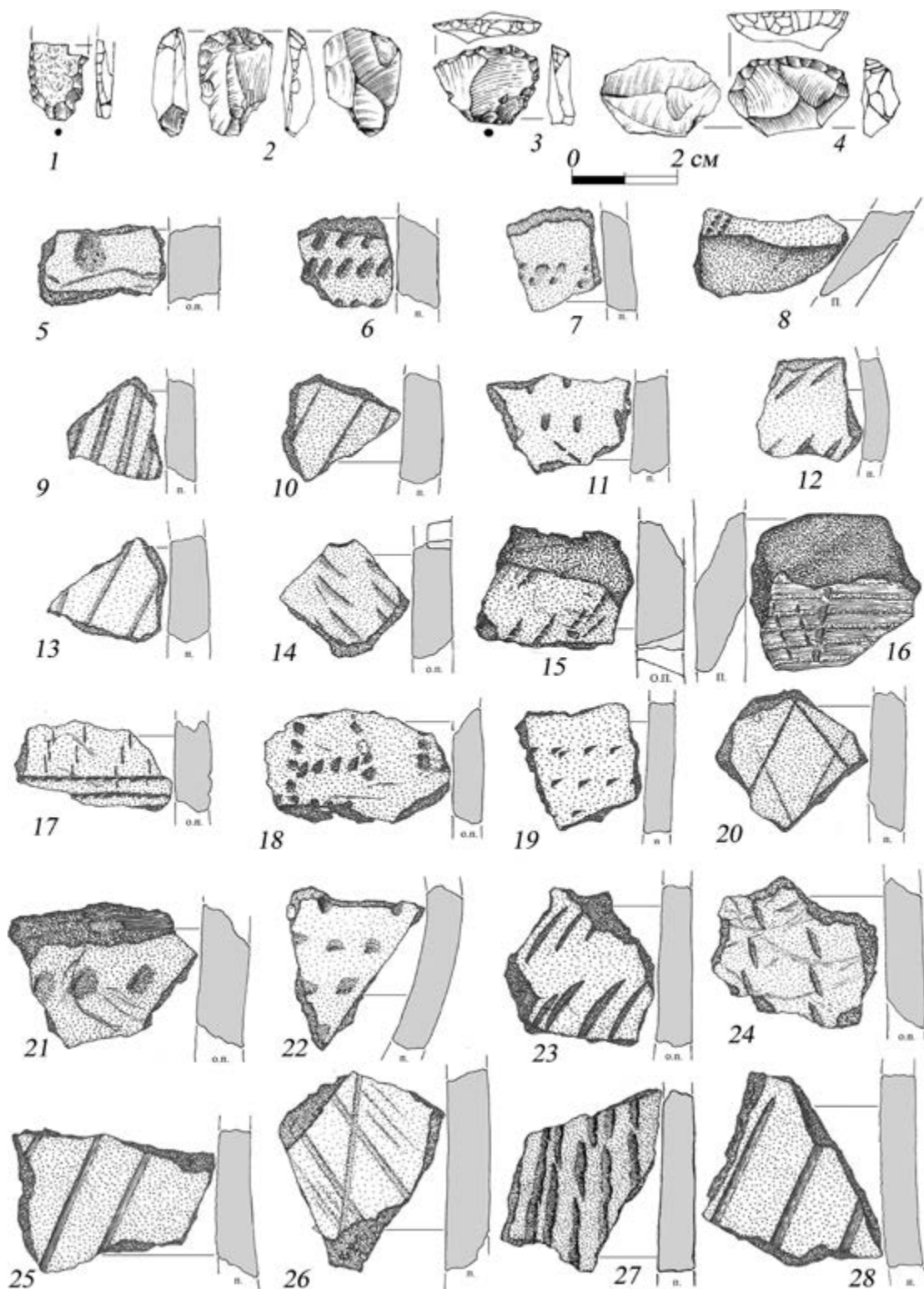

Рис. 26. Погреби-Лан, 2011: 1-4 – крем'яний інвентар; 5-28 – неолітична кераміка
(за: Шидловський, Сорокун, 2012).

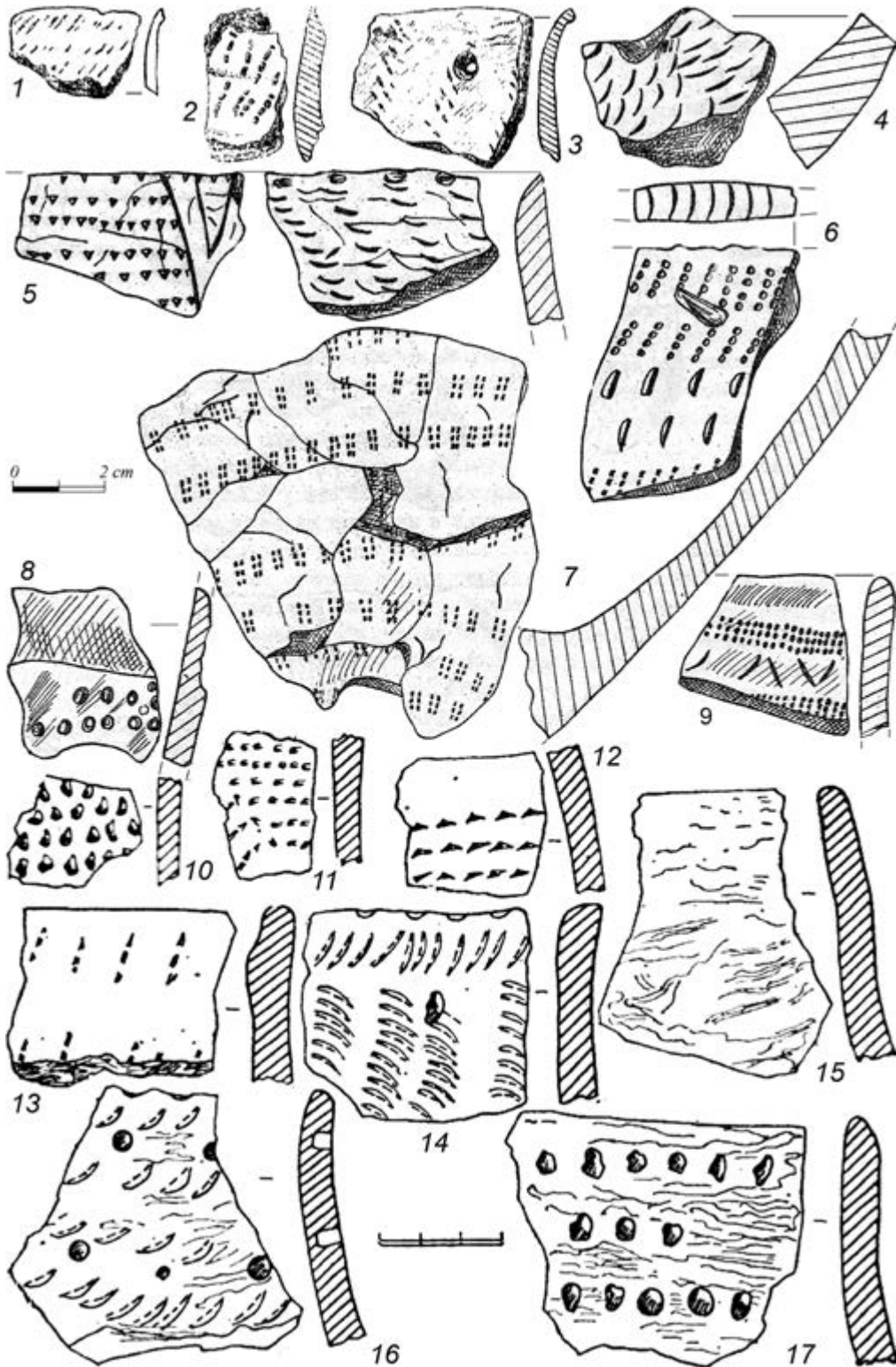

Рис. 27. Фрагменти неолітичної кераміки з околиць Києва: 1-3 – Троещина (за: Шапошнікова, 1953); 4-5 – Погреби-Лан II (за: Титова, 1984); 10-17 – Зазим'є-Станки (за: Неприна, 1982).

Для другої групи кераміки з Ланів, О.М. Титова знаходить аналогії в третій групі посуду з Вишеньок 2, та серед матеріалів типу Пустинка 5. Таким чином, дослідниця припускає, що дана пам'ятка має два горизонти заселення за неолітичної доби [Титова, 1984, с. 99].

Поселення Микільська Слобідка I розташовувалося на західній околиці однойменного села. Підйомний матеріал був виявлений у неглибокому видуві площею 30–40 кв. м, де простежувалися відклади білого алювіального піску [Даниленко, 1956а, с. 172]. В Наукових фондах ІА НАН України зберігається 55 фрагментів неолітичної кераміки (Рис. 28), що була зібрана в 1949 та 1956–1958 рр.

Місцезнаходження Микільська Слобідка II являло собою пласку дюну площею близько 0,5 га. В 1949 р. В.М. Даниленком на схилі тераси було закладено два розкопи – повздовжній, орієнтований з півночі на південь (22x4 м), та поперечний на гребені тераси, за 5 м від південного кута першого розкопу, орієнтований із заходу на схід [Даниленко, 1956а, с. 172].

В ході стаціонарних досліджень було отримано значну колекцію керамічних виробів (Рис. 29–36). Згадані В.М. Даниленком 40 мікролітичних знарядь [Даниленко, 1956а, с. 173], в фондах виявити не вдалося (не виключено що вони змішані з комплексами інших пунктів або ж втрачені). Таким чином, це унеможливує проведення повноцінної кореляції керамічних виробів з крем'яними комплексами неолітичних пам'яток Нижнього Подесення.

Поселення Микільська Слобідка III являло собою мис трикутної форми, що знаходився південніше від Слобідки II [Даниленко, 1956а, с. 172]. В Наукових фондах ІА НАН України зберігається всього 15 фрагментів неолітичної кераміки з шифрами 1949–50 рр. (Рис. 37).

Більш виразна колекція крем'яних виробів, в порівнянні з переліченими сто-

янками, походить з пам'ятки Микільська Слобідка IV, що розташована на краю борової тераси лівого берега Дніпра – Десенки, поблизу с. Микільська Слобідка (територія сучасного Києва). Місцезнаходження відкрите в кінці 40-х – на поч. 50-х. рр. XX ст. В.М. Даниленком, після чого тут було зібрано підйомний матеріал. Крем'яний комплекс, віднесений до періоду неоліту-енеоліту, опубліковано Л.Л. Залізником [Залізник, 1984, с. 64-66].

З площі стоянки походить близько 500 крем'яних виробів, 100 з яких мають вторинну обробку. До неолітичного часу відносяться мікроліти – 33 трапеції на січеннях середньошироких пластин (Рис. 38: 1-21). Дев'ять з них звичайні, середньовисокі симетричні, три трапеції низькі. 18 мікролітів оформлені ретушшю, що заходить на спинку – трапеції зі струганою спинкою. Крім описаних мікролітів вартий уваги черешковий накопичник, оформлений стрімкою ретушшю (Рис. 38: 22). Інші знаряддя представлені свердлами, підокруглими та неправильної форми скребками на відщепках (Рис. 38: 23-34).

До енеолітичного комплексу пам'ятки відносяться відтискні нуклеуси пірамідальної форми з прямими площадками та негативами правильних пластин (Рис. 38: 37-38). Серед знарядь енеолітичного образу наявні двобічнооброблена сокира з пришліфованим лезом та ніж на тригранній пластині, один кінець якого використовувався в якості ретушера [Залізник, 1984, с. 65]. Ці енеолітичні матеріали знаходять найближчі аналогії у поховальному інвентарі пізньотрипільських могильників Дніпровського Лівобережжя – Красний Хутір, Софіївка, Чернин і Завалівка.

Аналогії описаним вище комплексам, слід шукати серед дніпро-донецьких матеріалів Середнього Подніпров'я, що дозволить їх віднести до розвинутого – пізнього етапів київського варіанту киево-чер-

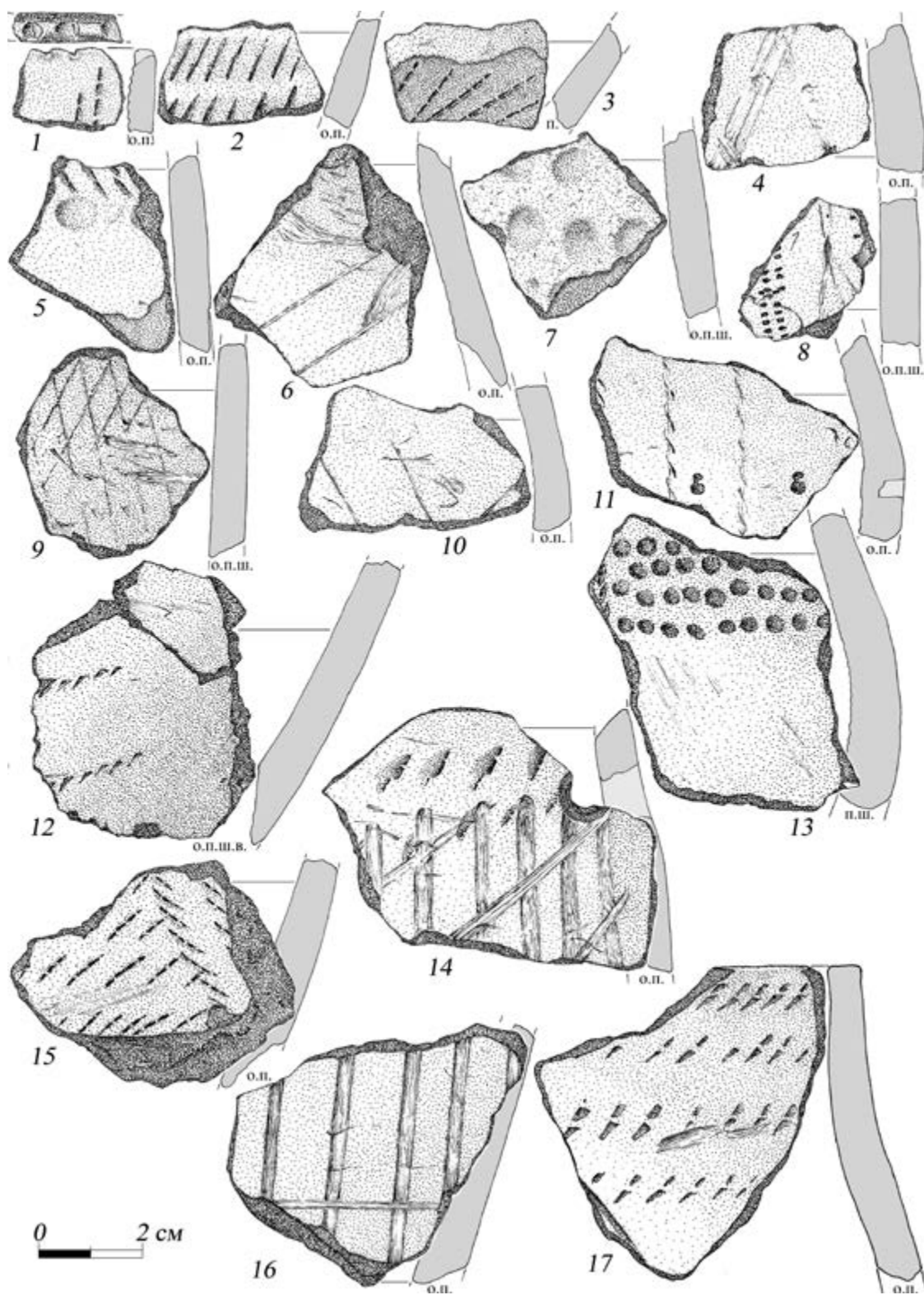

Рис. 28. Микільська Слобідка I, 1949, 1956-1958. Неолітична кераміка (за: Сорокун, 2011).

каської культури. На жаль, повноцінний аналіз матеріалів стикається з певними труднощами, пов'язаними з умовами виявлення та станом збереженості культурних шарів. Більша частина знахідок походить з поверхневих зборів на пам'ятках, що розташовуються на піщаних утвореннях, які руйнуються природними і антропогенними впливами, починаючи з доби енеоліту. Детальна культурно-хронологічна інтерпретація також зустрічає певні труднощі в зв'язку з мізерністю крем'яного інвентарю, кількість якого пов'язана як із значним дефіцитом сировини в регіоні, так і з відсутністю повноцінних стаціонарних досліджень неолітичних стоянок.

Більшість розглянутих неолітичних колекцій, попри те, що вони часто згадуються в науковій літературі, досі залишаються не введеними в науковий обіг. В цій праці вперше робиться спроба створення типологічних схем керамічних виробів. В попередніх публікаціях дослідники розділяють керамічні вироби на окремі групи (відповідно і на хронологічні етапи) механічним чином – в основному за складом формувальних сумішей та особливостями орнаментативності. Тому, автором робиться, перш за все, спроба не хронологічної диференціації матеріалів, а створення типологічної схеми та систематизації накопиченого матеріалу, що зумовлено неможливістю проведення кореляції крем'яних та керамічних комплексів.

Неолітичні керамічні комплекси Нижнього Подесення.

Для створення типологічних схем було опрацьовано вісім окремих колекцій, що походять з шести пам'яток – Зазим'я-Станки 2 (1965); Микільська Слобідка I (1949, 56–58); Микільська Слобідка II (1949); Микільська Слобідка III (1940–50); Погреби, ур. Лан, або ж Лан 1, (1947, 1949, 1952, 1979, 2011); Погреби, ур. Лан 2 (1979). Всі зазначені поселення знаходяться на лівому березі нижньої течії р. Десна при впадінні її в р. Дніпро

і розташовані досить компактно в межах двадцятикілометрового відрізка.

Загалом залучено близько 250 окремих показових фрагментів кераміки, з котрих 58 – вінця та 11 – денця.

Основними домішками в керамічній масі виробів є органічні волокна рослин та пісок, в різних пропорціях. Рідше додавалися подрібнені часточки вохри та шамоту. Жорстку помічено в одиничних випадках. Певних закономірностей домішки – профіль, або ж домішки – орнамент помічено не було (що видно з таблиць ілюстрацій, де під профілем вказано наявні домішки). Саме цей факт дає підстави вважати метод механічного поділу колекцій за домішками хибним, або ж таким, що потребує більш докладної аргументації.

Виготовлення керамічних виробів відбувалося шляхом накладання стрічок з середини та їх подальшим згладжуванням гребінчастим інструментом (в переважній більшості випадків). Формування посуду, як і обробка його поверхонь, має ряд окремих технологічних прийомів або ж їх комбінацій. Для пам'яток Київського Подніпров'я їх виділяється вісім [Сорокун, 2012, с. 51]:

- застосування виключно гребінчастого згладжування;
- гребінчасті згладжування доповнені оббиванням із зовнішнього боку;
- гребінчасті згладжування доповнені лошінням із зовнішнього боку;
- гребінчасті згладжування, що одночасно доповнені оббиванням та лошінням;
- застосування виключно прийому лошіння;
- застосування виключно прийому оббивання;
- застосування одночасно прийому оббивання та лошіння;
- формування посудини без застосування будь-яких інструментів.

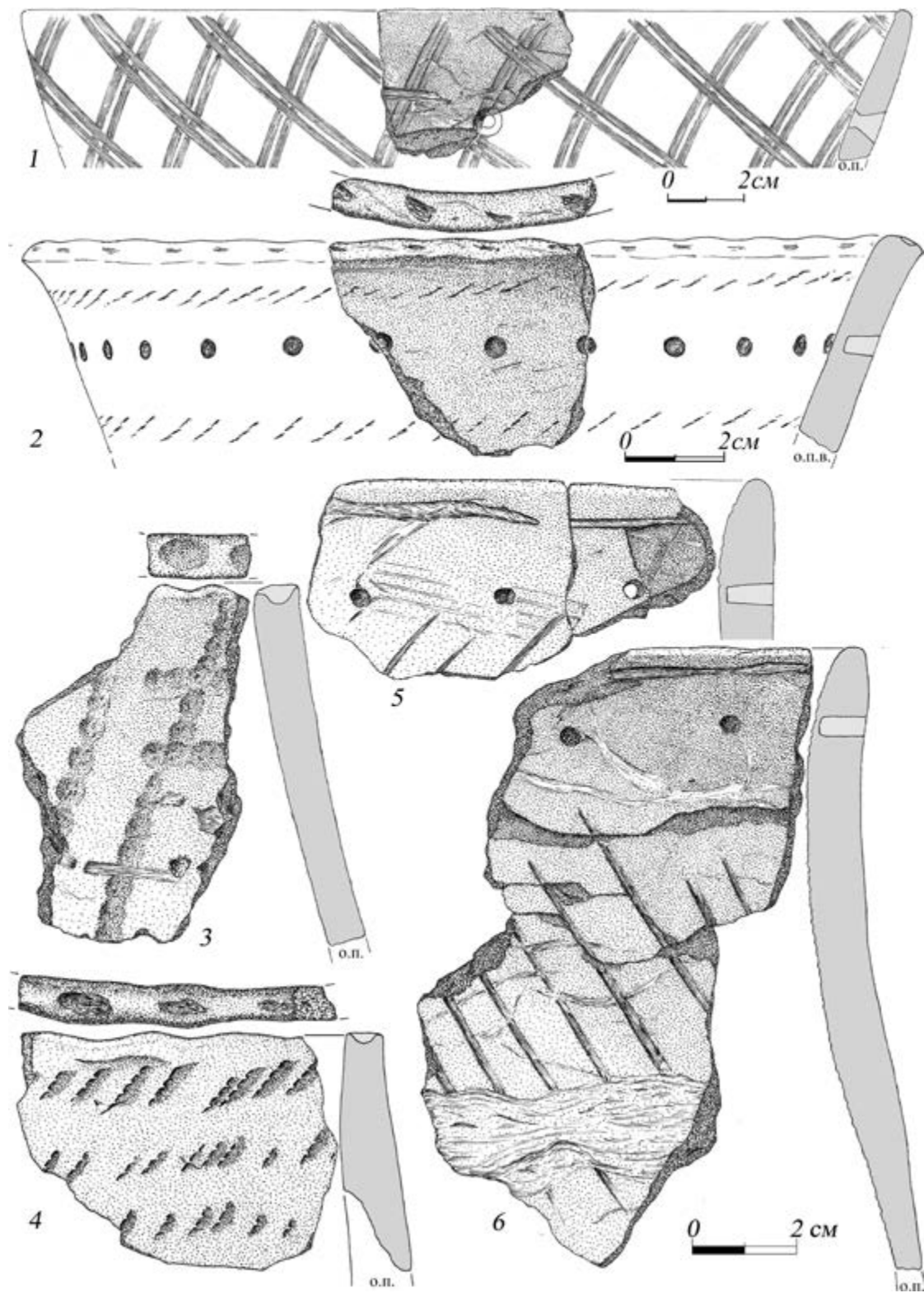

Рис. 29. Микільська Слобідка II, 1949. Неолітична кераміка.

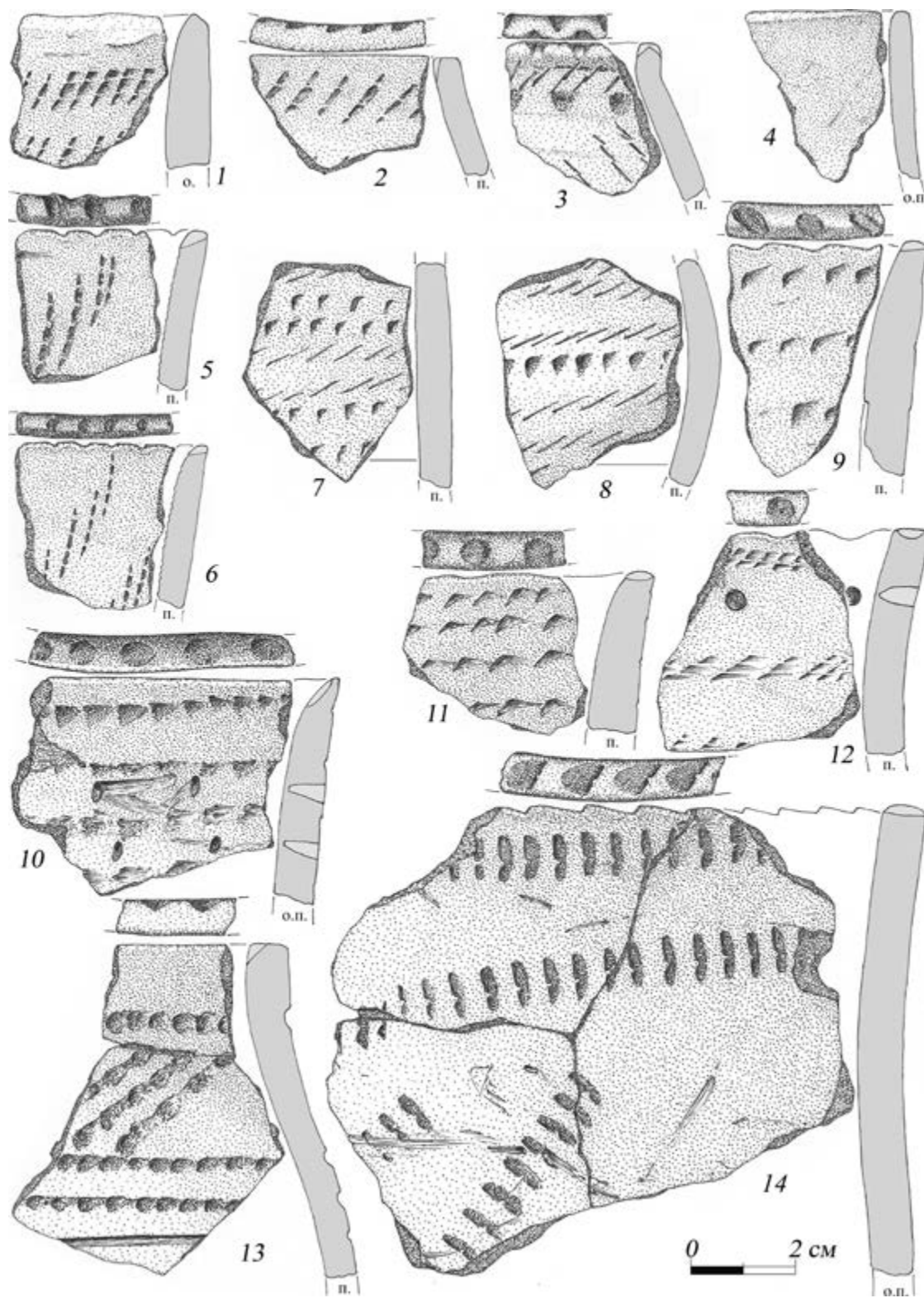

Рис. 30. Микільська Слобідка II, 1949. Неолітична кераміка (7 – за: Сорокун, 2012).

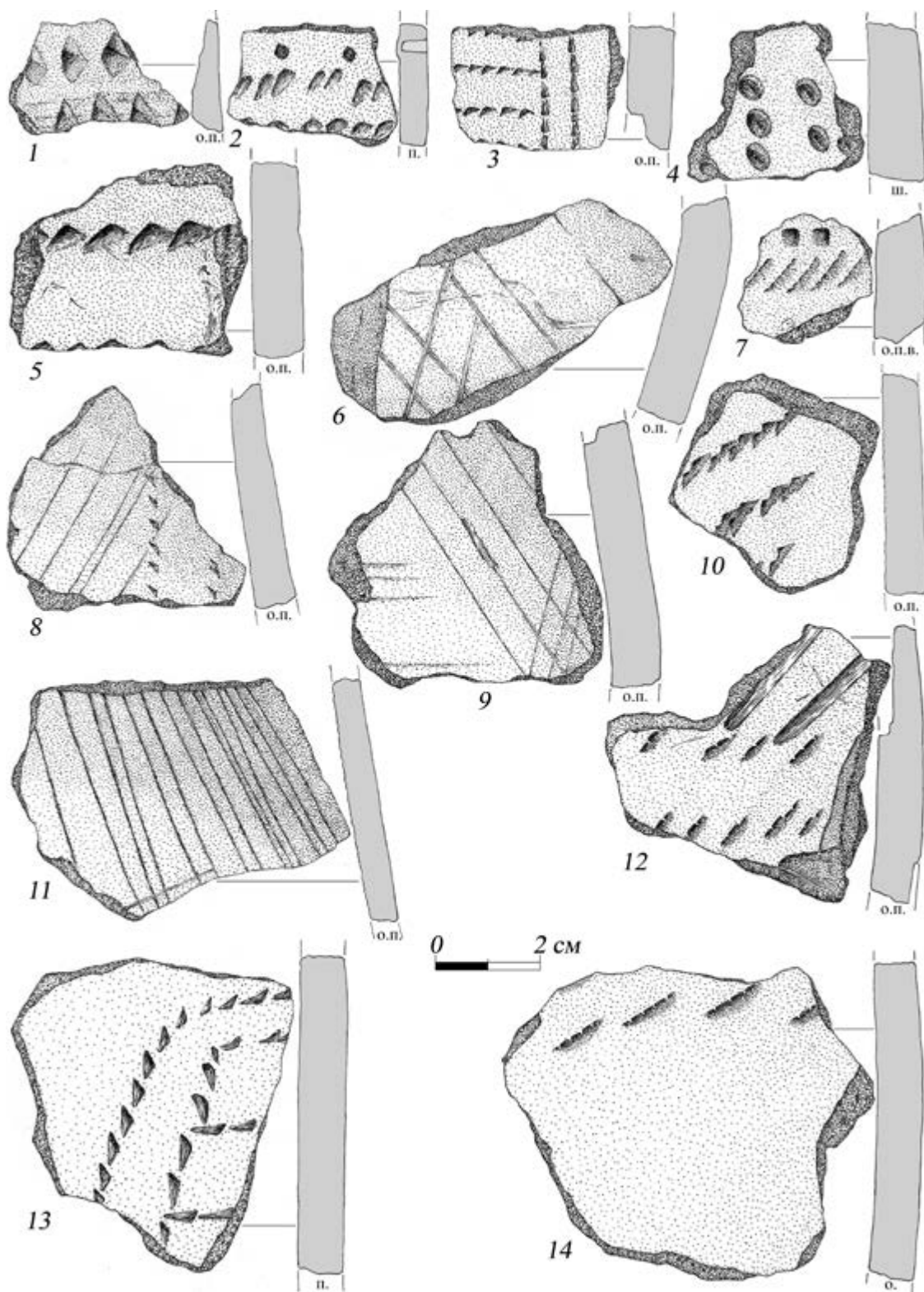

Рис. 31. Микільська Слобідка II, 1949. Неолітична кераміка (1, 7-8, 12 – за: Сорокун, 2012).

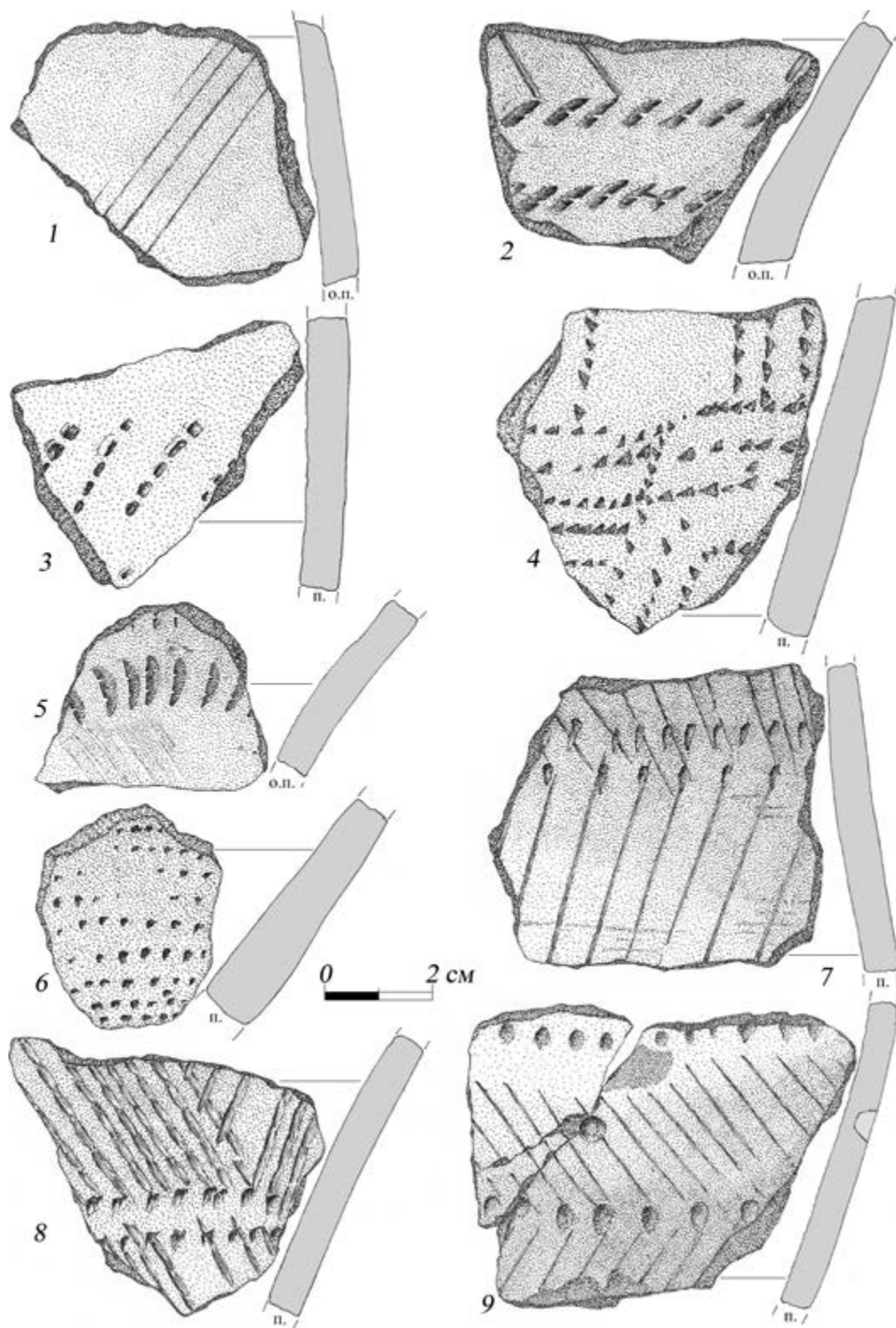

Рис. 32. Микільська Слобідка II, 1949. Неолітична кераміка (7, 9 – за: Сорокун, 2011).

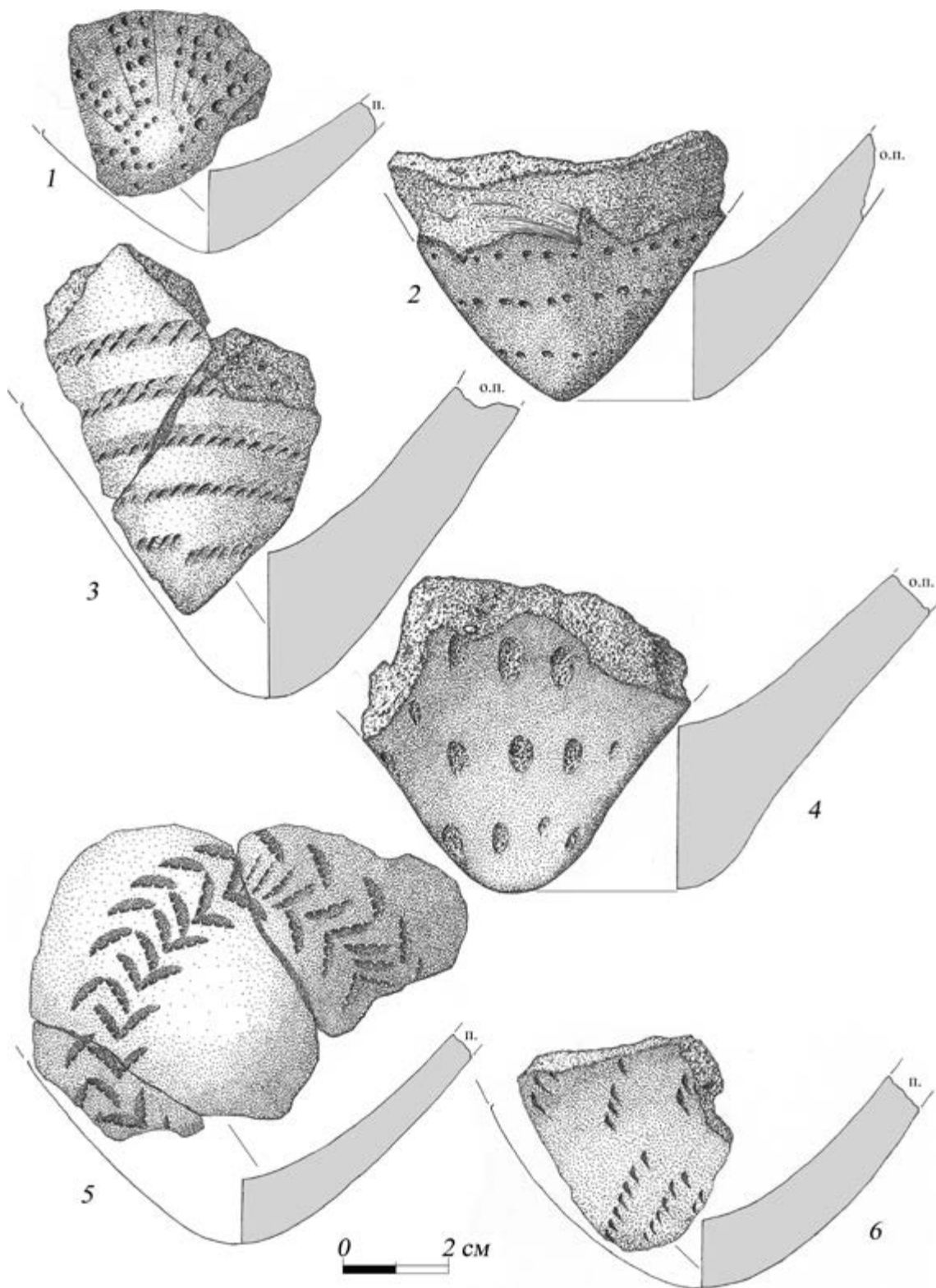

Рис. 33. Микільська Слобідка II, 1949. Неолітична кераміка.

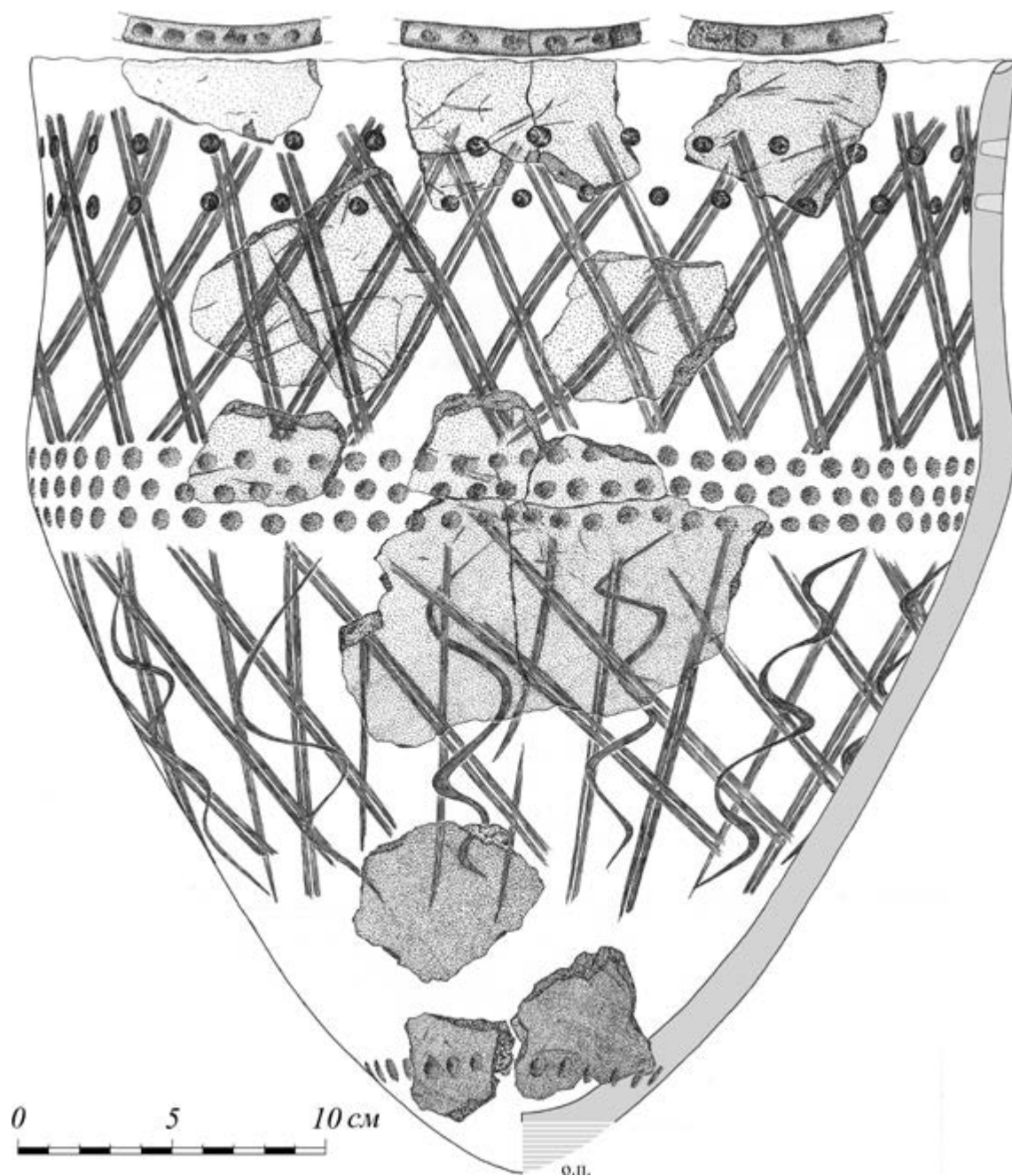

Рис. 34. Микільська Слобідка II, 1949. Реконструкція неолітичної посудини (за: Сорокун, 2012).

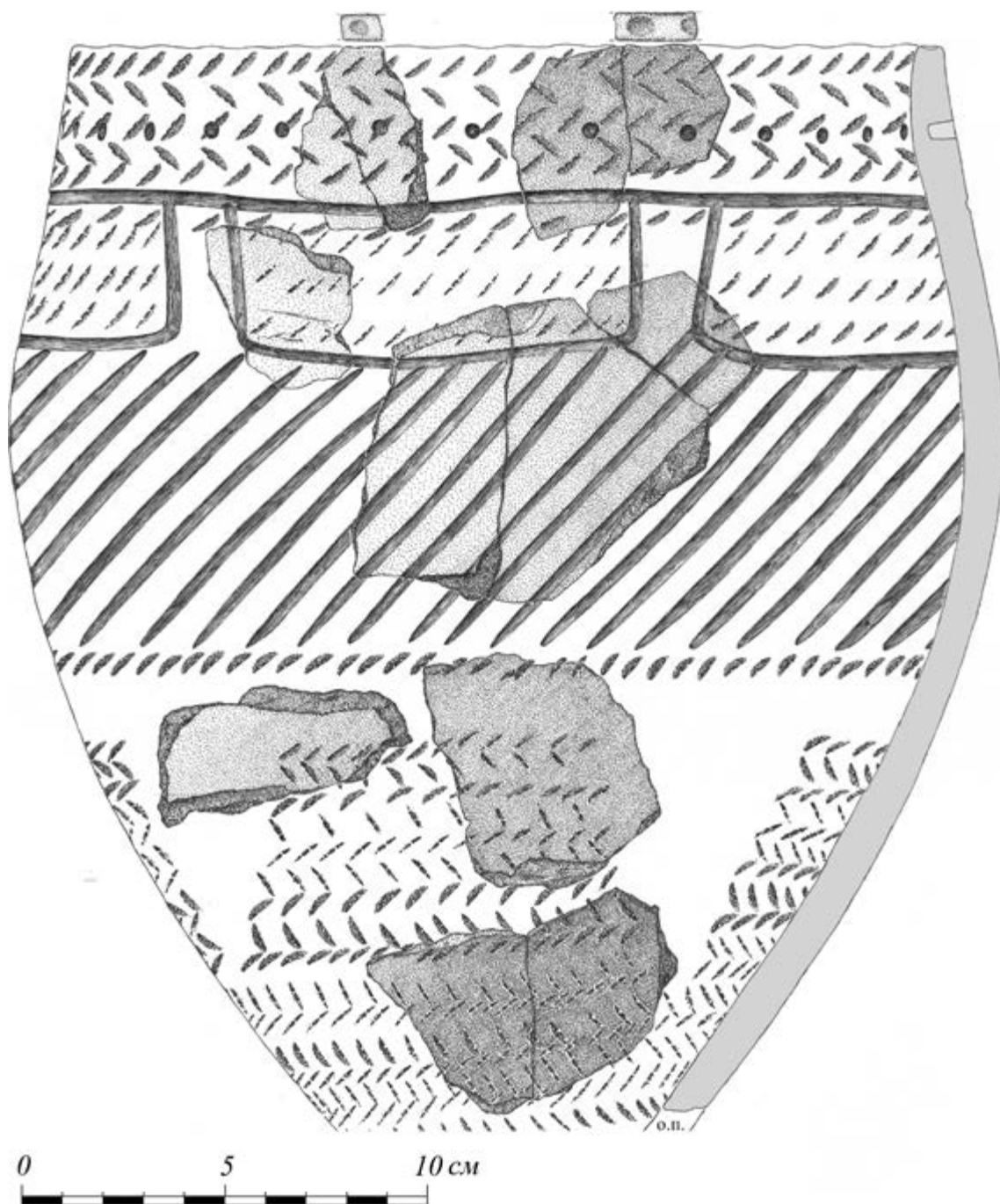

Рис. 35. Микільська Слобідка II, 1949. Реконструкція неолітичної посудини (за: Сорокун, 2012).

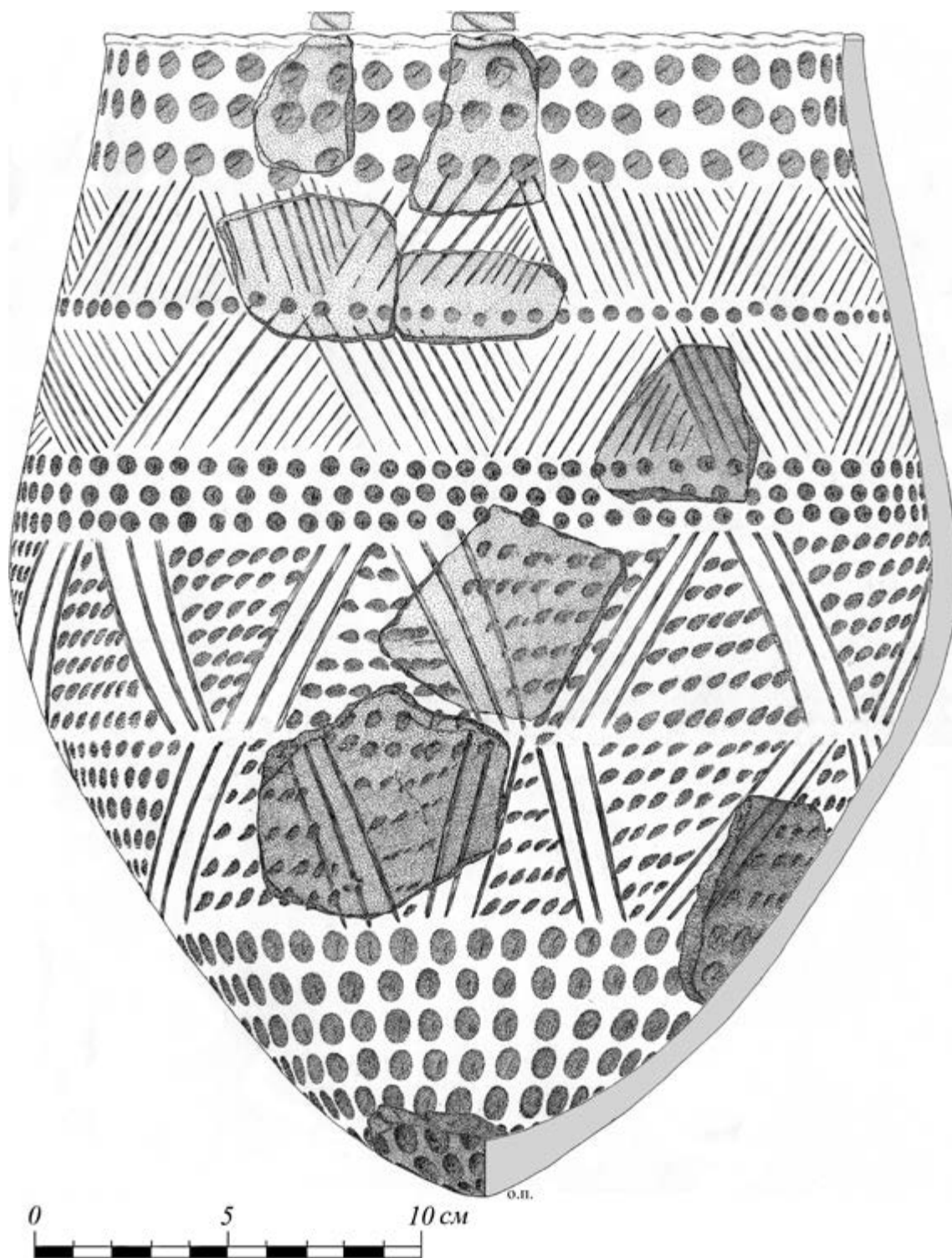

Рис. 36. Микільська Слобідка II, 1949. Реконструкція неолітичної посудини (за: Сорокун, 2012).

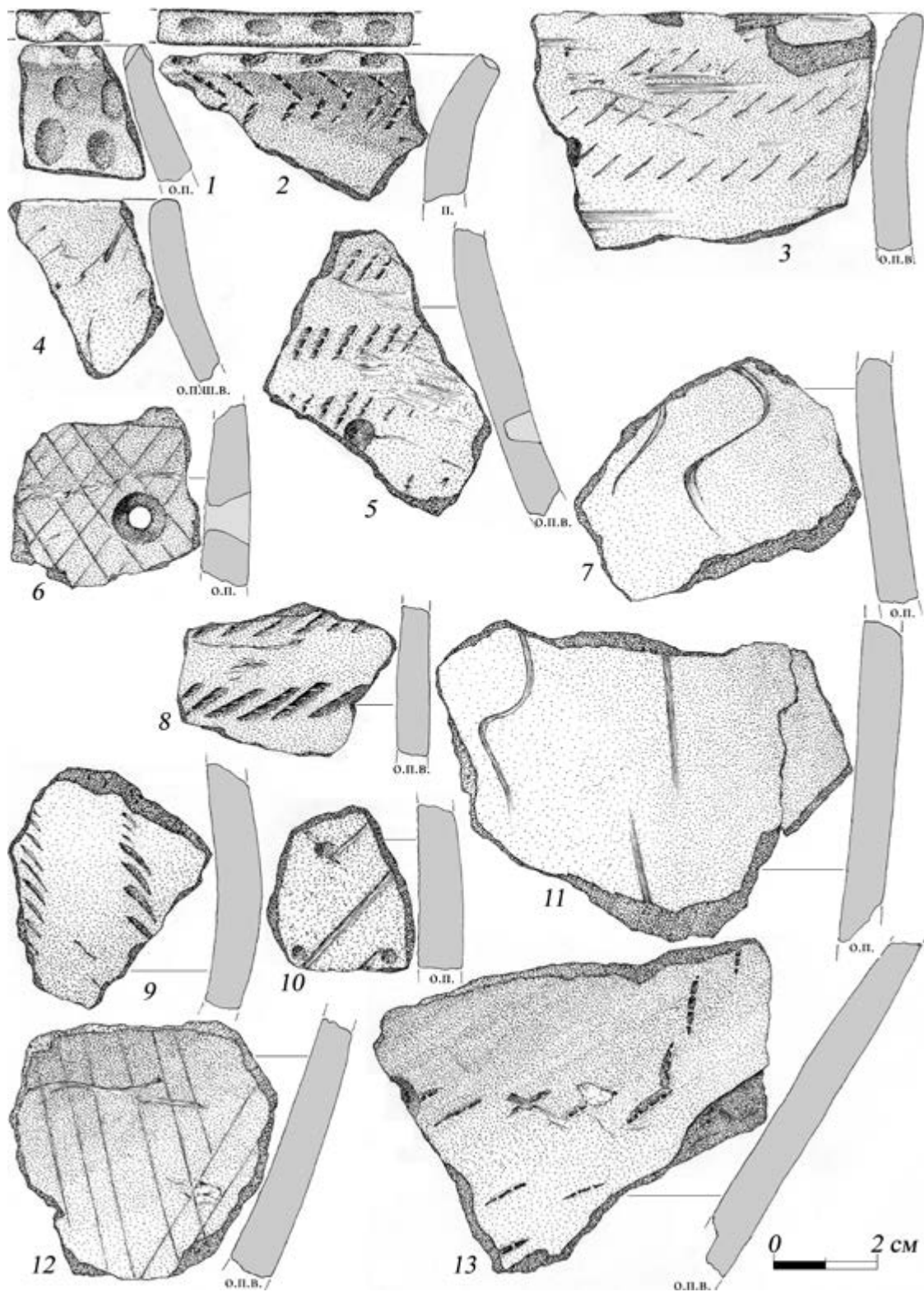

Рис. 37. Микільська Слобідка III, 1949-1950. Керамічні вироби (за: Сорокун, 2011).

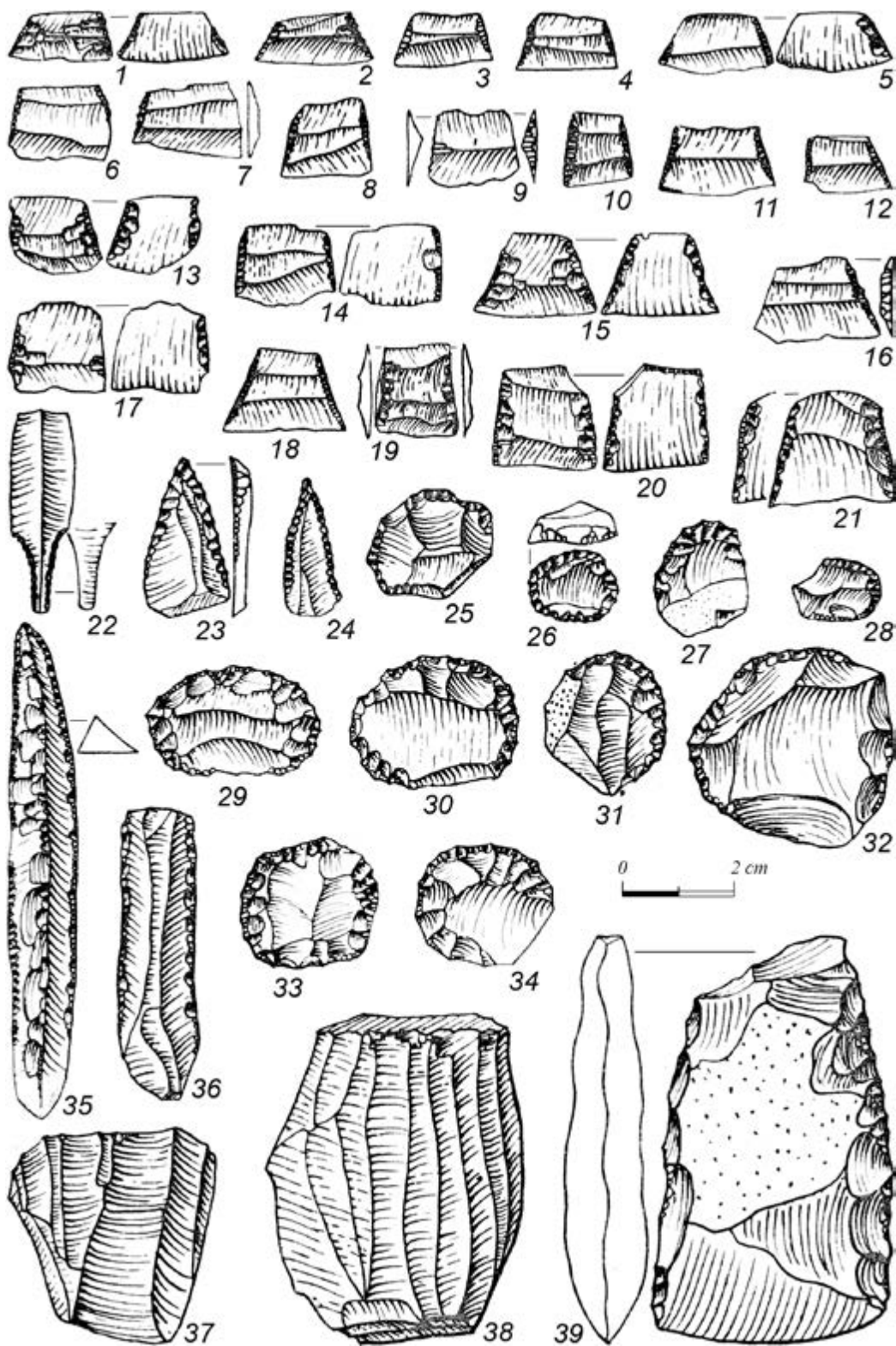

Рис. 38. Микільська Слобідка IV. Крем'яні вироби (за: Залізняк, 1984).

Типологічні схеми.

Всього виділено 7 типів вінець (Рис. 39). Перші два належать відкритим формам (мискам) і відрізняються кутом загину краю вінець – до середини (тип 1) або ж назовні (тип 2). Типи 3-5 є основними вихідними формами для горщиків. Це профілі злегка вигнуті назовні (тип 3), відносно прямостінні (тип 4) та форми, що звужуються до середини (тип 5). Типи 6-7 є похідними формами для горщиків де вінце може мати різкий (тип 6) або незначний (тип 7) вигин назовні. В загальній типології керамічних виробів, наведеній нижче, за основу буде взято саме вихідні типи для горщиків 3 – 5 (далі – типи А, В, С).

З 58 вінець 35 мають орнамент по зрізу (Рис. 39, 40). За ними вдалося виділити 10 основних типів орнаменталізації (Рис. 41): вдавнення, що деформують зріз (тип 1); округлі вдавнення, що складають майже третину від всіх орнаментованих (тип 2); косі овальні вдавнення (тип 3); рубчасті аморфні вдавнення (тип 4); овальні або округлі вдавнення нанесені з внутрішнього боку (тип 5); прямі вдавнення нанесені паличкою або інструментом, що мав пряму огранку (тип 6); підтрикутні вдавнення нанесені з обох країв вінець (тип 7); підтрикутні вдавнення нанесені з внутрішнього боку (тип 8); дрібні поперечні насічки (тип 9); гребінчасті вдавнення (тип 10). Всі перелічені типи є досить поширеними для пам'яток Київського Подніпров'я, проте в повному наборі не трапляються серед матеріалів однієї пам'ятки, що наводить на думку про їх поступову появу на певних хронологічних етапах. Так, типи 6-8 трапляються серед матеріалів пізнього періоду місцевого неоліту. Тип 2 є найпоширенішим і ймовірно існував протягом всієї неолітичної доби.

За розглянутими матеріалами можна виділити чотири основних типи денць (Рис. 42, IV): гострі (тип 1); з шипом (тип 2); круглодонні (тип 3); плоскі (тип 4). Переважна більшість придонних

фрагментів кераміки належить саме першим трьом типам. Знахідки ж плоских денць є одиничними і ймовірно відповідають найпізнійшій порі місцевого неоліту.

За основу загальної типології неолітичних керамічних виробів Нижнього Подесення було взято три вихідні типи вінець (тип 3 – 6, вони ж А, В, С; Рис. 42, III), в співвідношенні до розташування ребра посудини (для горщиків). Відповідно, зафіксовано один тип кубків (А), два типи мисок (А, С); при чому можна припустити імовірність існування мисок типу В з прямим вінцем, на що вказують матеріали інших пам'яток Київського Подніпров'я. Горщиків виділено чотири типи: АІ – форма з відігнутими назовні вінцями зі слабко вираженим ребром у верхній третині; В – форми з прямими стінками для котрих за наявним матеріалом розташування ребра встановити не вдалося; СІ – форма з вінцями, що звужуються до середини, з ребром у верхній третині; СІІ – форма з вінцями, що звужуються до середини, з ребром у другій третині. Форми типу СІІІ, коли ребро знаходиться в нижній третині, відомі з інших пам'яток Київського Подніпров'я, зокрема з Гринів [Телегін, 1965, с. 90, рис. 4, 1], як і тип ВІІІ з прямими вінцями та ребром в нижній третині (походить з Гастятину) [Телегін, 1965, с. 90, рис. 3, 4], що не виключає можливості існування подібних форм в Нижньому Подесенні.

Більшість неолітичних культур України свого часу були виділені за керамічними комплексам, а точніше особливостями їх орнаменталізації. На сьогодні, більшість дослідників погоджуються з тим, що першочерговим критерієм для виділення «культур» або ж культурно-історичних областей в неоліті є крем'яні комплекси. Одні й ті ж елементи орнаменталізації можуть бути поширені на значних територіях і відповідати абсолютно різному населенню. Для неолітичних керамічних виробів Нижнього Подесення можна виділити щонайменше 17 окремих типів орнаменталізації

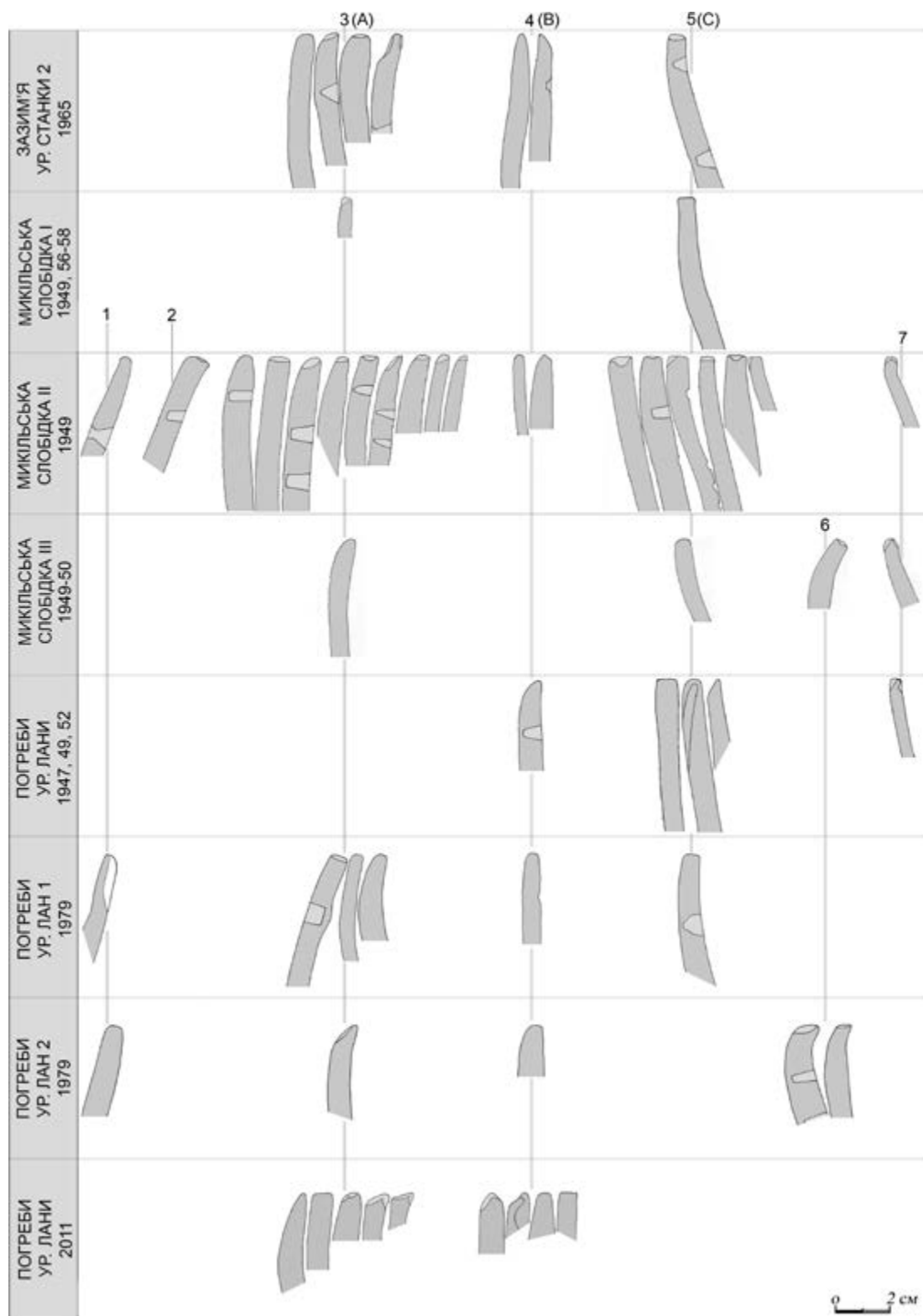

Рис. 39. Типологічна схема профілів вінець посудин з неолітичних пам'яток Нижнього Подесення.

(Рис. 40). Найпоширенішими є гребінчастий, лінійний та підтрикутний типи. Доповнюють їх насічки, округлі та різноманітні аморфні вдавнення. Інші типи можна розглядати як одиничні прояви. Тільки з розширенням джерельної бази та після повноцінних досліджень пам'яток, можна буде більш точно визначити географічні та хронологічні межі окремих елементів.

За опрацьованими колекціями було підготовлено схеми варіантів орнаментальних композицій (Рис. 43 – 48). Всі вони цілком відповідають іншим відомим матеріалам з киево-черкаського регіону дніпро-донецької культурно-історичної області.

Варто врахувати, що при створенні типології неолітичних керамічних виробів Нижнього Подесення було використано досить незначну вибірку (близько 250 фрагментів) з восьми колекцій. Це говорить про потребу в розширенні джерельної бази і залученні нових матеріалів для перевірки отриманих результатів. Тому, запропоновані типологічні схеми слід сприймати як експериментальні і зважати на той факт, що більшість матеріалів походить зі зборів на поверхні, що виключає можливість проведення будь-якої культурно-хронологічної інтерпретації за результатами дослідження. Розроблену типологію доцільніше сприймати як першу спробу систематизації накопичених матеріалів за минулі роки досліджень.

Насправді, пам'ятки, котрі нам вже відомі, є досить незначною частиною загального комплексу. Зумовлено це насамперед особливостями їх розташування. Ті місцезнаходження, що можливо зафіксувати без проведення шурфування доходять до нас у перевідкладеному стані та досить фрагментовані. Для неоліту є характерним заселення невеликих

підвищень у заплавах та борових терас. Такі місця досить важко помітити через підвищену рослинність, високий рівень води тощо. Не кажучи про поселення, котрі знаходяться під метровим шаром торфу. Саме останні є найбільш цікавими та насиченими в плані археологічних знахідок. Якщо на дюнних перевідкладених поселеннях рідкісними є фауністичні знахідки, то для торфовищних пам'яток звичайною справою є збереження як фауністичних решток, так і виробів з дерева. Можливо, до торфовищних пам'яток відноситься пам'ятка Пилухове Болото поблизу с. Крехаїв, що зараз затоплено внаслідок торфорозробок.

Чим більше пам'яток культурної спадщини буде виявлено найближчим часом, тим більше буде можливостей зберегти їх для майбутніх поколінь, адже пам'ятки кам'яного віку є надбанням світової культури. Без ведення стаціонарних робіт неможливо провести кореляцію кераміки та крем'яних виробів, тим більше розробити належну періодизацію. З огляду на це, неолітичні пам'ятки нижньої течії Десни потребують подальших досліджень. Перш за все, йдеться про картографування з чіткою фіксацією та проведення належних стаціонарних розкопок.

Розглянувши матеріали місцезнаходжень, можна зробити висновок про активне заселення Нижнього Подесення в неолітичну добу представниками дніпро-донецької культурно-історичної області. Однією з причин високої концентрації неолітичних пам'яток було використання заплавної ресурсів давнім населенням. Широка долина, особливо в місці гирла Десни із значними дюнними масивами, була ідеальною екологічною нішею для ведення мисливсько-рибальського господарства та випасу худоби.

ТИПИ ТА ОСНОВНІ СТИЛІ ЕЛЕМЕНТІВ ОРНАМЕНТУ НЕОЛІТИЧНОЇ КЕРАМІКИ НИЖНЬОГО ПОДЕСЕННЯ		
I - ТИПИ ОРНАМЕНТОВАНИХ ЗРІЗІВІ ВІНЕЦЬ, ЩО ТРАПЛЯЮТЬСЯ З ВІДПОВІДНИМ ЕЛЕМЕНТОМ (1-10); II - ТИПИ ПРОФІЛЮВАННЯ ВІНЕЦЬ (A, B, C).		
№	I	II
1	1,2,3,4,5 6, 8, 10	A, B, C
2	2,3,4, 7	A, B, C
3	2,3, 5,6	A
4	2, 5, 7	A
5	3, 7	C
6	9	A
7	-	C
8	-	A
9	-	-
10	-	-
11	-	-
12	2, 8	C
13	-	-
14	-	-
15	-	-
16	-	C
17	-	-

Рис. 40. Типи та основні стилі елементів орнаменту неолітичної кераміки Нижнього Подесення, в порівнянні з типами орнаменту зрізів та профілів вінець.

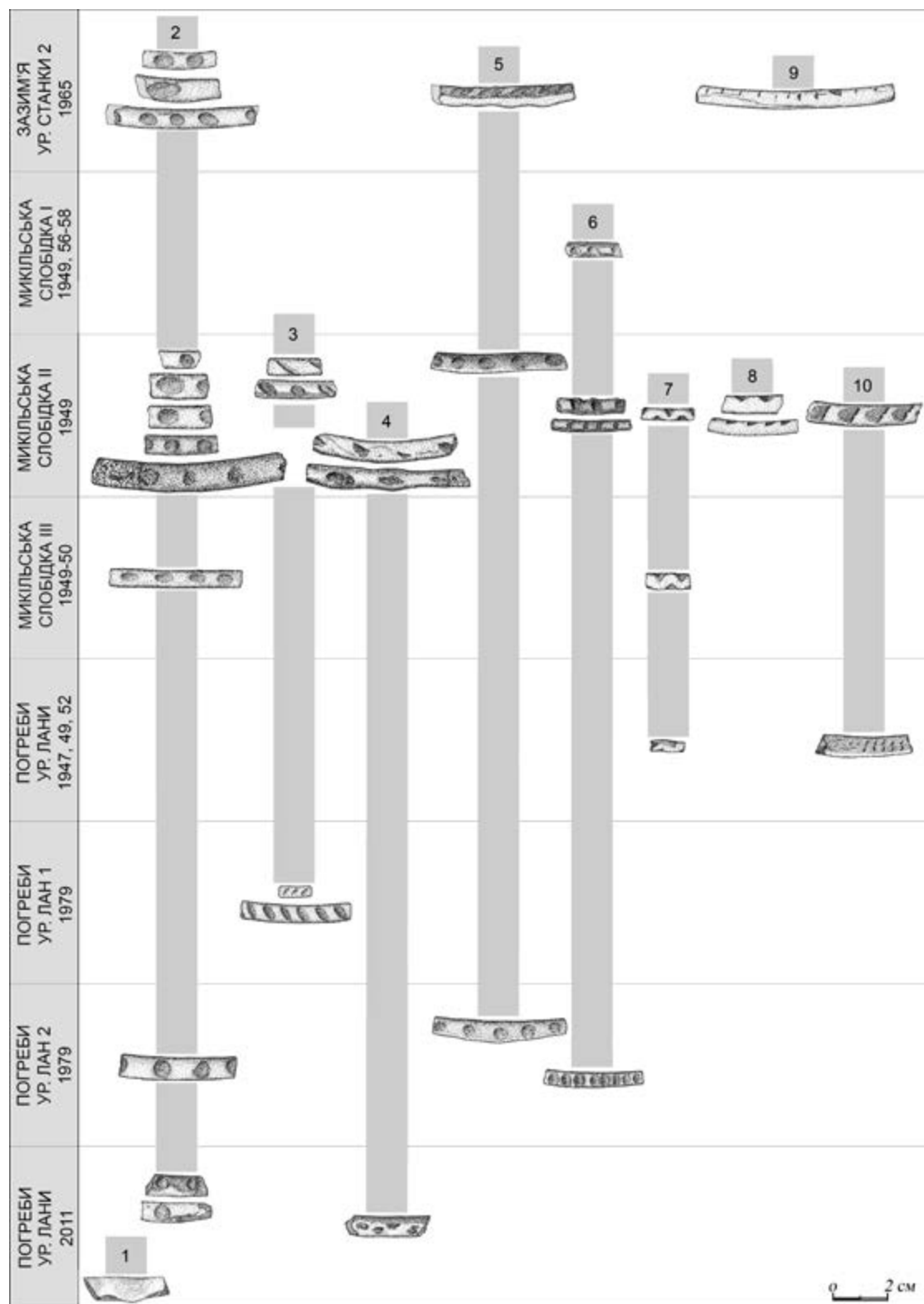

Рис. 41. Типологічна схема орнаментції зрізів вінець посудин з неолітичних пам'яток Нижнього Подесення.

I-V – ТИПОЛОГІЧНІ ТАБЛИЦІ

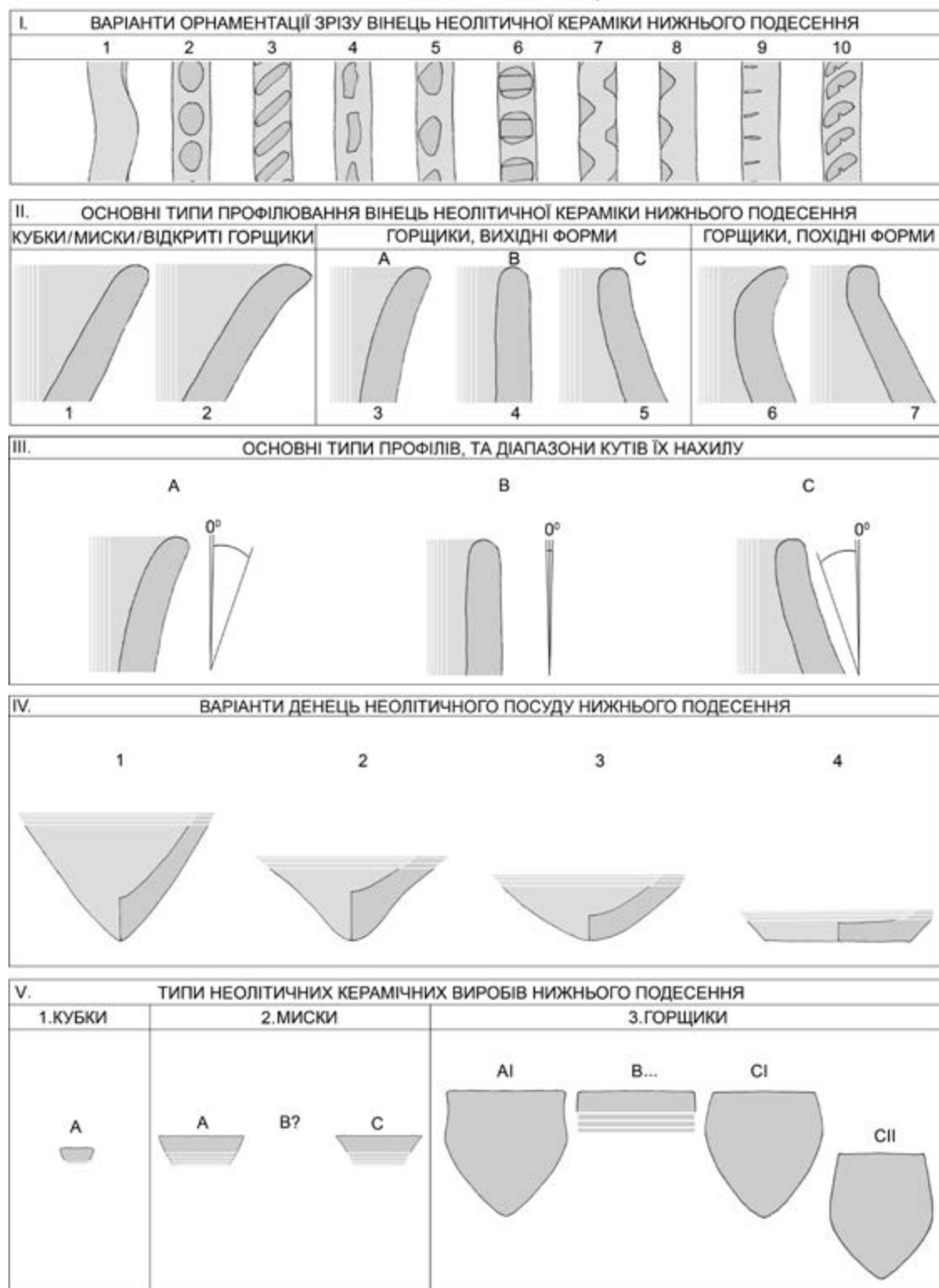

Рис. 42. Типологічні таблиці неолітичної кераміки Нижнього Подесення.

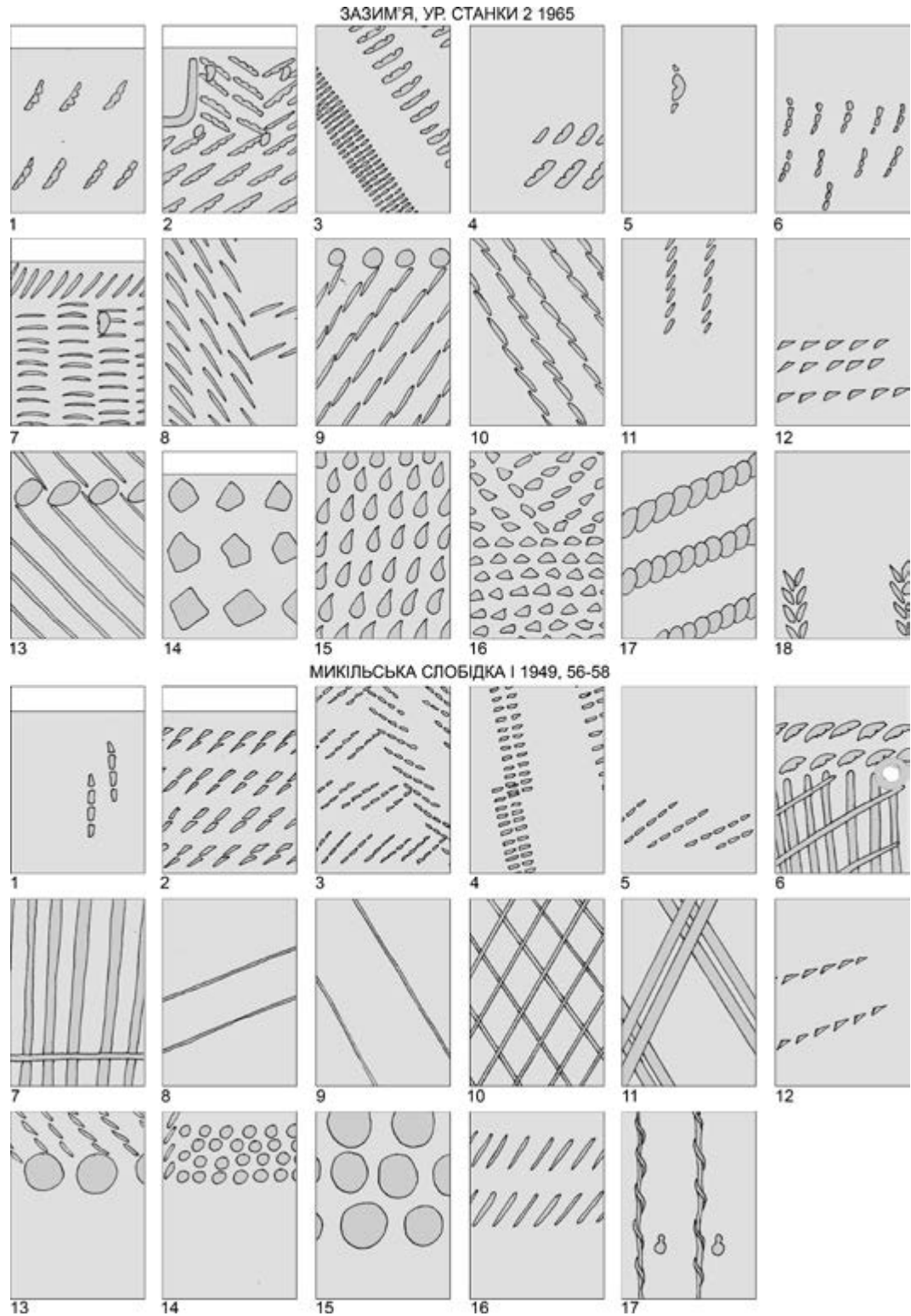

Рис. 43. Варіанти орнаментальних композицій неолітичної кераміки: I – Зазим'є-Станки, 1965;
II – Микільська Слобідка I, 1949, 1956-1958.

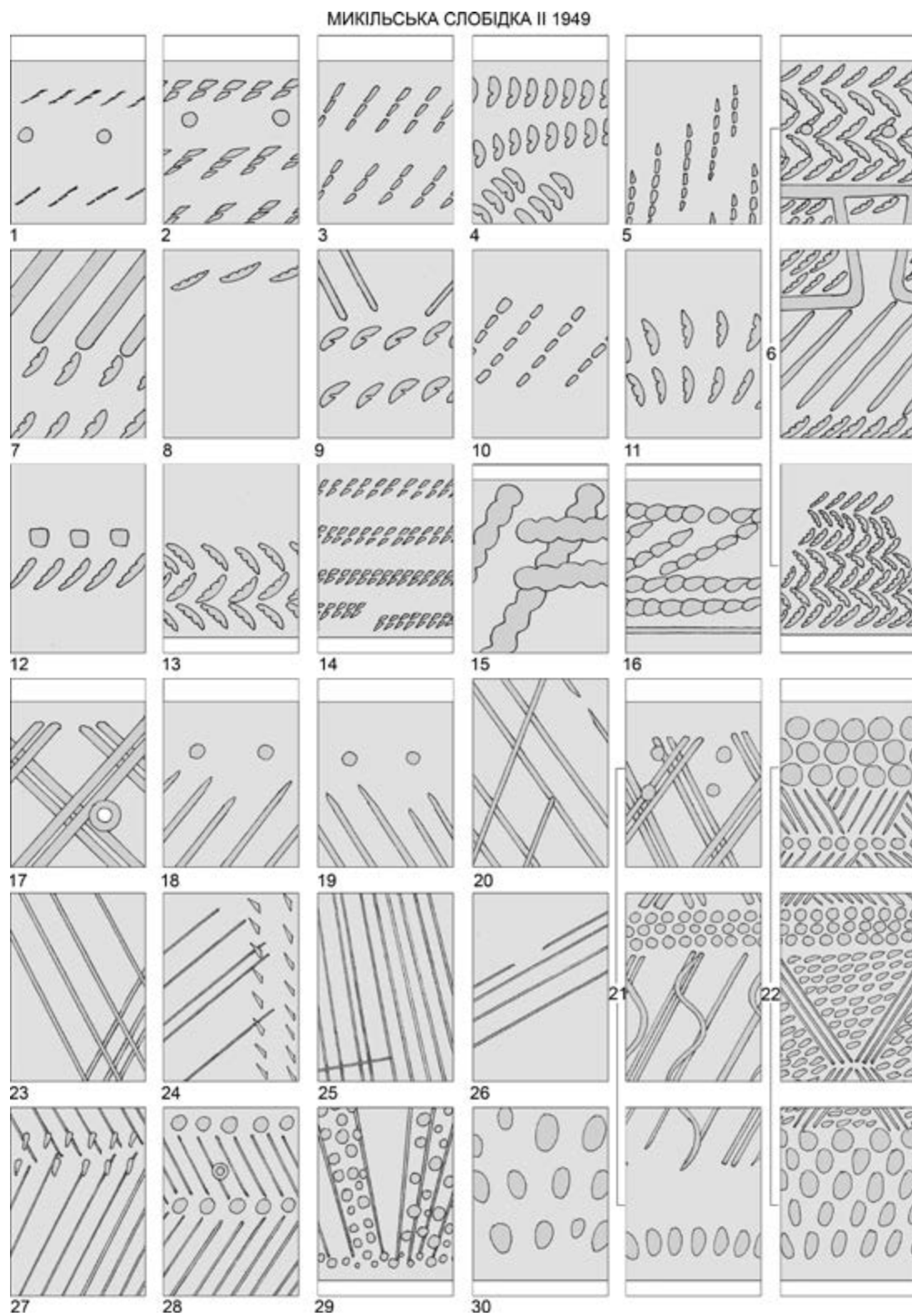

Рис. 44. Микільська Слобідка II, 1949. Варіанти орнаментальних композицій неолітичної кераміки.

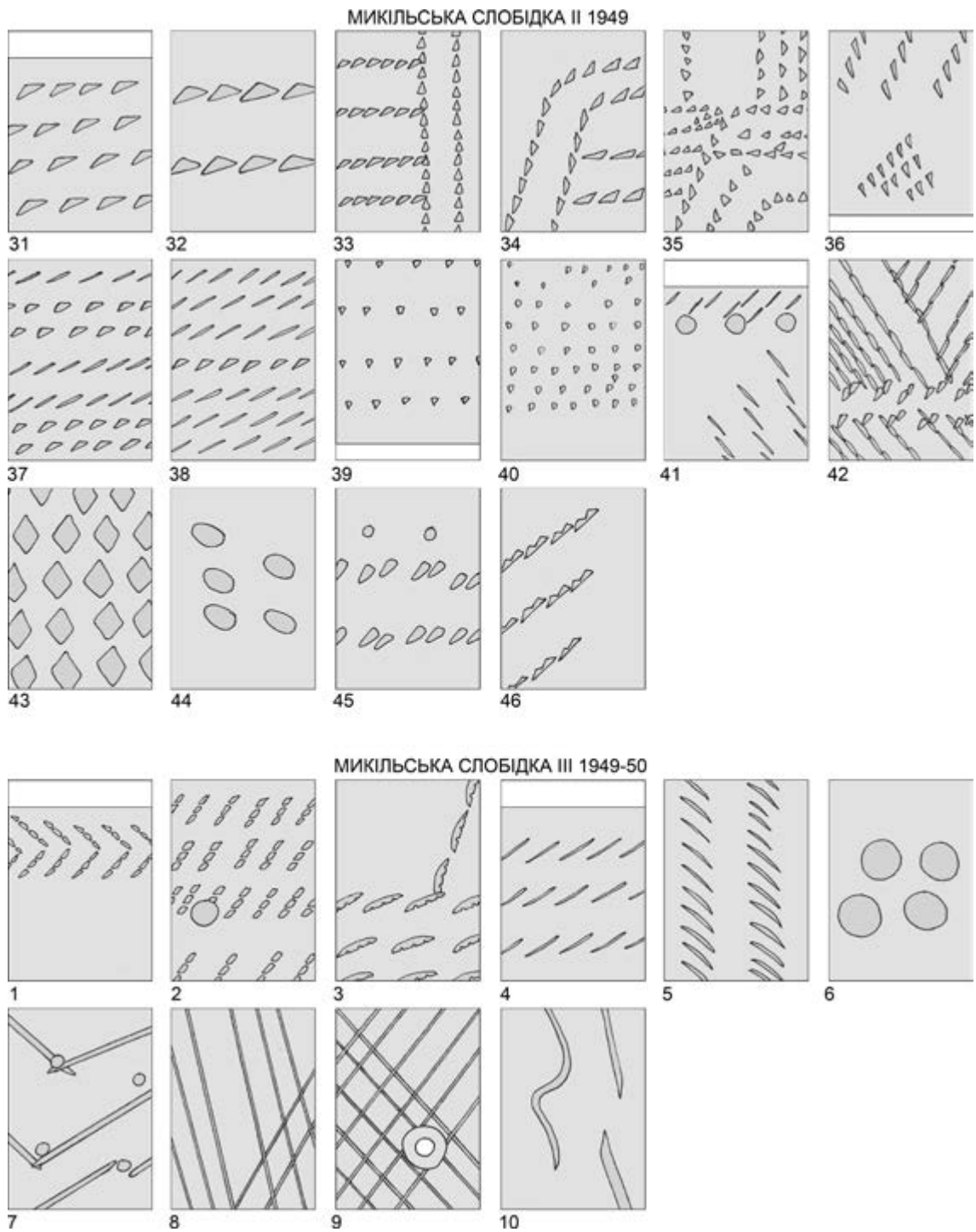

Рис. 45. Варіанти орнаментальних композицій неолітичної кераміки: I – Микільська Слобідка II, 1949; II Микільська Слобідка III, 1949-1950.

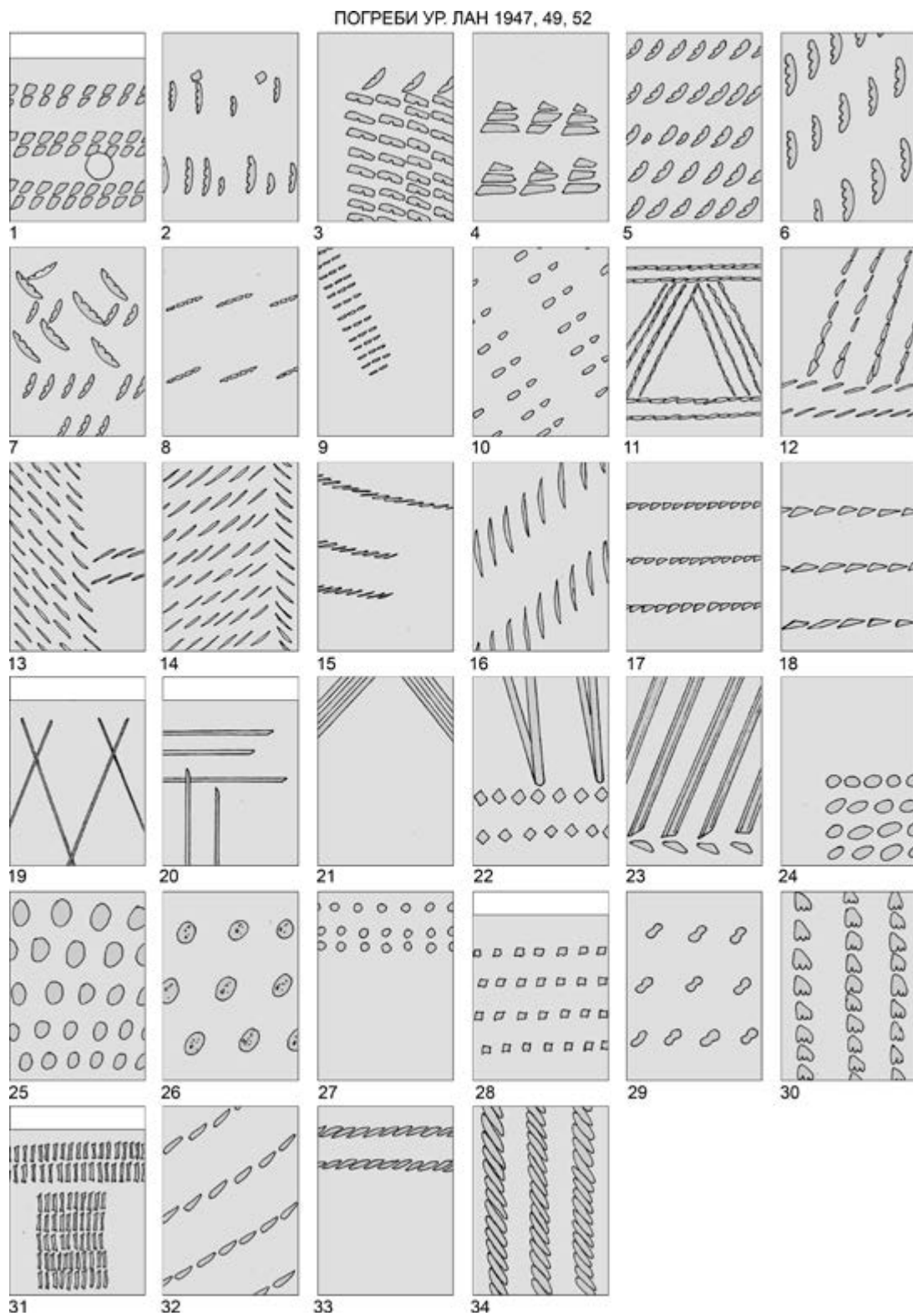

Рис. 46. Погреби-Лан, 1947, 1949, 1952. Варіанти орнаментальних композицій неолітичної кераміки.

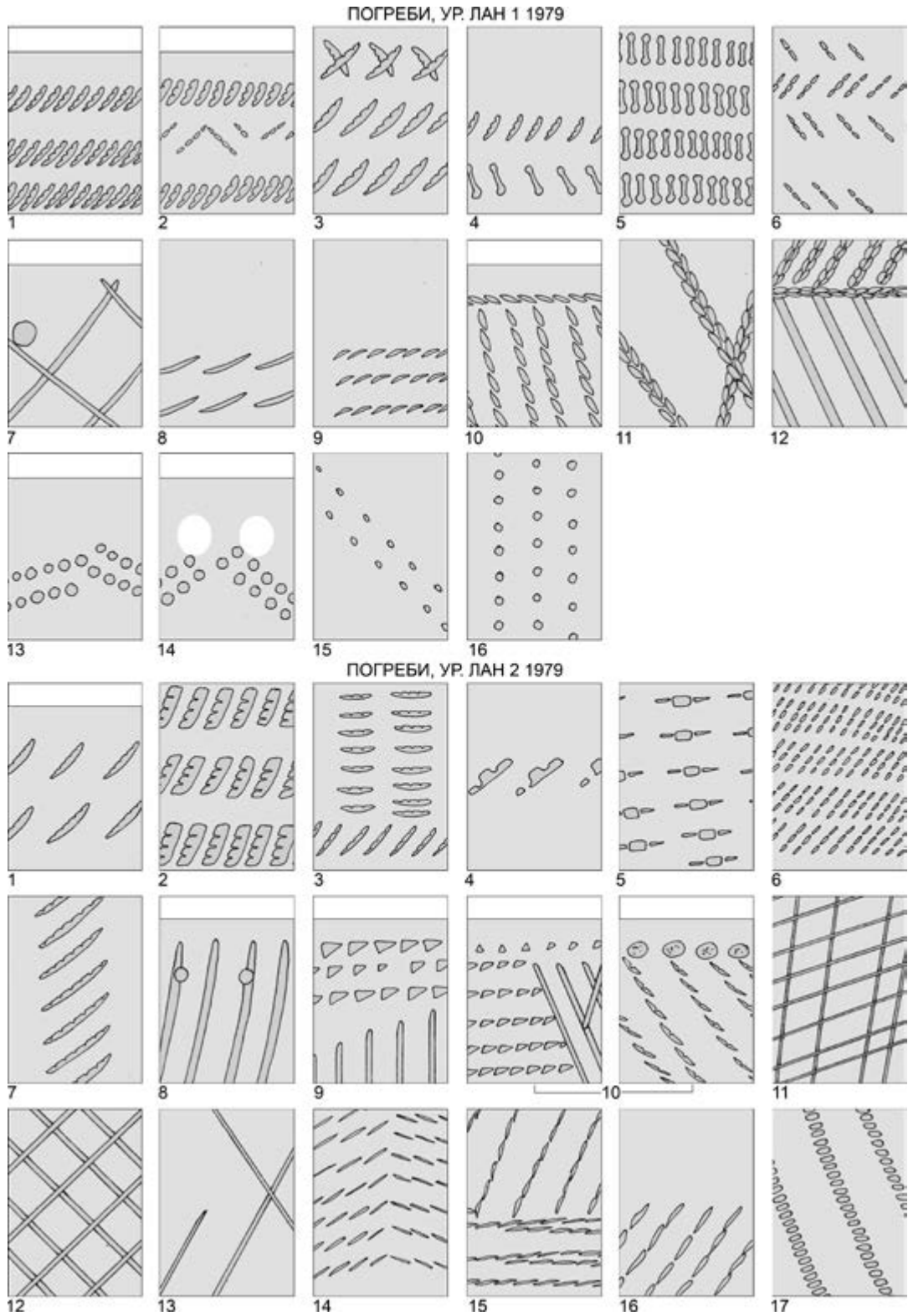

Рис. 47. Погребі-Лан, 1979. Варіанти орнаментальних композицій неолітичної кераміки: I – Лан 1; II – Лан 2.

ПОГРЕБИ, УР. ЛАНИ 2011

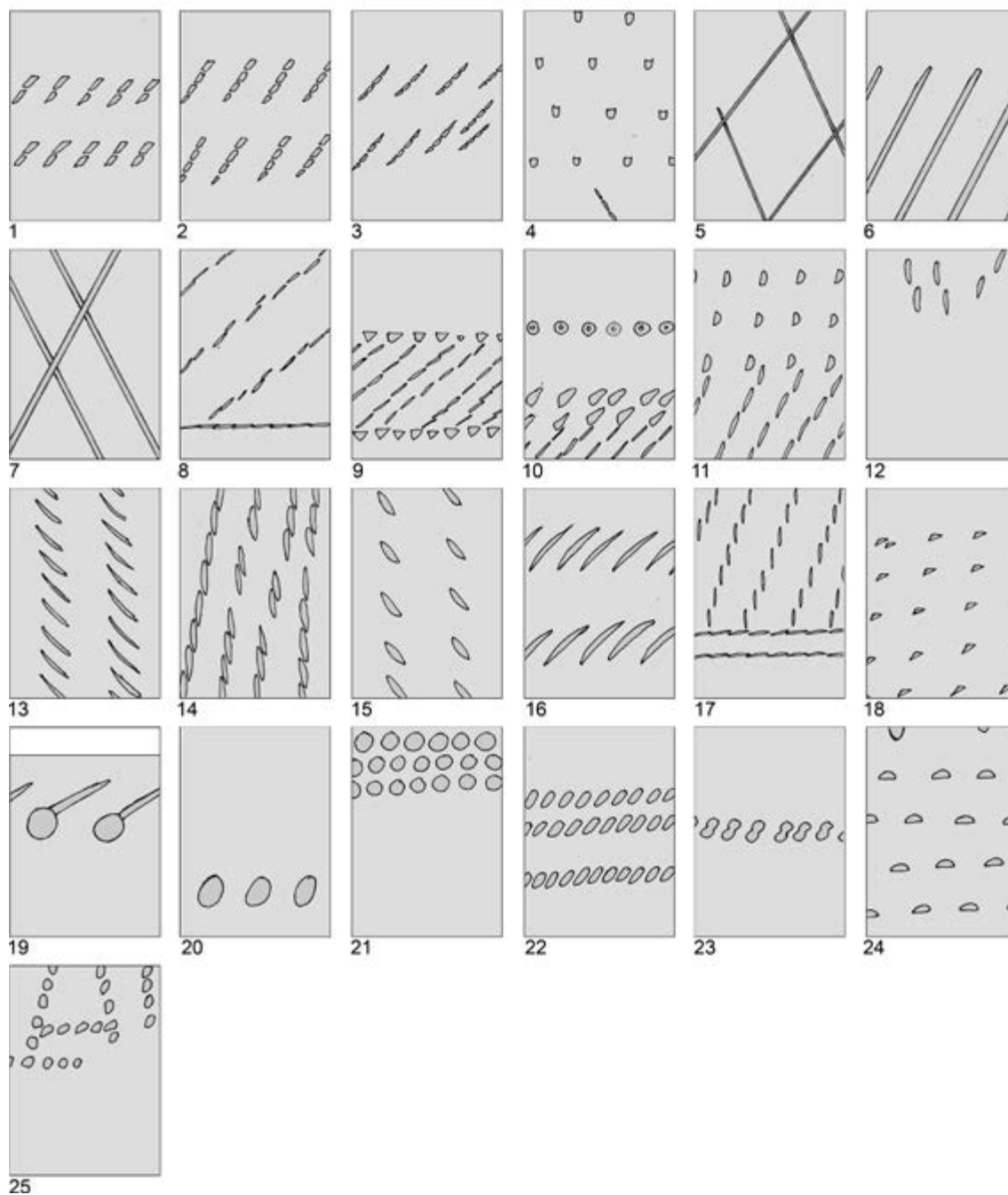

Рис. 48. Погреби-Лан, 2011. Варіанти орнаментальних композицій неолітичної кераміки.

ПЕРІОД ЕНЕОЛІТУ

Енеоліт (мідно-кам'яна доба, від лат. *aeneus* – мідний і грец. *litos* – камінь) – перехідний від неоліту до бронзового віку період, коли перші осілі землероби, що утворили масштабні культурно-історичні спільності, почали виготовляти і використовувати вироби з міді. Найдавніші мідні знаряддя і прикраси, що кількісно поступалися традиційним кам'яним, кістяним і керамічним, вперше почали з'являтися на поселеннях Передньої Азії (близько 8-6 тисяч років до н.е.), звідки через Балкани потрапили на територію сучасної України, разом з носіями культури Прекукутені.

Дж. Мелларт за матеріалами ранньоземлеробських культур Малої Азії відносив до енеоліту комплекси з розписною керамікою та першими металевими виробами, що є досить рідкісними [Mellaart, 1975, р. 9]. А.В. Арциховський характерними ознаками цього періоду визначав: панування мотичного землеробства, появу мідних виробів при домінуванні кам'яних знарядь, глинобитну архітектуру, поширення жіночої пластики та розписної кераміки [Арциховский, 1954, с. 60-61]. Згідно з технологічними ознаками, що використовуються в археологічній періодизації, енеоліт є епохою поширення виробів з чистої міді, появи шліфованих та просвердлених кам'яних знарядь та широкого використання техніки посиленого відтиску в кременеобробці.

В період енеоліту спостерігається вищий, порівняно з неолітом, етап розвитку продуктивних сил і виробничих відносин первісного суспільства. Відбувається виокремлення масштабних скотарсько-землеробських та землеробсько-скотарських спільностей. З енеолітом пов'язують появу, поряд з мотичним, орного землеробства, інтенсифікація якого призвела до посилення осілості населення. Це, в свою чергу, спонукало розви-

ток глинобитної архітектури, збільшення розмірів і ускладнення структури поселень. Разом з цим зароджується другий суспільний поділ праці. В межах общини виділяється група людей, що займається певним видом виробництва. На це вказує високий рівень виконання крем'яних, керамічних, мідних і кістяних виробів, а також наявність майстерень. Ускладнення виробництва посилює процеси обмінів і культурних контактів в енеолітичному середовищі. Це проявилось в наслідуванні традицій сусідніх спільнот, а також обміні цінною сировиною для виготовлення знарядь – кременем, обсидіаном, міддю. Отримання надлишкового продукту, в результаті створило передумови для накопичення багатств та зародження майнової нерівності, що сильніше проявилась вже за доби бронзи, особливо в умовах підвищення ролі скотарства.

Перераховані ознаки цілком притаманні населенню, що з початку V тис. до н.е. почало заселяти із заходу територію сучасної України, залишивши перші поселення типу Бернашівки в Подністров'ї. На сучасному етапі дослідження весь комплекс пам'яток, до моменту їх зникнення на початку III тис. до н.е., об'єднується вченими під назвою культурно-історичної спільності (далі КІС) Кукутень-Трипілля.

В сер. IV тис. до н.е. перші носії цієї культури потрапили на територію Подесення, поступово заселяючи територію від Пруто-Дністровського межиріччя, через Поділля, Волинь, Буго-Дніпровське межиріччя. Результатом планомірного соціокультурного розвитку, що відбувався у формі постійних імпульсів розселення на необжиті землі, стало утворення незліченної кількості пам'яток – поселень, могильників і короткочасових стоянок.

Згідно сучасної концепції, КІС Кукутень-Трипілля почала формуватися в

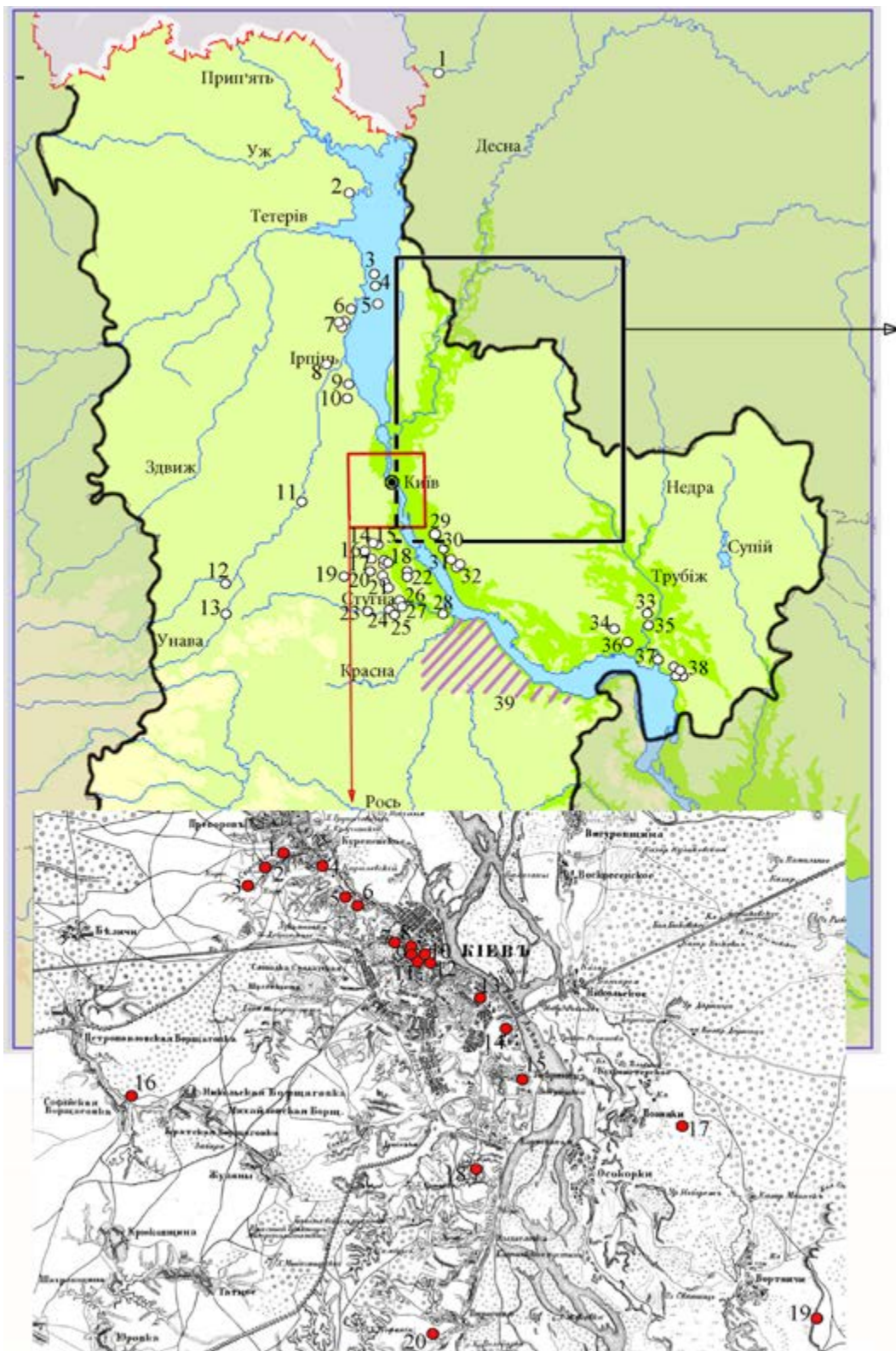

Рис. 49. Карта поширення трипільських пам'яток (етапи С I, С II) Київського Подніпров'я.

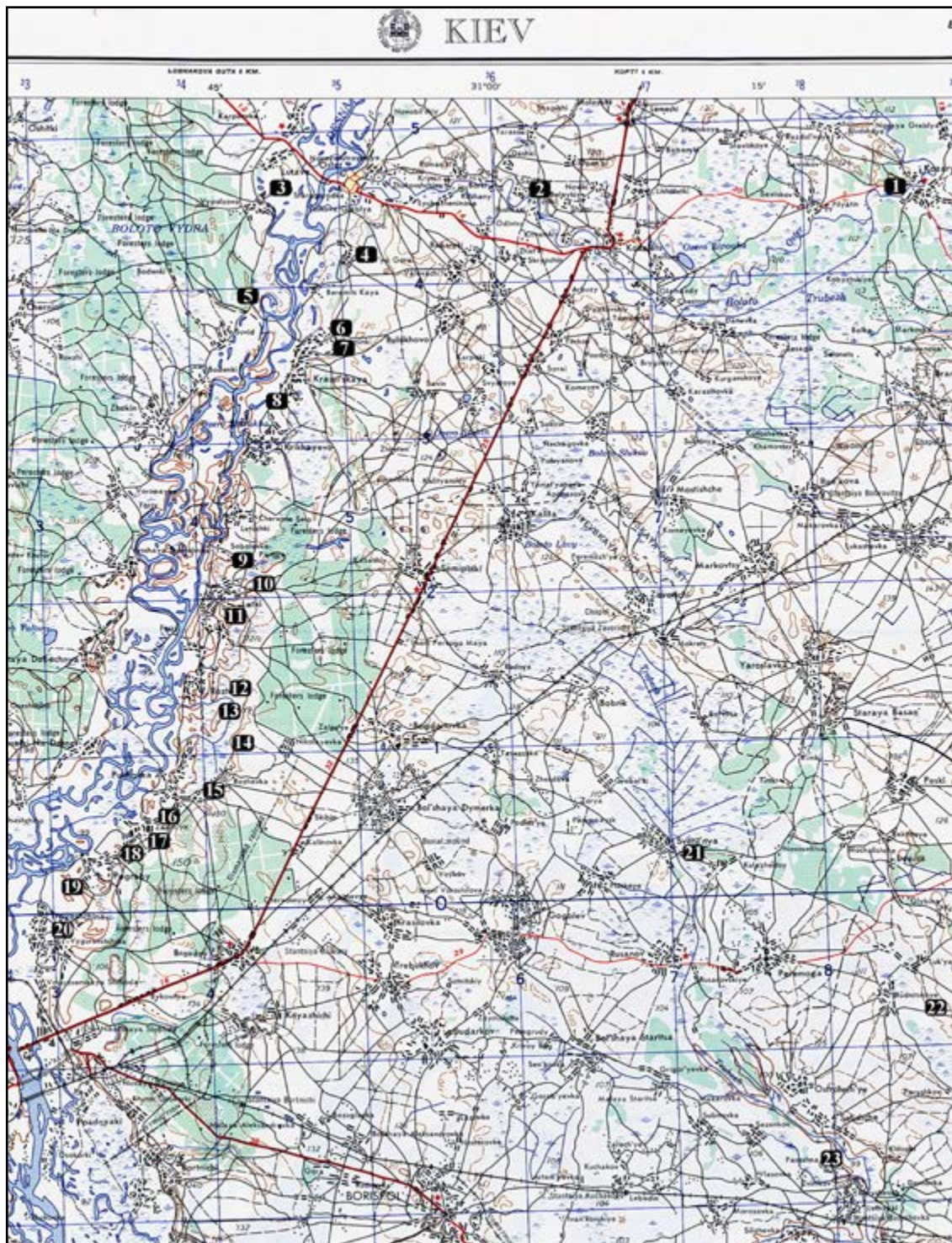

Рис. 50. Карта поширення трипільських пам'яток (етапи С I, С II) Нижнього Подесення і верхівів Трубежу.

Розшифрування до карт (Рис. 49-50):

Рис. 49. Карта поширення трипільських пам'яток (етапи С I, С II) Київського Подніпров'я:

2 – Домантово; 3 – Новосілки; 4 – Чернин; 5 – Завалівка; 6 – Глібівка; 7 – Козаровичі ур. Буслівка і Цегельня; 8 – Демидів; 9 – Нові Петрівці; 10 – Нові Петрівці (полігон); 11 – Білогородка; 12 – Кошіївка 8; 13 – Мала Снітинка; 14 – Чапаївка ур. Церковищина; 15 – Чапаївка хут. Вольний; 16 – Лісники 2; 17 – Лісники 1; 18 – Ходосівка ур. Діброва, Зоцієва гора і Козаків яр; 19 – Крушинк; 20 – Гвоздів; 21 – Підгірці 1, 2, 3; 22 – Романків 1, 3; 23 – Погреби; 24 – Старі Безрадиці ур. Городок; 25 – Старі Безрадиці хут. Конюша; 26 – Нові Безрадиці; 27 – Нові Безрадиці; 28 – Таценки; 29 – Гнідин; 30 – Вишеньки; 31 – Проців; 32 – Софіївка 1, 2; 33 – Гребля; 34 – Підварки; 35 – Веселе; 36 – Крутуха–Жолоб; 37 – Козинці; 38 – Циблі ур. Гать; Циблі ур. Біле Озеро; Циблі ур. Узвоз (Підпоренці); Циблі церква св. Іллі; 39 – ареал пам'яток типів Коломиїщина I, Ріпниця 1, Григорівка і Хомине.

Поселення культури ямково–гребінцевої кераміки з матеріалами трипільської культури етапів С I, С II:

1 – Пустинка 5 (Мнево ур. Ліс).

В сучасних межах м. Київ: 1–3 – Сирець 1–3; 4 – Кирилівська церква; 5 – садиба Святославського; 6 – Кирилівські висоти (садиби Багрієва і Зіваля); 7 – Львівська площа; 8 – Копирів кінець, 9 – Велика Житомирська, 11 – Ворошилова 19 (вул. Ярославів Вал); 10 – Замкова гора, 12 – Десятинна Церква, 13 – Липки; 14 – Києво–Печерська Лавра; 15 – Видубичі; 16 – Софіївська Борщагівка; 17 – Червоний хутір; 18 – Корчувате; 19 – Бортничі; 20 – Пирогово

Рис. 50. Карта поширення трипільських пам'яток (етапи С I, С II) Нижнього Подесення і верхів'їв Трубежу:

1 – Козари; 2 – Самсони; 3 – Виповзів; 4 – Вовча Гора; 5 – Сувид, ур. Бугайівка; 6 – Євминка, ур. Узвіз; 7 – Євминка 2; 8 – Крехаїв; 9 – Парня 3-4; 10 – Літки 4; 11 – Літки, ур. Лиса Гора; 12 – Рожни 11; 13 – Рожни 4; 14 – Рожівка 2; 15 – Рожівка 1 (Пухівка (?)); 16 – Зазим'є ур. Станки 1, 2, 3 (Пухівка (?)); 17 – Зазим'є 1; 18 – Зазим'є ур. Осинки; 19 – Погреби ур. Лан; 20 – Вигурівщина; 21 – Світильня; 22 – Лукаші; 23 – Пасічна 2.

результаті складної взаємодії балкано-дунайських неолітичних культур Кріш-Кереш, Вінча, Боян та інших [Рижов, 2007, с. 444] території Молдови і румунської Трансільванії кінця VI – початку V тисячоліття до н.е. Впродовж всього часу існування це населення видозмінювалось під впливом сусідніх культур, зокрема волино-люблінської, лійчастого посуду, середньостогівської, пивихинської, ямково-гребінцевої, дніпро-донецької та інших.

Першопочатково кукутені-трипільські племена займали порівняно невелику територію басейна р. Серет, середньої течії Пруту та Дністра. Вже на ранньому етапі свого розвитку ці племена починають поступово розселятися в північному, східному та південно-східному напрямках. Зміна території проживання наклала відбиток на подальший розвиток різних племінних груп, позаяк разом із освоєнням нових територій їхнє географічне, екологічне, етнічне оточення ставало все більш відмінним, що відбилося на побуті, зміні форм господарства, соціальній структурі, етнічному складі та історичній долі цих племен. Все це так чи інакше знайшло своє відображення в матеріальній культурі.

Починаючи з середнього етапу, у колись відносно однорідній культурі, простежується низка локальних варіантів (груп), розвиток яких пов'язується з подальшою експансією кукутенських племен.

Так, в межах Кукутен-Трипільської КІС, дослідники виділяють два великі ареали: західний та східний, що пов'язуються із двома лініями розвитку – Східнотрипільською і Західнотрипільською, які інколи називають окремими культурами (СТК і ЗТК). Західний ареал (басейни річок Серет, Прут, Дністер) населяли кукутенські племена, які почали розселятися на Схід пізніше, а східний (басейни Південного Бугу та Дніпра) – носії першої

хвилі заселення, названої власне трипільською культурою [Рижов, 2002, с. 6].

В пізній період культури на етапі С I, територія Київського Подніпров'я стає місцем, де дві лінії розвитку в чергове стикаються. Особливу роль в процесі взаємодії трипільських племен відіграє територія Канівських дислокацій та басейну р. Рось, де відома значна концентрація трипільських поселень [Овчинников, Шостік, Пічкур, Шидловський, 2005]. Спершу носії пізніх традицій Коломийщини І СТК зазнали значних культурних впливів канівської групи пам'яток ЗТК, результатом чого стало утворення синкретичних пам'яток типу Ріпниця I [Овчинников, 2014, с. 178-179] і ранніх лукашівських поселень типу Крутуха-Жолоб. Пізніше, на етапі С II, з території Волині і Поділля сюди потрапляють носії постбринзено-жванецьких традицій, що утворили городсько-волинську групу і, очевидно, включивши до складу постлукашівське населення, залишили ранні пам'ятки софіївської групи Київського Правобережжя [Кириленко, 2014, с. 31].

Саме на пізньому етапі існування КІС Кукутен-Трипільля, спостерігається найбільша варіабельність рис матеріальної культури різних ареалів, що було зумовлено їх широким розселенням і взаємодією із землеробськими племенами Центральної та Південної Європи, та скотарями степів Східної України [Дергачев, 1980, с. 3].

Носії трипільської культури, потрапивши в Середнє Подніпров'я (Рис. 49), продовжували вирощувати півчасту пшеницю (одно-, двозернянка, спельта), просо звичайне, овес, ячмінь (півчастий та голозерний) і горох [Пашкевич, Відейко, 2006, с. 41-81]. Для цього ділянки під засіви оброблялися мотичним способом [Коробкова, 1980] або, як припускав С.М. Бібіков, із застосуванням тягової сили [Бібіков, 1965, с. 52]. Скотарство характеризувалося утриманням вели-

кої (бик свійський) та дрібної (коза, вівця) рогатої худоби і свиней, що засвідчено остеологічними матеріалами [Журавльов, 2008]. Крім того, в господарстві трипільців значну роль відігравало полювання на диких тварин. Помітний відсоток серед остеологічних матеріалів складають кістки собаки. Собака, очевидно, була сакральною твариною, доводом чого є її часте зображення на поверхні розписного посуду.

З носіями трипільської спільності, на думку деяких вчених, сюди вперше могло проникнути міднообробне виробництво, що за матеріалами кремаційних могильників дозволило поставити питання про виділення окремого софіївського виробничого центру [Klochko, Kosko, 1995, p. 242; Риндіна, 2004, с. 223-261]. Мідні вироби з поховань представлені, в переважній більшості, речами престижного характеру – прикрасами (пронизки і намистини) та парадною зброєю (ножі-кинджали), що за геохімічними показниками ідентичні самородній міді з Волині [Клочко, 1994]. Це додатково вказує на невіддільність в культурному сенсі софіївських і городських пам'яток [Кириленко, 2014, с. 31], а також про початок майнового розшарування в середовищі пізньотрипільських общин [Маркевич, 1981, с. 182, Колесников, 1993, с. 96, 106].

Кременеобробне виробництво трипільців Середнього Подніпров'я, хоча і розвивалося на основі багатовічних традицій, все ж має свої особливості. Спектр крем'яних знарядь був найширшим і забезпечував всі галузі господарства та побуту. Це знаряддя для обробки дерева (скобелі, перфоратори, долота тощо), кістки, шкіри (скребки), м'яса (різці); знаряддя, що застосовувалися для збору врожаю (вкладені до серпів – набірних та однолезових); зброя для полювання (вістря стріл) та, можливо, військова зброя (сокири) [Клочко, 2006, с. 15-42]. Кремень широко використовувався також у обря-

довій практиці, зокрема як атрибут при похованні небіжчика, що засвідчено матеріалами могильників [Дергачев, Манзура, 1991].

Для пам'яток Середнього Подніпров'я характерний перехід до виробництва знарядь праці на основі місцевої сировини і зменшення виробів з імпоротної. Крім того, характер виробів свідчить про перевагу тут відщепової техніки обробки кременю, що не характерно для інших регіонів поширення Кукутені-Трипілья. На поселеннях означеного регіону ретельно огранені пластини, які виступали основним типом заготовки у трипільців, зустрічаються в дуже невеликій кількості. Такий характер індустрії можна пояснити низькою якістю місцевої сировини, яка має високу зернистість і значну кількість включень у своєму складі, що робить неможливим зняття довгих пластин. Цим же пояснюється і основний склад знарядь – велика кількість відщепів з ретушшю та скребки аморфних форм, виготовлення яких не потребувало наявності якісних заготовок. Для забезпечення знаряддями землеробства (вкладеннями серпів, ножеподібними пластинами) використовувався переважно високоякісний туронський кремень (ймовірно, з території Волині), який утилізувався до останку і становив неабияку цінність для тутешніх мешканців, в результаті чого знахідки виробів з нього досить нечисельні для поселень цього регіону. Місцевий кремень задовольняв в основному потреби тваринницької галузі, про що свідчить знаряддевий набір (скребки та ретушовані відщепи) [Пічкур, Шидловський, 2003; 2005].

Серед виробів з каменю поширені шліфовані сокири і сокири-молоти, особливо на пізньому етапі, а також долотатесла, зернотерки та розтиральники. З різноманітних порід каменю виготовляли й відбійники для отримання крем'яних заготовок з нуклеусів.

Широко побутували кістяні та рогові знаряддя, заготовки для яких трипільці отримували із продуктів ведення скотарства та мисливства. Серед них переважають рогові мотики, лощила для обробки поверхні посуду, шила-проколки і рибальські гачки.

Серед домашніх промислів широкого розповсюдження набуло ткацтво та прядіння, свідченнями чого є масові знахідки глиняних прясел та відтяжок до ткацьких верстатів при розкопках поселень.

Під поселення трипільці обирали переважно місця на мисах та підвищених терасах, поблизу річок або струмків. Поселення здебільшого забудовувалися по колу і мали чітке планування. Відомі також селища із житлами, що розміщувались рядами або гніздами. Площа більшості з них коливається від 1-3 до 50 га, хоча й відомі поселення-гіганти площею 50-450 га.

Часто поселення були захищені природними перешкодами – високими стрімкими краями підвищення; іноді додатково споруджувалися штучні укріплення – рови, як на поселенні Козаровичі в Київському Подніпров'ї [Круц, 1977, с. 111-112] або вали – навколо поселень Корнин, Паволоч [Осадчий, 2005; Пічкур, Лисенко, Разумов, Шидловський, 2008, с. 176-179]. Очевидно, це було пов'язано з проникненням нового, часто спорідненого, населення в регіон, спричиненого погіршенням умов проживання на старих місцях.

Житла традиційно представлені наземними дерев'яно-глинобитними будинками (в тому числі господарськими спорудами) та заглибленими землянками і напівземлянками. Часто на одному поселенні представлені обидва типи жител, що зазвичай вказує на етапність забудови: спочатку землянки, а потім наземні споруди, і за характером матеріалів дозволяє уточнити мікрохронологію. Наземні жит-

ла будувалися одно- та двоповерховими. Стіни одноповерхових будинків здебільшого мали плетений дерев'яний каркас, обмащений глиною з домішками полови. Таким же чином споруджувалися стіни другого ярусу двоповерхових будинків. Конструкція стін першого ярусу до сьогодні достеменно невідома, можливо, вони були глинобитними або зрубними. Міжповерхове перекриття та стелі виглядали як платформа покладених упоперек будівлі розколотих дерев'яних плах та горбилів, обмащених зверху шаром глини; дахи будинків були двосхилими [Давня історія ..., 1997, с. 253]. Більшість будинків були однокамерними, проте трапляються дво- і трикамерні. Інтер'єр включав купольні печі, підвищення «виступки» для зберігання посуду, продуктів харчування тощо, «жертovníки». У двоповерхових будинках житловим був лише другий поверх, а перший слугував, вірогідно, робочо-господарським приміщенням. Виходячи з того, що залишки трипільських наземних будівель доходять до нас у вигляді шарів обпаленої глини («площадки»), існувала теорія про те, що трипільські будинки були одноповерховими і обпалювалися під час будівництва. Проте, останнім часом в науковій літературі домінує теорія про «ритуальне» спалення поселень трипільцями при переході на інше місце проживання; при цьому, будівлі попередньо «умертвлялися» – руйнувалося «серце» будинку – піч, потім в житловій частині залишалася певна частина посуду, можливо, з ритуальною їжею. Обряд залишення поселень, вірогідно, багато в чому був обумовлений способом ведення господарства – при екстенсивному землеробстві землі поступово виснажувалися, таким чином трипільці змушені були переходити на нові, придатні для обробки землі, кожні 50-70 років [Круц, 2003, с. 74-76].

Варіабельність форм та орнаментів трипільського посуду вражає своїм багатством і виокремлює трипільську культуру з-поміж інших неолітичних культур України. В процесі роботи з керамікою вчені її умовно розділяли на декілька категорій [Рижов, 2002]. Тарний посуд, який виготовлявся з глини з домішками піску та полови, обпалювався за низьких температур (переважно на відкритому вогнищі) і слугував для зберігання припасів (зерна, тощо). Кухонний посуд виготовлявся з грубої формувальної маси – глини зі спіснюючими домішками (шамот, товчена мушля, пісок, жорства та ін.). Тому, поверхня цих виробів шорстка, що інколи підвищено додатково нанесеними розчісами. Орнамент, утворений наколами, заціпами, зубчастим штампом, шнуровим орнаментом, «гусеничкою», наліпними елементами, вкривав верхню частину посудини. Серед форм кухонного посуду переважають горщики та миски. Використовувався такий посуд, ймовірно, для приготування їжі. Найвиразнішу категорію складає столовий посуд (іноді в літературі для його означення використовується назва «парадний»), що виготовлявся з добре відмуненої гончарної маси – тонкоструктурних глин з незначними спіснювачами. Поверхня ретельно загладжувалася та вкривалася спеціальним розчином – ангобом, на який перед випалом наносився розпис (на середньому та пізньому етапах). На ранніх етапах культури поверхня столового посуду декорувалася переважно заглибленим орнаментом, іноді заповненим білою пастою, що найдовше збереглося в ареалі СТК Середнього Подніпров'я. Орнаментальні схеми вражають багатством, варіативністю та спектром кольорів розпису: монохромний (чорною або коричневою фарбою), біхромний (сполучення двох фарб) та поліхромний (різні сполучення, для яких використовувалися кольори більше, ніж двох фарб).

Форми столового посуду найбільш варіабельні – від горщиків (біконічні, грушоподібні, тощо), мисок, чаш, кратерів і амфор до фруктовок, ваз і покриток. Серед столового посуду окремо виділяють ритуальну кераміку. Це, насамперед, «біноклі» (як варіації – «моноклі» та «триноклі»), зооморфний та антропоморфний посуд, мініатюрні посудинки, тощо. На думку переважної більшості дослідників, такий посуд використовувався для здійснення ритуалів, часто пов'язаних з культом родючості. З появою софіївських кремаційних могильників окремо виділяються поховальні урни.

Посуд ліпився вручну з одного шматка тіста, стрічковим методом або за шаблоном [Рижов, 2002, с. 9]. Щодо питання існування у трипільців гончарного кола, то з великою долею вірогідності можна констатувати наявність простого поворотного пристрою для формування кераміки [Рижов, 2002, с. 14]. На околицях поселень вчені фіксують спеціальні місця та устаткування для випалу посуду. О.В. Цвек вказувала на існування гончарних майстерень з кількома печами [Цвек, 2004]. Але питання про випаловування кераміки остаточно вирішилось лише з дослідженнями в 2013-2014 рр. В.О. Круцом і М.Ю. Відейком гончарних горнів складної конструкції на поселеннях гігантах Тальянки і Небелівка.

У племен КІС Кукутень-Трипільля від найперших пам'яток до моменту зникнення культури, значною популярністю користувалися зооморфна і антропоморфна керамічна пластика, що відображає сакральні сторони життя трипільців. В антропоморфних статуетках переважають жіночі, серед яких інколи зустрічаються образи вагітної жінки. Рідше зустрічаються чоловічі скульптурки [Бурдо, 2005, с. 96-114]. Відомі також образи гермафродитів, що поєднують ознаки двох статей,

як фігурка «вождя» з поселення Крутуха-Жолоб, досліджуваного Г.М. Бузян.

Зооморфні фігурки відображають склад трипільського стада, що складалося з биків, овець і свиней. З глини виліплювалися і образи диких тварин, наприклад ведмедя. Відомі також глиняні моделі саних з двома голівками бичків та різноманітні зооморфні наліпи на посуді. Реалістично виконані глиняні моделі трипільських жител та печей, в яких переданий багатий внутрішній інтер'єр.

Загалом початок усвідомлення трипільських пам'яток як окремої археологічної культури пов'язаний з ім'ям В.В. Хвойки, який починаючи з середини 1890-х рр. і до 1914 р. відкрив та дослідив значну кількість старожитностей в Середньому Подніпров'ї [Хвойка, 1913]. Вказуючи на своєрідність Трипілля на різних територіях, В.В. Хвойка зробив спробу створити першу періодизацію. Грунтуючись на загальній класифікації кераміки і наявності серед матеріалів виробів з металу, вчений виділив два періоди: «культура А» і «культура В», визнаючи їх носіїв належними до одного автохтонного осілого землеробського населення [Хвойка, 1901]. В процесі подальших досліджень дана концепція була значно видозмінена. Дещо раніше, у другій половині 80-х років XIX ст., біля с. Кукутень (Румунія) було виявлено багаточислове поселення, яке дало назву культурі, поширеній на території Румунії. В 1963 р. Думітреску було остаточно доведено генетичну спорідненість двох культур, що пізніше призвело до виділення КІС Кукутень-Трипілля.

Від самого початку становлення вітчизняної археологічної науки, трипільські пам'ятки Подесення (Рис. 50) стають об'єктом наукового вивчення. Завдяки краєзнавчим студіям було зібрано перші артефакти, за якими стало широковідомим пізньотрипільське поселення Євминка в урочищі Узвіз. Частину знайдених

виробів в 1902 р. було придбано до Київського міського музею старожитностей і мистецтв, про що свідчать записи надходження цих матеріалів до складу колекції, зроблені рукою В.В. Хвойки. Дотепер у складі фондів Національного музею історії України (далі НМІУ) із придбаних 35 фрагментів глиняних статуеток, 2 глиняних кульок, 2 глиняних пряслиць, 65 фрагментів уламків посуду, збереглося 18 статуеток і 23 фрагменти кераміки.

В подальшому поселення регулярно оглядалося і розкопувалося місцевими краєзнавцями. Так, матеріали зібрані К.А. Ставровським на початку XX ст. були експоновані професором К.В. Болсуновським в 1908 р. на XIV Археологічному з'їзді в Чернігові [Каталог..., 1908, с. 45-46], після чого надійшли на збереження і експонування до Чернігівського музею. В 1924-25 рр. за участі А.Г. Розанова, директора Остерського музею і організатора Остерського наукового товариства краєзнавців, на поселенні в Євминці були зібрані фрагменти пізньотрипільської кераміки, які теж передали до фондів НМІУ.

В 1925-26 рр. розкопки поселення здійснив науковий співробітник Всеукраїнського археологічного комітету М.О. Макаренко. За умов недостатньої розробленості методики, коли площа поселення копалась безсистемно, дослідник отримав значну кількість матеріалів з широкої площі (лише в 1926 р. було розкрито близько 435 м кв.). М.О. Макаренко виявив декілька культурних горизонтів але не зафіксував жодного об'єкта. Очевидно, це пов'язано з відсутністю залишків глинобитних наземних жител на поселенні, які очікував побачити вчений. Знайдену кераміку, що скоріш за все, походить із землянок або господарських ям, було розподілено на дві великі групи [Макаренко, 1926, с. 62-63]. До першої увійшли фрагменти посуду зі значними домішками в керамічній масі, прикрашені відбит-

ком шнура, різноманітними насічками, гребінкою і штампом. До 2-ої групи потрапила розписна кераміка із відмуленої глини, що асоціювалася із трипільською культурою (Рис. 51: 10, 11) [Макаренко, 1927, с. 85-86]. Очевидно, до першої групи були віднесені, крім фрагментів кераміки середньодніпровської культури шнурової кераміки (далі СКШК), посуд з лукашівського і софіївського культурних горизонтів. Крім пізньотрипільського посуду до колекції увійшли частини від антропоморфних глиняних статуеток (Рис. 51: 1-3, 5-9).

Побувавши на розвіданій директором Остерського музею А.Г. Розановим пам'ятці Бугаївка, що знаходиться біля с. Сувид, М.О. Макаренко переконався в її спорідненості з поселенням Євминка і низкою інших пам'яток регіону, що дозволило йому висунути теорію про існування окремої «по-Деснянської» культури [Макаренко, 1926, с. 65-66].

В кінці 1930-х років матеріали з поселення Євминка, урочище Узвіз, були об'єднані в колекцію № а98 у фондах НМІУ і нараховували 883 предмети. Саме тут з ними ознайомилась Т.С. Пассек, що дозволило включити опис колекції до «Периодизации трипольских поселений» [Пассек, 1949]. Значна частина кераміки СКШК, яка потрапила до складу зібрання, була інтерпретована Т.С. Пассек як трипільська [Пассек, 1949, с. 160]. Але це не завадило віднести її хронологічно до доби бронзи. Аналогічно з іншими пізньотрипільськими поселеннями в Городську, Райках, Колодяжному, Кирилівських Висотах, Бортничах і Гнідині, Євминка була включена до пам'яток катакомбної культури. Відсутність публікованих на той час «чистих» комплексів і досконалої методики ведення розкопок, призвело до поєднання різночасової кераміки і синхронізації пізньотрипільських пам'яток з СКШК [Пассек, 1947, с. 34]. Останні, нібито, ви-

никли саме з пізнього Трипілья через стадію городсько-усатівських пам'яток [Пассек, 1947, с. 50]. Посуд СКШК фігурує в праці Т.С. Пассек як третя група кераміки [Пассек, 1949, с. 179-180].

Т.С. Пассек згадує і про інше пізньотрипільське поселення в Подесенні – урочище Бугаївка, локалізуючи його в межах м. Остер [Пассек, 1949, с. 181]. Очевидно, дослідниця помилилась з локалізацією пам'ятки, адже за першовідкривачем А.Г. Розановим і М.О. Макаренко, урочище знаходиться на правому березі Десни, між селами Сувид і Виповзів [Макаренко, 1926, с. 65-66].

Краєзнавчий напрямок дослідження, зосереджений навколо Остерського музею, пов'язаний також із відкриттям місцезнаходжень трипільських матеріалів О. Лаптевим, Кучуном і В.А. Арманицею. За результатами їх розвідок було зібрано трипільську кераміку поблизу сіл Данівка, Набільське і Карпилівка. Дані матеріали зберігаються в фондах музею міста Остра. Нажаль, відомості про точне місцезнаходження поселень відсутні.

Активне археологічне вивчення регіону, що прийшло на зміну краєзнавчому етапу, пов'язане з роботою експедиції Інституту археології АН УРСР «Великий Київ». В 1948 р. розвідкою Ф.Б. Копилова, С.М. Одинцова та О.Г. Шапошнікової було відкрито ряд місцезнаходжень кераміки неоліту-бронзи, серед яких до трипільської культури належить пам'ятка поблизу с. Вовча Гора (нині с. Поліське Козелецького р-ну Чернігівської обл.) [Копилов, Одинцова, Шапошнікова, 1952, с. 94]. В цей же час в Нижньому Подесенні (територія сучасного Броварського р-ну Київської обл.) були відкриті ще кілька пам'яток з пізньотрипільськими матеріалами – поблизу сіл Пухівка і Вигурівщина [Шапошнікова, 1953, с. 147]. Можливо, пункт біля с. Літки в урочищі Лиса Гора також має відношення до Трипілья [Ко-

пилов, Одинцова, Шапошнікова, 1952, с. 85-98].

В 1952 р. неподалік с. Погреби (урочище Лан) Броварського р-ну Київської області, В.І. Канівець провів невеликі розкопки багатощарового поселення, один з культурних горизонтів якого належить до часу пізнього Трипілля [Канівець, 1952]. На місці скупчення підйомних матеріалів вченим були закладені шурфи і невеликий розкоп. Нечисленний пізньотрипільський посуд, що був виявлений на поселенні, фігурує у звіті під назвою «сьома група» кераміки [Канівець, 1952/15а, с. 29].

Наступний етап дослідження регіону припадає на 1960-1970-ті рр. і пов'язаний з роботами Д.Я. Телегіна та В.О. Круца. Саме тоді під час розвідок було відкрито ряд нових багатощарових поселень в тому числі і з трипільськими матеріалами біля сс. Зазим'я (3 поселення – ур. Станки 1, 2; ур. Осинки), Рожівка (Броварського р-ну Київської обл.) [Телегин, Круц, 1965/1, с. 12-17].

В 1965 р. В.О. Круц провів розкопки на поселенні Євминка - урочище Узвіз, яке в подальшому фігурує під назвою Євминка 1 (Рис. 52) [Круц, 1965/16]. Вчений дослідив три господарські ями, заповнені переважно лискованою керамікою, а також заглиблене в землю житло трипільського часу (Рис. 52: 2). Заповнення землянки складалося переважно із лискованої кераміки, що лежала вище рівня поверхні. Крім цього, в культурному шарі були виявлені численні фрагменти антропоморфних статуеток, крем'яні, рогові та кістяні знаряддя праці, ступки черепашок Unio, кістки тварин (Рис. 53). Обчислення керамічної колекції, що нараховувала 6807 фрагментів, дозволили В.О. Круцу виділити 51,2% лискованої кераміки лукашівського типу, 26% кухонної, 8,8% розписної з відмуленої глини, а також 14% кераміки софіївського типу (Рис. 54). Результати статистичних підрахунків дозво-

лили віднести Євминку 1 (урочище Узвіз) до пам'яток лукашівського типу трипільської культури.

Очевидно, незважаючи на залягання лукашівської і софіївської кераміки в одному стратиграфічному шарі, остання являє собою залишки поселення більш пізнього часу. Культурні шари, з огляду на незначний хронологічний розрив між етапами заселення, не відокремлені стерильним прошарком ґрунту. Тому, оцінка даних комплексів як єдиного цілого стала основним доводом того, що Євминка 1 – це найбільш пізнє лукашівське поселення перехідної до софіївського типу фази [Круц, 1965/16, с. 19].

Результати розкопок поселення Євминка 1 дозволили остаточно обґрунтувати потребу виділення «лукашівського типу пам'яток» трипільської культури, як проміжної ланки між софіївськими старожитностями і Коломийщиною 1. На той час, до нього увійшли, крім епонімної пам'ятки, поселення Євминка 2, Підгірці 2 і Софіївка 2 [Телегин, Круц, 1966/1, с. 18].

В 1966 р. В.О. Круц провів невеликі розкопки на поселенні Євминка 2 (ур. Стара Цегельня) (Рис. 52: 3), яке значно постраждало від антропогенного руйнування. Тут було досліджено три ями (з 5-ти знайдених), заповнення яких складалося переважно з лукашівської кераміки, яку доповнювали пористі фрагменти стінок, визначені як софіївські (Рис. 54) [Телегин, Круц, 1966/1, с. 41-47].

В 1979 р. розвідкою Д.Я. Телегіна та В.О. Круца обстежено багатощарове поселення з матеріалами трипільської культури поблизу с. Погреби (ур. Лан) [Телегин, Круц, Нужный, 1979/18], яке раніше досліджував В.І. Канівець [Канівець, 1952/15а].

Відомості про пам'ятки трипільської культури регіону продовжують надходити від місцевих краєзнавців і останнім часом. Так, на околицях с. Соболівка Броварського району Київської обл., В.В. Онопрі-

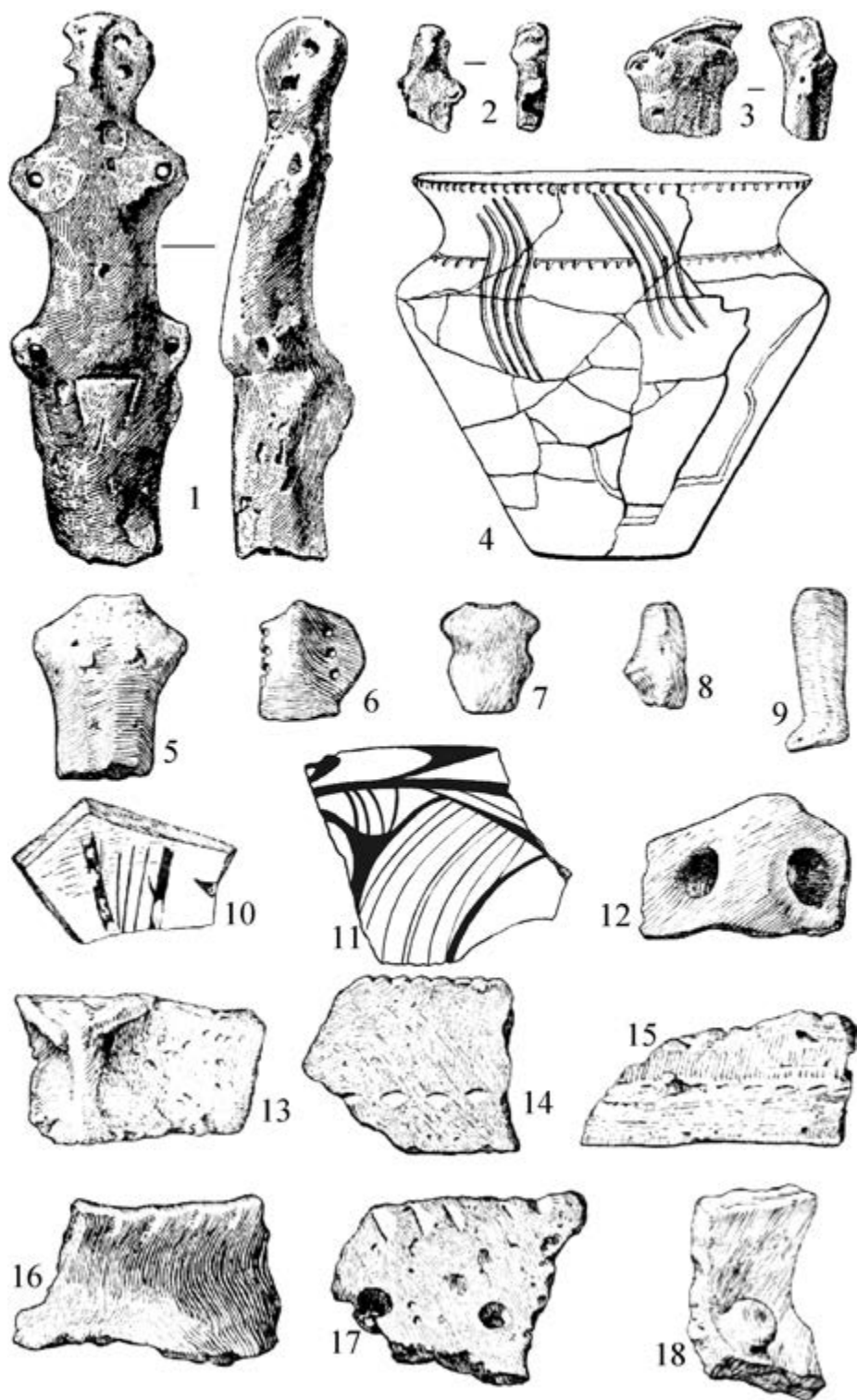

Рис. 51. Євмінка 1 (ур. Узвіз): 1-3, 5-9 - антропоморфна пластика, 4 - горщик категорії В (за: Макаренко, 1926), 10, 11 - кераміка категорії А (за Пасек, 1949; Козловська, 1928), 12-18 - кераміка категорії В і С (за: Козловська, 1928).

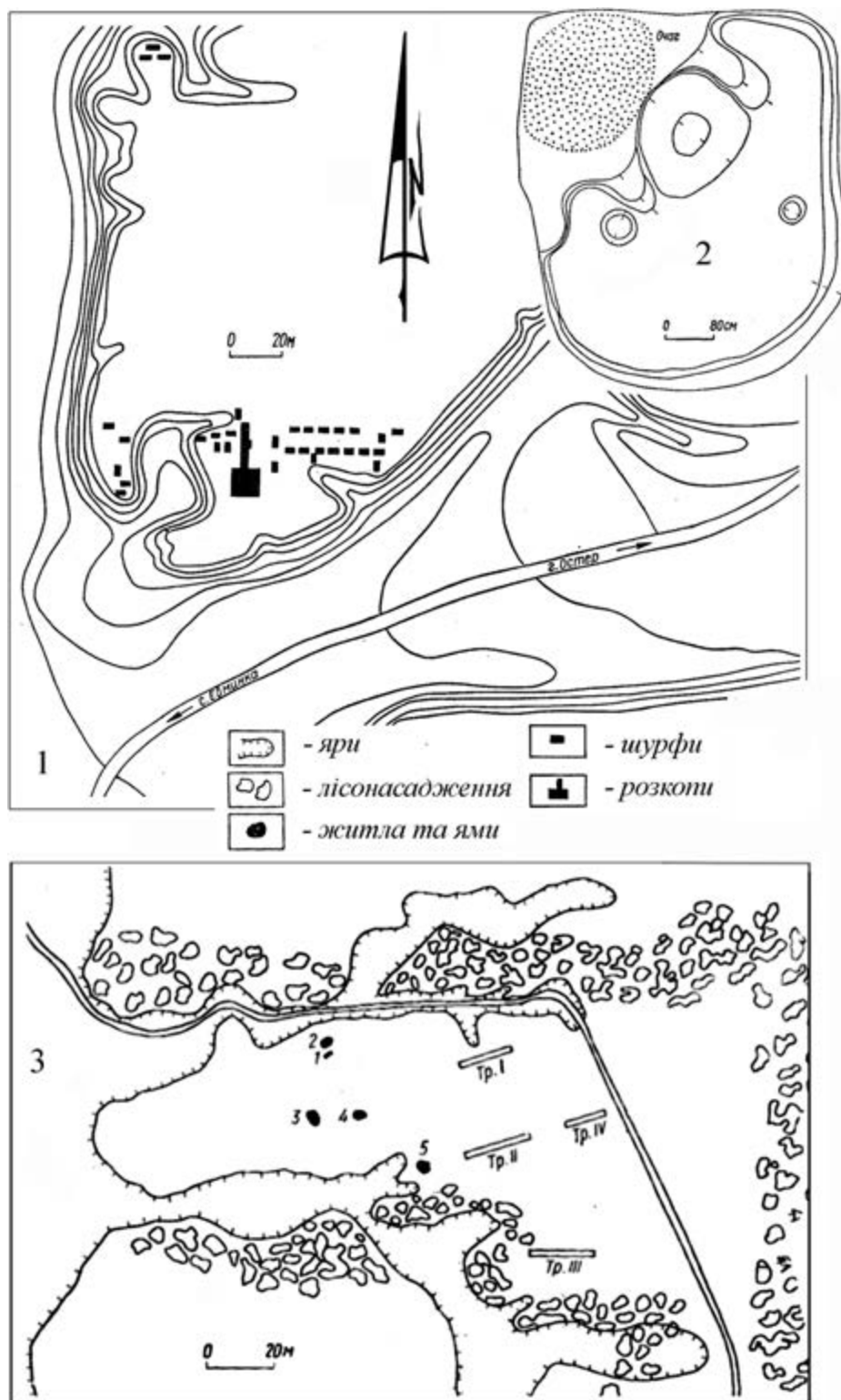

Рис. 52. Топографічний план розташування на місцевості: 1 - поселення Євминка 1 (ур. Узвіз); 3 - поселення Євминка 2; 2 - план заглибленого в землю житла (розкопки 1965-66 рр. В.О. Круця) (за: Круць, 1977).

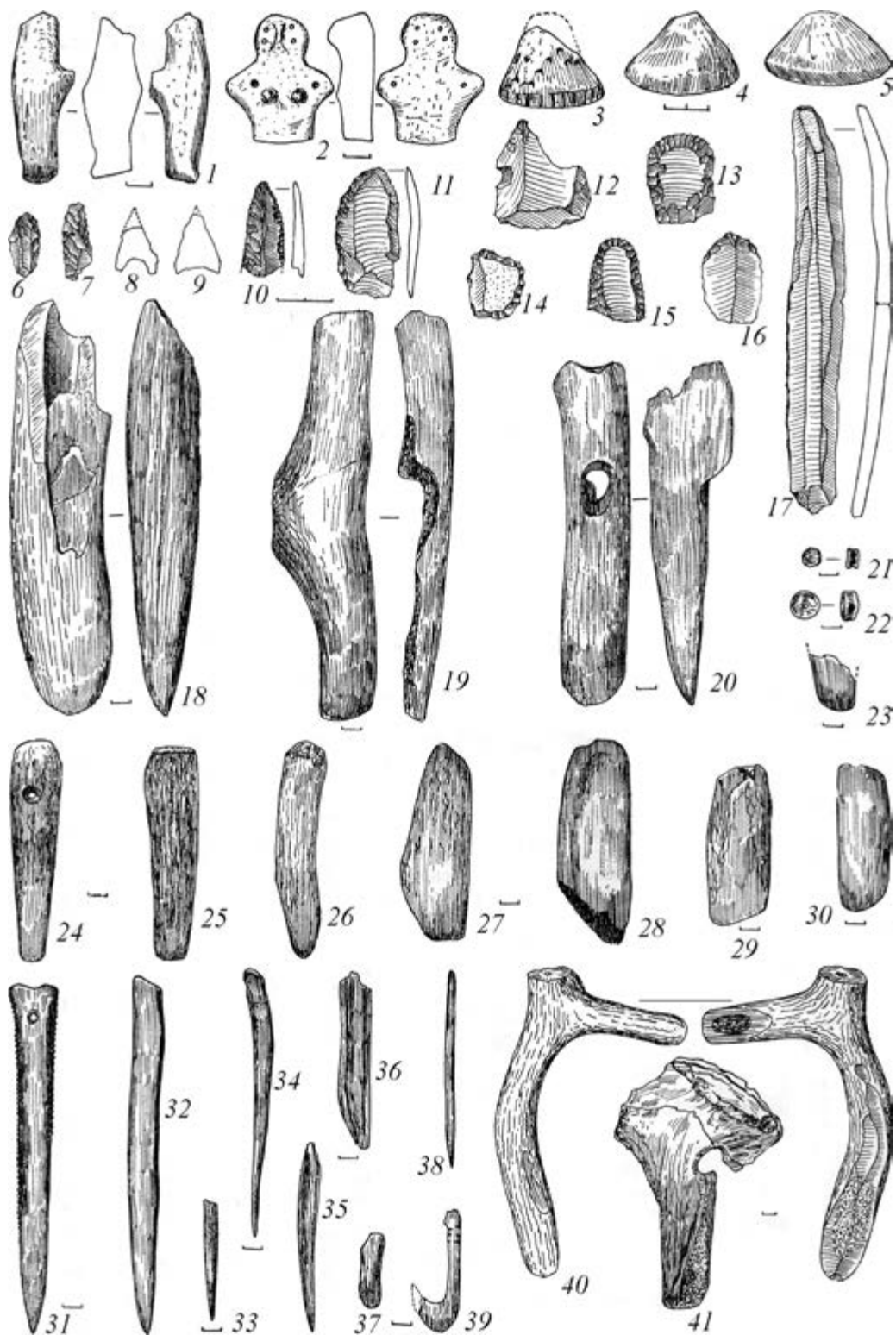

Рис. 53. Євминка I. Пластика та знаряддя праці:
 1-5 – кераміка; 6-17 – кремій; 18-20, 23-30, 40-41 – ріг; 31-39 – кістка (за: Круц, 1977).

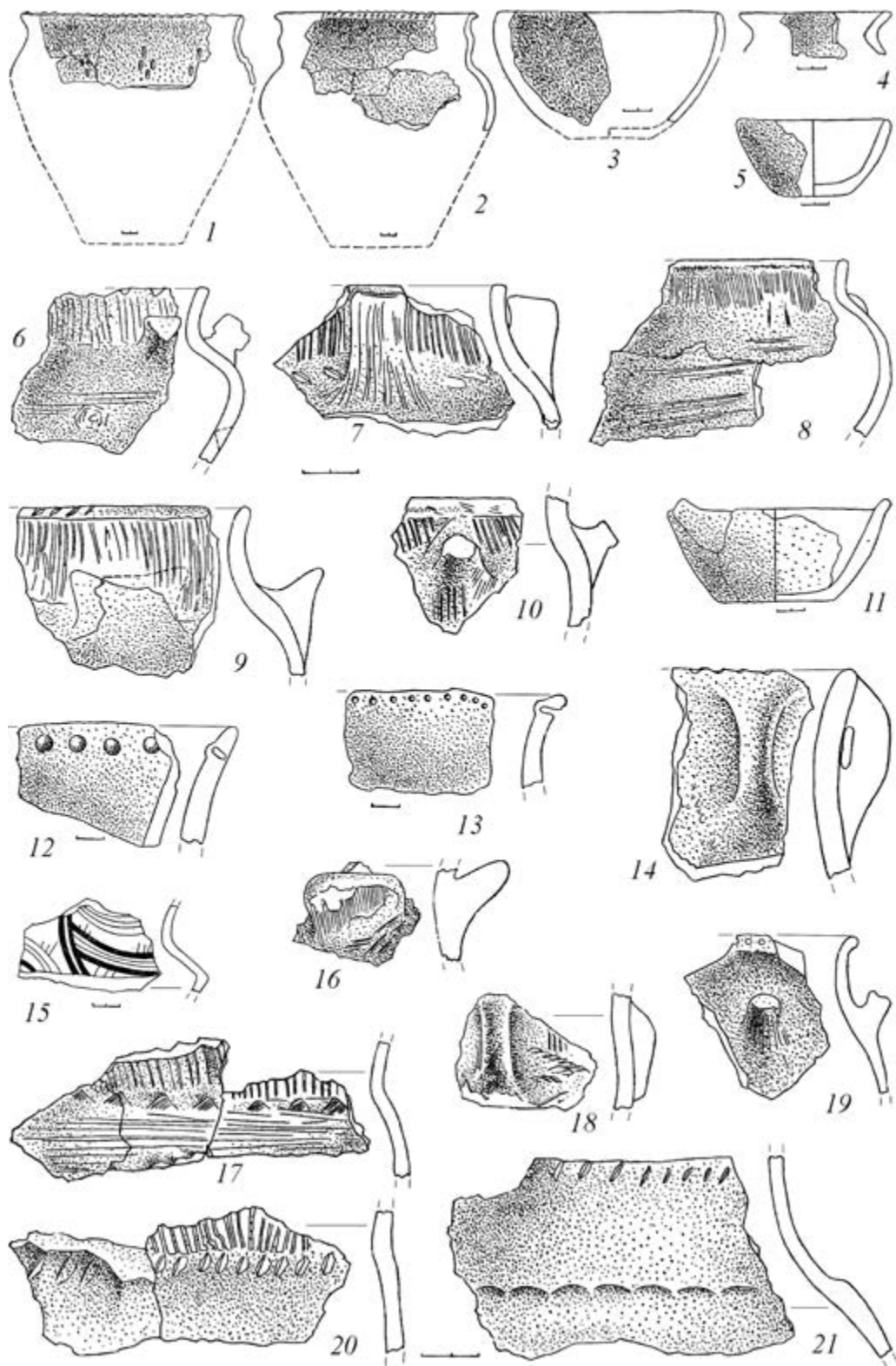

Рис. 54. Євмінка 1. Керамічні вироби (за: Круц, 1977).

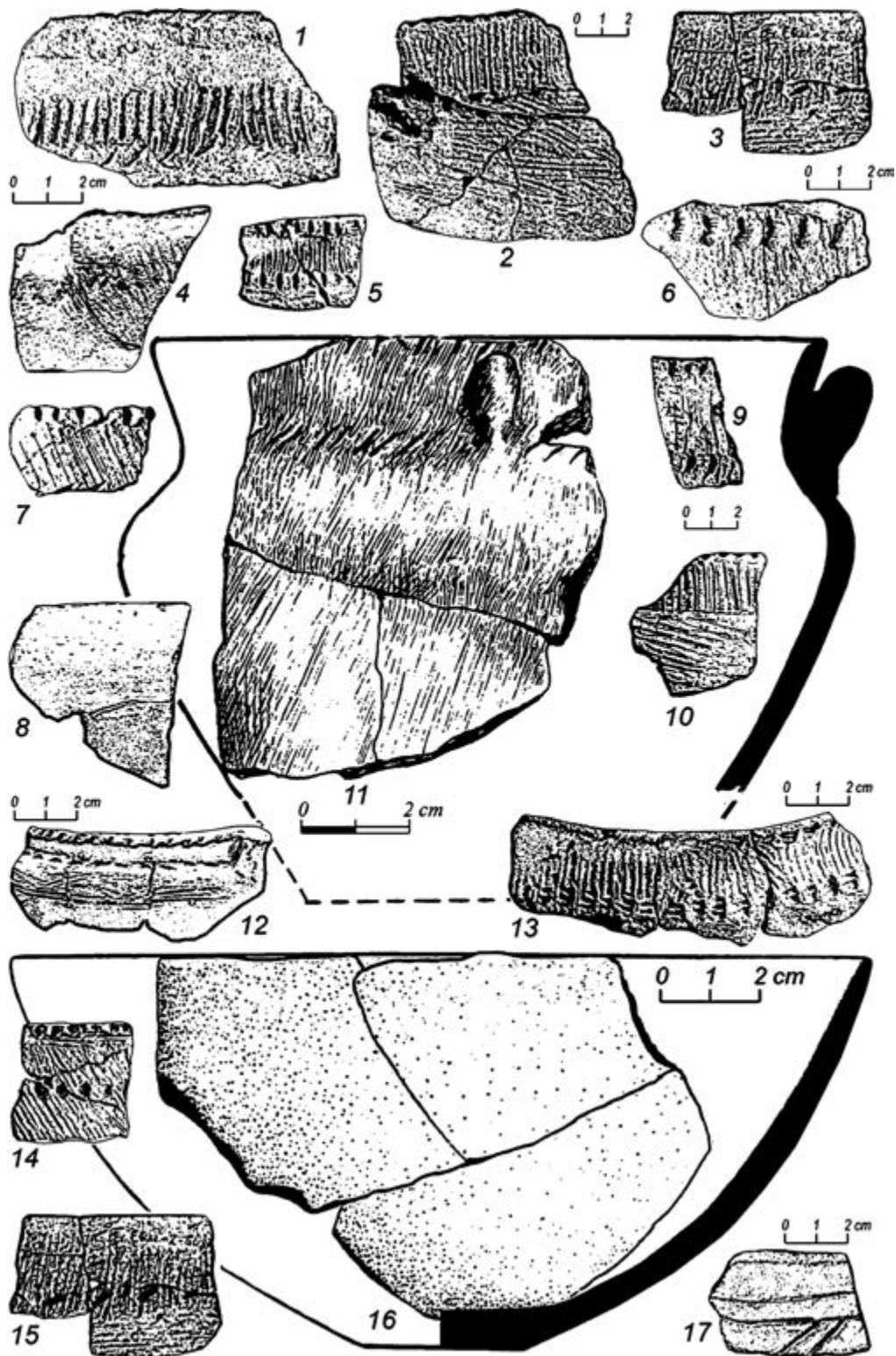

Рис. 55. Євминка 2. Керамічні вироби (1, 6-8 – за: Телегин, Круц, 1966; 2-5, 9-17 – за: Телегин, Круц, 1967).

енко у 1996-2000 рр. зібрав колекцію матеріалів (кременеві вироби та кераміка), частина з яких належать пізньому Трипіллю [Овчинников, Квітницький, 2004, с. 616]. Можливо, це місцезнаходження було обстежене розвідкою 2010 року і фігурує в даній роботі під назвою Парня III-IV.

В процесі розвідувальних робіт експедиції Інституту археології НАНУ під керівництвом О.П. Моці, загоном, що очолював П.С. Шидловський в 2010 р. було зафіксовано декілька нових і підтверджено існування вже відомих пізньотрипільських пам'яток. Кераміка софіївського типу була зібрана на поселеннях борової тераси лівого берега Десни – Рожівка I, II, Крехаїв I і на низьких ділянках дюнних підвищень та останців першої надзаплавної тераси – Зазим'я I, Рожни IV, XI, Літки IV, Парня III-IV та ін. [Шидловський, Пічкур, 2012; Шидловский, Пичкур, 2012; Пичкур, Шидловский, Лысенко, 2012].

Таким чином, за більш ніж столітній період дослідження Подесення, стало відомо про існування близько 20 пізньотрипільських пам'яток (Рис. 50), що розташовані по обидва береги Десни: Сувид (ур. Бугаївка), Поліське (ур. Вовча гора), Євминка 1, 2, Крехаїв I, Парня III-IV, Літки (ур. Лиса Гора), Літки IV, Рожни IV, XI, Рожівка I, II, Зазим'я I, Зазим'я ур. Станки 1-3, Зазим'є ур. Осинки, Погреби ур. Лан, Козари, Самсони, Виповзів, Вигурівщина. Поселення, відоме під назвою Пухівка, що згадується в працях О.Г. Шапошнікової і В.О. Круца [Шапошнікова, 1953, с. 147; Круц, 1977, с. 13], не має надійної прив'язки до місцевості, тому, можливо, відноситься до відомих поруч пам'яток Рожівка I або Зазим'я ур. Станки.

Більш ранні хронологічно (кінець етапу С I / початок С II) лукашівські поселення Євминка 1 і 2, займають схили борової тераси. Поселення утворені заглибленими в землю житлами і господарськими ямами, що розташовані по колу або рядами.

Землянка з Євминки 1 була заглиблена в материк на 1,4 м від стародавньої поверхні і мала вирізане в лесі підвищення на 40 см, що слугувало місцем для вогнища, обмеженого з двох боків виступами. На дні житла В.О. Круц зафіксував дві ями, що можливо, залишились від стовпів, які тримали дах конструкції (Рис. 52: 2) [Круц, 1977, с. 85].

Аналіз кераміки з лукашівських пам'яток, проведений В.О. Круцом, дозволив узагальнити її особливості. Переважає столовий посуд з лощеною поверхнею (45-80%), здебільшого неорнаментований або прикрашений заглибленим орнаментом з прокреслених ліній, наколів та вдавлень. Розписний столовий посуд, що складає близько 5-10%, очевидно, є імпортованим з ареалів канівської та томашівської груп пам'яток. Кухонний посуд, що складає решту, представлений виключно горщиками, виготовленими із глини з домішками товченої річкової черепашки, що робить його схожим до кераміки софіївського типу. На поселеннях також виявлені глиняна пластика, прясла, знаряддя з кременю, рогу та кістки [Круц, 1977, с. 87-107].

З точки зору розуміння процесу заселення Подесення пізньотрипільським населенням, важливе місце займає колекція трипільської кераміки зі зборів А.Г. Розанова і розкопок М.О. Макаренка на поселенні Євминка 1. Значна частина матеріалів зберігаються в фондах НМІУ і налічує 617 фрагментів, більшість з яких – профільовані і орнаментовані частини, за якими вдалося реконструювати 265 посудин.

За особливостями технології виготовлення, орнаменту і форм, посуд поділяється на три категорії, що представлені на всіх поселеннях лукашівської групи.

Кераміка категорії А (42 посудини або 16% від загальної кількості) виготовлена з відмуленої глини із додаванням дрібнозернистого піску. Має світло-коричневий

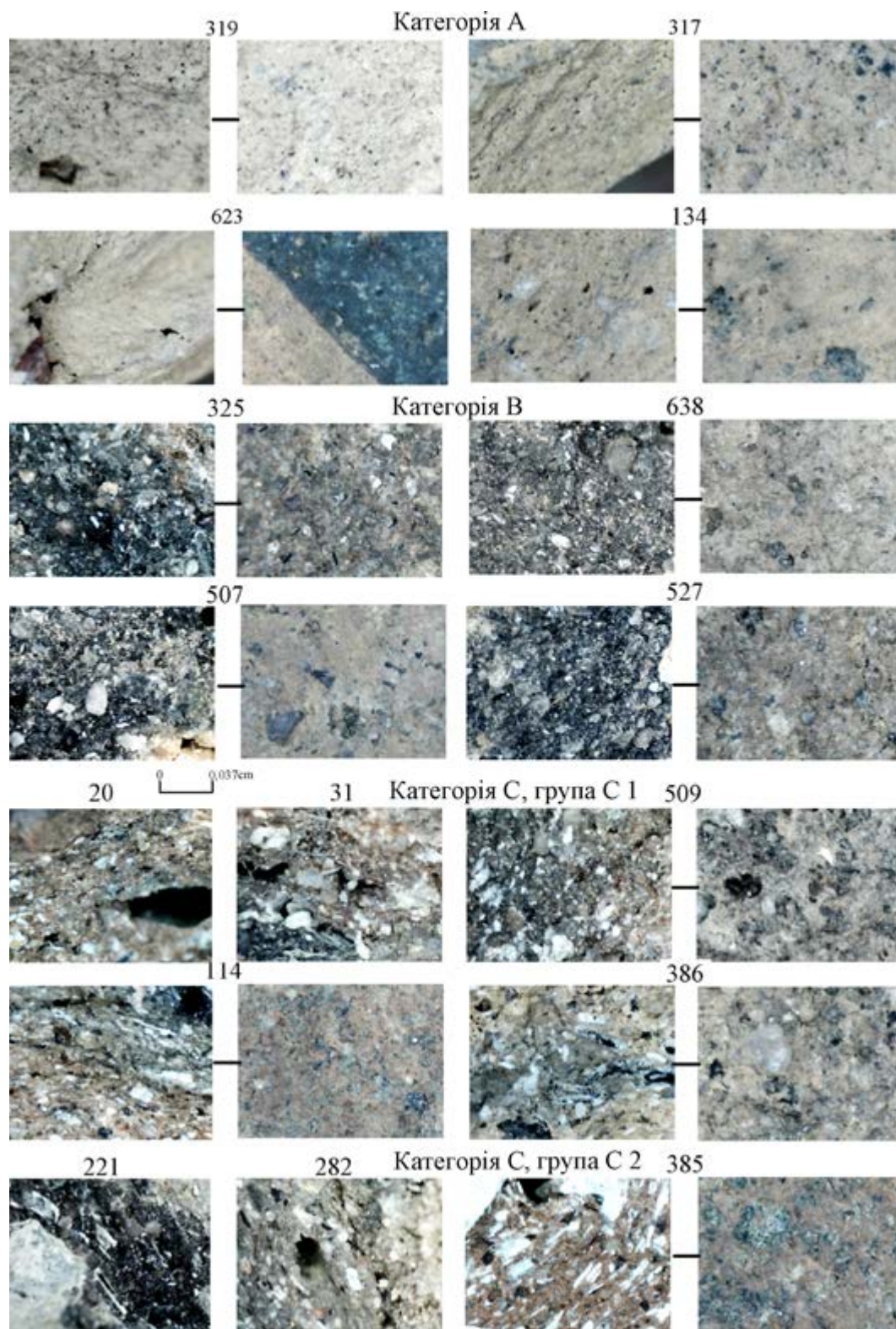

Рис. 56. Євминка 1. Структура стінок посуду різних категорій (на зламі та ззовні, при збільшенні в 27 разів).

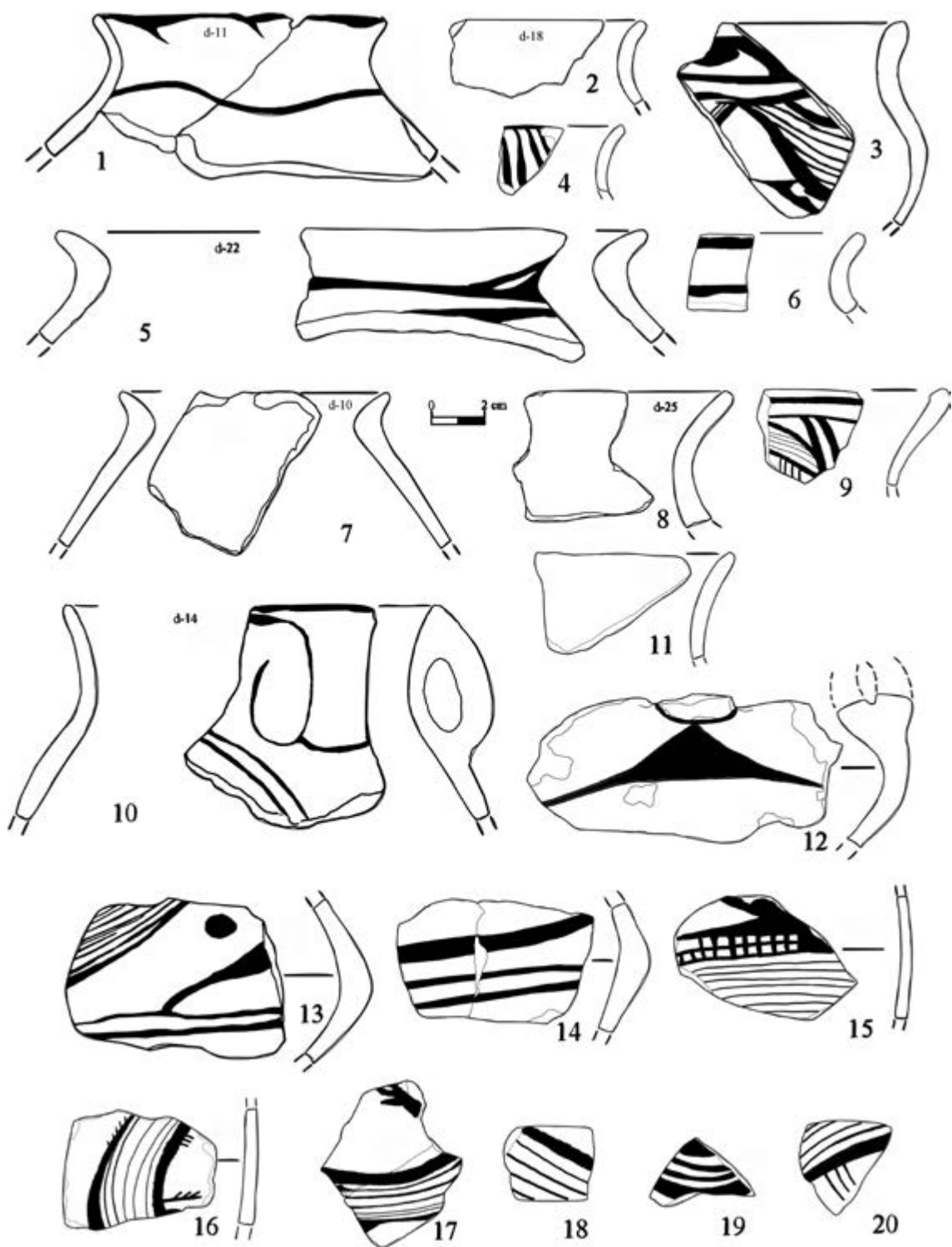

Рис. 57. Євминка 1. Посуд категорії А.

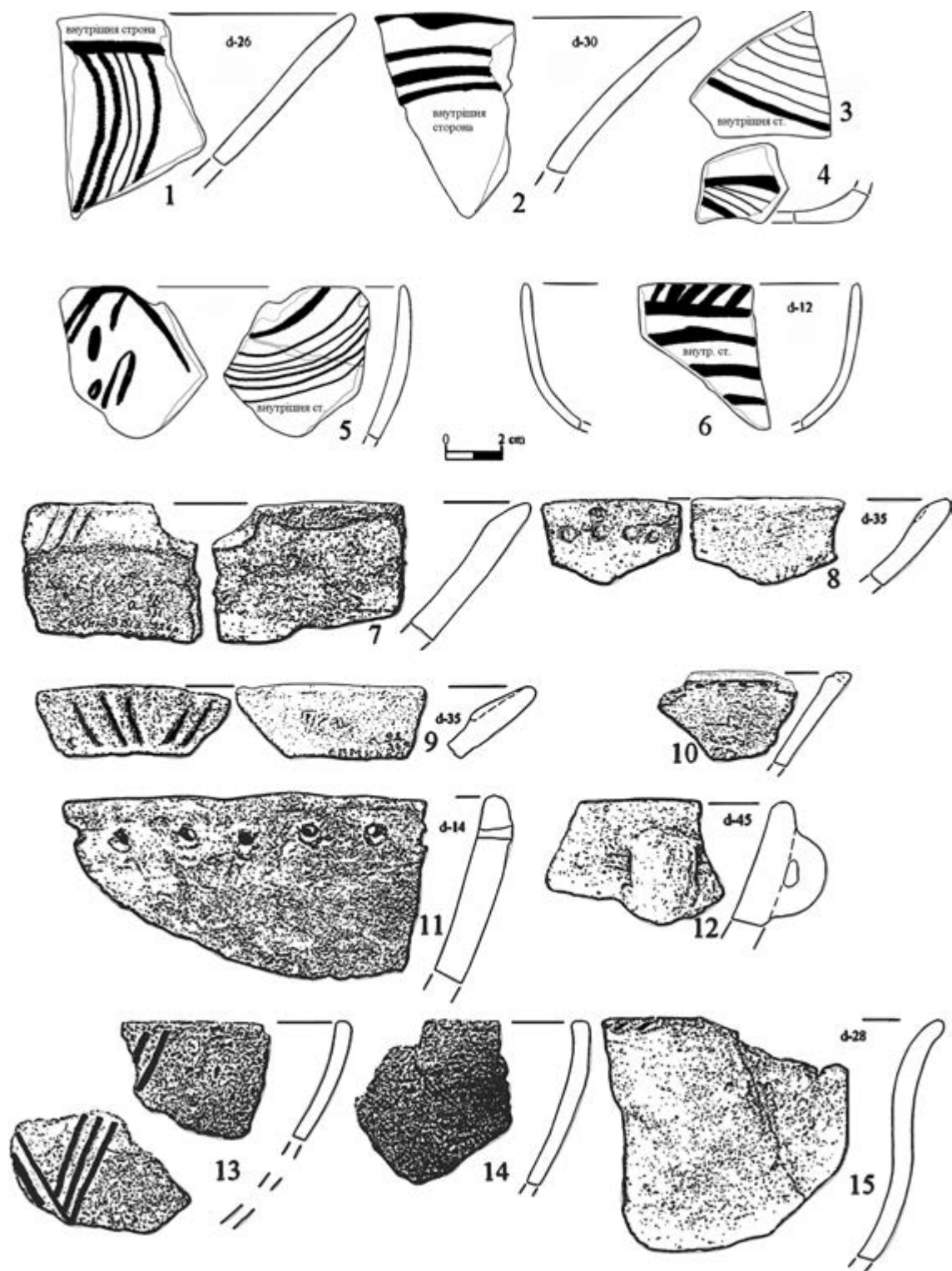

Рис. 58. Євминка 1. Миски: 1-6 – категорії А; 7-12, 15 – категорії В; 13, 14 – категорії С.

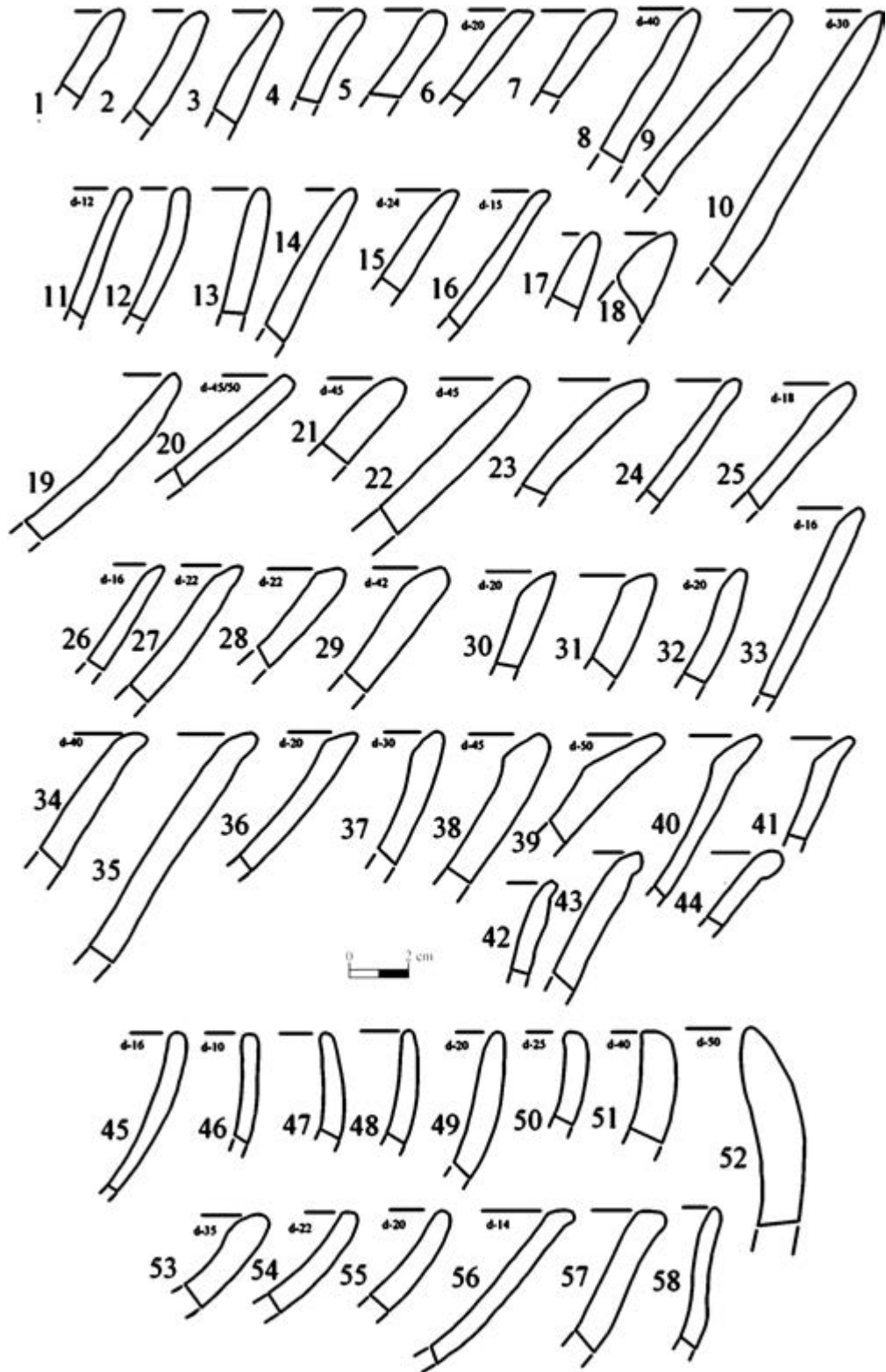

Рис. 59. Євминка 1. Профілі мисок категорії В.

колір і щільну структуру, що помітно на зламі черепка (Рис. 56). Переважна більшість посуду містить на поверхні сліди розпису чорною або темно-коричневою фарбами, що наносився на ангоб перед випалом. Поверхня посудин рівна, в результаті гарного згладжування. За формами виділяються: горщики, миски, кубки, амфори і глеки. За Т.С. Пассек – це кераміка четвертої групи, а за В.О. Круцом – столовий посуд підгрупи 2 [Пассек, 1949, с. 186; Круц, 1977, с. 96].

Горщики представлені фрагментами від 15 посудин з короткими відігнутими назовні вінцями. Розпис на них нанесений темною фарбою, переважно в формі широких смуг, простір між якими заповнений тонкими лініями (Рис. 57). Миски налічують 16 одиниць, з яких переважають конічні (10 од.) (Рис. 58: 1, 2). Напівсферичних п'ять (Рис. 58: 5, 6), з яких одна мініатюрна. Розпис, що також складається з набору паралельних, інколи поєднаних перпендикулярно ліній, нанесений переважно з внутрішньої сторони, хоча трапляються й орнаментовані з обох боків миски (Рис. 58: 5). Кубки представлені фрагментами від мініатюрних гострореберних стінок і вінець незначного діаметра, розписаних широкими смугами (Рис. 57). Амфори (2 од.) відомі за наліпними ручками на плічках. Глеки представлені ручкою, поєднаною з вінцями і фрагментом вінець з прямою вузькою шийкою (Рис. 57).

Фактура і стиль розпису даного посуду ідентичні до розписної кераміки з близьких хронологічно і територіально поселень Лукаші, Крутуха-Жолоб, Циблі Узвіз і Софіївка 2. З огляду на те, що даний тип посуду більш широко розповсюджений на сусідніх поселеннях синхронної канівської групи, він може мати витоки саме з цих пам'яток, на що, крім розпису, вказує і характерна структура черепка деяких виробів.

Категорія В – посуд, виділений в окрему групу за характерним способом обробки поверхні і складом керамічного тіста, до якого входять пісок, інколи подрібнена черепашка або кривавик (Рис. 56). За В.О. Круцом, цей посуд відомий як столовий підгрупи 1 [Круц, 1977, с. 88]. Щільна і добре згладжена, інколи залощена, ця кераміка переважає кількісно, нараховуючи 116 посудин (44%). Із всієї маси виділяється окрема група (В 2), що представлена посудом з більш шорсткою поверхнею, через значну домішку піску (близько 12 посудин, 4% від загальної кількості).

Серед мисок, яких найбільше серед виробів даної категорії, переважають конічні (46 од.) (Рис. 59: 1-44) і напівсферичні (20 од.) (Рис. 59: 45-58). Поверхня їх гарно загладжена з обох сторін. Вінця в переважній більшості прямі, третина має зрізану з середини назовні форму або легку закраїну (Рис. 59: 26-41). Серед всієї маси виділяються декілька з характерним для лукашівських мисок способом орнаментациї – трьома парними короткими прокресленими лініями, нанесеними на внутрішній частині вінець конічних мисок (Рис. 58: 7, 9). Інша миска, сферичної форми, прикрашена всередині рядом легких округлих вдавлень під краєм вінець (Рис. 58: 8). Також виділяються дві миски – велика макітра і стандартного розміру конічна миска із отворами під краєм вінець (Рис. 58: 10, 11). В єдиному екземплярі серед групи В 2, наявні глибока закрита миска і масивна макітра із наліпними ручками під вінцями (Рис. 58: 15, 12). Більшість мисок представлені середнім розміром – від 15 до 22 см в діаметрі, наступна група – великі, від 40 до 50 см.

Дещо менш чисельний тип посуду – горщики, що нараховують 31 посудину (група В) (Рис. 60) і 7 (В 2) (Рис. 60: 6, 17; 61: 15-18; 58: 15). Більшість із них мають високе пряме горло з відігнутими назовні вінцями (Рис. 60: 1-13), з яких різко

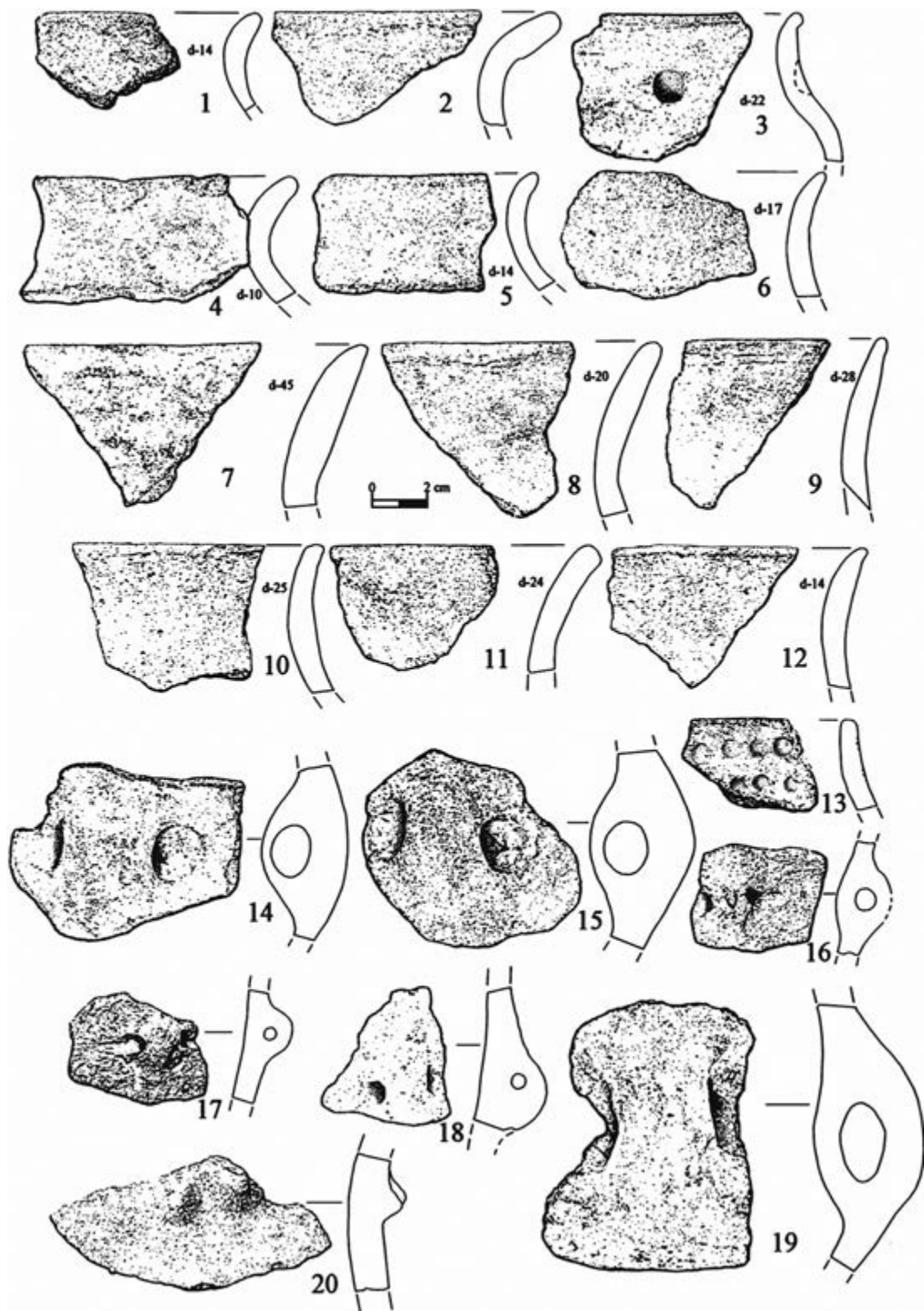

Рис. 60. Євминка I. Посуд категорії В.

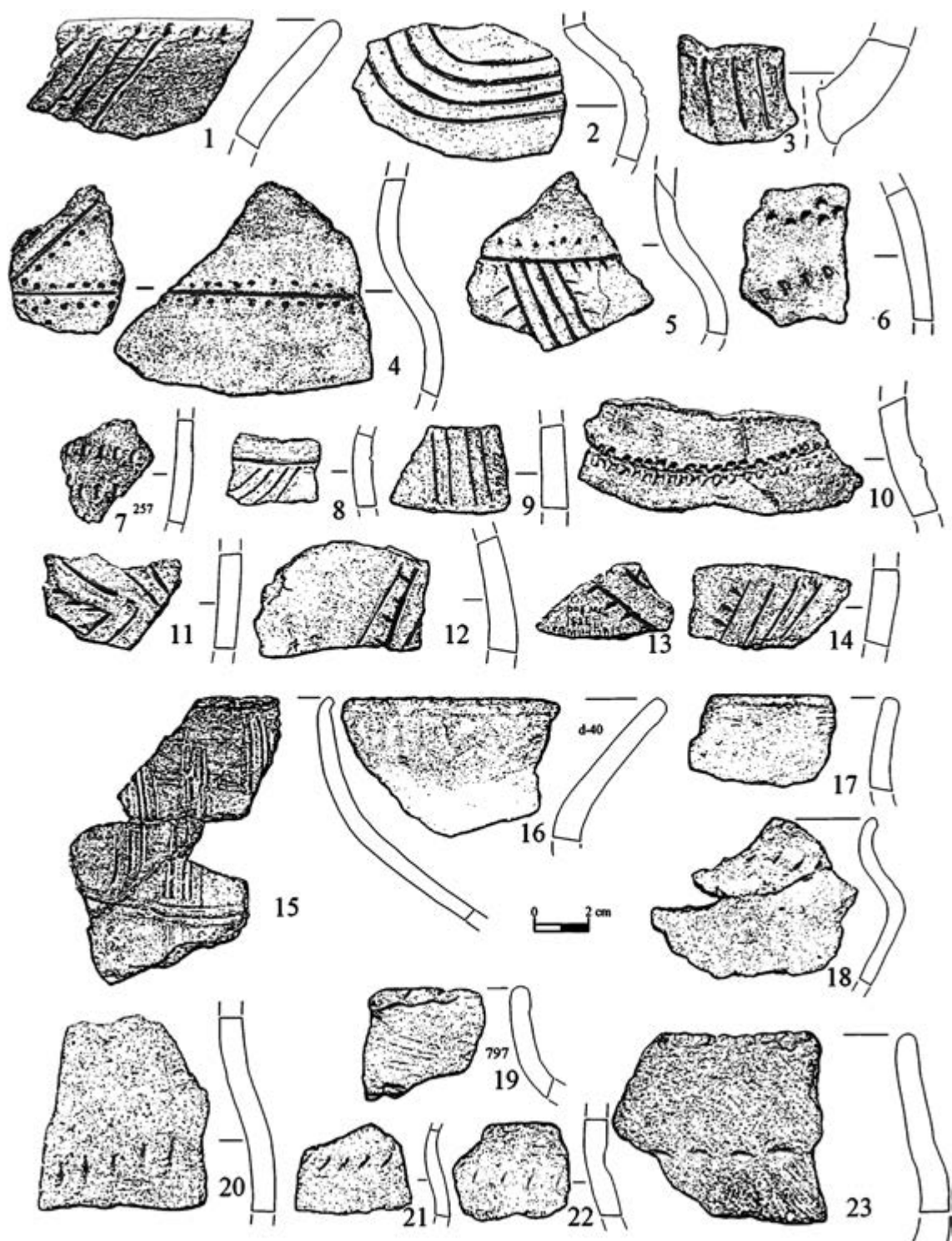

Рис. 61. Євминка 1. Посуд категорій В і С, груп В, В 2 і С 1.

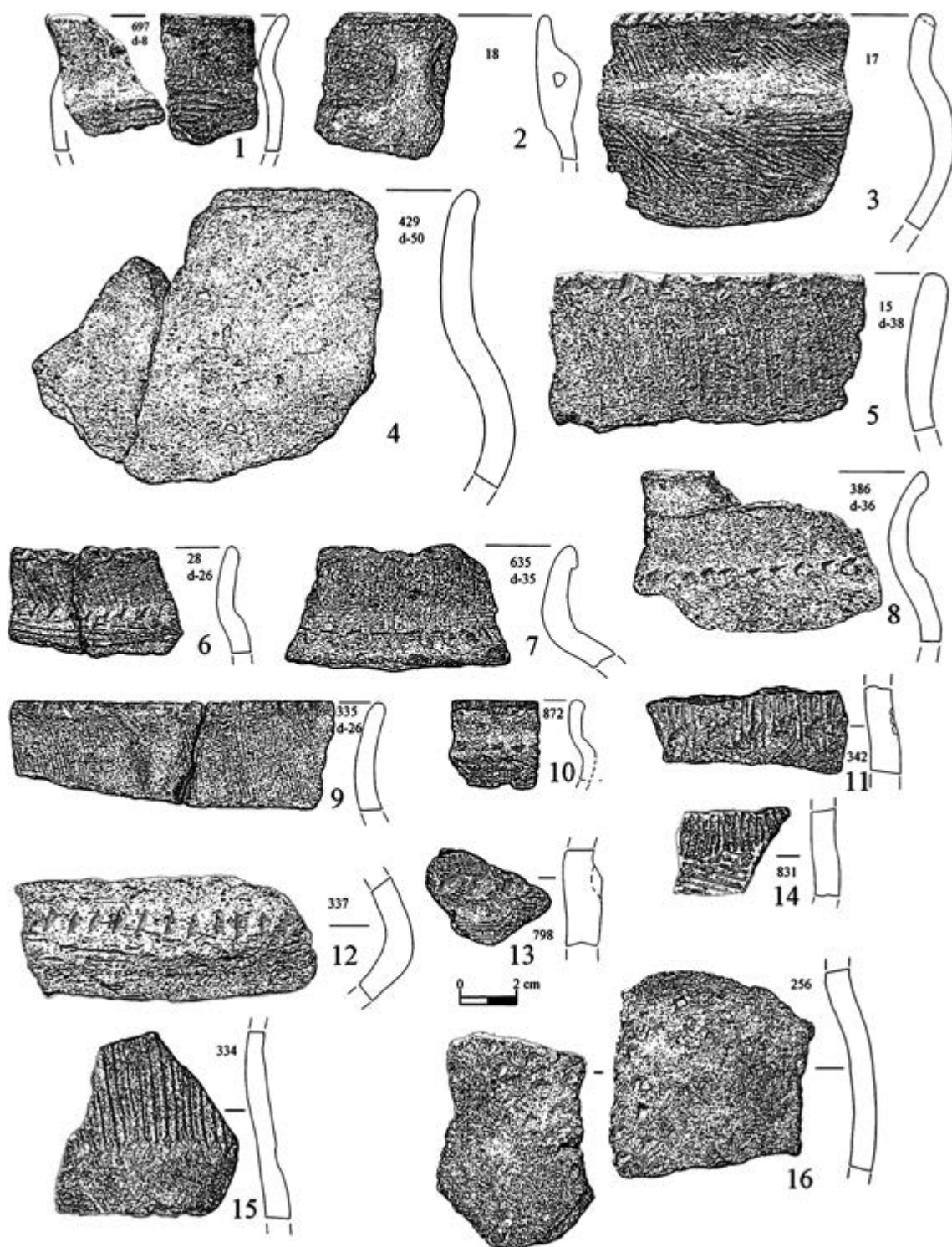

Рис. 62. Євминка 1. Горщики категорії С, групи С 1.

відігнуті п'ять (Рис. 60: 1-5). Лише незначна кількість цих посудин містять орнамент, представлений врізними лініями, що утворюють горизонтальну смугу, від якої відходить ще декілька таких само, утворюючи фестони (Рис. 61: 4, 5, 8, 9, 11-14). Часто смуги сполучаються з насічками, що їх оперізують (Рис. 61: 4, 5). Декілька горщиків містять сліди легких округлих вдавлень (Рис. 60: 3, 13), а один прикрашений парним конічним наліпом (Рис. 60: 20).

Амфори відомі за наліпними масивними і невеличкими сплосченими ручками (Рис. 60: 14-19), поверхня переважно більшості яких добре залощена, за виключенням однієї, що належить до групи В 2 (Рис. 60: 17). Єдиний фрагмент ручки від глека, прикрашений врізними паралельними лініями (Рис. 61: 3). Фрагмент широко відігнутих назовні вінець і опуклого ребра з аналогічним орнаментом, очевидно, вказують на наявність двох кратерів (Рис. 61: 1, 2).

Характер обробки поверхні і орнамент даної категорії посуду вирізняють його з-поміж інших, роблячи характерним маркером належності саме до лукашівського типу. Традиція виготовлення такого посуду тягнеться від самих ранніх пам'яток СТК Середнього Подніпров'я, що повністю зникає на пам'ятках софіївської групи.

Категорія С об'єднує кераміку з рясними домішками в тісті (Рис. 56). Але незважаючи на схожу структуру черепка, В.О. Круцом було помічено відмінність між двома групами посуду, розділеними ним на групи 1 і 2 кухонного посуду [Круц, 1977]. Цей підхід абсолютно виправданий, з огляду на особливості технології виготовлення, орнаментативності і форми посудин. Тому, в межах категорії С, виділено групи С 1, С 2 і С 3, котрі, очевидно, належать двом різним культурно-хронологічним горизонтам.

Група С 1 – посуд представлений горщиками (64 од.) і конічними мисками (4 од.). Очевидно, горщики використовувались виключно для приготування їжі, з огляду на їх пористу структуру, яка пристосована до частих нагрівань-охолоджень. В керамічній масі помітні значні домішки товченої річкової мушлі, а також органіки, що вигоріла при випалі. Незначна кількість мисок, виконаних з такої суміші, свідчить про їх низьку придатність до використання. В результаті згладжувань по сирій глині, на поверхні горщиків утворились сліди хаотичних розчосів, виконаних зубчастим штампом із стулок річкових черепашок. Незважаючи на структуру, стінки посудин масивні і важкі. Вертикальні розчоси нанесені по шийці більшості горщиків, часто поєднуючись з насічками по краю вінець і горизонтальним рядом насічок по плічку, найчастіше утворених відтиском півкруглою паличкою або зубчастим штампом (Рис. 62: 3-15). Вінця переважно ледь відігнуті, тіло горщиків округле, інколи має гострі ребра (Рис. 62: 12). Дивно, але в колекції відсутні фрагменти циліндричних або конічних наліпів на межі шийки і плічок, що широко розповсюджені на «кухонному» посуді лукашівських пам'яток [Круц, 1977]. Лише у двох випадках зустрічаються невеликі наліпні ручечки на шийці горщиків (Рис. 62: 2). Вище описані горщики широко розповсюджені на інших поселеннях лукашівської групи, не надто відрізняючись своїм виглядом і технікою виготовлення від більш ранніх горщиків з Коломийщини 1.

Група С 2 – посуд, що за аналогією з горщиками групи С 1, виготовлений з маси, що містить в складі значні домішки подрібненої мушлі і органіки, нараховує 31 посудину. Поверхня, незважаючи на те, що добре заглажена, має пористу структуру (Рис. 56). Зустрічаються також фрагменти посуду, виготовлені з чистої гли-

ни і подрібненої черепашки (Рис. 63: 19). Кераміка, що утворює групу С 3, більш щільна, інколи залощена і вкрита ангобом з розписом, нанесеним темно-червоною фарбою (Рис. 63: 2, 16). Черепок легкий і тонкий.

Група С 2 складається з опуклотілих горщиків (18 од.) з високою шийкою і різко відігнутими назовні вінцями, прикрашеними глибокими насічками, що робить їх хвилястими (Рис. 63: 5-9). Про амфори (6 од.) можна судити з огляду на масивні ручки, округлі в перерізі або сплюснені, як на виробках категорії В (Рис. 63: 1, 3). Миски (5 од.) представлені виключно напівсферичною формою, характерною софіївському типу, що мають пористу структуру, незважаючи на ретельне загладжування її з обох сторін (Рис. 63: 14). Одна миска містить на зовнішній поверхні залишки розпису червоною фарбою у формі трьох смуг, що косо спускаються від вінець і переламуються нижче середини тіла (Рис. 63: 13). Посуд, що має прямі вінця і високу шийку, очевидно, репрезентує наявність декількох глеків (Рис. 63: 10, 11).

Група С 3, доповнюючи вище описану кераміку, теж, очевидно, належить до софіївського культурного горизонту. До неї відноситься ручка від амфори з слідами розпису брунатною фарбою по щільно зглаженій поверхні (Рис. 63: 2). Вірогідно, фрагмент глека з ручкою, на якій також зберігся орнамент червоною фарбою, належить до даної групи (Рис. 63: 16). Крім цього, є фрагменти стінок від мисок і горщиків з пофарбованою в червоний колір зовнішньою поверхнею, що знаходить широкі аналогії з пізньотрипільськими пам'ятками городсько-волинської групи.

Горщики з хвилястим краєм вінець (6 од.) схожі за формою до горщиків групи С 2, мають ретельно зглажену поверхню і сліди від орнаменту у вигляді перлин і відтисків шнура, які асоціюються вченими з

пивихинською культурою (Рис. 63: 15, 18, 20) [Круц, 1977; Лазоренко, 2000].

Кераміка групи С 2 і С 3 відображає класичні риси посуду софіївського типу, що дозволяє синхронізувати цей культурний горизонт Євминки 1 з поселеннями Бортничі, Кирилівські Висоти, Сирець 1, 2, 3 та інші, а також кремаційними могильниками Чернин, Софіївка і Завалівка. В.О. Круц, виявивши дану кераміку в 1965 р., також інтерпретував її як ідентичну софіївському типу. З огляду на те, що вона стратиграфічно залягала разом з переважаючими кількісно лукашівськими матеріалами, вчений припустив її належність до лукашівського комплексу, додатковим аргументом чому стала схожість за складом тіста і окремими елементами орнаменту. Це дозволило пояснити утворення пам'яток софіївського типу еволюційним шляхом – від більш ранніх лукашівських. Але розглянувши дані комплекси більш детально, очевидними є їх відмінність, що зумовлена різними культурними витоками.

Ситуація, коли на поселенні в одному культурному шарі з переважаючим лукашівським матеріалом трапляються залишки софіївської кераміки – не унікальна. Це, очевидно, зумовлено незначним розривом у часі між етапами заселення Київського Подніпров'я і Нижнього Подесення. Після 1965 р., досліджуючи поселення Козаровичі і Чапаївка, В.О. Круц зіткнувся з аналогічною Євминці 1 ситуацією. Лише в 1970 р. на поселенні в урочищі Буслівка було виявлено заглиблене житло з матеріалами лукашівського типу, перекрите об'єктом пізнішого софіївського горизонту, що стало першим достовірним стратиграфічним доказом їх послідовного існування в часі. Окрім типологічної відмінності матеріалів, додатковим доводом послідовності заселення Середнього Подніпров'я і хронологічного розриву між пам'ятками цих типів, є ка-

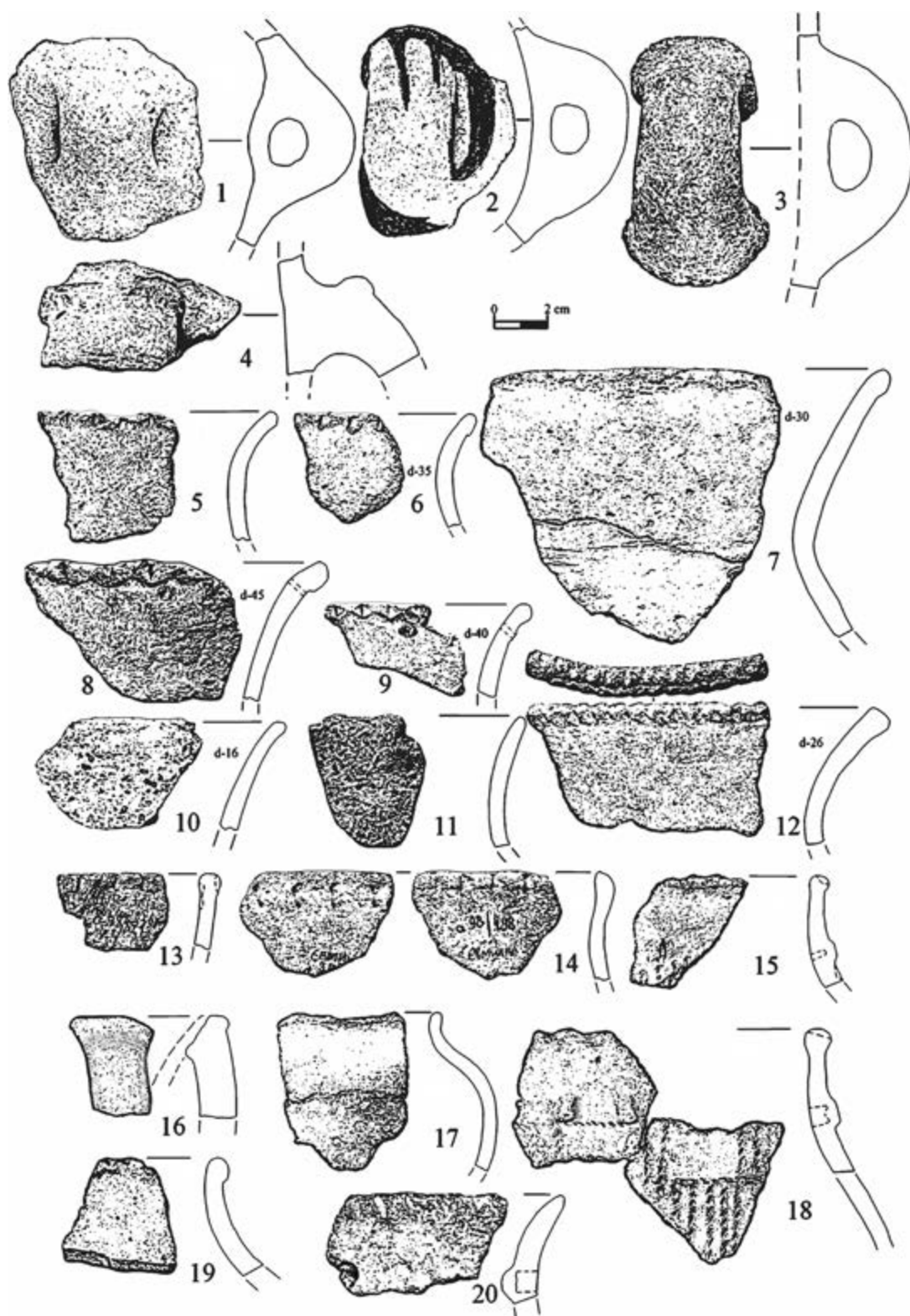

Рис. 63. Євминка 1. Посуд категорії С, групи С 2 і С 3.

ліброване радіовуглецеве датування. За ним поселення Євминка 1 датується Ucla-1671 В: 4890 ± 60 ВР, Ucla-1466 В: 4790 ± 100 ВР, що вкладається в 3600-3500 ВС. Софіївські ж могильники датовані Кі-5038: 4280 ± 110 (Червоний Хутір), Кі-5012: 4320 ± 70 (Софіївка), Кі-5015: 4290 ± 90 (Завалівка), що вкладається в 3350-2900 ВС [Бурдо, Відейко, 1998, с. 23; Rassamakin, 2012, р. 66].

Таким чином, поселення Євминка 1 представлено двома послідовними культурно-хронологічними горизонтами пізньотрипільського часу. Лукашівський комплекс складається з кераміки категорій А і В, а також групи С 1 категорії С, що разом нараховують 214 посудин. Особливості орнаменту посуду категорій А і В дозволяють впевнено датувати дане поселення кінцем етапу С I або фазою С I/С II. Посуд категорії А займає 19%, В – 49% і С – 32%. Софіївська кераміка, відповідно, представлена 39 посудинами, які пов'язані з наступним етапом заселення території, на етапі С II.

Також в фондах НМІУ, з колекції Євминки 1 походить 27 предметів дрібної глиняної пластики: 24 фрагменти антропоморфних статуеток, конічна фішка, «хлібець» та зооморфний наліп на вінцях миски, детальний опис яких зроблений О.О. Якубенко і наведений нижче [Якубенко, Кириленко, 2015].

Більшість антропоморфних статуеток виготовлені з сірувато-жовтої або темно-сірої, майже чорної глини з домішкою дрібного піску та вкрапленнями кривавика (Рис. 64: 1-14; 10: 3, 5-9). На деяких частково зберігся щільний коричнюватий ангоб (переважно, поверхня дуже потерта). Серед всієї маси виділяється фігурка з піскуватої блідо-рожевої глини із залишками жовтогарячого ангобу (Рис. 65: 1), що вказує на можливість її походження із ареалу томашівської групи пам'яток. Ще три статуетки виготовлені з тонкострук-

турної глиняної маси світло-рожевого кольору, з жовтуватим відтінком, без візуально помітних домішок і розписом коричневою фарбою (Рис. 66: 1-3). Очевидно, вони є «імпортом» з канівської групи пам'яток. Аналоги відомі серед матеріалів, що походять з розкопок В.В. Хвойки під Ржищевом [Хвойка, 1901, табл. I: 1-3,5].

Всі статуетки схематизовані. З 24-х фігурок: 6 – жіночі (Рис. 64: 4, 6, 8; 65: 1; 66: 1, 3); 6 – чоловічі, з них на двох позначено перев'язь (Рис. 64: 2, 3, 5, 7, 9; 65: 3). Решта 12 (голова, фрагменти тулуба та ніжок) – не піддаються визначенню. Статуетки мали сплюснену голову зі щипковим носом та очима-проколами: відбита голова має три пари очей-проколів (Рис. 51: 6; 64: 1), у чоловічої фігурки позначено отвором ліве око (Рис. 64: 2). М.О. Макаренко публікував жіночу статуетку з парними проколами-очима [Макаренко, 1926, рис. XIV:1-2], яка, на жаль, втрачена. Також відома фігурка з парними проколами на місці очей з розкопок В.О. Круца в Євминці 1 [Круц, 1977, рис. 42:1]. Плечові виступи конічні або напівкруглі, з наскрізним отвором чи наколом (Рис. 64: 2, 3, 5; 66: 1), або без отворів (Рис. 64: 4, 7, 9). Надстегнові виступи також можуть бути з наскрізним отвором (Рис. 64: 6, 11; 66: 2, 3) або – без нього (Рис. 65: 1, 3). Конічними наліпами у жіночих фігурок позначені груди (Рис. 64: 4; 66: 1), а у чоловічої – ознака статі (Рис. 65: 3). Пуп позначено наколом (Рис. 64: 6; 66: 2) або вертикальним проколом (Рис. 64: 11; 66: 1, 3). Постава статуеток пряма, отже більшість їх можна віднести до стоячих. Три фігурки мають одну суцільну конічну ніжку (Рис. 65: 1, 3, 5). Звертає на себе увагу значна кількість двоногих статуеток (Рис. 64: 6, 8, 10, 12-14; 65: 6-9; 66: 3). Вони мали перемичку в колінах, виділену ступню, де чітко розрізняються ліва та права ніжки [Якубенко, Кириленко, 2015]. Аналогічні описаним

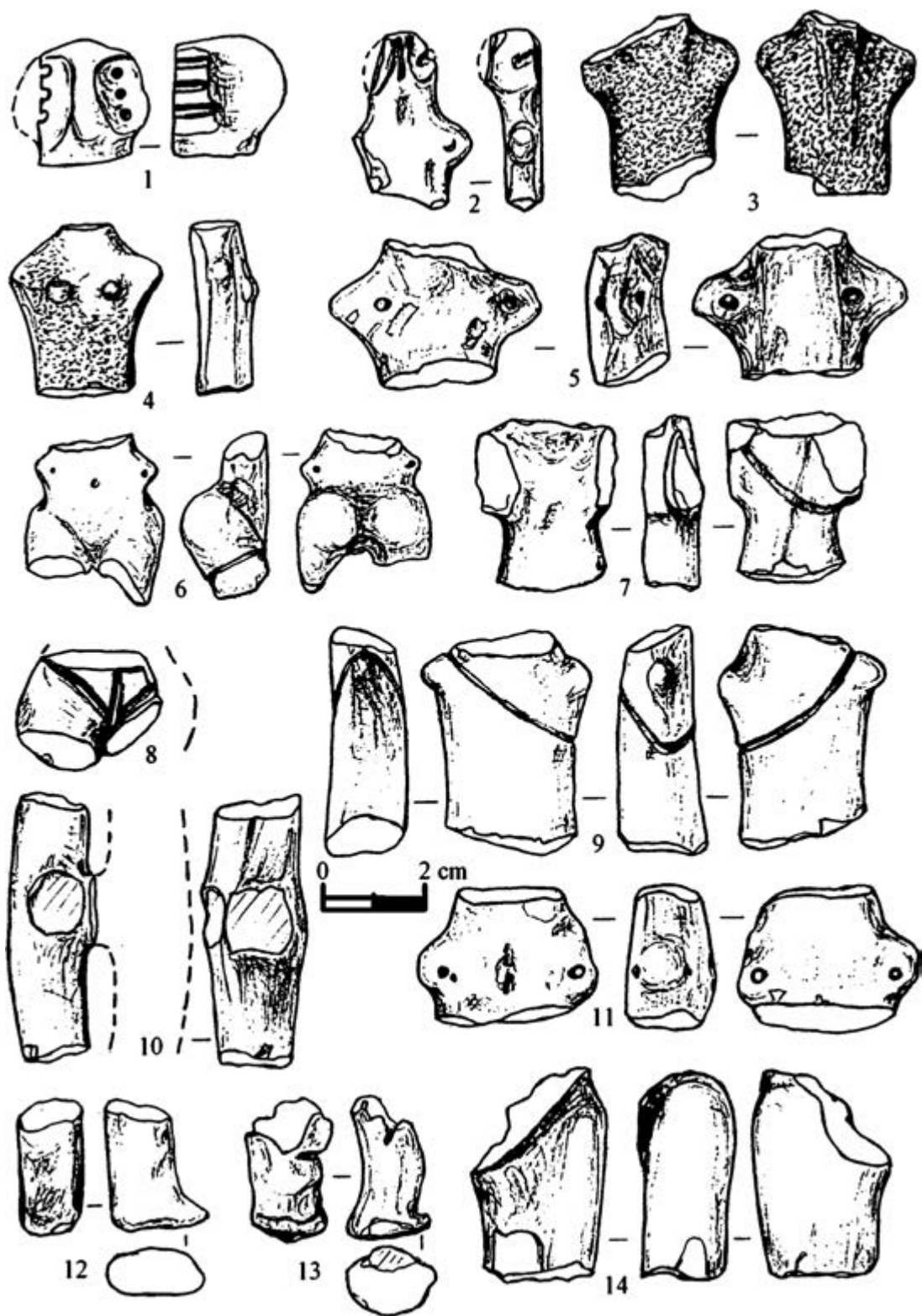

Рис. 64. Євминка 1. Антропоморфна пластика (рисунок О.О. Якубенко, за: Якубенко, Кириленко, 2015).

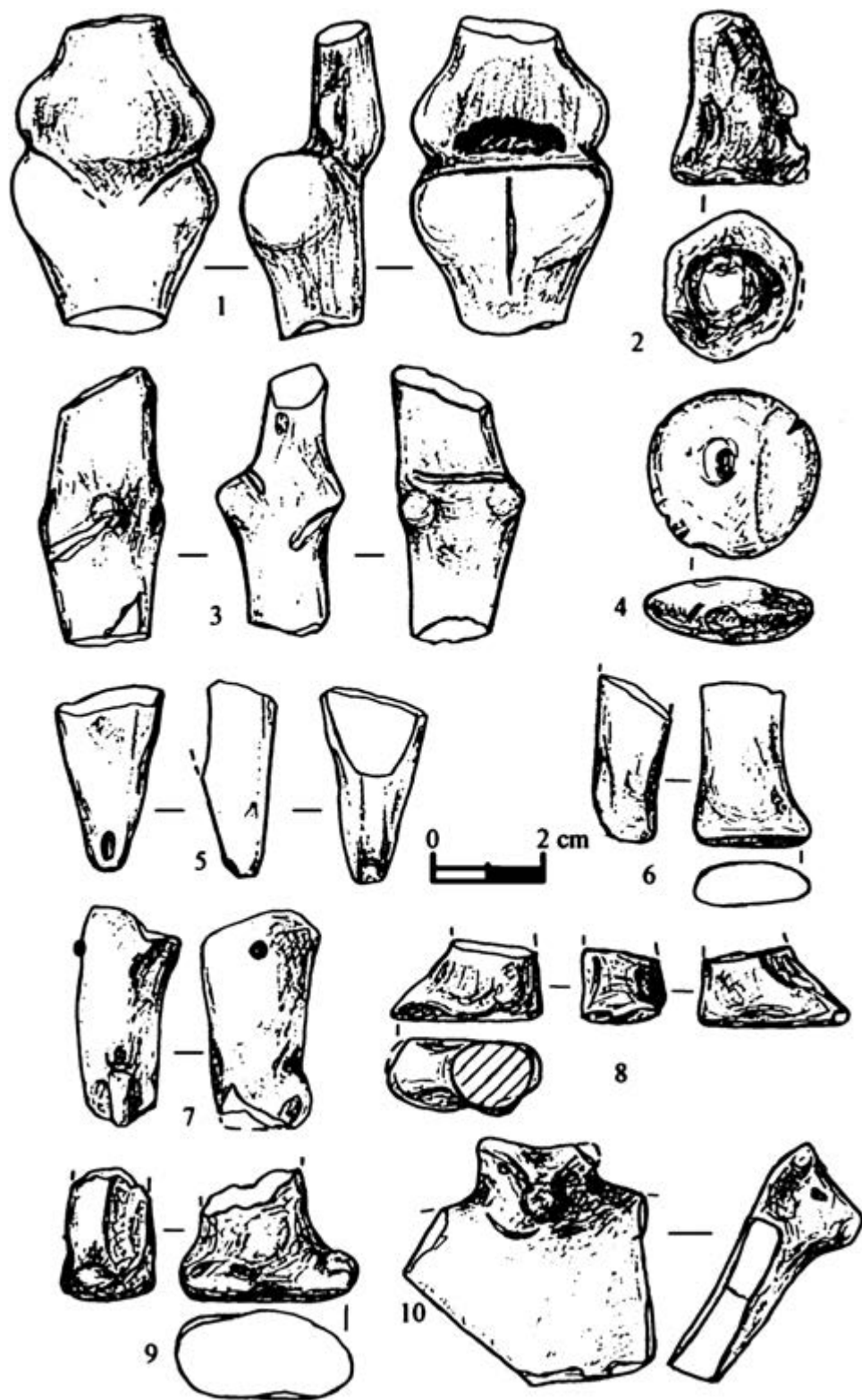

Рис. 65. Євминка 1. Пластика (рисунок О.О. Якубенко, за: Якубенко, Кириленко, 2015).

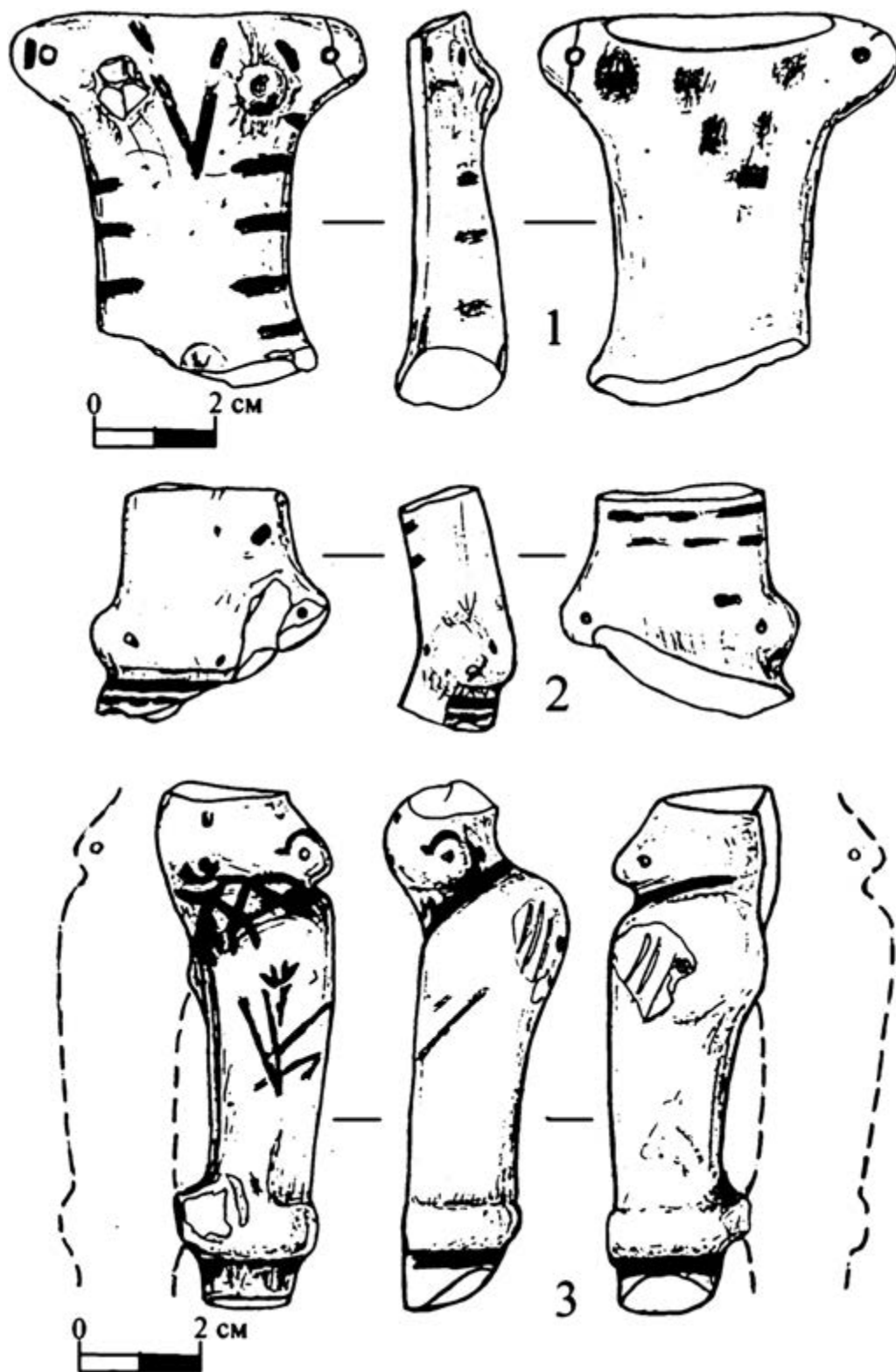

Рис. 66. Євминка 1. Антропоморфна пластика (рисунок О.О. Якубенко, за: Якубенко, Кириленко, 2015).

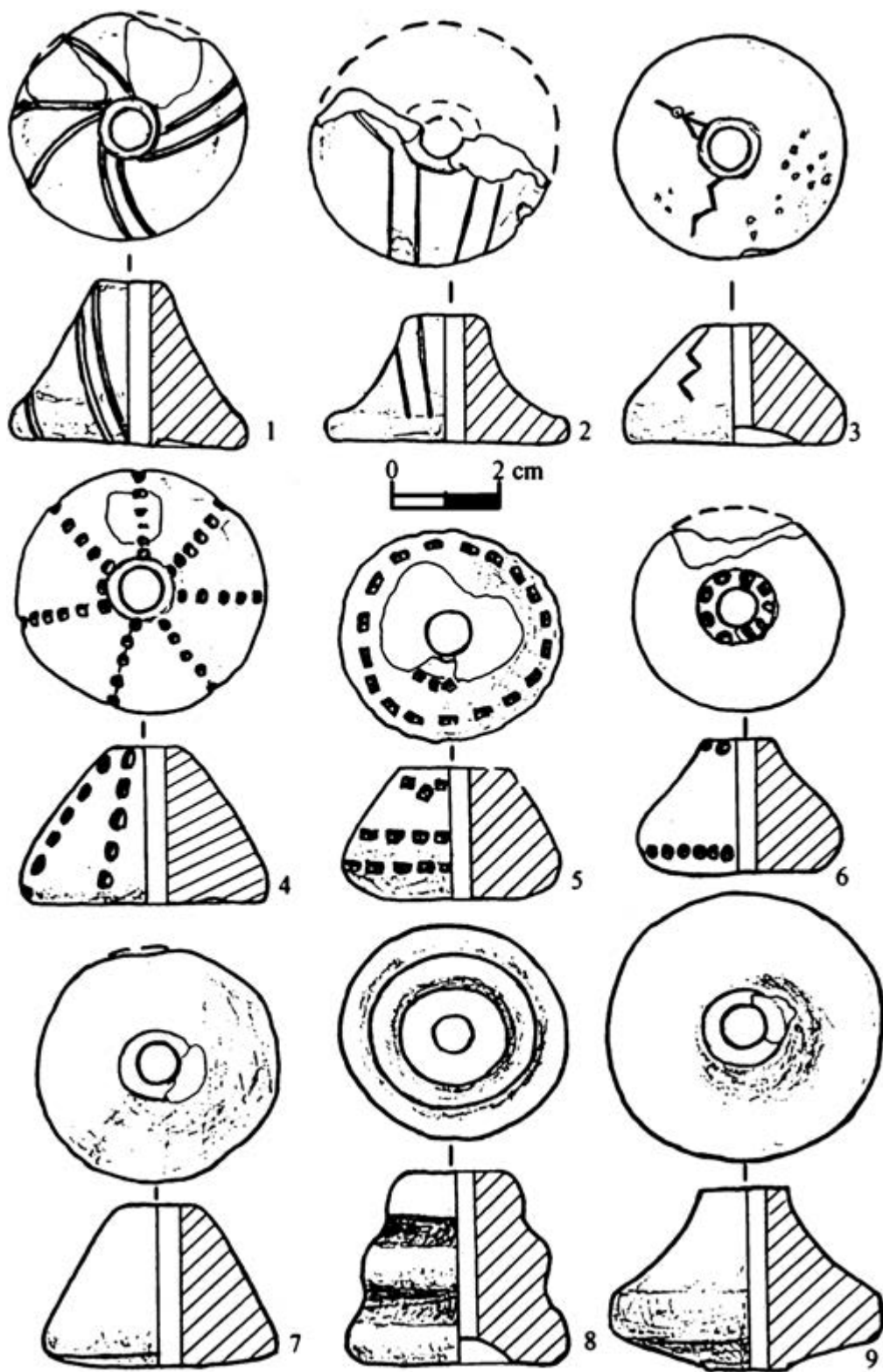

Рис. 67. Свминка 1. Пряслиця (рисунок О.О. Якубенко, за: Якубенко, Кириленко, 2015).

статуетки, подані у монографії В.О. Круца [Круц, 1977, рис. 42:7].

Крім уже згаданих чотирьох імпортованих фігурок, слід відзначити ще одну (Рис. 64: 3), що виготовлена з глиняної маси з домішкою дуже подрібненої мушлі, з поверхнею, вкритою густим шаром червоної фарби. Очевидно, вона належить до більш пізнього софіївського культурного горизонту, що перебиває лукашівський.

За описом антропоморфної пластики О.О. Якубенко, загальна кількість раніше опублікованих антропоморфних статуеток з Євминки I нараховує 15 одиниць: (з публікації М.О. Макаренка – 3 [Макаренко, 1926, рис. XIV:1-6], В.Є. Козловської – 2 [Козловська, 1928, табл. 2: 1, 2]; В.О. Круца – 2 [Круц, 1977, рис. 42:1,7]; А.П. Погожевої – 8 [Погожева, 1983, рис. 25:1-3; Pogoševa, 1985, S. 232-233, Abb. 972-979]; О.О. Якубенко – 3 [Якубенко, 2000, рис. 44-46].

Крім антропоморфних фігурок, до пластики належать ще три предмети: конічна фішка-пінтадера (висота – 32 мм, Рис. 65: 2); круглий сплюснений глиняний «хлібець» (діаметр – 31 мм, Рис. 65: 4); і наліпна голівка тварини (бика?) на вінцях конічної миски (висота фрагмента – 45 мм, Рис. 65: 10). Подібні вироби поширені на пізньотрипільських поселеннях Середнього Подніпров'я.

Керамічні знаряддя праці представлені грузилами (4 екз.) та пряслицями (14 екз.). Фрагментовані грузила за формою – круглі сплюснені, циліндричні та грушоподібні. Виготовлені вони з глиняної маси з домішкою піску і товченої мушлі. Пряслиця здебільшого конічної форми, іноді з потовщеною основою та закругленим ребром при основі діаметра від 38-51 мм (Рис. 67). Виготовлені з глиняної маси, котра має домішку товченої мушлі (Рис. 67: 3, 8) і дрібного піску (Рис. 67: 4, 7), або їх поєднання (Рис. 67: 1, 2, 5, 6, 9). Поверхня була вкрита щільним червоним

або коричневим ангобом та прокресленими радіальними смужками (Рис. 67: 1, 2) або відтисками штампа, які утворюють радіально-променеві ланцюжки (Рис. 67: 4) та концентричні кола (Рис. 67: 5, 6). Інколи на поверхні простежуються окремі знаки, наприклад, зигзаг (Рис. 67: 3) або орнамент взагалі відсутній. Очевидно, дані вироби, з огляду на схожу до посуду структуру і наявність червоного ангобу на поверхні, також відносяться до софіївського культурного горизонту [Якубенко, Кириленко, 2015].

Інша частина матеріалів Євминки I з розкопок і зборів початку ХХ століття продовжує зберігатися в Остерському краєзнавчому музеї. Колекція представлена фрагментами керамічного посуду трьох вище описаних категорій А, В і С, а також фрагментами керамічних фігурок і пряслицем. До категорії А належать фрагменти: вінець від горщиків (Рис. 68: 1, 2), миски з розписом всередині (Рис. 68: 3), денець від кубків (Рис. 68: 6, 5) і ручок від амфор (Рис. 69: 3, 6). Категорія В представлена горщиком, наближеним за формою до кратера (Рис. 68: 4), денцем і парним наліпом від горщиків (Рис. 68: 1, 7), ручками від амфор і глека (Рис. 69: 4-8). Категорія С представлена виробами двох груп посуду: С 1, що культурно-хронологічно належить до лукашівського типу і представлена вінцями горщиків (Рис. 70: 3-9) і С 2 софіївського типу: вінця горщиків (Рис. 70: 1, 2, 10-12), ручки амфор (Рис. 69: 9, 10), одна з яких орнаментована наліпом з дрібними насічками (Рис. 69: 2) і містить сліди червоної фарби. Крім цього, в колекції є фрагменти від трьох мисок категорії В, дві конічні і одна напівсферична. Антропоморфна пластика представлена фрагментами від дев'яти фігурок (Рис. 71: 1-9), виконаних в характерному для кінця етапу С I – початку С II стилі. Пряслице, очевидно, відноситься до софіївського комплексу (Рис. 71: 10).

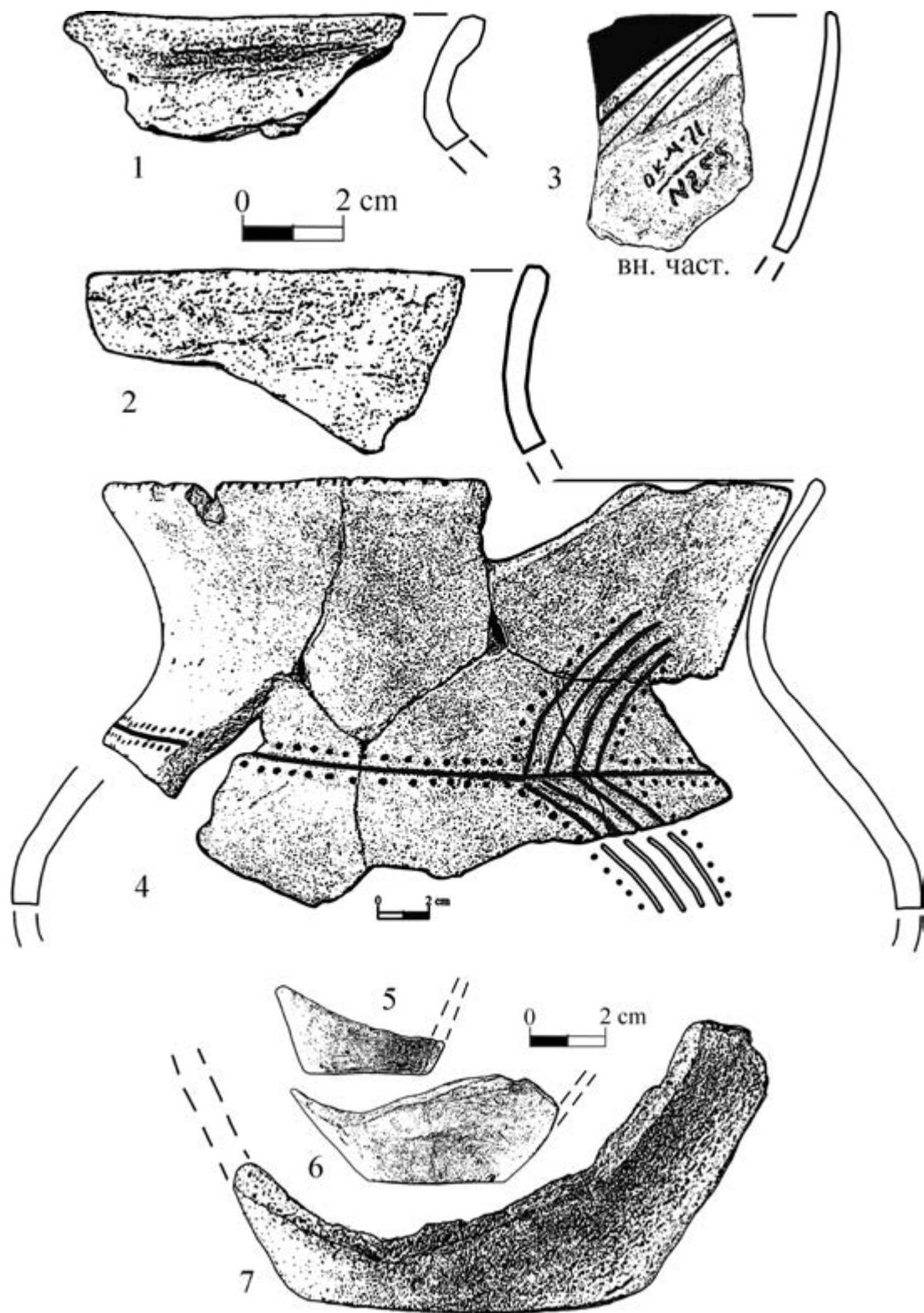

Рис. 68. Євмінка 1: 1-3, 5-6 – кераміка категорії А; 4, 7 – кераміка категорії В.

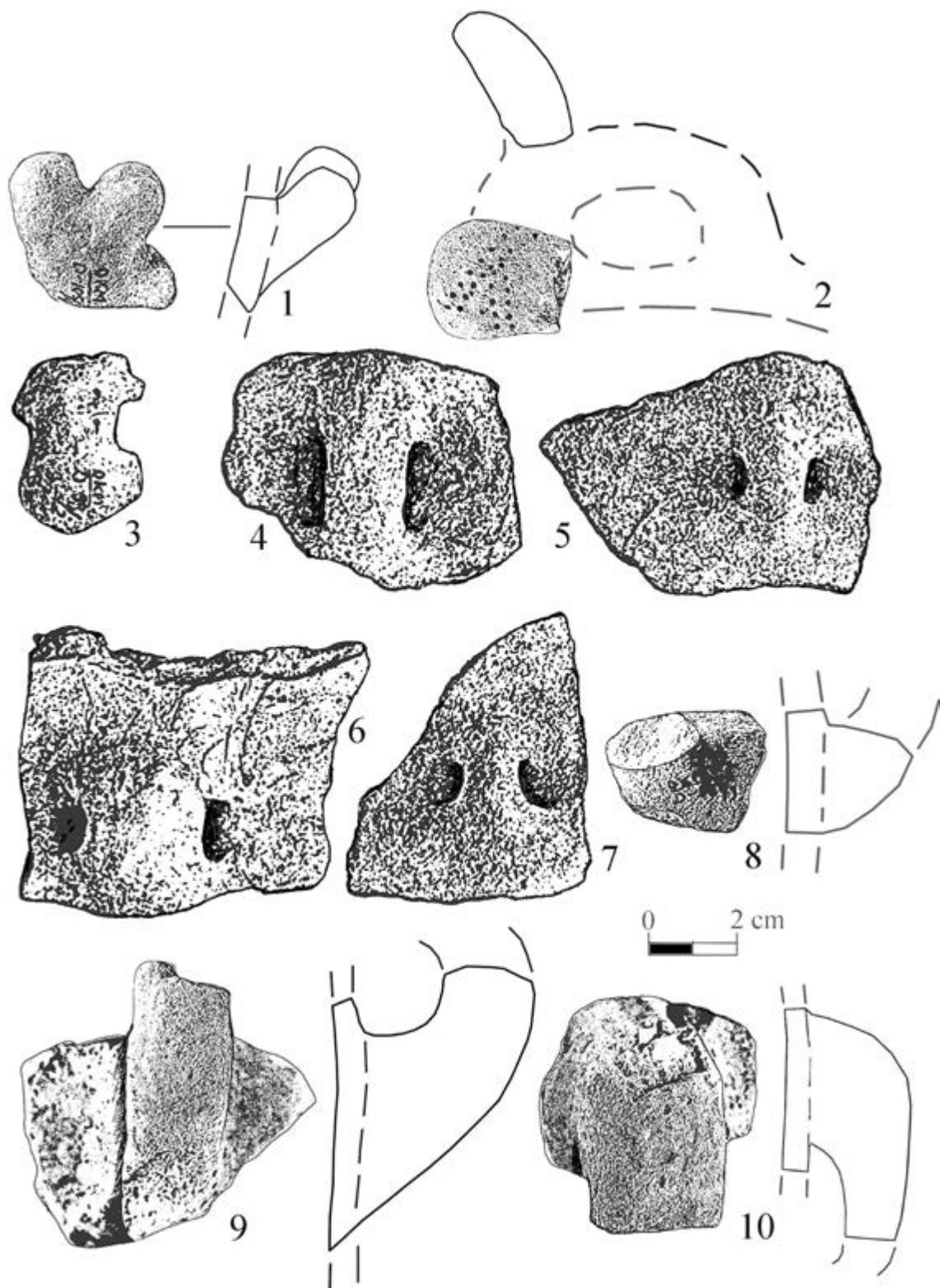

Рис. 69. Свминка 1: 3, 6 – кераміка категорії А; 1, 4-8 – кераміка категорії В; 2, 9, 10 – кераміка категорії С.

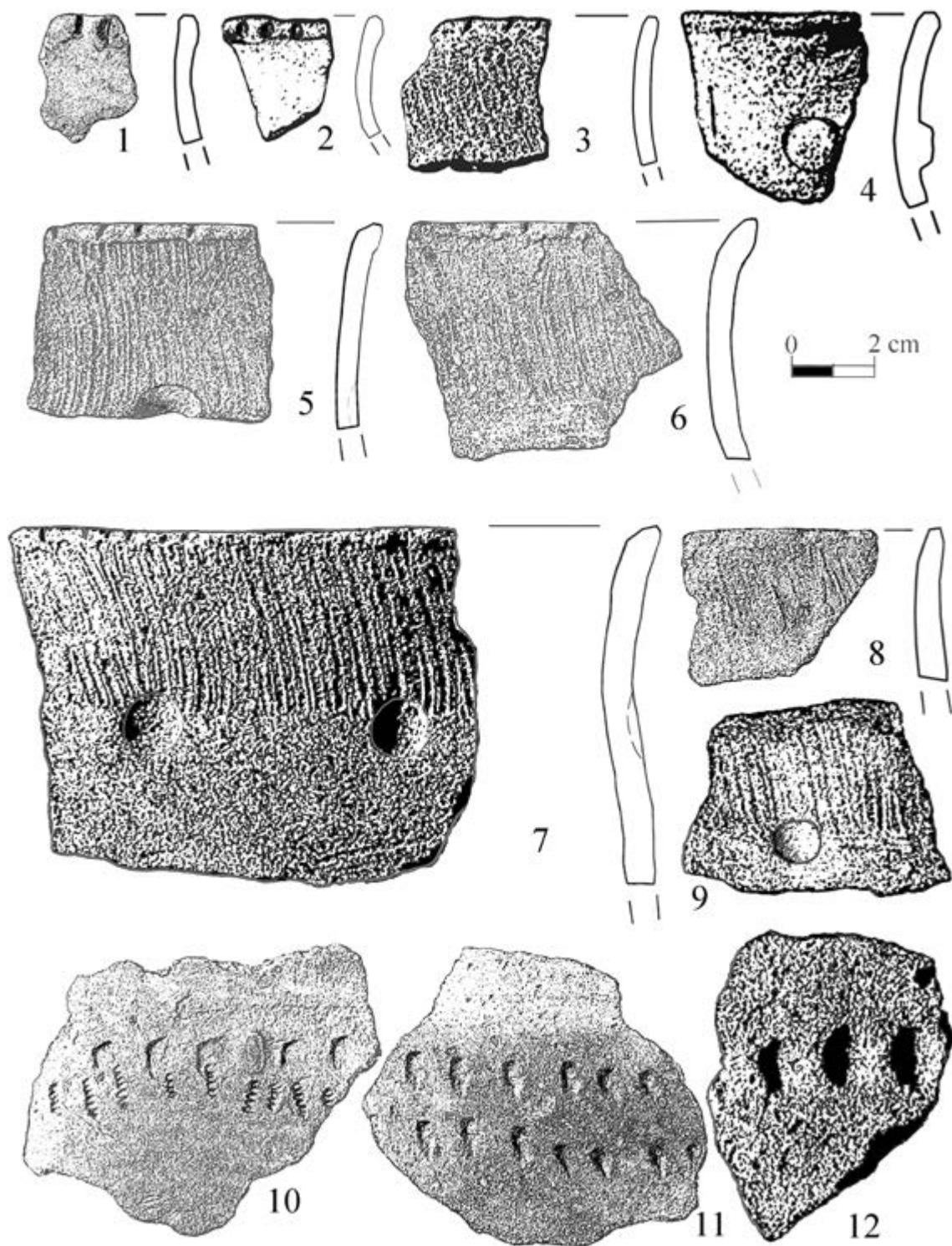

Рис. 70. Євмінка 1: 3-9 – кераміка групи С 1; 1-2, 10-12 – кераміка групи С 2.

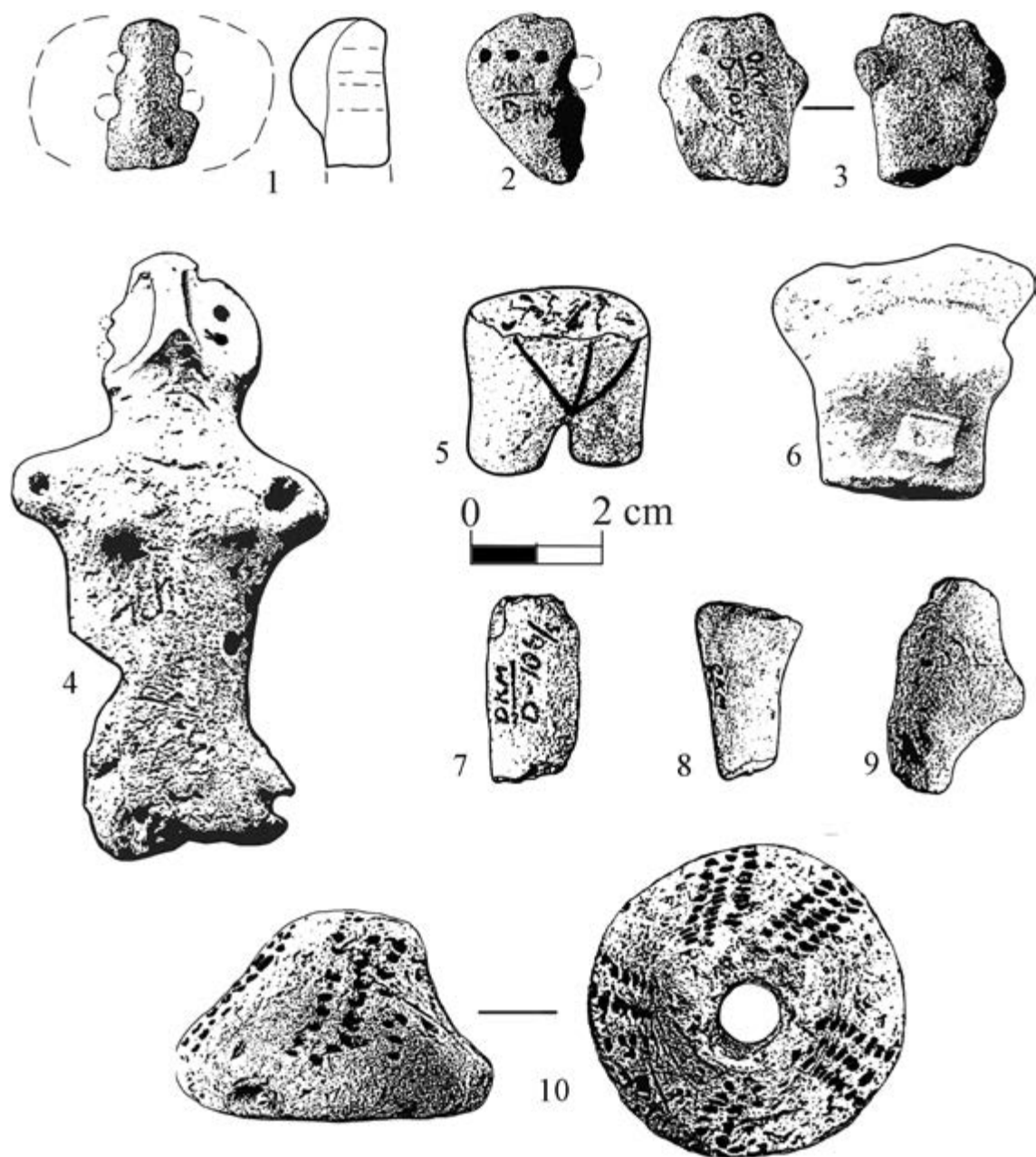

Рис. 71. Свминка 1: 1-9 – антропоморфна пластика; 10 – керамічне пряслице.

Через наявність кераміки софіївського типу на лукашівських поселеннях Євминка 1 і 2, В.О. Круц визначив їх найпізнішими для даної групи, перехідними до софіївського типу [Круц, 1977, с. 108]. Але з огляду на відмінності між лукашівськими і софіївськими керамічними комплексами, які разом зустрічаються й на інших пізньотрипільських пам'ятках (Чапаївка, Козаровичі урочище Буслівка), стає очевидною їх відокремленість. Очевидно, софіївські пам'ятки Подніпров'я були залишені групою населення, в якій переважали переселенці з Волині і Поділля, що могли включити до свого складу згасаючі лукашівські традиції. Значна кількість невеликих поселень, очевидно, вказує на динамічний спосіб життя, що пов'язаний із трансформацією способу ведення господарства, з посиленням скотарства. Головним чином це було викликано кліматичними змінами. На території Подесення і всього Київського Подніпров'я сліди софіївських «стоянок» особливо поширені на місцях більш ранніх лукашівських пам'яток. Остаточна трансформація софіївського типу, аж до повного зникнення за доби ранньої бронзи, пов'язана із культурним впливом, а можливо і вливанням частини населення, з боку культури Пивиха.

Софіївські пам'ятки, яких в Подесенні виявлено близько 20 (Рис. 50), представлені поселеннями та місцезнаходженнями матеріалів, що розташовані по обох берегах Десни. Вони займають миси першої надзаплавної тераси Десни і Остра (Євминка 1, Рожівка 1, 2, Козари), як правобережні поселення Ходосівка, Підгірці 1, Нові Безрадичі, Пирогово, Видубичі, Сирець 1, 2, що розміщені на лесових терасах Дніпра. Але значна частина софіївських пам'яток Нижнього Подесення розташована на підвищеннях в заплаві Десни, аналогічно поселенню Сириець 3, що займає низький берег р. Сирець [Захарук, 1950/1а; Круц, 1977, с. 109].

Житла представлені заглибленими в землю об'єктами і, очевидно, наземними конструкціями, що не простежуються. Посуд представлений так званою керамікою софіївського типу, що характеризується рядом ознак описаних вище (група С 2 і С 3 з поселення Євминка 1). Значною кількістю з поміж інших речей, виділяються глиняні прясла та грузила, що додатково вказує на важливе значення прядіння і скотарства в середовищі софіївських общин.

Софіївські кремаційні могильники, що були відкриті і досліджені в середині ХХ ст., ілюструють значні зміни в середовищі трипільського населення наприкінці IV тис. до н.е. Два (Завалівка і Чернин) з чотирьох відомих могильників, не рахуючи одиничне кремаційне поховання в Чапаївці, були розташовані в заплаві межиріччя Дніпра і Десни. Обряд тілоспалення і характерні риси керамічного посуду, пов'язані з цими пам'ятками, дозволили реконструювати соціальну структуру пізньотрипільського населення [Колесников, 1993], що характеризувалася зародженням майнового розшарування і посиленням патріархальності в пізньотрипільській родовій общині. Доводом цьому є нерівномірне поширення в похованнях металевих виробів – мідних пронизок, кинджалів, доліт, шил та ін. Розпад первіснообщинної громади, посилення майнової нерівності і виділення родової верхівки, додатково ілюструють перехід до доби бронзи. Збільшення кількості зброї [Клочко, 2006; Дергачев, 1980; Дергачев, Манзура, 1991] і заснування поселень на природно укріплених ділянках мисів або створення штучних фортифікацій, як на поселенні Козаровичі [Круц, 1977, с. 111-116], опосередковано доводять, що наприкінці IV – на початку III тис. до н.е. відбувалися часті військові конфлікти на території Київського Подніпров'я, Подністров'я і Волині [Дергачев, 2007].

Таким чином, археологічне вивчення Подесення, що проводилось із початку ХХ ст., має результатом відкриття близько 25 пізньотрипільських пам'яток (Рис. 50). Вони займають важливе місце в культурно-хронологічній моделі розвитку трипільської культури Середнього Подніпров'я, в якій за В.О. Круцом, з коломийщинської групи послідовно утворився чапаївський, лукашівський і софіївський типи пам'яток [Круц, 1977, с. 148].

Застосування методу картографування дозволило прослідкувати напрямки і принципи розселення трипільців в Київському Подніпров'ї, які пов'язані з басейнами великих приток Дніпра. Якщо не рахувати епізодичних проникнень трипільського населення розвиненого етапу, що фіксується на матеріалах печерної пам'ятки Смородинський узвіз [Бобровський, 2003], то їх активне просування в район Київщини з півдня, почалося близько 3600 р. до н.е., з появою окремої общини коломийщинського племені, ідентифікованого В.О. Круцом як чапаївський тип пам'яток. Аналіз кераміки з епонімного поселення і могильника показав, що пам'ятка відносяться до самого початку етапу С I. Припущення про зміну ареалу проживання населенням Коломийщини I на більш північні землі, нібито під тиском дереївських скотарів, очевидно, є не зовсім вірним. Адже в цей час межиріччя Росі і Стугни було заселено до кінця етапу С I, на що вказують пам'ятки типу Хомице [Відейко, 2005]. В цей час частина коломийщинців, зазнавши значних впливів населення канівської групи, переселились на лівий берег Дніпра в район сучасного Переяслав-Хмельницького і утворили ранні лукашівські пам'ятки Крутуха-Жолоб, Циблі-Узвіз і Лукаші. Звідси вздовж долини Трубежу, вони розселились на всю Лівобережну Київщину, досягнувши Нижнього Подесення. Матеріали з трипільських пам'яток в районі с. Безпальче, що розташовуються в долині р. Супій,

дозволили Е.В. Овчинникову прослідкувати додатковий напрямок розселення носіїв традицій КІС Кукутень-Трипілья на Лівобережжі Середнього Подніпров'я. За особливостями керамічних комплексів дані пам'ятки були віднесені до традицій канівської групи етапу С I/С II [Овчинников, 2013].

В процесі колонізації Київського Подніпров'я, в кінці етапу В II на початку С I, переселенці повернулися до комплексного господарства в якому переважали привласнювальні (полювання, збиральництво, рибальство) форми, а відтворювальне (землеробство та скотарство) виконувало лише допоміжну роль [Круц, 1977]. На відміну від південних сусідів, місцеві трипільські громади часто відмовлялися від масштабної глинобитної архітектури, утворюючи невеликі поселення, переважно із частково заглиблених у землю жител. Поступово відбувається втрата старих традицій, що відобразилося також на видозміні керамічних виробів, появі нових обрядів поховання, зникненні звичаю спалення поселення при його полищенні.

Наяність трипільського посуду на неолітичних пам'ятках Середнього Подесення – Гришівка [Березанская, 1975] і Подніпров'я – Вишеньки (оз. Баклажне) [Телегин, Круц, Нужный, 1979/18], Пустинка 5 (Мнево Ліс) [Телегин, Круц, 1965/1], остання з яких характеризується синкретичністю гончарних традицій, вказують на часткове співіснування населення трипільської культури етапів В II – С I і неолітичних киево-черкаської і ямково-гребінцевої культур, в контактній зоні Лівобережної Київщини.

На поселенні Вишеньки 2 Д.Я. Телегин зафіксував декілька різночасових шарів: більш ранній неолітичний, що включав незначний «імпортований» трипільський посуд етапу В II і пізніший, репрезентований уламками неолітичного, пізньотрипільського і посуду синкретичного характеру [Тітова, с. 67-69]. На поселен-

ні Пустинка 5 (Мнево-Ліс) В.І. Непріна виявила трипільську кераміку етапів С I і С II в закритих комплексах разом з посудом ямково-гребінцевої культури, що вказує на тривалий час співіснування населення цих двох культур [Непріна, 1976, с. 108-109].

В культурних нашаруваннях поселень Романків 1 і 3 під Києвом [Переверзев, Сорокун, 2011] неолітичний матеріал перекритий пізньотрипільським, що вказує на розрив у часі між ранніми і середніми неолітичними і пізніми трипільським горизонтами. Тому, очевидно, що на етапі С I трипільські общини остаточно витіснили неолітичне населення на Подесення і Верхнє Подніпров'я, де й зафіксовані одиничні свідчення контактів на заключних етапах існування киево-черкаської і трипільської культур.

Доводом на користь не лише взаємовпливів, а й включення чапаївцями до складу общини неолітичного населення, став виявлений і досліджений В.О. Круцом могильник епонімного поселення Чапаївка, що характеризується неолітичним обрядом, за яким були поховані представники новоприбулого середземноморського та місцевого протоєвропеїдного типу [Круц, 1990, с. 162-163].

Крім неолітичних, М.Ю. Відейко також вказував на впливи з боку культури люблінсько-волинської розписної кераміки (КВЛРК) на чапаївське населення, що також відобразилося в особливостях виготовлення посуду [Відейко, 2002, с. 61]. Культурні елементи КВЛРК в Середньому Подніпров'ї фіксуються з початку етапу С I [Відейко, 2001, с. 216-218] на столовому посуді підгрупи № 1, за В.О. Круцом, який пояснював її своєрідність закономірною видозміною. Притаманні маліцькій культурі чотирьохпелюсткові чаші, що були віднайдені на поселенні Чапаївка, Коломийщина 1, Халеп'я і Гребені, а також характерні для КІС Лендель зерновика з Коломийщини I, з наліпними петельчас-

тими вушками, додатково вказують на проникнення західних енеолітичних традицій [Мовша, 1999, с. 9-10].

На думку М.Ю. Відейка, чапаївське населення зазнало значно більших впливів КВЛРК, ніж мешканці Коломийщини I, що пояснюється вищим відсотком (50-70 %) чорнолискованої кераміки, яка за формою і орнаментациєю характерна Трипільлю, а за способом виготовлення – КВЛРК. На ранніх лукашівських поселеннях така кераміка складає до 50 %, з часом поступаючись в кількості кухонній. Т.М. Ткачук також дійшов до висновку, що лише завдяки впливу КВЛРК і маліцької культури, стало можливим виділення чапаївського типу і лукашівської групи пам'яток [Ткачук, 2007, с. 335].

Першодослідник і автор ідеї виділення пам'яток чапаївського типу В.О. Круц, припускав, що їх виникнення було спричинене тиском скотарсько-землеробського населення дереївської культури середньостогівської КІС [Круц, 1997, с. 242], коли населення Коломийщини I, зі зміною ареалу проживання замінило землеробсько-скотарське господарство переважачим мисливством [Круц, 1977]. Інше пояснення полягає в тому, що переміщення частини коломийщинського населення в Київське Подніпров'я, було викликане перенаселенням і виснаженням ресурсної бази. Тому, нечисельний чапаївський осередок пам'яток остаточно сформувався на початок етапу С I, співіснуючи з населенням Коломийщини I. Всі попередні етапи існування КІС Кукутень-Трипільля також були пов'язані із постійним розселенням її носіїв на нові території. Особливо активно рух на необжиті землі відбувався в часи аридизації клімату, коли він ставав посушливим і холодним. Очевидно, саме часом існування лукашівських пам'яток, які інколи не зовсім виправдано, об'єднують з чапаївськими [Круц, 1971; Ткачук, 2007], датується другий пік регресії середньокаламітського часу [Дяченко, 2010,

с. 45]. В цей час (3600-3400 рр. до н.е.) трипільське населення просунулось на свої максимально віддалені північно-східні рубежі, заселивши басейн нижньої течії Десни.

На думку В.О. Круца, лукашівське населення, яке відрізнялося від чапаївського відродженням землеробського напрямку господарства, відновило традицію рільництва через зникнення загрози з боку південних сусідів. Очевидно, це зумовлено тим, що це населення продовжило практикувати землеробство, на відміну від «чапаєвців», просто продовжуючи традиції Коломийщини I і канівської групи пам'яток, в басейнах річок Трубіж, Супій і Десна (Крутуха-Жолоб, Циблі-Узвіз). Початком заселення лівобережжя Київського Подніпров'я знаменувалося закінчення етапу С I і початок перехідної фази С I/С II, впродовж якої й існувала основна маса лукашівських пам'яток, за виключенням найпізніших. Носії нового синкретичного культурного утворення розселились на північний схід вздовж річки Трубіж, залишивши поселення Лукаші, Світильня, Пасічна (Рис. 50). Таким чином, останні, потрапивши до Подесення, створили поселення Євминка 1 і 2. Так відбувалося розселення на лівобережжі Київського Подніпров'я однієї частини постколомийщинського племені з елементами культури канівської групи пам'яток. Інша складова поступово опановувала Правобережну Київщину, утворивши поселення Підгірці, Львівська площа, Києво-Печерська лавра, Білогородка, Козаровичі і т.д. Специфіка посуду з рисами люблінсько-волинської кераміки і переважаюча на цих поселеннях глинобитна архітектура, дозволили М.Ю. Видейку виділити правобережні пам'ятки в окрему підгірцевську групу [Видейко, 2002, с. 61]. Загалом, в керамічних комплексах лукашівських пам'яток простежується згасання східнотрипільських рис, що проявилось у спрощенні схем візного

орнаменту і поява імпортованих розписних посудин (близько 10 %) з ареалу пам'яток західнотрипільських традицій Канівського Подніпров'я.

Наступна хвиля трипільської колонізації пов'язана з населенням, що залишило пам'ятки софіївської групи. Будучи носіями затухаючих кукутень-трипільських традицій ЗТК, носії даного культурного утворення існували в умовах перехідного від енеоліту до доби бронзи періоду. Це відобразилося у появі кремаційних могильників, масовому виготовленні шліфованих кам'яних сокир і більш рухливому способі господарювання, спричиненого посиленням ролі скотарства, змінами клімату і не завжди якісними ґрунтами Київського Подніпров'я. Трипільські риси матеріальної культури залишились помітними в керамічному посуді і пластиці. Разом з тим, вплив нової епохи, на що часто вказували дослідники, відносячи софіївський тип до періоду ранньої бронзи, заперечити неможливо.

Утворення пам'яток софіївської групи пов'язувалося В.О. Круцом із вливанням до складу пізньолукашівського населення частини найпізніших общин середньостогівської КІС, відомих за пам'ятками культури Пивиха [Круц, 1977, с. 153-155]. Але з огляду на особливості матеріальної культури софіївського типу, особливо керамічних виробів, частина цього населення, на що вказував В.О. Дергачов [Дергачов, 1980, с.142, 148], потрапила до Середнього Подніпров'я з території Волині. На Поділля і Східну Волинь їх предки проникли з Подністров'я на початку етапу С II, розповсюджуючи бринзено-жванецьку лінію розвитку. Аналогічної думки в питанні походження софіївських старожитностей дотримувалась і Т.Г. Мовша [Мовша, 1985, с. 248-249]. Просувалося дане населення хвилями, утворюючи різні типи пам'яток городсько-волинської групи. Найбільш ранній імпульс, що знайшов відображення у старожитностях Київського Подні-

пров'я, очевидно, пов'язаний з утворенням синкретичного поселення Кошіївка 8. Згодом, були утворені ранні софіївські поселення Бортничі, Кирилівські висоти. Просуваючись на територію Лівобережної Київщини, переселенці включили до свого складу залишки постлукашівських общин, вступивши в контакт з населенням культури Пивиха, що маркується появою особливого стилю у виготовленні і прикрашанні посуду (перлини під краєм вінець і т. ін.).

Зникнення софіївського населення в Подесенні, на думку В.О. Круца, пов'язане з міграціями давньоямних племен, які витіснили їх на Східну Волинь, де ті в свою чергу змішалися з городсько-волинським

населенням [Круц, 1977, с. 156]. Але з огляду на радіокарбонне датування і особливості матеріальної культури, пам'ятки городського типу співіснували із софіївськими і стали основою для їх утворення, а не навпаки. Таким чином, трипільська культура Київського Подніпров'я і Подесення закінчила своє існування, разом із зникненням пам'яток софіївського типу на початку III тис. до н.е. Прийнято вважати, що трипільське населення розчинилося у складі прийшлих культур періоду ранньої бронзи, таких як культура кулястих амфор та, можливо, середньодніпровська культура шнурової кераміки, носії якої заселили територію Подніпров'я і Подесення на початку III тис. до н.е.

ДОБА БРОНЗИ – РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК

На зміну енеоліту на межі IV–III тис. до н.е. приходить доба бронзи. Як вже зазначалося вище, становлення бронзового віку пов'язано з переходом від теплого та вологого атлантичного періоду до посушливого суббореалу. На просторах Євразії спостерігаються значні культурні зміни. Безслідно зникають яскраві землеробсько-скотарські енеолітичні культури із розписною керамікою, а на їх місці постають зовсім інші культурні утворення, значну роль в економіці яких відіграло скотарство.

Зовнішньою ознакою доби бронзи став винахід та поступове поширення виробів із штучного сплаву – бронзи, отриманого поєднанням міді із різноманітними лігуючими домішками (миш'яком, свинцем), а на пізньому етапі доби – оловом. Перевага бронзи над міддю зумовлена її більшою твердістю, а також значно нижчою температурою плавлення. Мідь плавиться при температурі 1056°C, а бронза – при 900 і навіть 700°C [Березанская, 1985, с. 354].

Однак поняття «бронзовий вік» є досить умовним. Під цим терміном слід розуміти не лише інновації у галузі металургії, а увесь комплекс явищ і змін у розвитку господарства та суспільних відносин. Поява бронзових виробів – не найважливіша ознака епохи, до яких відносяться: розвиток землеробства, скотарства, общинного ремесла, патріархально-родових відносин, виникнення родової знаті, виникнення крупних етноплемінних утворень та ін. [Археология Прикарпатья... 1990, с. 58].

Доба бронзи охоплює період від 3200/3000 до 900/800 рр. до н.е. Виділяються періоди ранньої, середньої та пізньої бронзи. Відповідно до новітніх розробок, період ранньої бронзи за каліброваними радіовуглецевими датами розпочинається на території України з 3200/2900 р. до н.е. і триває до 2300/2200 р. до н.е. Середня бронза охоплює період 2300/2200–1800/1700 рр. до н.е., а пізній період датується в межах 1800/1700 – 900/800 рр. до н.е.

Багато дослідників використовують також додатковий розподільчий термін «доба фінальної бронзи» – перехідний період від епохи бронзи до раннього залізного віку, який датується в межах 1200-900/800 рр. до н.е. [Отрощенко, 2001, с. 15-16; Рындина, Дегтярёва, 2002]. На думку В.В. Отрощенка, лише засвоєння технології свідомої цементації виробів із заліза, можна об'єктивно вважати показником початку залізного віку, що фіксується лише у комплексах VIII ст. до н.е. на північ від Кавказу [Отрощенко, 2001, с. 16].

Розвиток населення території України за доби бронзи відбувався нерівномірно. Найбільш інтенсивні культурні процеси спостерігаються в степовій та лісостеповій зонах, лівобережне Полісся виглядає більш відсталим.

До перехідного періоду від енеоліту до доби ранньої території України відносяться пізні групи трипільської культури періоду С II. У Середньому Подніпров'ї і, зокрема, у Нижньому Подесенні – це пам'ятки софіївської групи, про які вже йшлося вище.

До доби ранньої бронзи на території українського степу та лісостепу відносяться явна культурно-історична спільність. На Правобережному Поліссі в цей час поширюється культура кулястих амфор, а пізніше відбувається становлення кола культур шнурової кераміки. На Лівобережному Поліссі, ймовірно, ще продовжує мешкати пізньонеолітичне населення заключного етапу дніпро-донецької культури та ямково-гребінцевої кераміки.

Доба середньої бронзи представлена у степовій та на півдні лісостепової зони України катакомбною культурно-історичною спільністю. У Поліссі та Правобережному лісостепу в цей час поширюється коло культур шнурової кераміки, представлене у Прикарпатті, на Волині, у Західному Поділлі підкарпатською та городоцько-здовбицькою культурами, а

у басейні Середнього та Верхнього Дніпра – середньодніпровською культурою шнурової кераміки. У східній частині лівобережного Полісся в цей час, на наш погляд, відбувається формування мар'янівської культури, головним субстратом якої постають місцеві пізньонеолітичні культурні утворення.

Перехідний період від доби середньої до пізньої бронзи в українському степу та лісостепу пов'язаний із пануванням носіїв культурного кола Бабіне, що входить до блоку посткатакомбних культурних утворень. На сході можна спостерігати поодинокі проникнення доно-вольської абашевської культури. У Київському та Чернігівському Поліссі в цей час продовжує існувати середньодніпровська культура (пізній етап). Прикарпаття, Волинь та Західне Поділля в цей час зайняті епішнуровими культурами (пізні етапи підкарпатської і городоцько-здовбицької культур, стжижовська культура).

За доби пізньої бронзи лівобережний степ та лісостеп зайняті носіями зрубного культурного кола (покровсько-мосолівська та бережнівсько-маївська зрубні культури). У Правобережному Степу та південному Лісостепу панують носії культурного кола Сабатинівка-Ноа-Кослоджень (сабатинівська культура у Подніпров'ї та південно-західному Причорномор'ї та культура Ноа у лісостеповому Подністров'ї). Правобережний лісостеп та все Українське Полісся в цей час займає тшинецьке культурне коло (комарівська культура у лісостепу та сосницька культура у Поліссі). У Лівобережному Лісостепу формуються пам'ятки малобудківського типу (ранній етап бондарихінської культури). Як вже було сказано вище, період пізньої бронзи співпадає із кліматичним оптимумом суббореалу.

На початку фінальної бронзи, під впливом посилення аридизації клімату, відбуваються значні культурні зміни.

Відбувається трансформація тшинецької культури на території Польщі і правобережжі Західного Бугу та у верхів'ях Прип'яті, у раньолужицьку, а комарівської – у білогородську (ранню чорноліську) та ранню висоцьку, сосницької – у лебедівську (ранню милоградську). На місці сабатинівської та бережнівсько-маївської зрубної культур постає білозерська культура. У гірському Криму формується кизил-кобинська культура. Лівобережний Лісостеп зайнятий носіями бондарихінської культури. У басейн Середнього та частково Верхнього Дністра з-за Карпат проникають носії культур фракійського (карпато-дунайського) гальштату, зокрема культура Гава-Голігради.

Подальша аридизація клімату у 10 ст. до н.е. співпадає із становленням у Правобережному Лісостепу власне чорноліської культури, а у Степу – з формуванням кімерійської культури (чорногорівський етап). На Галичині продовжується розвиток висоцької культури (середній етап). На Західну Волинь проникають носії лужицької культури. Власне цей період (10-9 ст. до н.е.) можна розглядати саме як фінал доби бронзи і, одночасно, як початок раннього залізного віку. На Лівобережному Поліссі в цей час на основі пізньососницького (лебедівського) субстрату продовжується формування милоградської культури.

Остаточне становлення раннього залізного віку пов'язане із поширенням у 8 ст. до н.е. на території українського степу скіфської культури та скіфоїдних культурних груп у Лісостепу. Полісся та Північна частина Правобережного Лісостепу в цей час зайнята носіями милоградсько-підгірцевського культурного кола.

Перші свідчення про пам'ятки доби бронзи на ділянці Нижньої Десни відносяться ще до кінця XIX ст. Так, в працях VIII Археологічного з'їзду 1890 р. у Москві фігурує пам'ятка поблизу с. Вигурівщина

[Беляшевский, 1897, с. 27; цит. за: Бондарь, 1974, с. 112]. Також згадуються численні знахідки кам'яних просвердлених сокир поблизу с. Крехаїв [Бузун, 2010, с. 11].

Початок масового дослідження пам'яток бронзової доби в Нижньому Подесенні пов'язаний з роботами експедиції «Великий Київ». Розвідками І.М. Самойловського, С.Н. Одинцової, О.Г. Шапошнікової (Харченко), Ф.Б. Копилова, В.М. Даниленка, Д.Я. Телегіна, А.П. Савчука, С.С. Березанської, було виявлено десятки нових пам'яток поблизу сіл Осещина, Хотянівка, Новосілки, Нижча та Вища Дубечні, Пирново, Воропаїв, Жукин, Боденьки, Сувид (на правому березі Десни); Вигурівщина, Погреби, Зазим'я, Пухівка, Рожни, Літки, Літочки, Крехаїв (на лівому березі Десни), на яких віднайдено матеріали середньодніпровської культури шнурової кераміки та різних хронологічних горизонтів сосницької культури тшинецького культурного кола [Самойловський, 1947/27; Одинцова, Харченко, 1948/16; Копилов, 1948/8; Березанская 1972, с. 197; Бондарь 1974, с. 112; Максимов, Петровская, 2008, с. 61].

У 1952 р. В.І. Канівцем та В.Д. Рибаловою були проведені розкопки на пізньососницькому (лебедівському) могильнику в урочищі Келійки поблизу с. Погреби та на поселенні доби пізньої бронзи – початку раннього залізного віку в урочищі Лан [Канівець, 1952/15а; Березанская, 1972, с. 196-199; Максимов, Петровская, 2008, с. 61]. У 1964 р. С.С. Березанською було розкопане житло сосницької культури в урочищі Станки поблизу с. Зазим'я [Барбон, Березанська, 1970; Березанская, 1972, с. 37]. В 1965 р. В.О. Круцом під час розкопок на пізньотрипільському поселенні Євмінка 1 (урочище Узвіз), було отримано значну колекцію (близько 120 фрагментів) кераміки середньодніпровської культури [Бондар, 1974, с. 137-138]. В 1979 р. розвідки на околицях сіл Зазим'я та Погреби, в

результаті яких було виявлено матеріали доби бронзи, проводились Д.Я. Телегіним та В.О. Круцом [Телегин, Круц, Нужный 1979/18, с. 33-41], у 2001-2002 рр. – С.Д. та С.С. Лисенками та О.Б. Солтисом [Лысенко, Лысенко Св., Скиба, 2001/55, с. 16-17].

Далі більш докладно розглянемо культурні утворення доби бронзи, які поширені на півночі Середнього Подніпров'я і, зокрема, у Нижньому Подесенні.

Доба **ранньої бронзи** на Київщині представлена культурою кулястих амфор та підкурганними похованнями ямної культури.

Культура кулястих амфор (ККА) охоплює територію від басейну Ельби на заході до Дніпра на сході, сягаючи до узбережжя Балтики на півночі і басейну Дунаю на півдні (Рис. 72: 1). Східна група цієї культури займає територію від басейну Західного Бугу до Дніпра, сягаючи на півдні середньої течії Серету та Пруту [Szymt, 1996; 1999; Кадров, Малеев, Шміт, 2000, с. 17, 18; Softa-Broniewska, Koško, 2002, rys. 36]. Вивченням ККА на території України займався І.К. Свешніков [Свешніков, 1983], а дослідженнями С. Кадрова, Ю.М. Малеева та М. Шміт час існування культури на сході було визначено в межах не менше 2930-2380 cal. BC [Кадров, Малеев, Шміт, 2000, с. 31].

Безпосередньо у Нижньому Подесенні, серед матеріалів розвідок 2010-2011 рр., знахідок ККА зафіксовано не було. Однак, матеріали цієї культури на сході її ареалу взагалі є досить рідкісними. В останні десятиріччя матеріали ККА були виявлені на Київщині, на пам'ятках Ходосівського і Малополовецького археологічних комплексів [Lysenko, Szymt, 2011], на розмивах Дніпра біля Переяслава-Хмельницького (Біле Озеро-1) [Роздобудько, Юрченко, 2005].

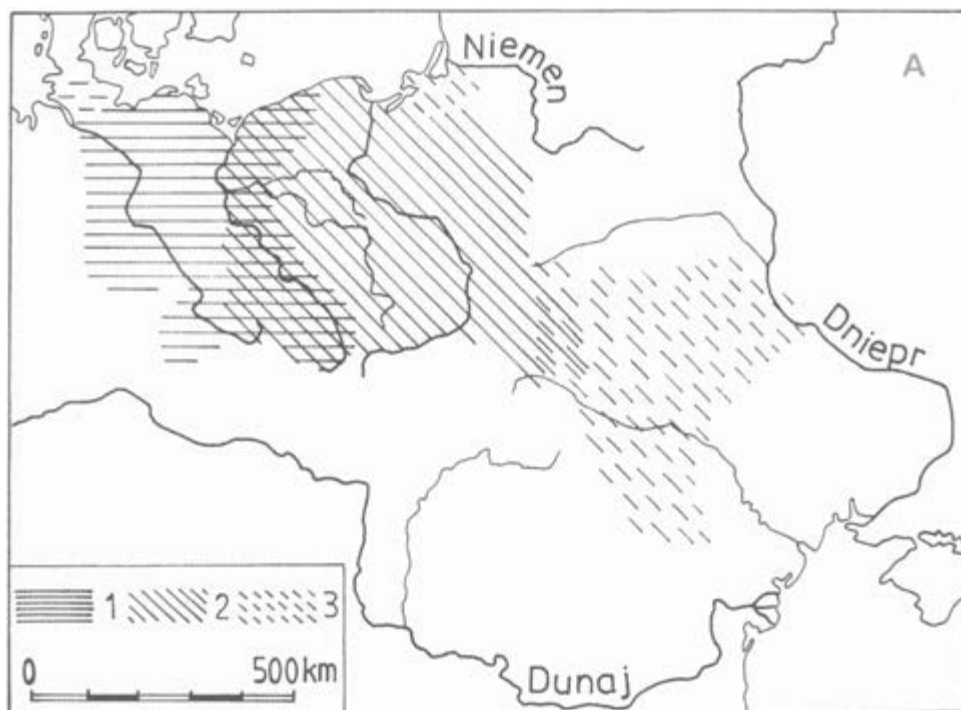
Доба **середньої бронзи** на Київщині представлена матеріалами середньодніпровської та катакомбної культур.

Ареал культур шнурової кераміки охоплює величезну територію лісової та лісостепової зони Середньої та Східної Європи від Рейну на заході до Волги та Ками на Сході; загалом виділено 18 культур шнурової кераміки (Рис. 72: 2) [Свешніков, 1974, с. 171, рис. 52].

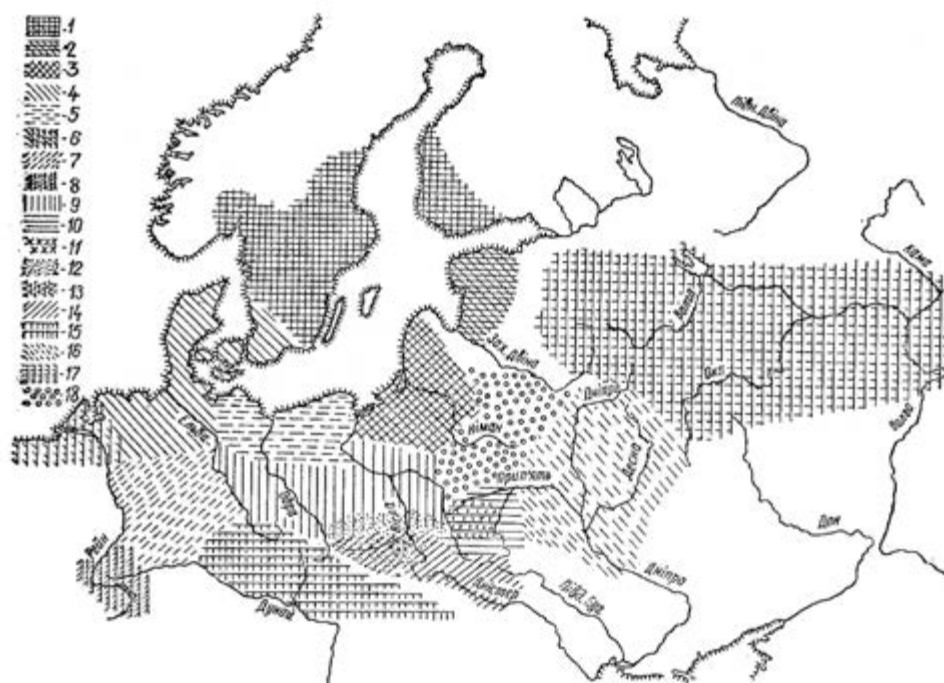
Середньодніпровська культура шнурової кераміки (СКШК) була виділена В.О. Городцовим, пізніше її дослідженнями займалися Т.С. Пассек, С.С. Березанська, І.І. Артеменко, М.М. Бондар та інші. Пам'ятки СКШК відомі у Київській, Черкаській, Житомирській, Чернігівській і Сумській областях України, Гомельській, Могилівській, частині Мінської та Вітебської областей Білорусі, Смоленській, Брянській, частині Калузької та Орловської областей Російської федерації [Артеменко, 1985, с. 364].

Культурно-історична оцінка СКШК досі залишається дискусійною. І.І. Артеменко розділив культуру на два локальні варіанти – київський та дніпродеснянський [Артеменко, 1967, с. 107-108]. С.С. Березанська, враховуючи специфіку пам'яток лісостепу та Полісся, запропонувала розділити СКШК на середньо- та верхньодніпровські культури [Березанская, 1971]. М.М. Бондар виділив три групи середньодніпровської культури – канівську, киево-деснянську та верхньодніпровську [Бондарь, 1974]. М.М. Бондар відносив пам'ятки Нижнього Подесення до підгрупи II киево-деснянської групи СКШК. Ця підгрупа є найбільш чисельною за кількістю відомих пам'яток. До неї відносяться поселення та могильники, розташовані по лівому березі Дніпра на північ від Києва, а також по його притокам – Десні та Сейму [Бондарь, 1974, с. 167-170].

І.І. Артеменко розділив розвиток СКШК на 3 етапи: ранній (26–24 ст. до н.е.), середній (24–18 ст. до н.е.), пізній (18–15 ст. до н.е.) [Артеменко, 1987а, с. 41]. Згідно сучасним поглядам,

1

2

Рис. 72. Карты поширення культур доби ранньої та середньої бронзи: 1 – культура кулястих амфор (за: *Cofta-Broniewska, Kosko, 2002*); 2 – коло культур шнурової кераміки (за: *Свешніков, 1974*).

з урахуванням дат за С¹⁴, період існування культури в цілому не виходить за межі 26–18 ст. до н.е. В Середньому Подніпров'ї пам'ятки СКШК можуть бути датовані періодом 2500/2400-1800/1700 BC.

Пам'ятки СКШК представлені поселеннями, курганами, ґрунтовими могильниками, скарбами та випадковими знахідками. На поселеннях виявлені рештки наземних жител із залишками стовпових конструкцій. Курганні поховання – в прямокутних або овальних ямах, іноді перекритих деревиною. Обряди поховання – трупопокладення (у скорченому стані на спині чи боці) і трупоспалення (здійснювалося на стороні, в яму клали інвентар та перепалені кістки з попелом). Керамічний посуд прикрашено багатозональним орнаментом, нанесеним зубчастим та пласким штампами, різноманітними відбитками шнура, врізним орнаментом, вдавненнями та насічками. Серед бронзових виробів – шила, ножі, вислообушні та втульчасті сокири, гривни, діадеми, скроневі кільця, браслети. Багато виробів зроблено з каменю (булави, сокири, зернотерки тощо) та кременю (ножі, скребки, тесла, сокири, вістря стріл, дротиків та списів). Траплялися вироби з бурштину. Основними напрямками господарства племен СКШК були скотарство та землеробство.

Середньодніпровська культура сформувалася на Правобережжі Середнього Дніпра і в подальшому поширювалася на північ. Найдавніші поховання СКШК співставляються із загальноєвропейським та класичним горизонтами кола культур шнурової кераміки, загалом синхронним ямній культурі. На кераміці простежується вплив ККА та пізнього неоліту Полісся. На середньому етапі встановлено щільні культурні зв'язки СКШК із пізніми катакомбними культурами, зокрема інгульською та харківсько-воронізькою [Бунятян, 2005]. Під натиском останніх

відбувається пересування окремих груп носіїв СКШК на захід – через Західну Волинь у Малопольщу, та на північ [Бунятян, Самолюк, 2011]. На заключному етапі простежуються контакти із культурним колом Бабине (культура багатоваликів кераміки). СКШК є основним підґрунтям, на якому формувалися східні групи тшинецького культурного кола доби пізньої бронзи, зокрема киево-черкаська група комарівської культури та сосницька культура [Черняков, Лисенко, 2012].

На Київщині поховання СКШК відомі в курганах поблизу с. Гатного під Києвом, у Миронівському (Зеленьки, Росава, Шандра), Кагарлицькому (Бурти, Кагарлик, Липовець), Богуславському (Янівка) районах Київської області [Бунятян, 2005]. В останні десятиріччя матеріали цієї культури досліджені на Малополовецькому [Лысенко, 2001a] та Великобугаївському могильниках [Лысенко, 2013], на поселенні в урочищі Діброва поблизу с. Ходосівка [Північна експедиція ..., 2007, с. 128-129]. Значна кількість кераміки середньодніпровської культури зібрана на розмивах обабіч Канівського водосховища. У контексті середньодніпровської культури на Київщині поширюються матеріали катакомбної культури: переважна кількість кухонної кераміки середньодніпровської культури має ознаки «катакомбного» посуду [Бондарь, 1974]; катакомбні поховання досліджені на згаданих могильниках, де співіснують із середньодніпровськими.

Середньодніпровські пам'ятки Середнього Подесення (Мізинський куш пам'яток) впродовж кількох десятиріч досліджувалися розвідками В.Є. Куриленко [Куриленко, Бунятян, 2006].

В Нижньому Подесенні (Рис. 128) кераміку середньодніпровської культури знайдено на 20 пунктах (Рис. 120). 9 з них розташовані на правому березі Десни: Жукин-Дубовиця, Жукин-Путілово, Десна II (Рис. 74: 2), Новосілки-Криниця,

Новосілки I (Рис. 74: 9), Осещина-Діброва (Рис. 75: 2), Сувид (Рис. 76: 1-3), Хотянів-ка-Кут, Хотянівка-Пастка; ще 11 – на лівому: Вигурівщина-Матющини Горби, Євминка (Рис. 77: 1-3; 78: 3), Зазим'я I (Рис. 80: 1), Зазим'я-Осинки I (Рис. 81: 2; 82: 5, 7), Зазим'я-Осинки II, Зазим'я-Станки I (Рис. 82: 4, 6), Зазим'я-Станки II (Рис. 89: 1), Крехайв I (Рис. 91: 1-2), Крехайв II (Рис. 92: 1-3, 6), Літочки-Сади I (Рис. 98: 2), Погреби-Лан (Рис. 109: 4-11; 113: 1). В експозиції Остерського краєзнавчого музею виставлений цілий кубок середньодніпровської культури (Рис. 118: 1), який, ймовірно, походить з поселення Євминка, а також вінця посудини, прикрашені відбитками подвійної вірвовочки (Рис. 118: 3).

З поселень Євминка I (Рис. 78: 1-2) та Зазим'я-Станки II (Рис. 89: 3) походять цілі та фрагментовані кам'яні сокири. Шість кам'яних сокир середньодніпровської культури з Нижнього Подесення представлено в експозиції Остерського краєзнавчого музею (Рис. 119: 1-6). Сокира з поселення Євминка I (Рис. 78: 1) [Березанская, 1986, рис. 6: 18] із широкими жолобками по обох боках вздовж свердловини, очевидно, вказує на контакти із колом катакомбних культур степу та лівобережного лісостепу.

На поселенні Зазим'я-Станки I (Рис. 86: 7) знайдений овальний камінь з повздовжнім жолобком у центрі, виготовлений з крупнозернистого пісковика, який нагадує «випрямувачі» катакомбного типу [Березанская, 1972, с. 38, табл. XI: 9]. З площі могильника Погреби-Келійки походить крем'яний наконечник стріли з виїмкою у основі (Рис. 102: 1).

Репрезентативна колекція кераміки СКШК з Нижнього Подесення, походить лише з поселення Євминка I. Загальна характеристика цієї кераміки наведена у монографії М.М. Бондаря. В ній згадується 120 сильно фрагментованих одиниць

кераміки, що склали менше 2% від загальної кількості матеріалів. Посуд виготовлений з глини, з домішками дрібнозернистого піску, серед якого переважають порівняно високі широкогорлі горщики, діаметр вінець яких коливався від 9 до 23 см. Деякі горщики мають вінця з потовщеннями на зовнішній поверхні.

В основу поділу посуду на групи, абсолютна більшість якого прикрашена, М.М. Бондарь поклав типи орнаментации. Орнамент зазвичай вкриває всю зовнішню поверхню і складається з горизонтальних відтисків прямокутного і зубчатого штампів на шийці, нахилених в одну сторону або утворюючих «ялинку». Також, зустрічається перевитий шнур. Таким чином, шийка і плічки прикрашені горизонтальними рядами шнура і зубчатим штампом, на певній відстані один від одного. Нижче відтиска горизонтального шнура наносились вертикальні сегменти, розділені дрібними вдавленнями. Зустрічаються посудини з парними наліпними бугорками ручками. На думку М.М. Бондаря, за орнаментами деякі посудини СКШК знаходять прямі аналогії з керамікою софіївського типу [Бондарь, 1974, с. 137-139].

Дослідженнями двох останніх десятиліть на Малополовецькому археологічному комплексі вдалося розкрити 19053 м² площі, з яких 17282 м² – на Малополовецькому могильнику, що робить його еталонною пам'яткою доби **пізньої бронзи** на Київщині. Автором досліджень було виділено 6 горизонтів доби пізньої бронзи на Київщині. Перехідний період від доби середньої до пізньої бронзи може бути виокремлений у бабинський горизонт (МП-I). В цей час регіон потрапив під інтенсивні впливи з боку культурного кола Бабіне. Пам'ятки власне пізньої бронзи (горизонти МП-II, III, IV, V) відносяться до киево-черкаської групи комарівської культури тшинецького культурного кола (ТКК) у лісостепу та до киево-житомир-

ської групи сосницької культури ТКК у Поліссі. До перехідної доби від пізньої бронзи до раннього залізного віку належать пам'ятки чорноліського горизонту (МП-VI).

Культурне коло Бабине (культура багатоваликової кераміки за С.С. Березанською) на початку пізньої бронзи охоплює більшу частину Азово-Чорноморського басейну [Литвиненко, 2009, с. 1], як в степовій, так і в лісостеповій зонах. В межах культурного кола Бабине виділяють дніпро-донську та дніпро-прутську бабинські культури, а також ряд периферійних груп (євпаторійську в Криму, деснянсько-сейминську, наддніпрянсько-прип'ятську, подільсько-волинську) [Литвиненко, 2009, с. 6-12]. За існуючими датами С¹⁴, Р.О. Литвиненко окреслює хронологічний діапазон культурного кола Бабине в межах 2200-1800 cal. BC [Литвиненко, 2009, с. 18-21, 26]. Однак перша дата видається нам дещо заниженою.

В Середньому Подніпров'ї бабинський горизонт може бути датований періодом 1900/1800-1700/1600 BC. В цей час у регіон з південного сходу проникають елементи бабинської культури, які накладаються на місцевий пізньошнуровий субстрат, у якому вже відчуваються впливи із західного масиву тшинецького культурного кола – басейну Вісли та Прикарпаття. Цей період можна розглядати як час формування киево-черкаської та киево-житомирської груп тшинецького культурного кола. Характерними знахідками цього часу є фрагменти посуду бабинського типу, прикрашені переважно багатоваликовим орнаментом.

В Нижньому Подесенні (Рис. 129) кераміку культурного кола Бабине знайдено на 15 пунктах (Рис. 121). Один з них розташований на правому березі Десни: *Нижня Дубечня-Печі*; ще 14 – на лівому: *Євминка* (Рис. 77: 4), *Зазим'я I* (Рис. 80: 2), *Зазим'я-Осинки* (Рис. 81: 3; 83: 1-3, 5-6), *За-*

зим'я-Станки I (Рис. 83: 4), *Зазим'я-Станки II* (Рис. 89: 2, 4), *Кошани* (Рис. 90: 1), *Крехаїв I* (Рис. 91: 4), *Літки VI* (Рис. 94: 1-4; 96), *Літочки-Сади I* (Рис. 98: 5), *Парня I* (Рис. 99: 1-3), *Парня V* (Рис. 100: 4); *Погреби-Келійки* (Рис. 103: 3-4; 104: 2-3), *Погреби-Лан* (Рис. 110: 1-2), *Рожівка III* (Рис. 115: 1, 3). В експозиції *Остерського краєзнавчого музею* представлений крем'яний наконечник стріли, який може бути синхронізований із культурним колом Бабине (Рис. 119: 7).

Про накладання культурного кола Бабино на ТКК, що формується, свідчать фрагменти кераміки раннього малополовецького типу [Лысенко, 1998] (прото-тшинецький горизонт, 1700-1600 cal. BC), виявлені на пункті *Парня I* (Рис. 99: 1-3). На багатьох пам'ятках киево-черкаського Лівобережжя такий тип співіснує з пізньою бабинською керамікою (Семенівка-2/3 [Лысенко, Гаскевич, 1999, с. 115], куці поселень біля сіл Безпальче [Лысенко, Панковский, Куштан, Федько, 2011], Чапаївка, Чехівка, Червонохиженці, Самивиця, Лящівка [Куштан, 2013] та інші).

Ознаки кераміки як бабинського (пісок у домішці, дрібні розчоси по внутрішній поверхні), так і тшинецького (тюльпаноподібна форма, бороздчатий орнамент) типів має розвал тюльпаноподібної посудини з поселення *Літки VI* (Рис. 96). Посудина орнаментована по шийці поперечним паркетним візерунком; по плічку та максимальному розширенню корпусу прикрашена складним орнаментом, що складається з паркетних композицій, заштрихованих трикутників, а також двома вертикальними зигзагами, розташованими дзеркально. Нижня частина посудини неорнаментована. Прокреслені трикутники, нанесені вузькими лініями, мають аналогії серед матеріалів поселення в ур. Вершина у м. Сосниця Чернігівської обл. [Березанская, 1972, 22, табл. XII: 10]; вертикальні зигзаги були зафіксовані на

невеликій посудині бабинського типу з Кіровоградської обл. [Березанская, 1986, рис. 5: 3].

Тшинецьке культурне коло (ТКК) – група споріднених археологічних культур пізнього бронзового віку лісової та лісостепової зони Східної Європи (Рис. 73). Охоплює територію від басейну Одера на заході до басейну Десни на сході, від середньої течії Німану на півночі, до середньої течії Серету, Прута, Дністра, Південного Бугу та Дніпра на півдні. З південного заходу ця територія обмежена Карпатами, зі сходу – Середньоруською височиною, з північного заходу – Балтійським морем, з південного сходу – межею степу та лісостепу. За сучасним поділом це територія Польщі, України (Галичина, Волинь, Північна Буковина, Поділля, Полісся, Середня Наддніпрянищина), Білорусі, Росії (Брянщина), Румунії (Румунська Молдова), Молдови і Литви. Окремі пам'ятки зафіксовані також у Латвії та Естонії.

На фоні багаторічного переважання інтересу до вивчення культур доби пізньої бронзи степу та лівобережного лісостепу, ТКК залишається явищем вивченим вкрай слабо. В радянській історіографії узагальнюючих досліджень, присвячених проявам ТКК у його східному ареалі, небагато [Swieszniakow, 1967, с. 39-107; Березанская, 1972; Березанская, 1982; Артёменко, 1987, с. 106-116; Свешников, 1990, с. 78-88]. Значно більший інтерес до вивчення тшинецької проблематики спостерігається в Польщі [Sulimirski, 1936, с. 273-277; 1968; Gardawski, 1959, с. 7-189; Dąbrowski, 1972; Miśkiewicz, 1978, с. 173-196; Taras, 1995; Czebreszuk, 1996; Makarowicz, 1998; 2010; Górski, 2007; та ін.].

Для ТКК було вирізняєно лісову та лісостепову лінії розвитку. Перша пов'язана із низинними ландшафтами (Великопольско-Куявська низовина, Мазовія, Прибалтика, Українське, Білоруське та Брянське Полісся), друга – із підвищеними (При-

карпаття, Волинська, Подільська, Придніпровська височини) [Лысенко, 2002а, с. 128–130; Makarowicz, 2010, с. 55–63].

Ареал ТКК розподіляється на Західний (басейн Балтійського моря) та Східний (басейн Чорного моря) масиви. До західного масиву відноситься тшинецька культура – групи лубенська, опатовська, любельська, мазовецько-подільська [Gardawski, 1959; Dąbrowski 1972: rys. 1; Miśkiewicz, 1978], німанська [Лакіза, 2004, с. 13–14; Лакіза, 2008, с. 155–158; Rimantiene, Ostrauskas, 1998, с. 203–215], а також поодинокі пам'ятки Латвії та Естонії.

До східного масиву входять комарівська та сосницька культури. Комарівська культура може бути розподілена на локальні групи: галицьку (комарівську) [Свешников, 1990, с. 79–82], волинську [Свешников, 1990, с. 82–86] (рівненський локальний варіант за С.С. Березанською [Березанская, 1972, с. 126-129]), киево-черкаську [Лысенко, 2002], подільську [Лысенко, 2012, с. 266], буковинську (костіша) [Вулпе, 1961, с. 106–122; Florescu, 1970, с. 51–81; Дергачёв, 1986, с. 147, рис. 37:А; Cultura Costișa..., 2001]. Сосницька культура складається з прип'ятської [Березанская, 1972, с. 130] (туровомозирської [Кривальцэвіч, 1995, с. 7]), киево-житомирської [Лысенко, 2002], сосницької [Березанская, 1972, с. 130–134; Артеменко, 1987, с. 106–113], північно-поліської [Кривальцэвіч, 1995: с. 16], русаковицької (верхньоніманської) [Лакіза, 2004, с. 14; Лакіза, 2008, с. 158–161] груп. Комарівська культура пов'язана із лісостеповими ландшафтами, сосницька – із лісовими [Лысенко, 2002а; 2012].

Час існування ТКК охоплює все 2 тис. до н.е.; класичний період датується 16-13 ст. до н.е. та відповідає кліматичному оптимуму суббореалу [Górski, Lysenko, Makarowicz, 2003; Лысенко, 2005]. Культурно-історична оцінка ТКК, що склада-

Рис. 73. Тшинецьке культурне коло (за С.Д. Лисенком).

ється з окремих культур та груп, залишається дискусійною.

Пам'ятки ТКК представлені поселеннями, курганами, ґрунтовими могильниками, скарбами та випадковими знахідками. Поселення (Тшинець, Дратов, Опатов, Клешево, Злота, Костянець, Незвисько, Пустинка, Завадівка, Зазим'я, Гришівка, Мошни, Коціївка, Ходосівка, Азярне, Абакуми, Русаковичи, Котяля, Костиша, Борлешти) зазвичай розташовані на перших надзаплавних терасах або на дюнных

підвищеннях в заплавах річок. Виділяються довготривалі поселення та короткотривалі стоянки. На деяких поселеннях зафіксоване вуличне планування. Житла наземні або трохи заглиблені, одно- та двокамерні, з відкритими вогнищами або купольними печами. Могильники – курганні і безкурганні (Лубна, Дахажув, Комарів, Буківна, Волиця, Івання, Нетішин, Дорогоща, Войцехівка, Малополовецьке, Гордіївка, Білий Потік, Гостоміль, Бесець, Прибар). Поховання здійснювались на

давньому горизонті в ямах, кам'яних та дерев'яних скринях. Поховальний обряд дуже різноманітний: трупопокладення із різним ступенем скорченості, трупоспалення на стороні (урнові та безурнові) та на місці, демембрації (розчленування). Скарби (Дратов, Ставіщице, Пересопниця, Чорногородка) складаються переважно з бронзових прикрас: браслетів, кілець, шпильок і підвісок.

До складу керамічного комплексу ТКК входять горщики (переважна більшість має характерний S-подібний профіль), чаші (в т.ч. одно- та дворучні), миски, банки, кубки, кришки, «друшляки», пряслиця (в т.ч. «рогаті») і ложки-лячки. Посуд орнаментований переважно у верхній частині. Характерним є бороздчатий орнамент, поширені поодинокі валики, відбитки різноманітних штампів. Серед бронзових виробів — шила, ножі, тесла, сокири, вістря списів, шпильки, шийні гривни, браслети, двоспіральні фібули, кільця, різноманітні підвіски, пронизки. Для прикрас характерними є щитки, що звиті з дроту у вигляді спіралі. З кременю виготовляли ножі, скребки, скобелі, серпи, вістря стріл. З каменю – розтиральники, зернотерки, абразиви; зустрічаються сокири. Кістку використовували для виготовлення проколок, прикрас, знарядь для обробки шкіри. Основними напрямками господарювання населення ТКК було скотарство і землеробство. Перше – більш розвинене в поліських районах, друге – в лісостепових.

Сформувалася ТКК на основі кола культур шнурової кераміки. Значний вплив на формування тшинецької культури у Польщі мали івенська та унетицька культури. Комарівська культура сформувалась під впливом культур Карпато-Дунайського регіону, зокрема Отомань, а з південного сходу – культурного кола Бабіне. Наслідком контактів з останнім є виникнення пам'яток малополовець-

кого типу. У сосницькій культурі яскраво простежуються пережитки місцевого неоліту. На класичному етапі встановлено щільні культурні зв'язки різних груп ТКК з курганными культурами Центральної Європи, зрубним культурним колом та колом Сабатинівка-Ноа-Кослоджень. На фінальному етапі ТКК під інокультурними впливами відбувається трансформація тшинецької культури у раньолужицьку, комарівську – у білогрудівську (ранню чорноліську) та ранню висоцьку, сосницької – у лебедівську (ранню милоградську) [Лысенко, 2013a].

В Середньому Подніпров'ї пам'ятки ТКК можуть бути датовані періодом 1700/1600-1000/900 BC [Лысенко, 2002b; Górski, Lysenko, Makarowicz, 2003] та розподілені на ранній (1700/1600-1500/1450 BC), середній 1 (ранньокласичний; 1500/1450-1350/1300 BC), середній 2 (пізньокласичний; 1350/1300-1200 BC) та пізній (1200-1000/900 BC) етапи.

Ранній етап (горизонт МП-II) пов'язаний зі становленням у лісостеповій частині Києво-Черкаського регіону киево-черкаської групи комарівської культури ТКК. Однією з ознак цього етапу є поширення кераміки малополовецького типу, що поєднує ознаки кераміки бабинського та тшинецького типів [Лысенко, Куштан, 1997; Лысенко, 1998; Куштан, 2001; 2013, с. 41]. У лісовій зоні Середнього Подніпров'я в цей час на підґрунті пізньої СКШК формується киево-житомирська група сосницької культури, східна межа якої проходить лівим берегом Дніпра та Нижнім Подесенням (на ділянці до Остра).

З ареалом розповсюдження пам'яток із керамікою малополовецького типу у Середньому Подніпров'ї співпадають межі поширення найдавніших майстерень лобойківського осередку металообробки [Лысенко, 1998; Лысенко, Куштан, 2005; Куштан, Лысенко, 2005]. Розвиток лобой-

ківської металургійної традиції розпочинається на Київщині, де розташовано більшість давніх майстерень (Головурів, Дерев'яна, Зазим'є, Іванковичі, Мазепинці) і поступово розповсюджується вниз по Дніпру, і далі на схід [Клочко, 1998, с. 217-218, 236]. На підставі розташування найдавніших майстерень в ареалі сосницької культури (за І.І. Артеменком), В.І. Клочко виказав припущення, що лобойківський осередок було створено носіями сосницької культури та пізніше запозичено племенами зрубної культури [Клочко, 1994, с. 119, 132; 1998, с. 236]. Дещо пізніше вчений відніс цей осередок до бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК) (за В.В. Отрощенко) [Klochko, 1998, р. 73]. «Комплекси, що містять матеріал лобойківського та сабатинівського типів (майстерні Головурівська, Малі Копані, скарби Христин, Лобойківський) дозволяють синхронізувати Красномаяцьку та Лобойківську металургійні традиції і датувати останню 16-13 ст. до н.е.» [Клочко, 1998, с. 236]. На наш погляд, ця традиція формується у Середньому Подніпров'ї на основі пам'яток малополовецького типу, в зоні інтенсивних контактів комарівської, сосницької, зрубної та сабатинівської культур.

Найбільша збірка різноманітних ливарних форм для виробництва речей найстарших лобойківських типів на лівому березі Дніпра (і взагалі в Середньому Подніпров'ї) походить з с. Головурів Бориспільського району Київської області [Клочко, 1998, с. 217-221]. Ще одна ливарна форма, виготовлена з талькового сланцю, знайдена саме в Нижньому Подесенні, біля с. Зазим'я (Рис. 87: 3; 88) [Безрезанская, 1972, рис. 25, табл. XX; Клочко, 1998, с. 221-222, рис. 4; 2006, с. 190] і відноситься до того ж часу, що й головурівська майстерня.

Докладний опис ливарної форми з Зазим'я і обґрунтування її датування, на-

водить В.І. Клочко [Клочко, 1998]. За ним, це чотиристороння матриця з талькового сланцю, на якій вирізьблені форми кельта, пласкої сокири (або ж тесла), втульчастого долота та заготовки прута досить великого діаметру. Кельт (Рис. 88: 3, 7) на цій формі найбільш давній у кардашинській металургійній традиції, яка існувала у Середньому Подніпров'ї практично одночасно з Лобойківською [Клочко, 1994]. Цей двовушковий шестигранний в перетині кельт з двома широко розставленими валиками на втулці та орнаментом у вигляді опущених «вусів»-валиків, за формою та пропорціями близький до кельтів сейминського типу [Черних, 1970]. На користь раннього датування кельта з Зазим'я свідчить сейминський вигляд кельта та ті речі, що були вирізані на інших боках тієї ливарної форми – втульчате долото (Рис. 88: 2, 6) та пласка сокира-тесло (Рис. 88: 1, 5). Аналогічне втульчате долото вирізане на ливарній формі з раньосабатинівської ливарної майстерні Малі Копані, яку В.І. Клочко датує 16 ст. до н.е. Пласкі сокири, аналогічні виробу з Зазим'я, походять зі скарбу Одайлі-Подарі у Румунії, який О.М. Лесков датував 16-15 ст. до н.е. [Leskov, 1981], спираючись на досить великий сильно вигнутий крюкастий серп «раньозрубного» типу, який є прототипом серпів кабаковського типу. Пласка сокира, що дуже близька сокирі з Зазим'я за формою та розмірами, була знайдена у похованні толосу 7 у Зафер Папоура, Кносс на острові Крит, датованому 15 ст. до н.е. [Müller-Karpe, 1980, tab. 199, B4]. Останній комплекс, на думку В.І. Клочка, особливо важливий тому, що він датується на основі історичної єгипетської хронології. Знахідки прототипів кардашинських кельтів у Середньому Подніпров'ї дозволяють визначити цей регіон як центр їх походження, а отже і як центр походження усієї кардашинської металургійної традиції, яка потребує окремого дослідження. Але,

знахідка форми на поселенні Зазим'є, досить близької до Головурівської майстерні, пояснює спорідненість цих двох металургійних традицій, що простежується у досить великій кількості спільних рис, формах виробів та технології [Клочко, 1998, с. 221-222].

До лобойківської металургійної традиції належить також втульчастий клевець із кованою згорнутою втулкою та довгим лезом, що трохи розширюється до кінця, який було знайдено біля с. Сувид (Рис. 76: 6) [Тереножкин, 1961, с. 147-148, рис. 97:12; Клочко, 2006, с. 196, рис. 90: 8].

На ранньо- та пізньокласичних етапах ТКК у Середньому Подніпров'ї (горизонти МП-III та IV; середній етап сосницької культури, підетапи 1 та 2) спостерігається активізація впливів киево-житомирської групи сосницької культури на пам'ятки території Київського лісостепу. З іншого боку, саме до періоду МП-III відносяться елітні поховання Малополовецького могильника, що містять бронзові прикраси, характерні для галицької та волинської груп ТКК Подністров'я та лісостепової Волині. Стратиграфічні та планіграфічні спостереження, щодо об'єктів з поселення в ур. Діброва біля с. Ходосівка (розкоп I), дають змогу відтворити мікрорегіональну колонку розвитку керамічного комплексу киево-житомирської групи [Лисенко, 2007; Лысенко, 2010].

До середнього етапу 1 сосницької культури можна віднести основний час існування поселення Зазим'я-Станки I. Поселення виявлене у 1963 р. Н.Б. Барбоном, який зафіксував на поверхні 10 плям від жител. При розчистці кількох об'єктів, були зафіксовані залишки вогнищ, що містили попіл, уламки кераміки, каміння та обпалені кістки тварин. Очевидно, вогнища фіксували місця наземних, злегка заглиблених у землю жител. У 1964 р. один з цих об'єктів був розкопаний С.С. Березанською. Це житло прямокутної форми,

мало розміри 2,8x4 м, а глибину 0,5-0,6 м. На дні котловану були виявлені залишки вогнища. У заповненні та в культурному шарі навколо нього знайдено велику кількість уламків посуду, пряслиця, крем'яні знаряддя, розтиральники, уламки зернотерок, колоті та обпалені кістки тварин. Посуд представлено тюльпаноподібними посудинами тшинецького типу з прокресленим орнаментом та більш приземкуватими опуклобокими горщиками, прикрашеними ямками або перлинами. Неподалік від житла виявлено скупчення крем'яних відщепів, нуклеуси та незавершені крем'яні знаряддя (майстерня з обробки кременю?). Крім уламків посуду на пам'ятці було знайдено два пряслиця – конічне та зрізано-конічне. Серед крем'яних виробів зустрінуто декілька скребків на відщепі і три крем'яні вістря стріл трикутної форми. Згадана вище ливарна форма з талькового сланцю була виявлена в 50 м від розкопаного житла [Барбон, Березанская, 1970; Березанская, 1972, с. 37-38; Березанська, 1974, с. 17, 65]. На відстані 0,6 км на південь від поселення, на високому підвищенні в ур. Саввичина, на городах часто знаходили кераміку доби бронзи та людські кістки. На думку С.С. Березанської, тут міг знаходитись могильник, що належав поселенню в ур. Станки [Березанская, 1972, с. 38-39].

Залишки житла середнього етапу 2 сосницької культури були виявлені у 1948 р. А.П. Савчуком на поселенні Хотянівка, розташованого на східному березі оз. Мормонського на відстані 2,5 км від села. Розміри житла – 4x5 м, глибина – близько 1 м від поверхні. На підлозі були зафіксовані залишки вогнища, шматки печини з відбитками прутів, перепалене каміння. У заповненні землянки знайдено велику кількість кісток тварин, фрагменти керамічного посуду. Основні форми представлені посудинами тюльпаноподіб-

ної форми та горщиками із «перлинами» під вінцями [Березанская, 1972, с. 28].

Під час роботи експедиції «Великий Київ» біля с. Воропаїв В. Дяденком були виявлені залишки тілопального могильника сосницької культури («східнотшинецької» за термінологією С.С. Березанської) у вигляді кількох скупчень кальцинованих кісток, які супроводжувалися уламками посуду [Березанская, 1972, с. 68, 198]. Залишки ще одного тілопального могильника були зафіксовані в ур. Піщане біля с. Хотянівка [Березанская, 1972, с. 68, 197]. Ці могильники, як і подібні до них кремаційні сосницькі могильники біля Білогородки, Таценок, Українки, Плитовища, розташовувалися на піщаній дюні серед річної заплави або схили надзаплавної піщаної тераси, близько до води. Кремації, ймовірно, проводились на стороні, а перепалені кістки були зібрані в урни та захоронені на незначній глибині. Крім того, частину посуду, вірогідно, було розбито під час кремації або тризни [Березанская, 1982, с. 51].

В Нижньому Подесенні (Рис. 130) кераміку раннього та середнього етапів сосницької культури знайдено на 43 пунктах (Рис. 122-124). 23 з них розташовані на правому березі Десни: *Воропаїв-Батич*, *Воропаїв (могильник)*, *Воропаїв I та II* (Рис. 74: 4), *Жукин-Олексин Верх*, *Жукин-Путілово*, *Жукин I* (Рис. 74: 6), *Нижня Дубечня-Богунове*, *Нижня Дубечня-Гусениця*, *Нижня Дубечня-Печі*, *Новосілки-Вовчиха*, *Новосілки-Криниця*, *Пирново I* (Рис. 74: 7-8), *Осещина-Скользьке* (Рис. 75: 1), *Осещина-Перевал*, *Суvid-Лінія* (Рис. 75: 4-5), *Суvid IV*, *Суvid* (Рис. 76: 7), *Хотянівка-Дальній Глядин*, *Хотянівка-Кут*, *Хотянівка-Мормонське*, *Хотянівка-Пастка*, *Хотянівка-Піщане*; ще 20 – на лівому: *Вигурівщина-Торби*, *Зазим'є I* (Рис. 80: 3, 6), *Зазим'є-Осинки* (Рис. 81: 4), *Зазим'є-Станки I* (Рис. 83: 7; 84; 85: 1-5), *Кошани* (Рис. 90: 2), *Крехаїв I* (Рис. 91:

3, 5), *Крехаїв II* (Рис. 92: 4, 5, 7, 13), *Літки II* (Рис. 93: 5), *Літки IV* (Рис. 93: 3-4), *Літки VI* (Рис. 94: 5, 8; 95: 1), *Літочки-Заповідник I* (Рис. 97: 1), *Літочки-Сади I* (Рис. 101: 3, 4, 6), *Парня VI* (Рис. 100: 10), *Погреби-Келійки* (Рис. 102: 8-9; 103: 5-6), *Погреби-Лан* (Рис. 110: 3-14; 111: 1), *Погреби-Лан, пункт 2* (Рис. 113: 3-10); *Рожівка III* (Рис. 115: 4-5); *Рожни VI* (Рис. 116: 6); *Рожни X* (Рис. 117: 10-12), *Рожни-Пристань* (Рис. 117: 1). В експозиції Остерського краєзнавчого музею представлений фрагмент посудини, орнаментованої прокресленим ромбом, який також може бути віднесений до сосницької культури (Рис. 118: 2).

Ознакою кераміки раннього етапу є багатозональна орнаментация у вигляді «колючого дроту», рядів круглих або овальних ямок, відбитків шнура та палички, які поєднуються із бороздчатим орнаментом (Рис. 122). На ранньокласичному етапі (середній етап 1) бороздчатий орнамент стає домінуючим (Рис. 123). Орнаментация посуду пізньокласичного етапу (середній етап 2) – переважно однострункова, у вигляді горизонтального ряду «перлин», глибоких ямок та наколів під вінцями або по шийці. Частина посуду взагалі не орнаментована (Рис. 124).

До сосницької культури ТКК можуть бути віднесені керамічні прясельця з поселень *Зазим'є-Станки I* (Рис. 87: 1-2), [Березанская, 1972, табл. X: 7; XI: 7] та *Погреби-Лан* (Рис. 112: 2) [Канівець, 1952/15а, с. 29, табл. V: 6], крем'яний серп з експозиції Остерського краєзнавчого музею (Рис. 119: 9), крем'яні наконечники стріл з поселення *Зазим'є-Станки I* (Рис. 86: 1) [Березанская, 1972, рис. 33: 11] та експозиції Остерського краєзнавчого музею (Рис. 119: 8), бронзові проколки та стрижень шпильки (?) з *Вигурівщини* (Рис. 108: 17) [Березанская, 1972, рис. 28: 11-14], уламок бронзового браслета (?) з поселення *Кошани* (Рис. 90: 5).

Період деградації та розпаду ТКК в Київському Поліссі та Нижньому Подесенні представлений пам'ятками пізньої сосницької культури лебедівського типу (1200-1000/900 BC). Для чіткішого розуміння культурно-історичних процесів кінця доби пізньої бронзи, потрібно детальніше розглянути даний період.

На території, зайнятій за доби пізньої бронзи ТКК, пізніше формується ряд відосіблених культурних масивів періоду фінальної бронзи та раннього залізного віку. Найбільш значимими серед них є лужицька, висоцька, чорноліська та милоградська культури.

Згідно радіовуглецевого датування, формування ранньолужицького керамічного комплексу на Куявах у Польщі почалось ще в 1500–1400 BC [Czebreszuk, Ignaczak, Los, 1997, с. 49–54, рис. 46; Ignaczak, Makarowicz, 1998, рис. 3; Ignaczak, 2002: рис. 62]. Перехід від пізньої тшинецької культури до ранньолужицької у Малопольщі та у межиріччі Вісли та Сяну був досліджений Я. Гурським. На підставі перехідних комплексів, вчений прийшов до висновку, що вони підсумовують останній етап існування тшинецької культури та одночасно постають початком для зародження лужицької культури. Важливим є висновок про те, що «комплекси зі змішаними рисами, свідчать про еволюційний процес заміни однієї культури іншою, в рамках однієї спільності» [Górski, 1998, с. 361–378].

У Верхньому Подністров'ї та Західній Волині на зміну галицькій (комарівській) та волинській групам комарівської культури ТКК приходять висоцька культура [Бандрівський, Крушельницька, 1998, мал. 1]. Ранній період цієї культури віднесений до НаА та датований 1200–1000 BC. Для попереднього періоду (1400–1200 BC) М.С. Бандрівський виділяє «перехідний горизонт (пізньокомарівські ноанізовані комплекси)» [Бандрівський, 2002: рис. 44].

Керамічний комплекс висоцької культури знаходить близькі паралелі як у лужицькій, так і в білогрудівській культурах. Керамічні традиції ТКК найбільш відчутні на ранньому етапі висоцької культури, що відображає поступовий перехід від комарівської культури до власне висоцької.

Порівнюючи за рядом ознак висоцьку культуру із білогрудівською, М.С. Бандрівський доходить висновку про існування у Правобережному лісостепу висоцько-білогрудівської культурно-історичної спільності [Бандрівський, 2005, с. 241–252]. Білогрудівська культура формується в басейні Південного Бугу (Гордіївка, горизонт III; Печера) на основі подільської групи комарівської культури ТКК (Бар; Гордіївка, горизонти I та II; Чеботарка) та в період НаА, охоплює Західну та Східну Подолію, Східну Волинь та лісостепове Середнє Подніпров'я. Генетичний зв'язок білогрудівської культури із комарівською неодноразово підкреслювався дослідниками [Тереножкин, 1961, с. 237; Березанская, 1956, с. 51; Березанская, 1964, с. 72; Березанская, 19856, с. 512; Лысенко, 2002а, с. 128–130; Лысенко, 2002б, с. 92–93]. З іншого боку, кухонний посуд білогрудівського та чорноліського горизонтів майже ідентичний, як на Середньому Дністрі (Непоротове [Крушельницька, 1998, с. 147–168]), так і на Середньому Дніпрі (Суботів [Тереножкин, 1961, с. 47–82]); хронологічні відмінності накопичуються за рахунок столового посуду, металевих виробів та ін. Таким чином, на наш погляд, «білогрудівська культура» має подвійний характер. З одного боку – це фінальний горизонт ТКК, що відображає його розпад у Правобережному лісостепу, з іншого – ранній горизонт чорноліської культури.

Аналогічну подвійність спостерігаємо також і в зоні мішаних лісів. У Київському та Чернігівському Поліссі С.С. Березанська виділяє лебедівську культуру,

відносячи її до єдиної культурно-етнічної області з пам'ятками Житомирського Полісся (Грем'яче, Народичі) [Березанская, 1976; 1985a]. І.І. Артеменко відніс лебедівську культуру до пізнього етапу сосницької культури [Артеменко, 1987б, с. 106-113], тобто безпосередньо до ТКК. З іншого боку, О.М. Мельниківська пов'язує з пам'ятками типу Народичі та Грем'яче формування милоградської культури [Мельниковская, 1967, с. 165-166], а Л.І. Крушельницька лебедівську культуру (за С.С. Березанською) взагалі вважає «лебедівським етапом милоградської культури» [Крушельницька, 1985, с. 29]. В останні десятиріччя значний матеріал, що можливо зіставити з пізньососницькими пам'ятками України, накопичений білоруськими археологами (Прибар-І, Заспа-2, Азярне-1). Ці знахідки дали змогу М.М. Кривальцевичу висловити припущення, що ранній етап милоградської культури має більш ранню дату, ніж VII ст. до н.е. Вчений не виключає також, що милоградська культура могла виникнути в догородищенський період, тобто пізній період епохи бронзи. В такому разі, велику вагу в її генезі мали б відіграти східнотшинецькі (тшинецько-сосницькі) старожитності [Кривальцевіч, 1998, с. 35].

У Нижньому Подесенні (Рис. 131) кераміку пізнього етапу сосницької культури знайдено на 39 пунктах (Рис. 125; 126). З них 15 розташовані на правому березі Десни: *Боденьки-Піски I*, *Боденьки-Піски II*, *Боденьки-Буденський міст*, *Боденьки-Буда*, *Жукин-Дубовиця*, *Жукин-Путілово*, *Нижня Дубечня-Погон*, *Нижня Дубечня-Третьак*, *Нижня Дубечня I* (Рис. 74: 10), *Новосілки-Вовчиха*, *Новосілки-Криниця*, *Новосілки-Майдан*, *Новосілки-Окрема Дюна*, *Осещина-Горби у кладовища*, *Хотянівка-Мормонське*; ще 24 – на лівому: *Вигурівщина-Матющини Горби*; *Зазим'є-Осинки I* (Рис. 81: 6; 83: 8; 85: 7), *Зазим'є-Осинки III*, *Крехаїв I* (Рис. 91: 6),

Літки I (Рис. 93: 6), *Літки VI* (Рис. 94: 6-7), *Літочки-Заповідник I* (Рис. 97: 2-7), *Остер-Красна Гірка* (Рис. 114: 1), *Парня III* (Рис. 99: 7), *Парня IV* (Рис. 100: 1, 3), *Парня V* (Рис. 100: 8-9), *Погреби-Грушки*, *Погреби-Келійки* (Рис. 102: 10-14; 103: 1-2, 7-8; 104: 1, 4-10; 105-107), *Погреби-Лан* (Рис. 111: 3-7, 13) *Погреби-Підбір'я*, *Поліське-Савкин Куток* (Рис. 114: 4); *Рожівка III* (Рис. 115: 2, 6); *Рожни II* (Рис. 117: 6); *Рожни V, VIII, XI* (Рис. 116: 4-5, 7-12, 16); *Рожни X* (Рис. 117: 8, 9, 13), *Соболівка I* (Рис. 97: 8).

Тюльпаноподібні посудини та горщики власне лебедівського типу найчастіше прикрашені по шийці горизонтальним рядом «перлин» або глибоких ямок, які утворюють «перлини» зсередини горловини. Зустрічаються також нарізи та вдавлення по зрізу вінець та ряди насічок або вдавлень по плічкам. На більшості пізньососницьких пам'яток в Київському Поліссі, зазвичай зустрічається значна кількість кераміки білогрудівського типу, що потрапляє сюди з територій Правобережного лісостепу в зв'язку з посиленням аридизації клімату. Характерною ознакою цієї керамічної традиції є тюльпаноподібні посудини із плавно відігнутими вінцями, неорнаментовані або прикрашені рядом наскрізних проколів, а також з гладким або розчленованим валиком по плічках.

Найбільш дослідженою пам'яткою пізньої сосницької (лебедівської) культури у Нижньому Подесенні є могильник, розташований за 2 км на південний схід від с. Погреби, в ур. Келійки, на ділянці надзапальної тераси р. Десна. Пам'ятку було відкрито І.М. Самойловським та А.П. Савчуком у 1947-1948 рр. під час роботи експедиції «Великий Київ». Вздовж 100 м у видувах були виявлені кальциновані кістки, дрібні фрагменти кераміки, поодинокі вироби з кременю та бронзи. У 1952 р. В.І. Канівцем та В.Д. Рибаловою

тут було проведено розкопки. На площі могильника було закладено 4 розкопи (I, IB, II та «Верхній»). Розкоп I мав площу близько 60 м². Знахідки у вигляді дрібних кальцинованих кісток та фрагментів кераміки були рівномірно розсіяні на глибині 0,2-0,4 м від поверхні. Найбільша концентрація знахідок спостерігалась в північно-західній частині розкопу. Розкоп IB був розташований на південний схід від попереднього. Відкрита площа складала 95 м². Характер культурного шару та знахідок такий самий, як і в розкопі I. Розкоп II знаходився на схід від розкопу IB, на краю великого видува, його площа складала близько 100 м². Характер знахідок такий самий, як в розкопах I та IB. Розкоп «Верхній» розташовувався за 25 м на північний захід від розкопу II. Його площа – 196 м². Дрібні кальциновані кістки та інші знахідки залягали, як і в попередніх розкопах, на глибині 0,2-0,4 м в ясно-сірому піску.

На площі розкопу чітко простежувались три скупчення кісток, що маркували собою місця поховань. Витягнуті ланцюжком з півночі на південь, з інтервалом в 4-6 м, скупчення мали круглу або овальну форму діаметром 2-3 м. Біля двох поховань (№1 та 2) на південь та південний захід від них було виявлено ями правильної круглої в плані форми, діаметром біля 1 м, глибиною 0,6-0,8 м. В кожному з трьох скупчень було знайдено більше 100 кальцинованих кісток та близько 40 фрагментів кераміки. В похованні №2 знайдено зламаний бронзовий предмет, швидше за все ніж (Рис. 108: 5), у вигляді пластини з гострими краями та коротким черешком довжиною 3,8 см, шириною 1,1 см. В похованні №3 на глибині 0,35 м знайдено розвал посудини з опуклим тубом, що лежала на боці (Рис. 107). Посудина має різко відігнуті вінця та маленьке нестійке денце; під вінцем – орнамент з круглих ямок. Поверхня посудини добре

загладжена, колір жовтуватий, в глині домішка жорстви.

На площі могильника зібрано велику кількість кераміки, здебільшого аналогічної посудині з поховання №3 (Рис. 102-106, 125). Зустрічаються посудини, орнаментовані не одним, а двома поясками наколів, перлинами, гребінчатим штампом. Знайдені фрагменти тонкостінної напівсферичної мисочки діаметром 9 см та уламки верхньої частини чаші з відігнутими вінцями (Рис. 106: 5).

З культурного шару походить досить велика кількість виробів з бронзи, переважно прикрас. Серед них: шпилька з кільцеподібною голівкою (Рис. 108: 9); 10 фрагментів спіралеподібних прикрас в три, два та півтора оберти діаметром від 1,2 до 0,8 см (Рис. 108: 1-3); кільце з кінцями, що заходять одне за одне (Рис. 108: 4); три кільця з не зведеними кінцями з круглого в перетині дроту та одне такої ж форми з пласкої стрічки (Рис. 108: 6), бронзові гудзики (Рис. 108: 7-8). Серед крем'яних виробів, які можуть бути віднесені до часу існування могильника – 5 черешкових наконечників стріл листовидної та трикутної форми (Рис. 102: 2-6). Знайдено також кілька скребків, частина ножеподібної пластинки з двосторонньою обробкою. Деякі з крем'яних виробів, зокрема серцеподібне вістря стріли, відносяться до більш раннього часу [Канівець, 1952/15а, с. 1-20; Березанская, 1976, с. 196-199].

Залишки могильника, аналогічного могильнику в ур. Келійки було відкрито також у 1952 р. В.І. Канівцем та В.М. Даниленком на північно-східній околиці с. Погреби в ур. Підбір'я. Культурний шар могильника на час досліджень був практично повністю зруйнований. Зафіксовані окремі скупчення кальцинованих кісток та кераміки. Наскільки можна судити із фрагментів, тут представлена лише одна керамічна форма – округлободі горщики із відігнутими вінцями та невеликим ден-

цем, прикрашені ямковим орнаментом [Канівець, 1952/15а, с. 23-26].

Бронзові вироби були знайдені і на інших пам'ятках біля с. Погреби. Так, опублікована С.С. Березанською «шпилька із петельчастою голівкою з ур. Келійки» [Березанская, 1976, с. 197, рис. 7:25], насправді є чотирикутним у перетині шилом, що походить з ур. Лан (Рис. 108: 14). З цієї ж пам'ятки походить уламок шпильки із кільцеподібною голівкою з відламаними голівкою та кінцем стрижня (Рис. 108: 13) [Канівець, 1952/15а, таб. V:2; Лысенко Св., 2010, с. 53, рис. 2:8-9].

У 1950 р. бронзові вироби були знайдені В.М. Даниленком неподалік від с. Вигурівщина. Серед знахідок – дрібні вироби з бронзового дроту та пласка бронзова бляха з невеличким вушком, подібна до гребінківської [Даниленко, 1950/1г, с. 35].

У 1979 р. Д.Я. Телегіним в ур. Лан (пункт 2) біля с. Погреби був знайдений бронзовий браслет «лужицького типу», виготовлений з широкої стрічки, звитої у неповні два оберти та орнаментований гравіюванням (Рис. 108: 16) [Телегин, Круц, Нужный, 1979/18, рис. 41:1]. Браслети такого типу є характерними для білогрудівського горизонту у Середньому Подніпров'ї (Бабичі, Вітачів, Козинці, Мар'янівка, Погреби, депаспортизований виріб з Житомирщини) [Лысенко, Лысенко Св., 2011, с. 350, рис. 47-48].

В експозиції Остерського краєзнавчого музею зберігається посохоподібна шпилька (Рис. 108: 18), голівка якої подібна до шпильки із могильника у Народичах [Березанская, 1972, табл. XXII: 15]. Поряд також експонується уламок вістря списа (?) (Рис. 108: 10), який орієнтовно може бути віднесений до заключного періоду доби пізньої бронзи.

Білогрудівські традиції на Київщині у 10-9 ст. до н. е. (горизонт МП-VI – *доба фінальної бронзи*, перехідний період від доби бронзи до раннього залізного віку)

продовжують пам'ятки чорноліського типу, що синхронізуються із розвинутою чорноліською культурою Черкащини горизонту Суботів-II (верхній горизонт Суботівського городища). Однак, на відміну від чорноліської культури півдня Середнього Придніпров'я, на Київщині практично не відчутні впливи карпато-дунайського гальштату, а продовжує домінувати місцевий (епітшинецький) компонент. На Поліссі в цей час, на наш погляд, відбувається трансформація пізньососницьких (лебедівсько-бобринських) комплексів у милоградську культуру.

Власне *ранній залізний вік* розпочинається на Київщині у 8 ст. до н. е. із появою у лісостепу прото- та ранньоскіфських пам'яток, а у Поліссі та в долині Дніпра – підгірцівської групи милоградської культури. Культурно-історичні процеси у ранньоскіфський час були досить складні і ще недостатньо вивчені. Так, за археологічними знахідками, зокрема за керамікою, можна констатувати проникнення лісостепоного скіфоїдного населення вздовж долини Дніпра вглиб Київського Полісся. І навпаки, на Малополовецькому археологічному комплексі, розташованому серед лісостепових ландшафтів далеко від Дніпра, за всі роки досліджень не знайдено жодного фрагмента скіфської кераміки (за винятком Могили Лядвіга). У ранньоскіфський час тут з'являються характерні для підгірцівського населення кераміка, прикраси, вістря стріл, а також поховальний обряд у вигляді кремацій. Непрості стосунки різних груп населення відображає залізне вістря стріли підгірцівського типу, знайдене всередині черепа одного з померлих, похованого на Малополовецькому могильнику за лісостеповими традиціями [Лысенко, 2004].

Серед археологічних пам'яток раннього залізного віку на Київщині вирізняються курганні поховання кінця 7 – початку 6 ст. до н. е. з виразними рисами

скіфського поховального обряду та інвентарем так званого келермеського, або старшожурівського типу. Переважно це поховання воїнів-вершників, але трапляються також поховання лише з посудом і прикрасами, мабуть жіночі. Частина курганів тяжіє до Дніпра (кургани біля сіл Трипілля, Красне-Перше, Балико-Щучинка та ін.), а більшість входила до складу двох курганних полів, які були розташовані на південь від Києва (Великокняже поле) та поблизу Фастова (Перепетове поле) [Бессонова, 2001, с. 67].

Окремим напрямком досліджень постає зв'язок між курганними могильниками і поселеннями. Городища – Хотівське, Велике і Мале Ходосівські, Веприк-Млинок датуються тепер 6-5 ст. до н.е., тобто часом, коли «дружинні» кургани скіфського типу в цьому регіоні зникають. Відомі лише неукріплені селища 7-6 ст. до н.е. Значний інтерес становить городище Веприк. Скіфська система кругових оборонних споруд поєднується тут із розташуванням у низинній місцевості, подібно до поселень милоградської культури. В кераміці форми, притаманні культурам скіфського типу, існують також поряд із милоградськими. Дослідження цього городища має велике значення для характеристики синкретичної культури населення прикордонної смуги між Лісостепом і Поліссям [Бессонова, 2001, с. 68]. Подібну синкретику милоградсько-підгірцевської та скіфоїдної культур спостерігаємо і в Нижньому Подесенні.

Пам'ятки підгірцевського типу у Середньому Подніпров'ї були виділені В.М. Даниленком за матеріалами досліджень 1950 р. [Даниленко, 19566]. Близькі у культурному відношенні пам'ятки були досліджені у 1951-1953 рр. на території Білорусії П.М. Третьяковим, Ю.В. Кухаренком, О.М. Мельниківською та виділені у милоградську культуру [Мельниковская, 1967, с. 7]. Не зважаючи на більш ніж

60-річний період досліджень, пам'ятки милоградської культури на Київщині залишаються слабо вивченим явищем.

До зводу пам'яток раннього залізного віку Київського Подніпров'я, складеного Є.В. Максимовим та Є.О. Петровською, потрапило 26 пам'яток (16 – «підгірцевської» і 10 – «милоградської» культур). Всі вони, за винятком епонімних пам'яток біля с. Підгірці, розташовані на північ від Києва [Максимов, Петровская, 2008, с. 55-65, рис. 34]. Сім з них знаходяться у Нижньому Подесенні. Це 3 селища поблизу с. Хотянівка, селища поблизу сіл Нижча Дубечня, Погреби, Осещина, поховання за обрядом тілопокладення в ур. Лан біля с. Погреби [Максимов, Петровская, 2008, с. 60-62]. За останню чверть сторіччя близько півтора десятка пам'яток підгірцевської групи милоградської культури було зафіксовано на південь, південний-захід та захід від Києва у басейнах річок Віта, Стugna, Ірпінь та Рось [Лысенко, 2010a].

Сьогоднішній стан вивчення милоградських пам'яток України та Білорусії дає можливість ставити питання про виділення милоградського культурного кола періоду фінальної бронзи та раннього залізного віку на території Київського, Чернігівського, Житомирського, Білоруського Полісся та у північній частині Правобережного лісостепу.

Однією з ознак розвиненої милоградської культури є так звані болотні городища. У Нижньому Подесенні до милоградської культури за топографією може бути віднесене городище, розташоване на мису серед заболоченої низини біля с. Літочки, відоме як «Городище Крехаївське».

Поховання милоградської культури у Нижньому Подесенні виявлені на пунктах *Хотянівка-Пристань I* та *Погреби-Лан*. Біля сіл *Беремицьке* та *Євминка* зафіксовані курганні групи, попередньо датовані скіфським часом.

В Нижньому Подесенні (Рис. 132) кераміку скіфського часу знайдено на 66 пунктах (Рис. 127). З них 17 розташовані на правому березі Десни: *Боденьки II*, *Боденьки IV*, *Жукин-Дубовиця*, *Жукин-Олексин Верх*, *Нижня Дубечня-Печі*, *Новосілки-Луковиця I*, *Новосілки-Старе Селище*, *Осещина-Обирки*, *Сувид I*, *Сувид II*, *Сувид III*, *Сувид-Лінія* (Рис. 75: 6-8), *Сувид* (Рис. 76: 4), *Хотянівка-Дальній Глядин*, *Хотянівка-Кут*, *Хотянівка-Пристань I*, *Хотянівка-Пристань II*; ще 49 – на лівому: *Беремицьке IV*, *Євминка* (Рис. 77: 5-6), *Євминка-Гнилуша*, *Євминка-Село*, *Зазим'є-МТФ* (Рис. 79: 1), *Зазим'є I* (Рис. 80: 4-5), *Зазим'є-Осинки* (Рис. 81: 5), *Крехаїв I* (Рис. 91: 8), *Крехаїв II* (Рис. 92: 10-12), *Крехаїв IV*, *Крехаїв-Булавка*, *Крехаїв-Чернече*, *Літки I-III*, *Літки V-VI* (Рис. 94: 9), *Літочки-Сади I, II*, *Літочки I*, *Літочки-Заповідник I*, *Остер-Красна Гірка*, *Остер-Цегельня I*, *Парня I-III, V* (Рис. 100: 7), *Погреби-Келійки*, *Погреби-Лан* (Рис. 111: 8-10; 112: 4; 113: 11-12), *Поліське-Вовча Гора*, *Поліське-Савкин Куток* (Рис. 114: 7), *Поліське IV*, *Рожни I-IX* (Рис. 116: 13-15), *Рожни X-XI*, *Рожни-Пристань* (Рис. 117: 2, 4), *Соболівка I* (Рис. 97: 9), *Соболівка II-IV*, *Троєщина I, II*. В експозиції Остерського краєзнавчого музею виставлено декілька фрагментів горщиків милоградського типу (Рис. 118: 4-5).

Горщики милоградського типу, продовжуючи традиції пізньої сосницької (лебедівської) культури, частіш за все прикрашені по шийці, нижній частині вінець або верхній частині плічок горизонтальним рядом «перлин» або глибоких ямок, які утворюють «перлини» зсередини горловини. Із впливами лісостепової скіфоїдної культури може бути пов'язане поширення посуду, орнаментованого за щипами або пальцевими вдавленнями по краю вінець; валиками під вінцями або по корпусу, розчленованими за щипами або пальцевими вдавленнями. Іноді обидві

орнаментальні традиції (валики із щипами та ямки або «перлини») поєднуються на одній посудині.

Контакти Нижнього Подесення із Лісостепом простежуються не лише за керамікою, але й за знахідками металевих виробів. У 1979 р. Д.Я. Телегіним в ур. Лан (пункт 2) біля с. Погреби було знайдено довгу бронзову шпильку (Рис. 108: 15) [Телегін, Круц, Нужный, 1979/18, рис. 41:2]. Шпилька має плоску голівку, дугоподібно вигнуту шийку та округлий в перетині стрижень. Верхня частина стрижня орнаментована скісно-гравійованою сіткою, заключеною між кільцевими нарізками. Шпилька належить до варіанту 8 типу 3 за В.Г. Петренко [Петренко, 1978, с. 12, табл. 3:2-5]. Уламки ще однієї шпильки із маленькою грибоподібною голівкою та двома групами спіральних нарізок у верхній частині стрижня і розширенням між ними (тип 11, варіант 1 за В.Г. Петренко) представлені в експозиції Остерського краєзнавчого музею (Рис. 108: 19). Датуються такі шпильки VI ст. до н.е. [Петренко, 1978, с. 14, табл. 8]. В Остерському музеї експонуються також два наконечника стріл скіфського часу – дволопасний з шипом та тригранний (Рис. 108: 11-12). Бронзовий наконечник стріли V ст. до н.е. знайдений біля с. Хотянівка, на схід від оз. Дальній Глядин [Максимов, Петровская, 2008, с. 61].

Бронзові вироби раннього залізного віку були знайдені також біля с. Кошани на р. Остер (Рис. 90: 3, 4, 6, 7). Серед них уламок шпильки із петельчастою голівкою та верхньою частиною стрижня, розклепанною у довгу платівку; уламок нижньої частини стрижня шпильки (?); кільцепідвіска із незамкненими кінцями, один з яких загострений; розігнутий браслет (?) із незамкненими кінцями, виготовлений з круглого в перетині дроту.

На чотирьох пам'ятках раннього залізного віку знайдені керамічні прясель-

ця: *Погреби-Лани* (Рис. 112: 3), *Рожни VI* (Рис. 116: 2), *Рожни VII* (Рис. 116: 1), *Рожни-Пристань* (Рис. 117: 3). Скіфським часом можуть буди датовані точильні бруски із просвердленими отворами, що походять з поселення *Євминка* (Рис. 77: 7-8).

Крім згаданих вище знахідок, практично на всіх пам'ятках Нижнього Подесення зібрані невиразні фрагменти вінець, стінок, денць посудин, культурно-хронологічну належність яких неможливо визначити однозначно і які датуються у широких межах кінцем доби пізньої бронзи – раннім залізним віком. Зазначеним широким періодом можна також датувати мініатюрні посудини, що походять з поселень *Сувид* (Рис. 76: 5) та *Парня I* (Рис. 99: 4).

На багатьох поселеннях Нижнього Подесення знайдені невиразні знаряддя

праці з каменю – розтиральники, відбійники, абразиви (Рис. 76: 5; 86: 8; 93: 8; 95: 5; 112: 5, 7, 8; 115: 9; 117: 7). Враховуючи той факт, що більшість пам'яток мікрорегіону є багат шаровими, а зазначені знаряддя походять не з закритих комплексів, їх неможливо однозначно віднести до певної археологічної культури. Датувати ці вироби можна в широких межах добою бронзи – раннім залізним віком (кінець 4 – 1 тис. до н.е.).

Отримані дані дають можливість простежити тенденцію до зростання щільності заселення мікрорегіону від початку доби бронзи до початку раннього залізного віку. Слід відзначити також збільшення кількості пам'яток на ранньому та середньому етапах сосницької культури тшинецького культурного кола, що співпадає із кліматичним оптимумом суббореалу.

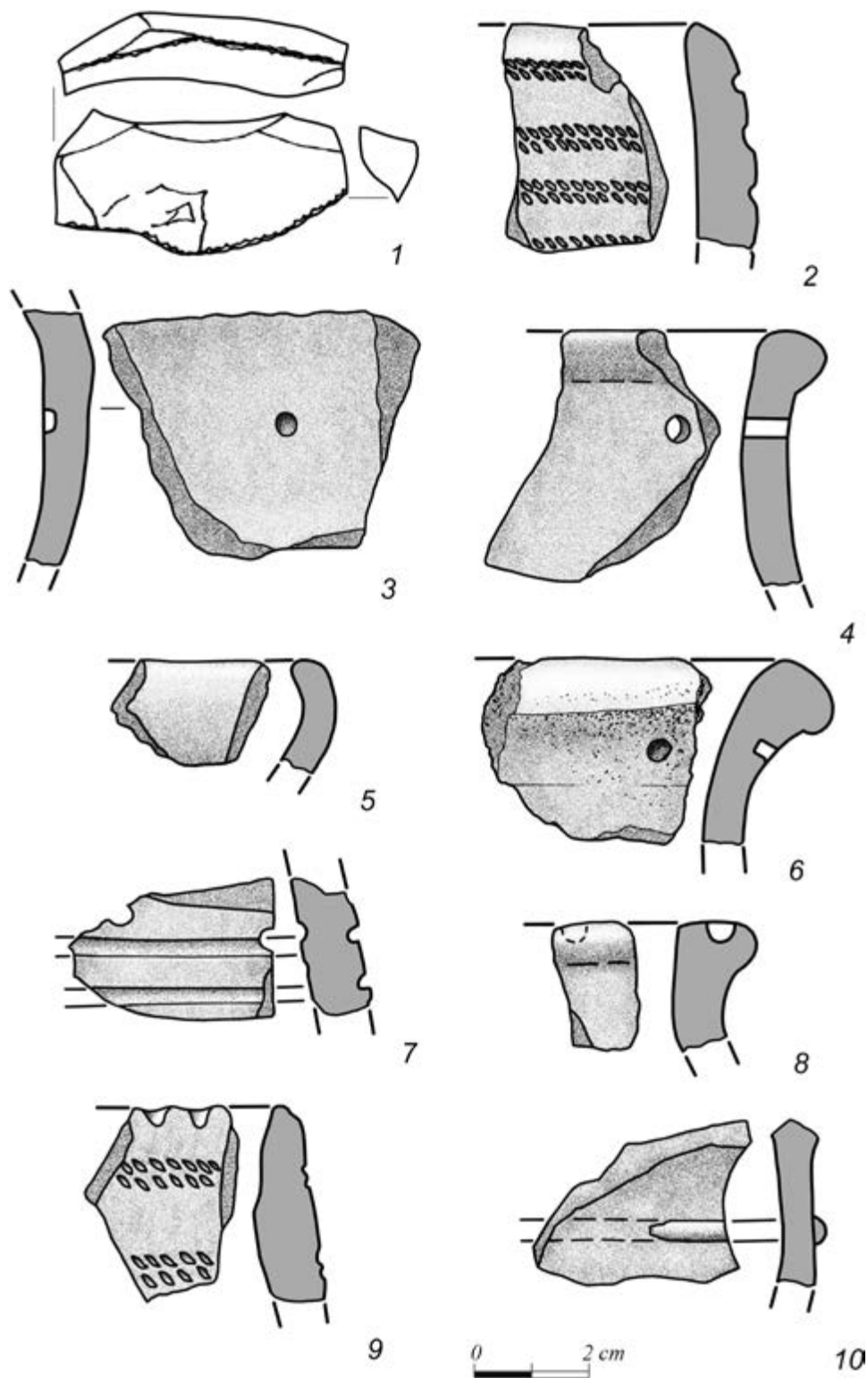

Рис. 74. Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку з пунктів Правобережжя: 1-2 – Десна II; 3 – Боденьки II; 4-5 – Воропаїв I, II; 6 – Жукин I; 7-8 – Пирново I; 9 – Новосілки I; 10 – Ниж. Дубечня I.

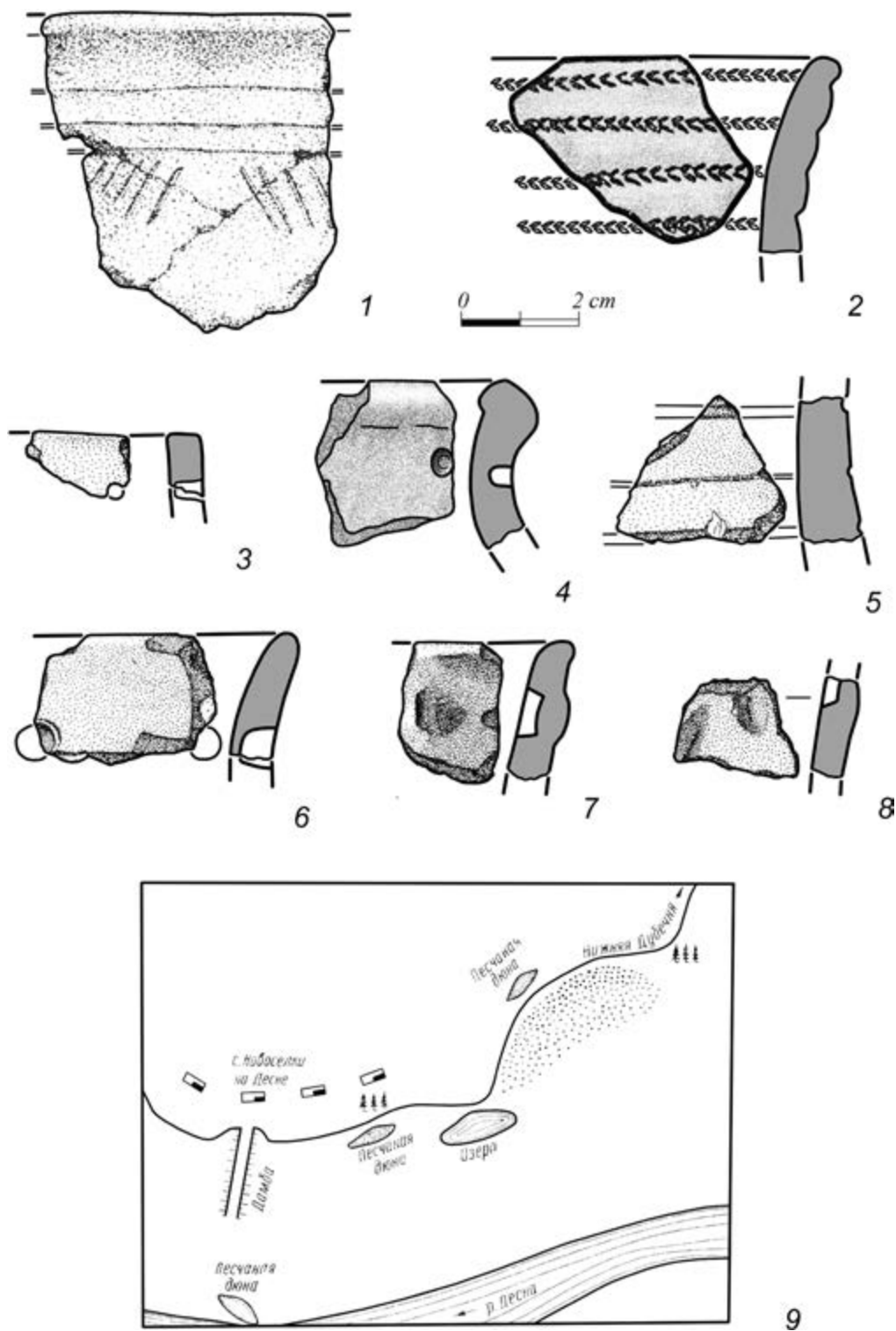

Рис. 75. Кераміка доби бронзи та раннього залізного віку з пунктів Правобережжя (1-8): 1-2 – Осещина (1 – за: Березанская, 1972; 2 – за: Бондарь, 1974); 3 – Сувид IV; 4-8 – Сувид-Лінія. Схематичний план розташування поселень у с. Новосілки (9 - за: Березанская, 1972).

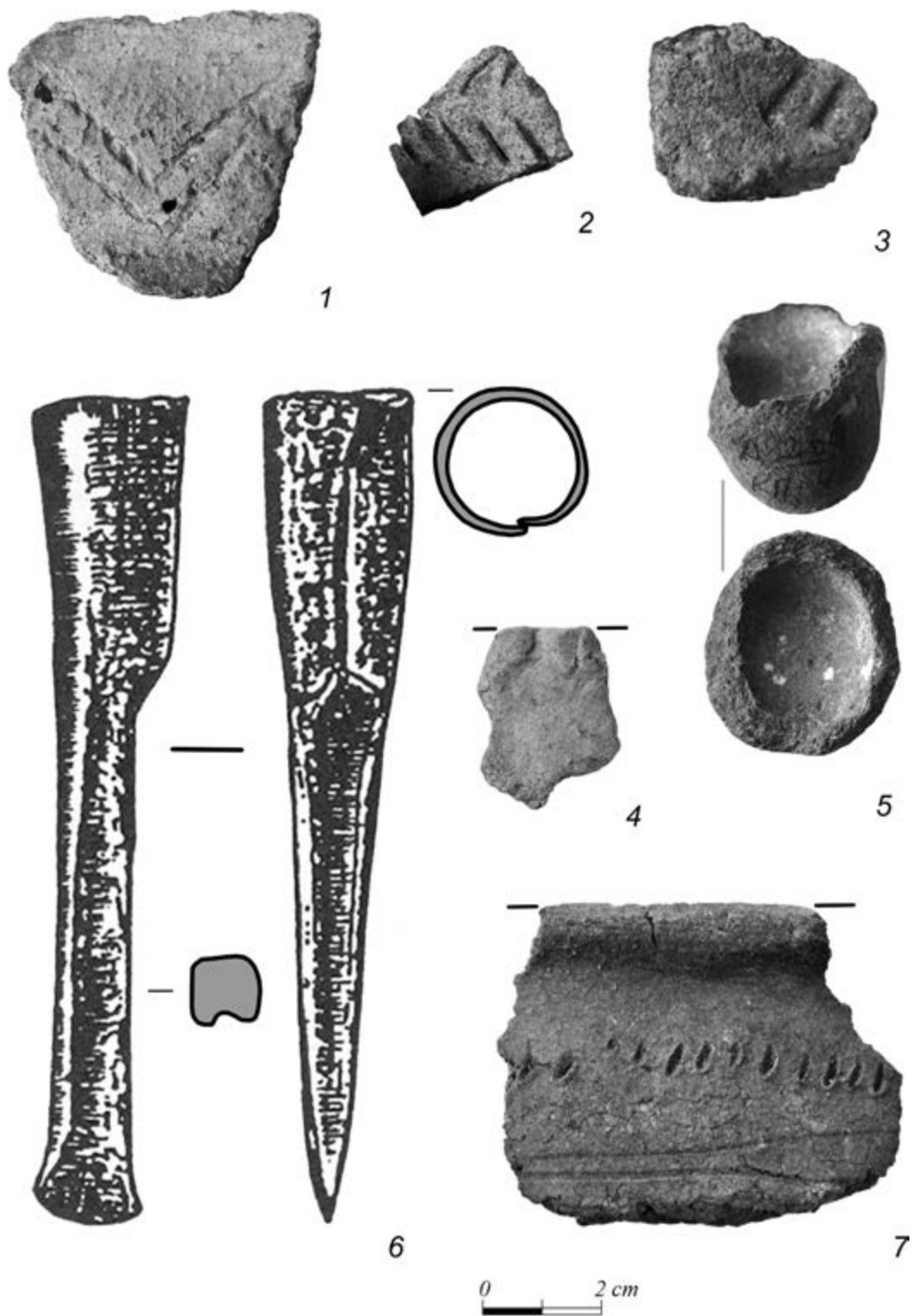

Рис. 76. 1-5, 7 – кераміка доби бронзи та раннього залізного віку, знайдена біля с. Сувид (Остерський краєзнавчий музей); 6 – бронзовий келець (за: Клочко, 2006).

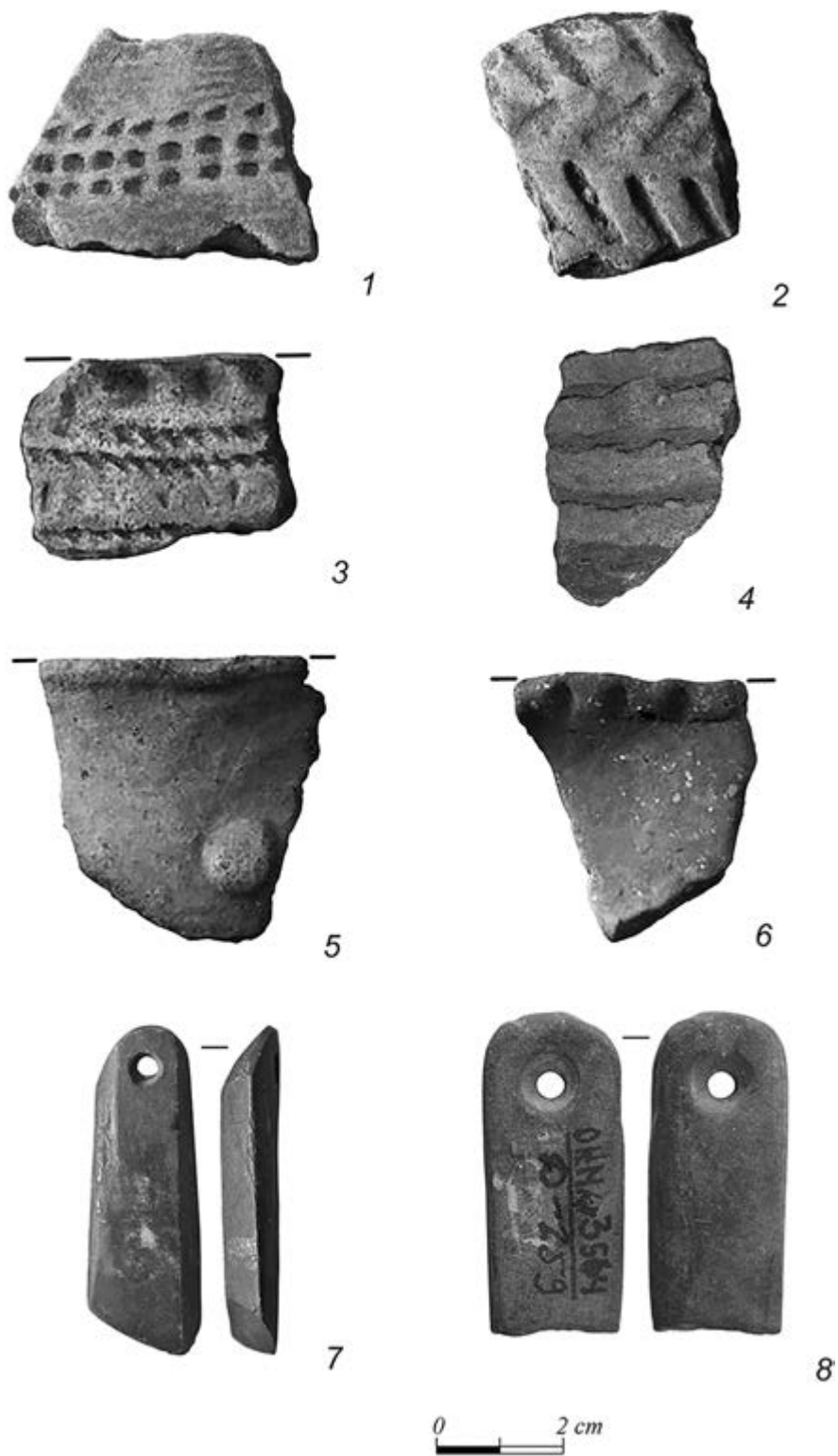

Рис. 77. Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку з поселення Євмінка (1-3, 5-8 – Остерський краєзнавчий музей; 4 – НМІУ).

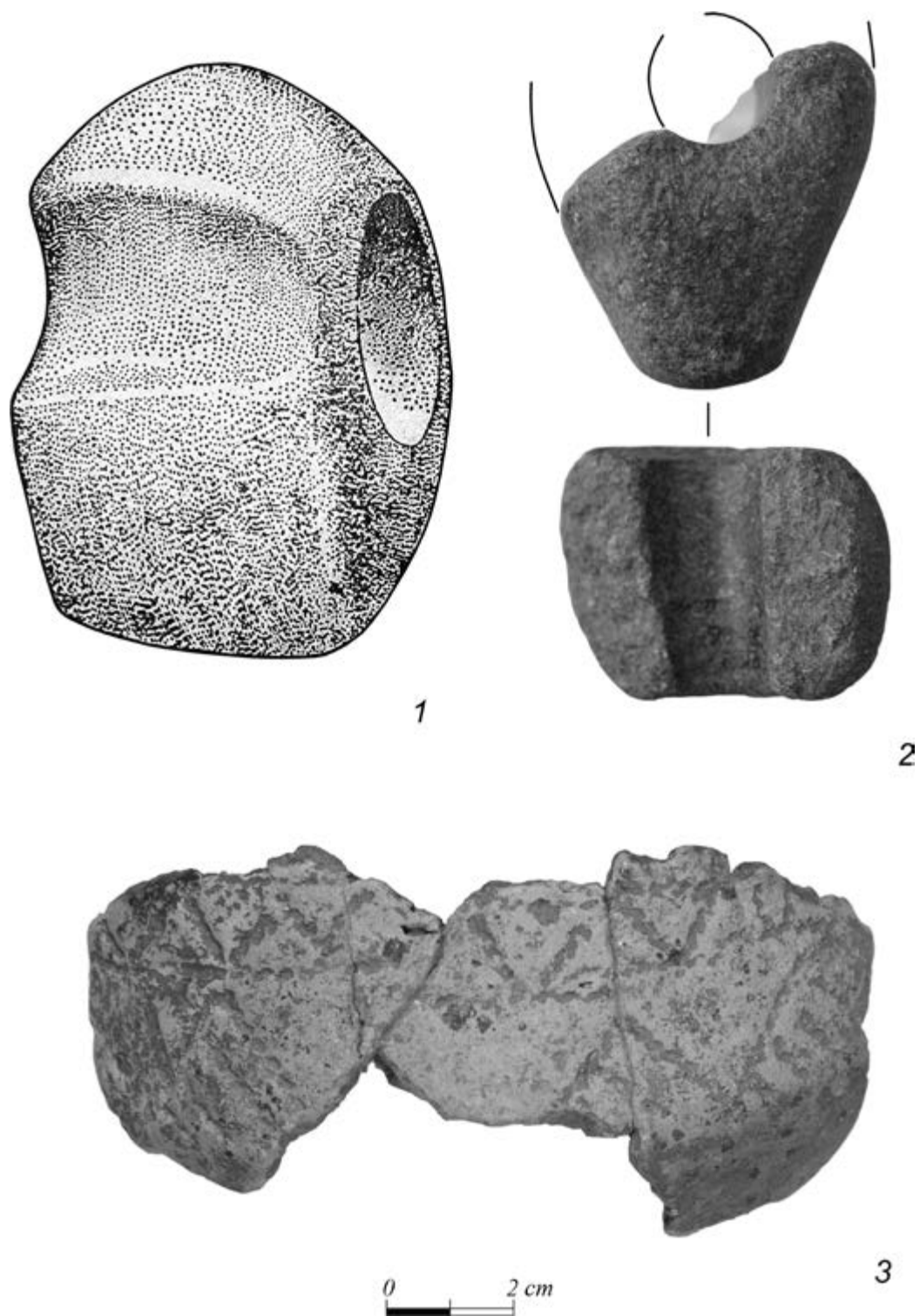

Рис. 78. Сокири та кераміка середньодніпровської культури з поселення Євмінка (1 – за: Березанская, 1986; 2 – Остерський краєзнавчий музей; 3 – НМІУ).

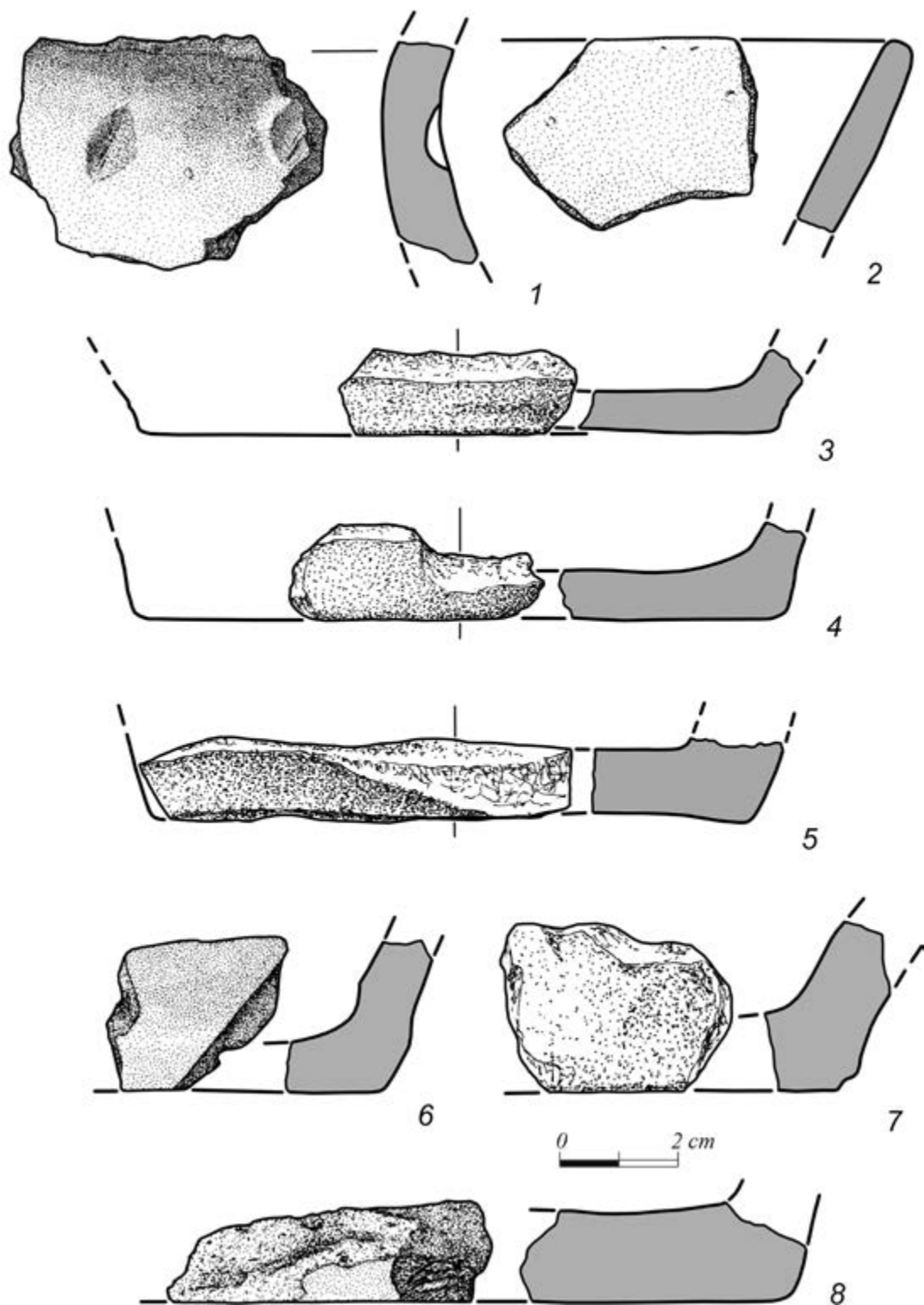

Рис. 79. Кераміка доби бронзи та раннього залізного віку з пунктів біля с. Зазим'є:
 1 – Зазим'є-МТФ; 2-8 – Зазим'є I (2-8 – трипільська культура етапу С II).

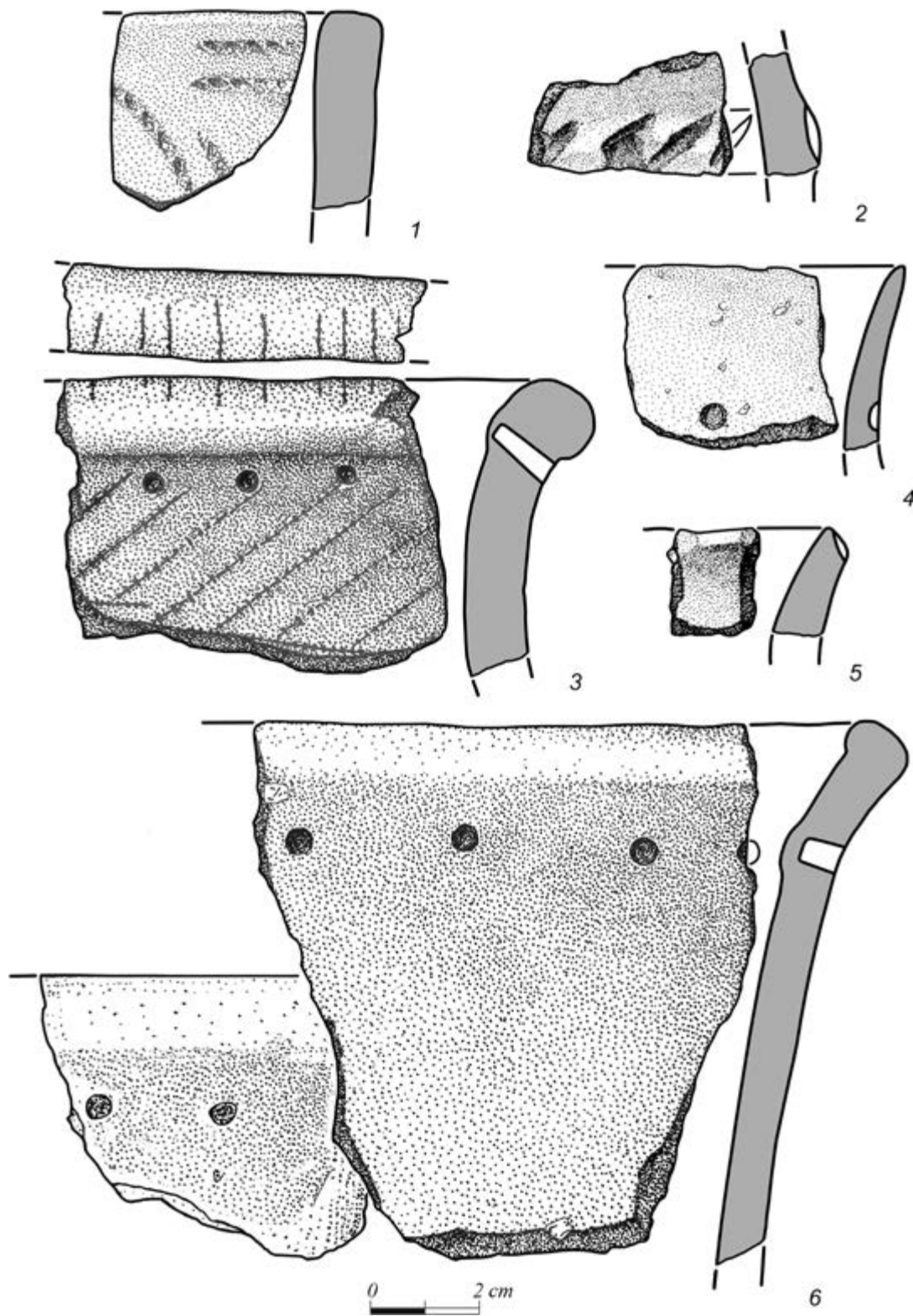

Рис. 80. Кераміка доби бронзи та раннього залізного віку з поселення Зазим'є I.

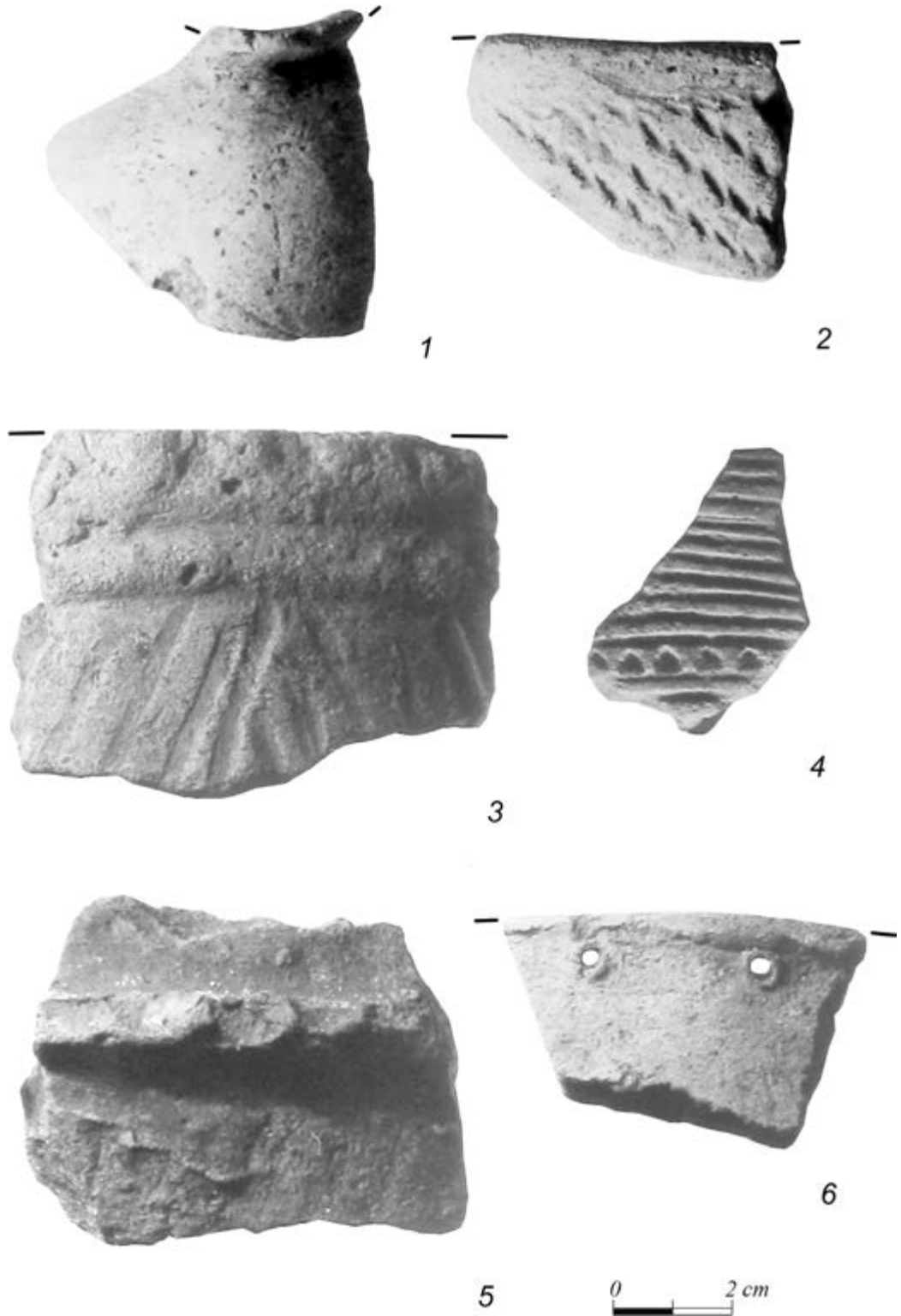

Рис. 81. Кераміка доби бронзи та раннього залізного віку з поселення Зазим'є-Осинки (за: Телегин, Круц, 1965/1).

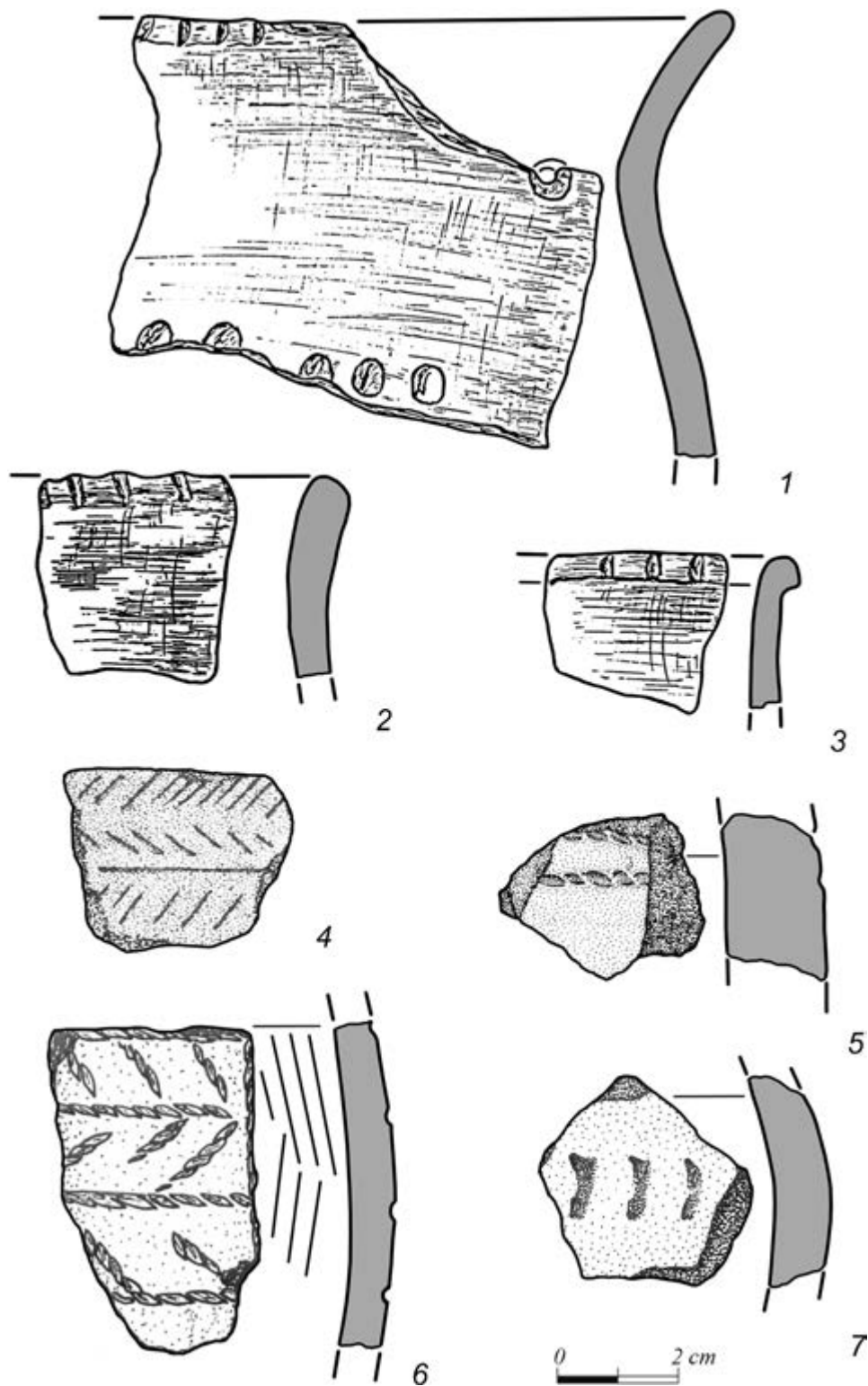

Рис. 82. Кераміка з поселення Зазим'є-Станки I: 1-3 – трипільська культура етапу С II (за: Телегин, Круц, 1965/1); 4-7 – середньодніпровська культура (4 – за: Березанская, 1972; 6 – розвідки О.Б. Солтиса).

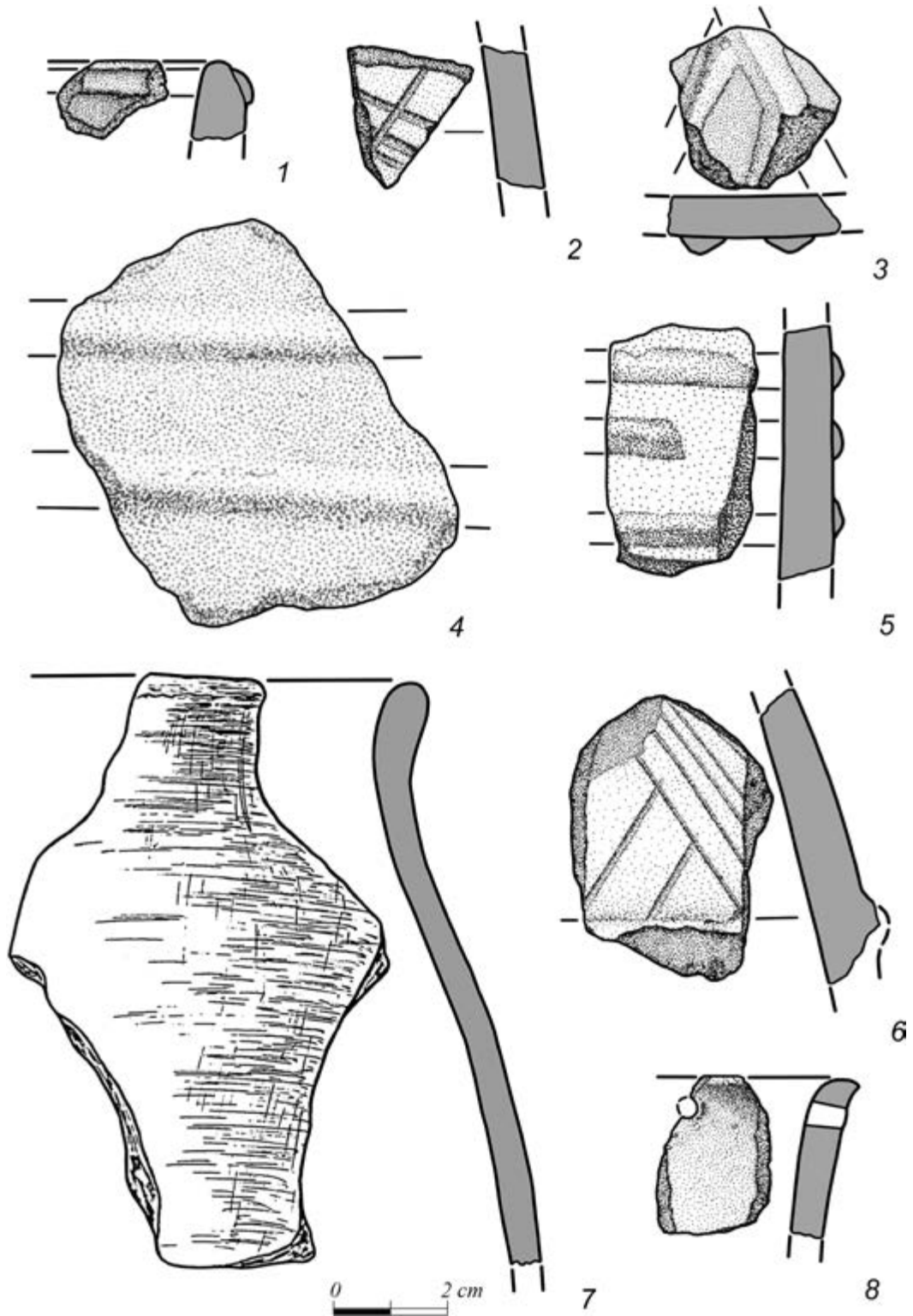

Рис. 83. Кераміка з поселень Зазим'є-Станки I (4, 7) та Зазим'є-Осинки I (1-3, 5, 6, 8): 1-6 – культурне коло Бабіне; 7-8 – тишинецьке культурне коло (4 – за: Березанская, 1972; 7 – за: Телегин, Круц, 1965/1).

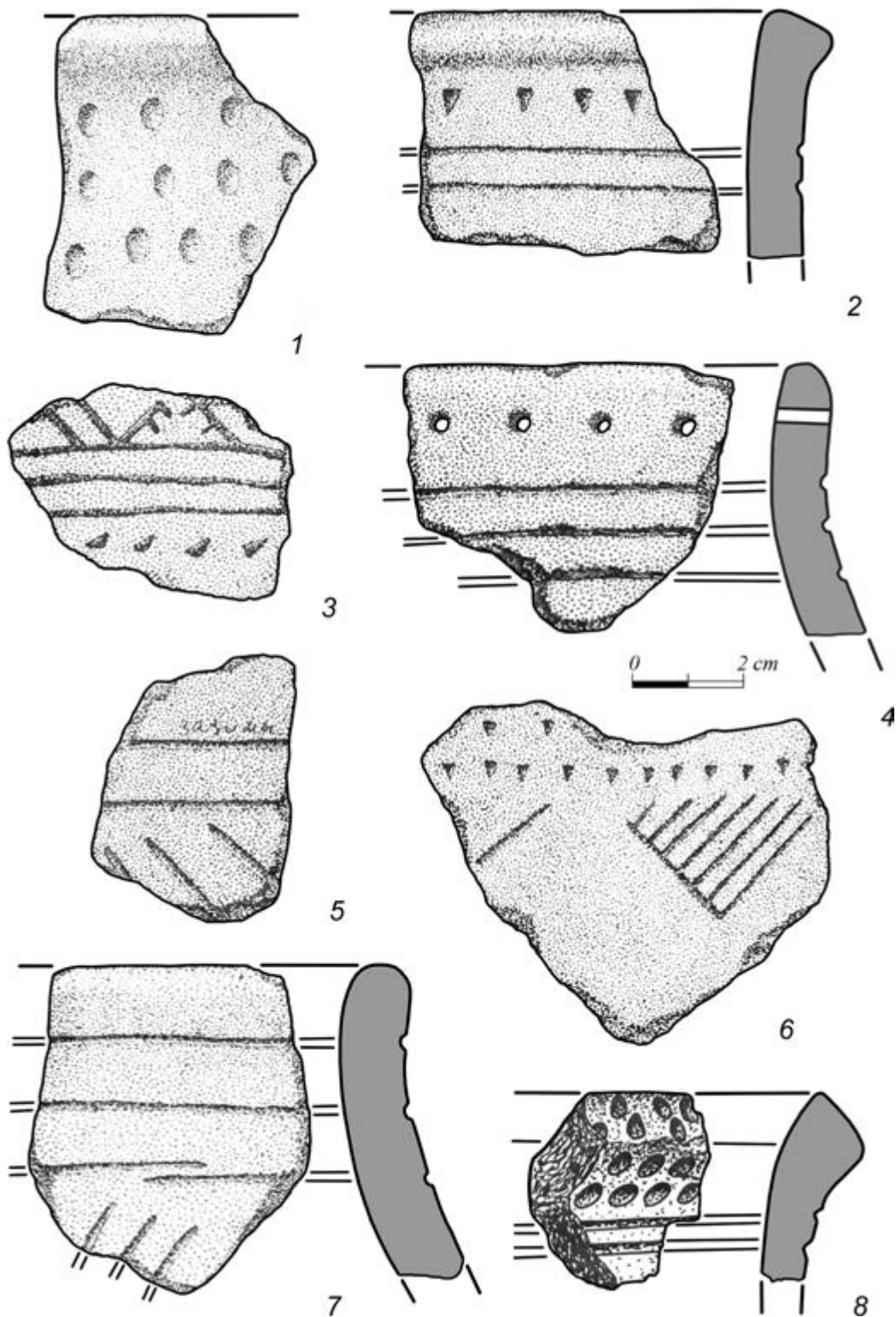

Рис. 84. Кераміка тшинецького культурного кола з поселення Зазим'є-Станки I
(1-7 - за: Березанская, 1972; 8 - розвідки О.Б. Солтиса).

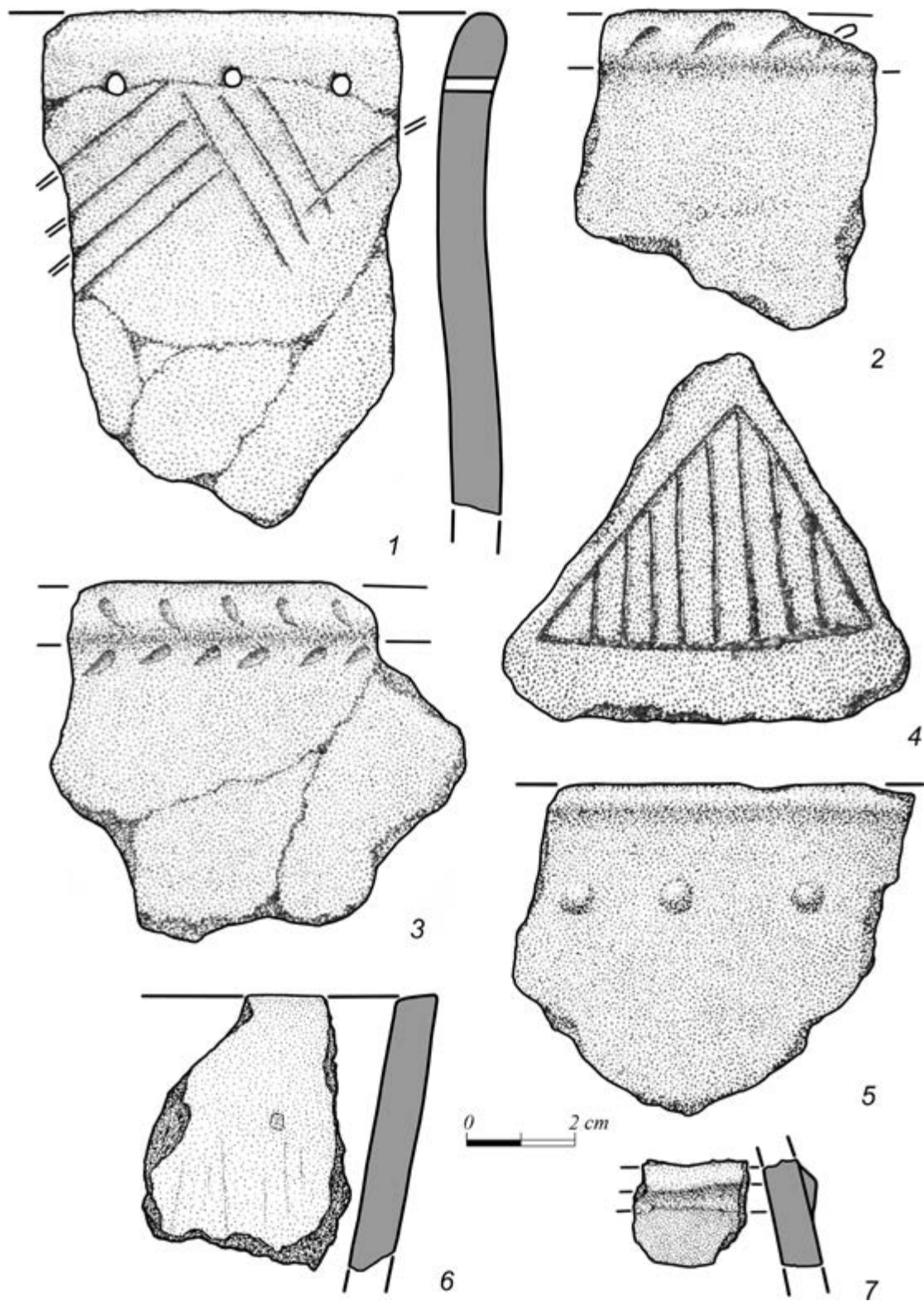

Рис. 85. Кераміка доби пізньої бронзи з поселення Зазим'є-Станки I (1-5 - за: Березанська, 1972).

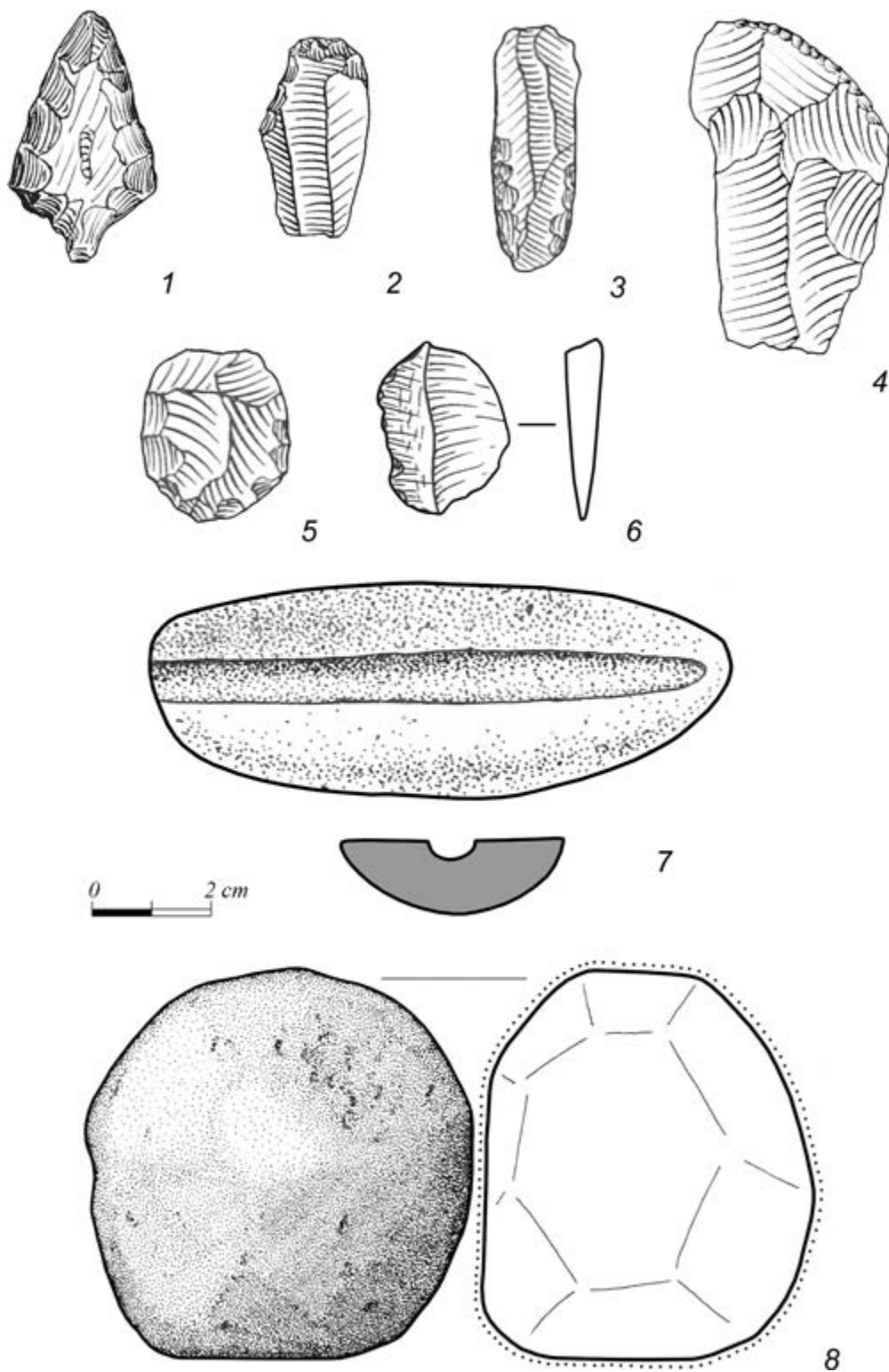

Рис. 86. Вироби з кременю та каменю з поселення Зазим'є-Станки I
(1-5, 7 – за: Березанская, 1972; 6 – розвідки О.Б. Солтиса).

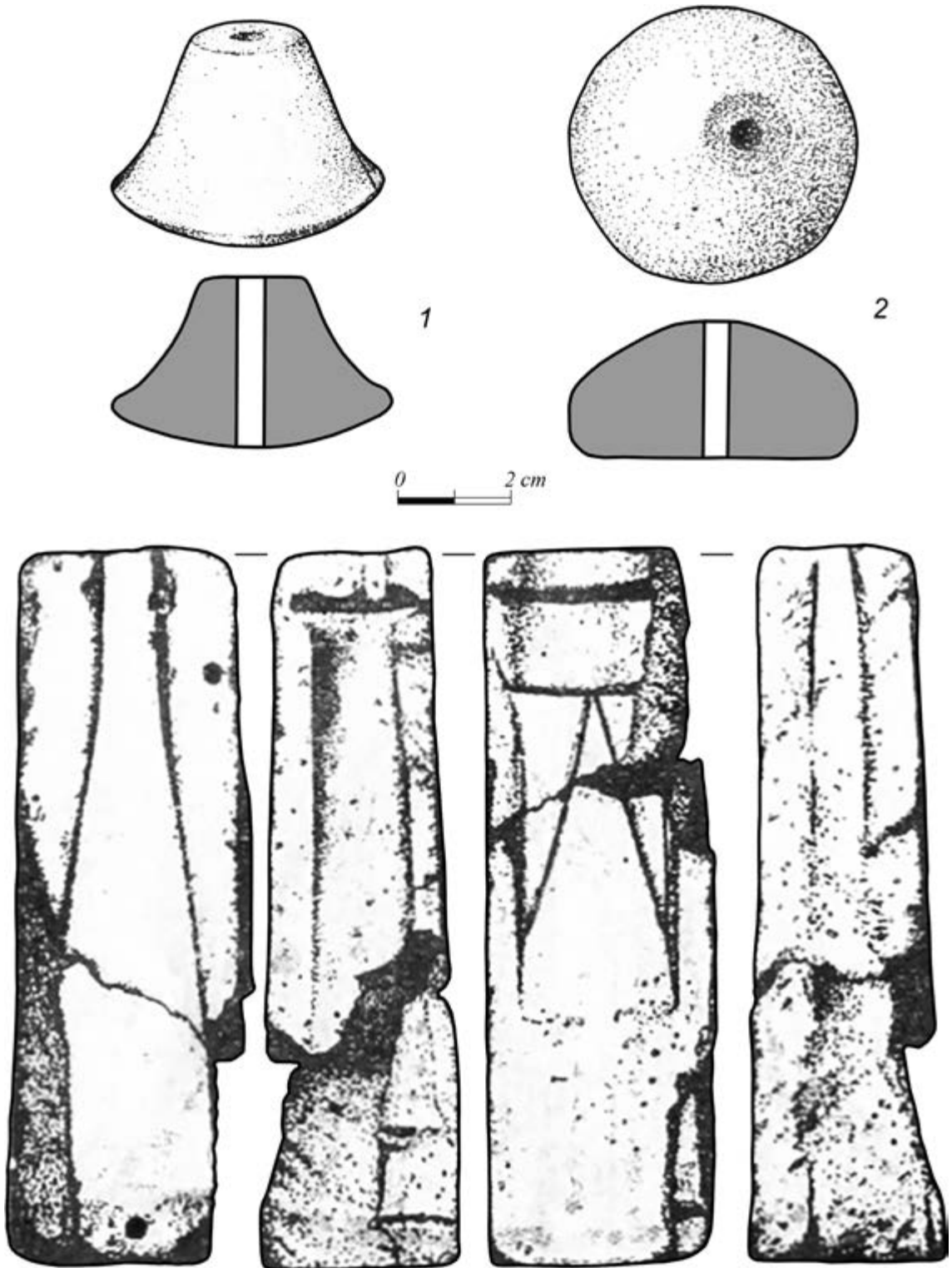

Рис. 87. Керамічні прясельця та ливарна форма з поселення Зазим'є-Станки I (за: Березанская, 1972).

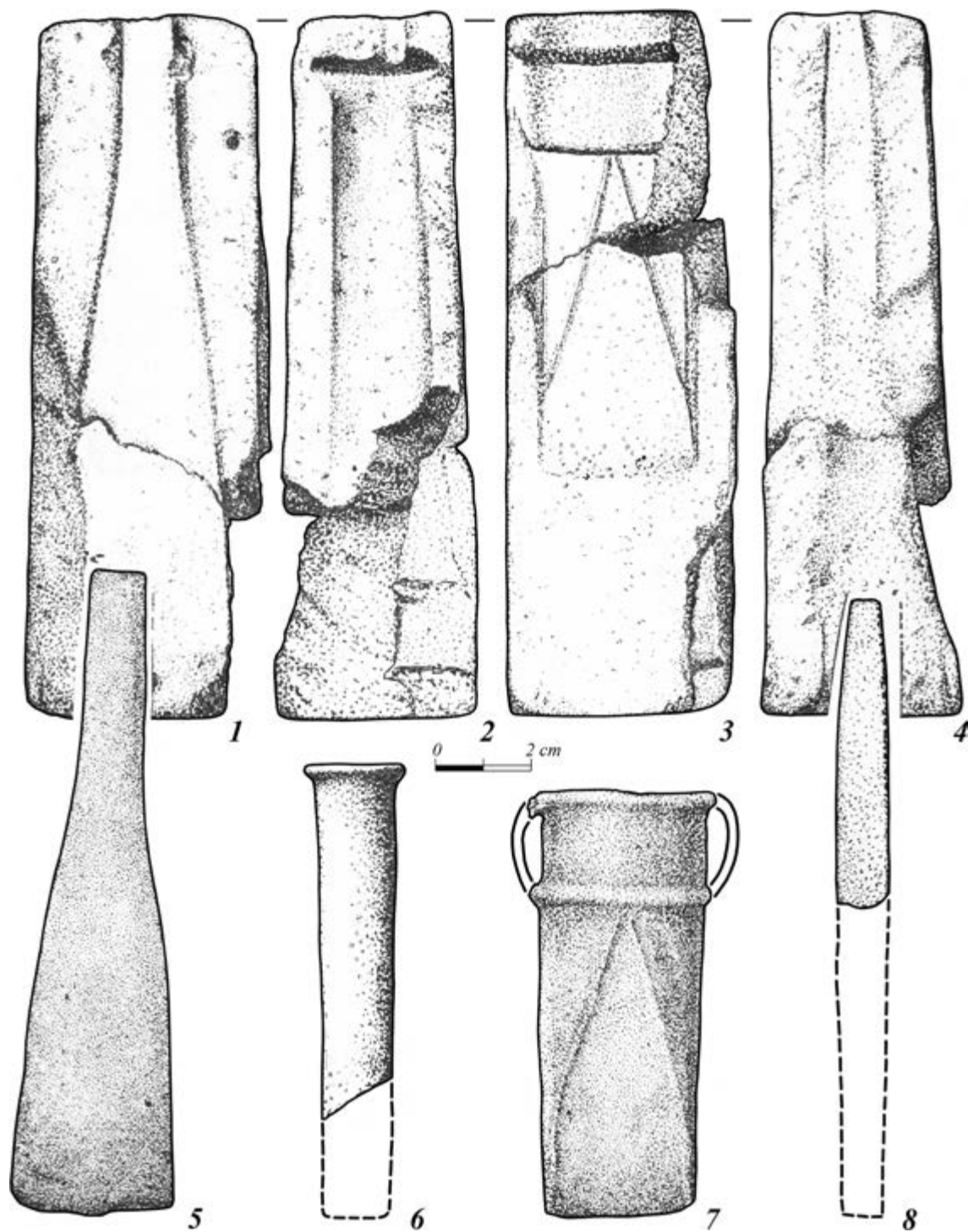

Рис. 88. Ливарна форма з поселення Зазим'є-Станки I та реконструкція виробів (за: Березанская, 1972).

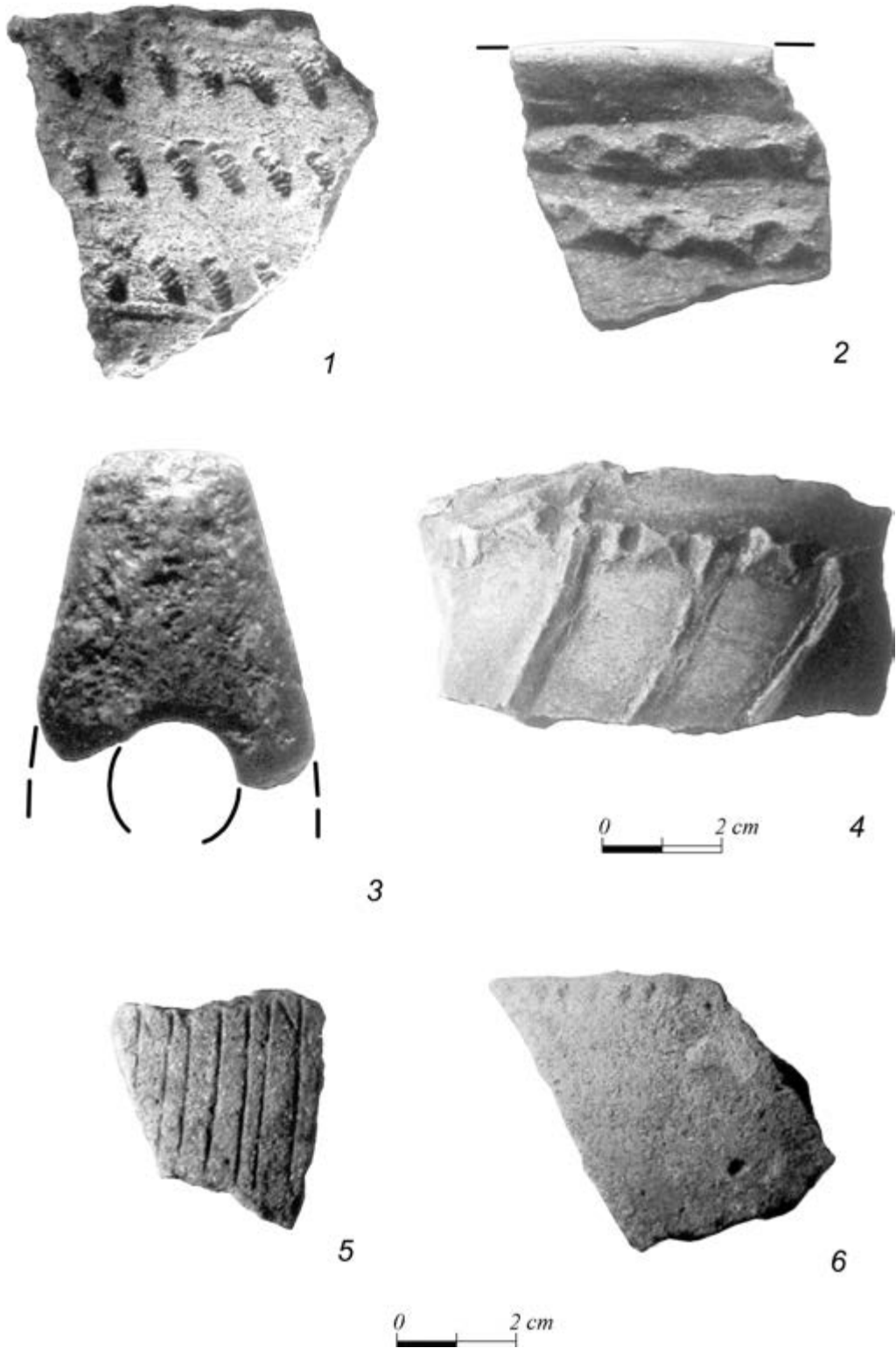

Рис. 89. 1-4 – матеріали середньодніпровської культури та культурного кола Бабіне з пункту Зазим'є-Станки II; 5-6 – неолітична кераміка з пункту Зазим'є-Станки III (за: Телегин, Круці, 1965/1).

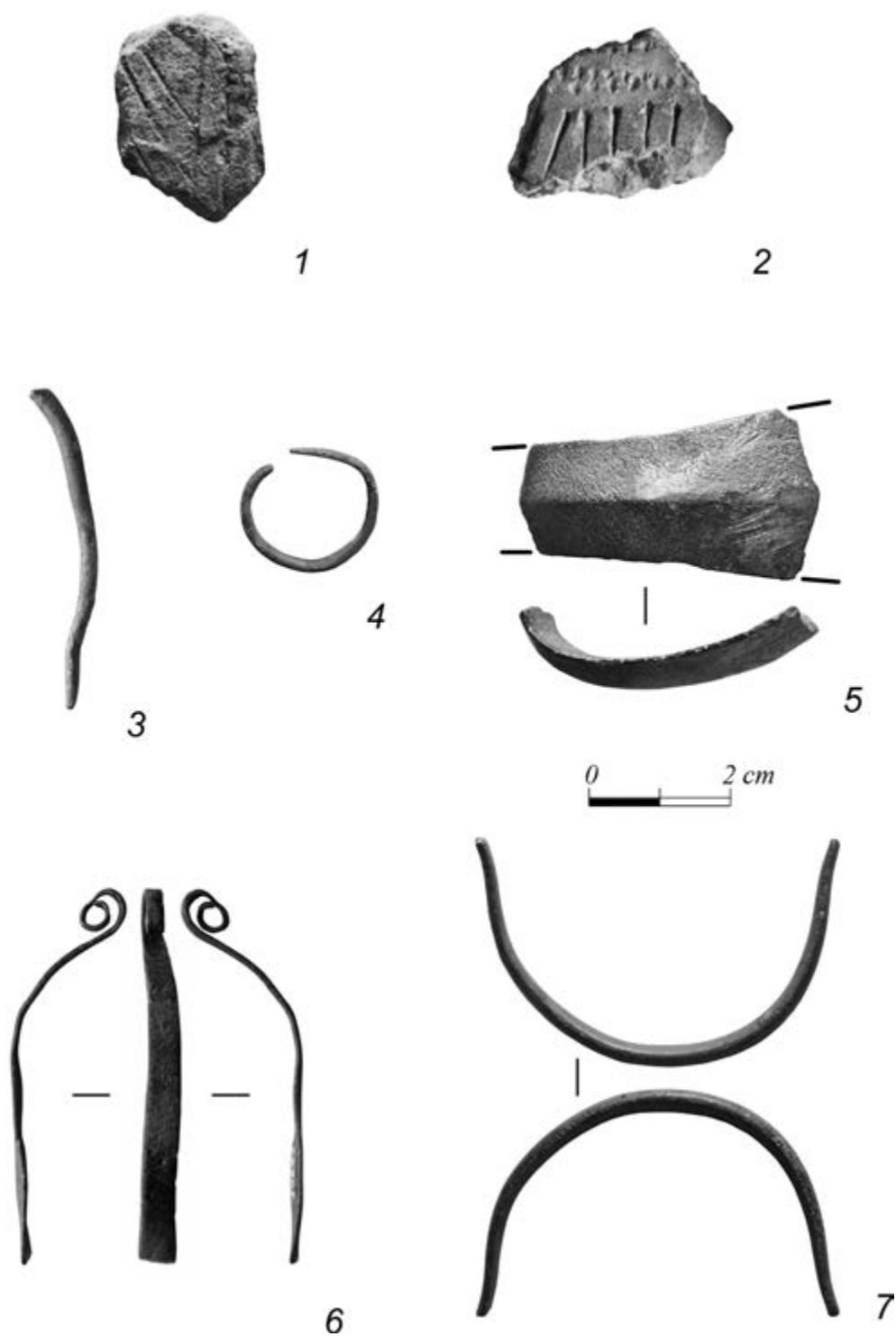

Рис. 90. Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку, знайдені біля с. Кошани (Остерський краєзнавчий музей).

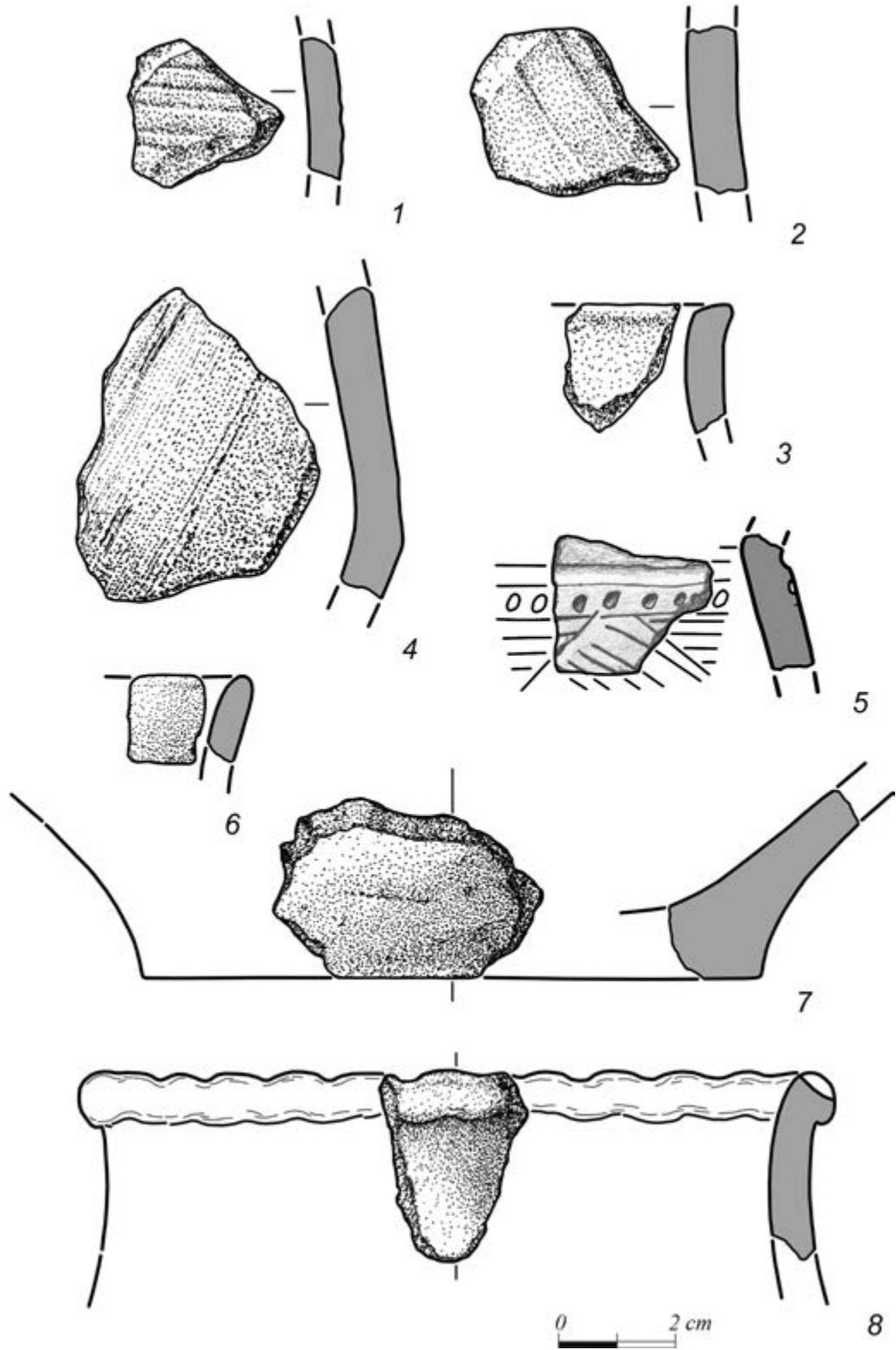

Рис. 91. Крехаїв I. Кераміка доби бронзи та раннього залізного віку.

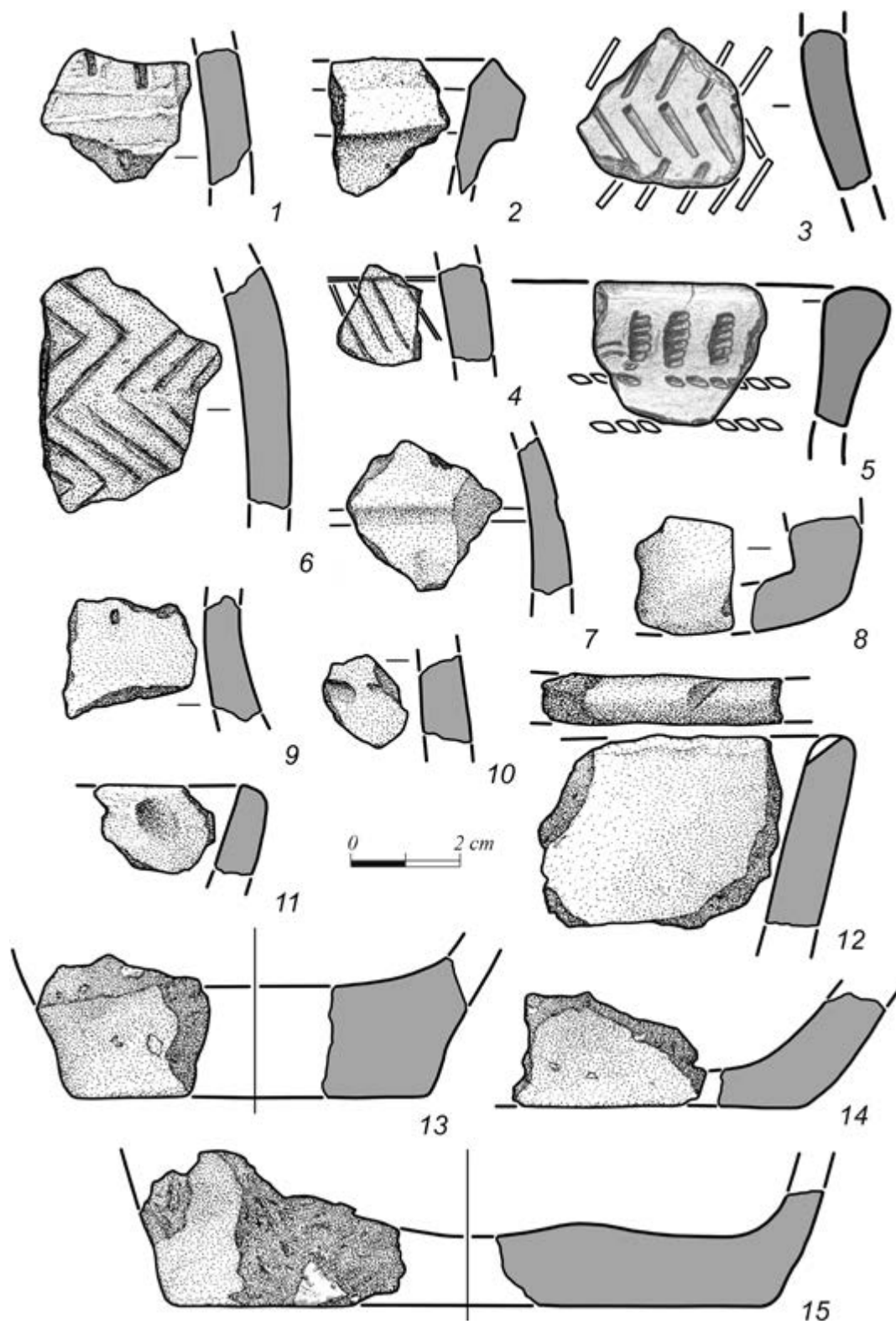

Рис. 92. Крехаїв II. Кераміка доби бронзи та раннього залізного віку.

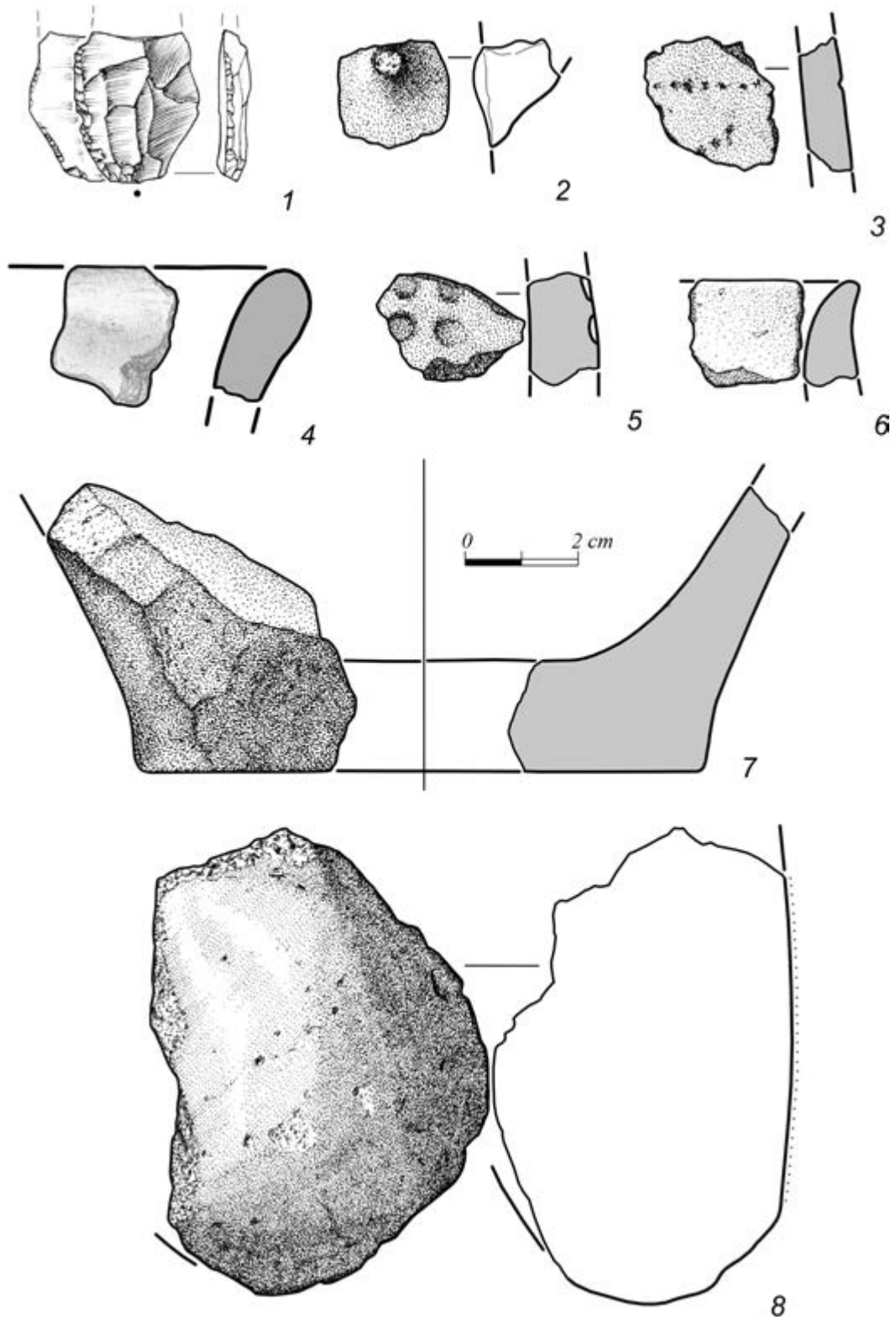

Рис. 93. Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку: 1-4 - Літки IV; 5, 7 - Літки II; 6, 8 - Літки I.

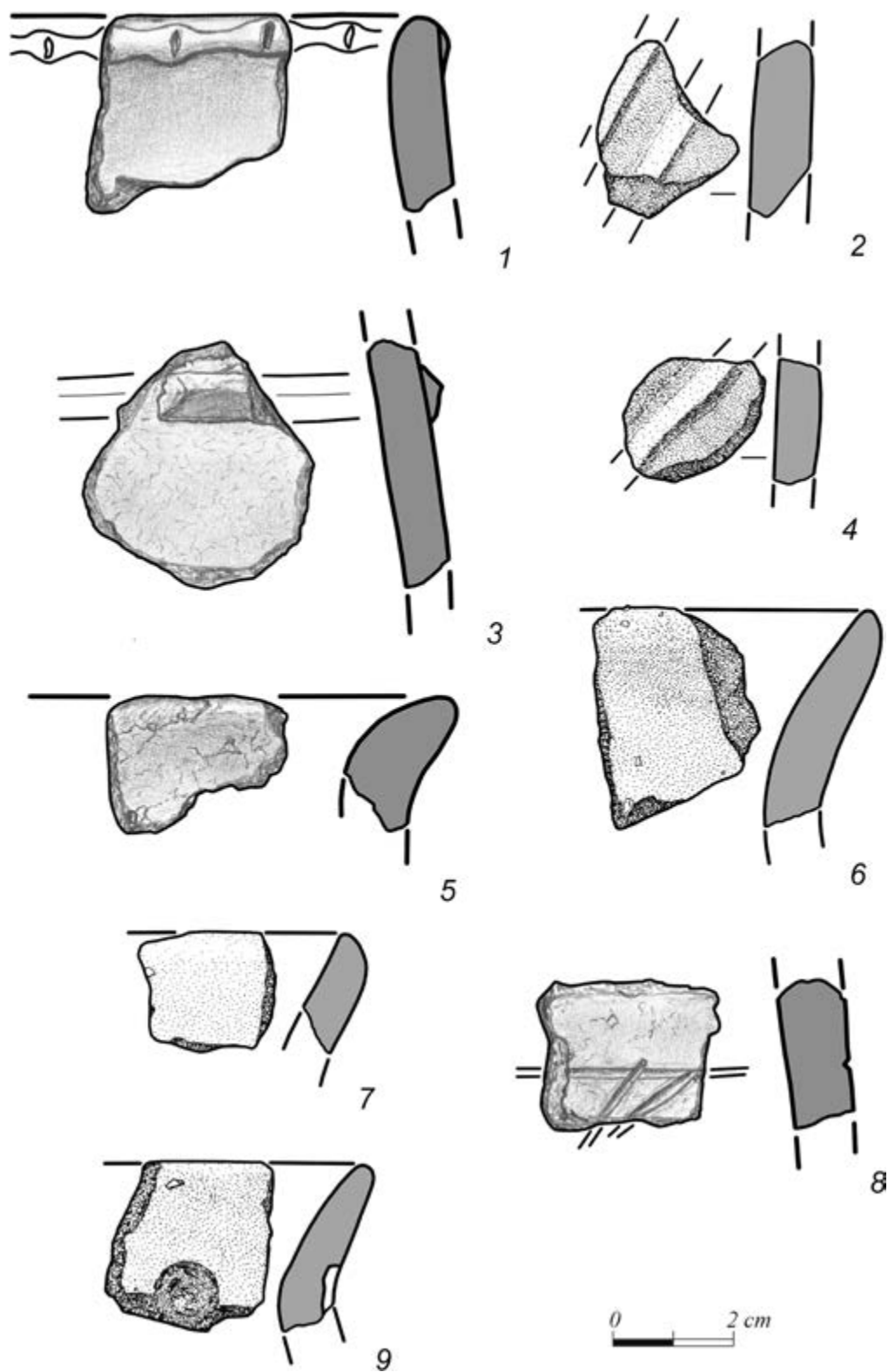

Рис. 94. Літки VI. Кераміка доби бронзи та раннього залізного віку.

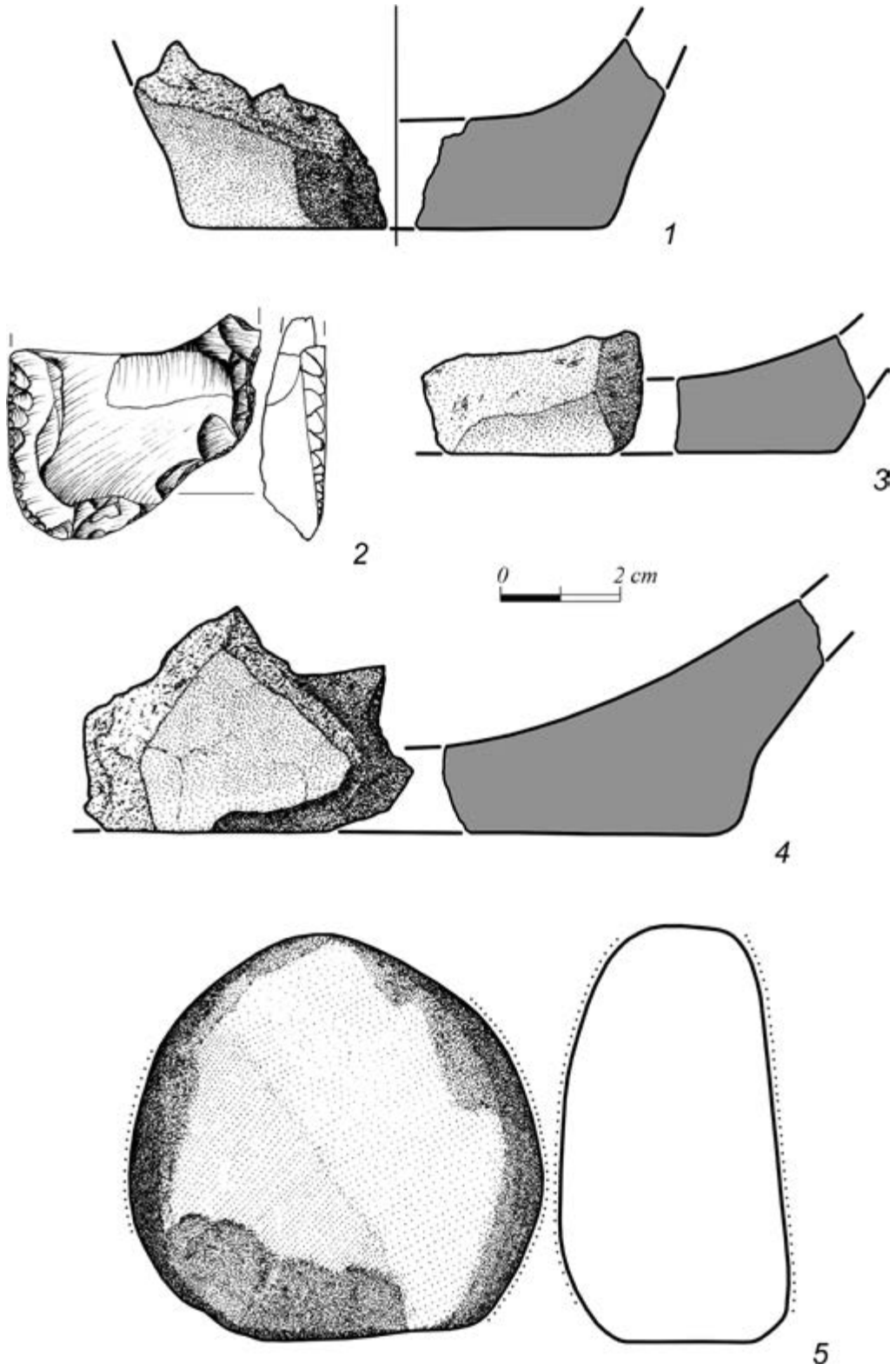

Рис. 95. Літки VI. Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку.

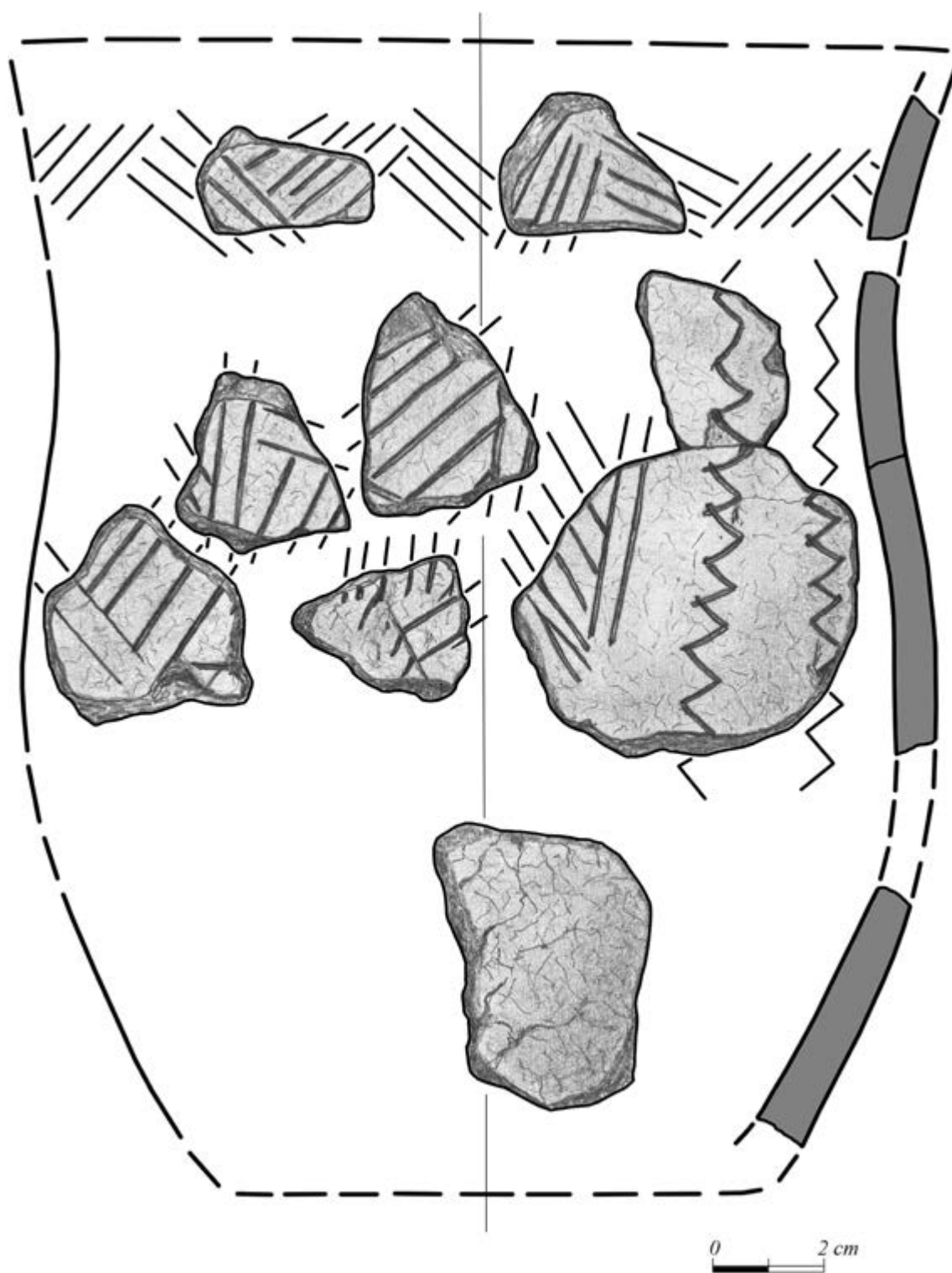

Рис. 96. Літки VI. Розвал посудини першої третини 2 тис. до н.е.

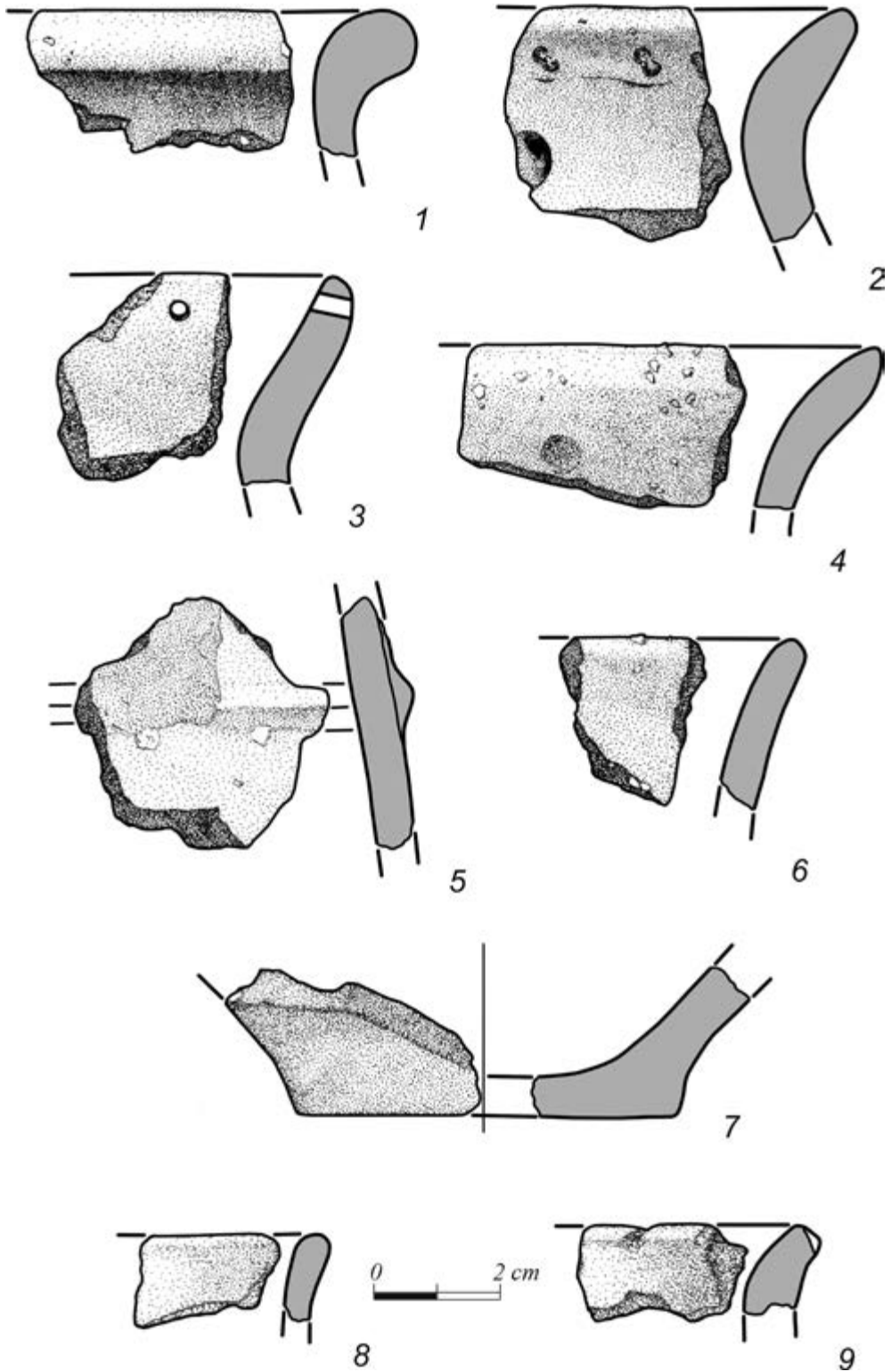

Рис. 97. Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку з пам'яток біля с. Літочки: 1-7 - Заповідник І; 8-9 - Соболівка І.

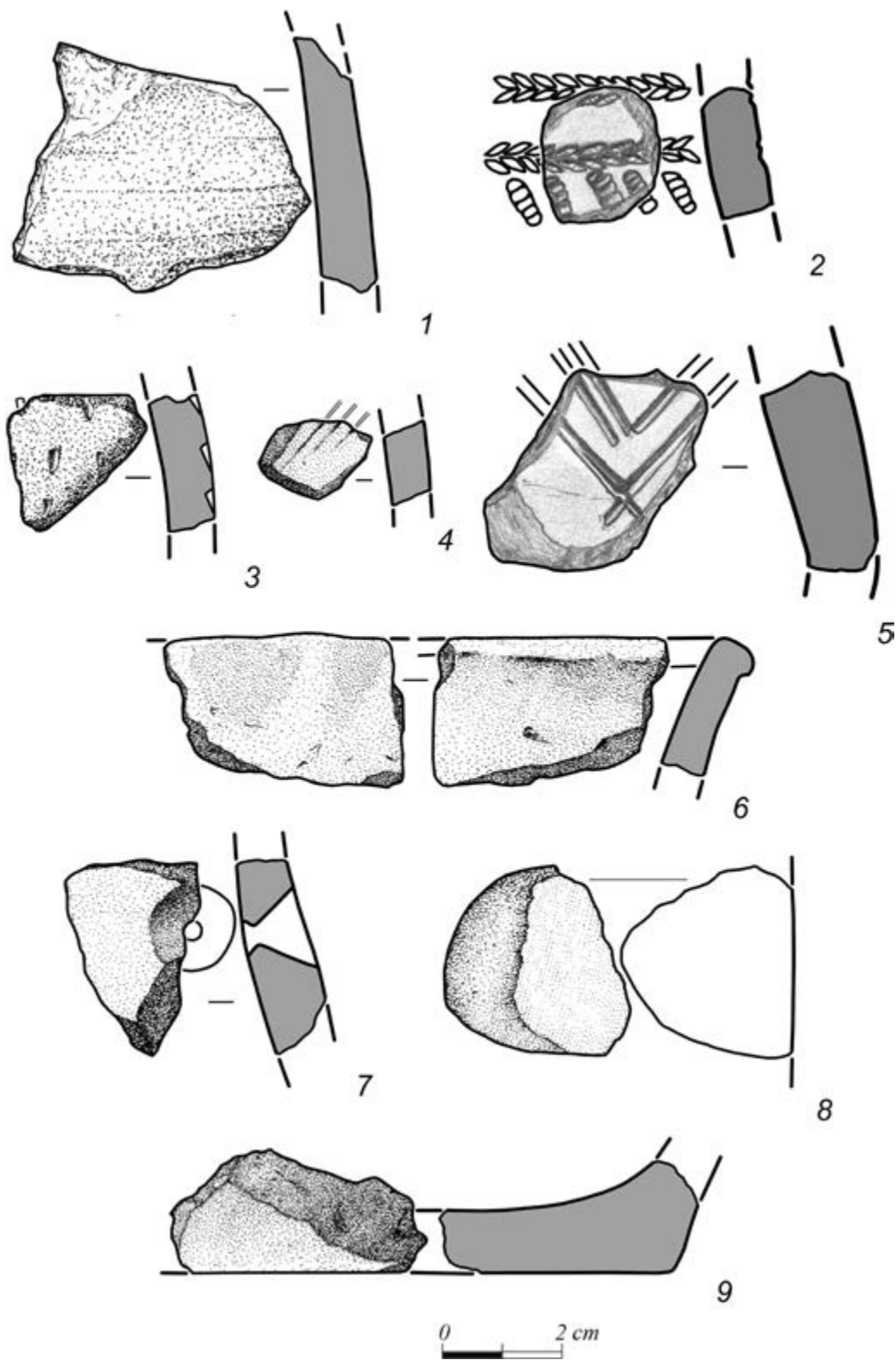

Рис. 98. Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку з пам'яток Літочки-Сади I та II.

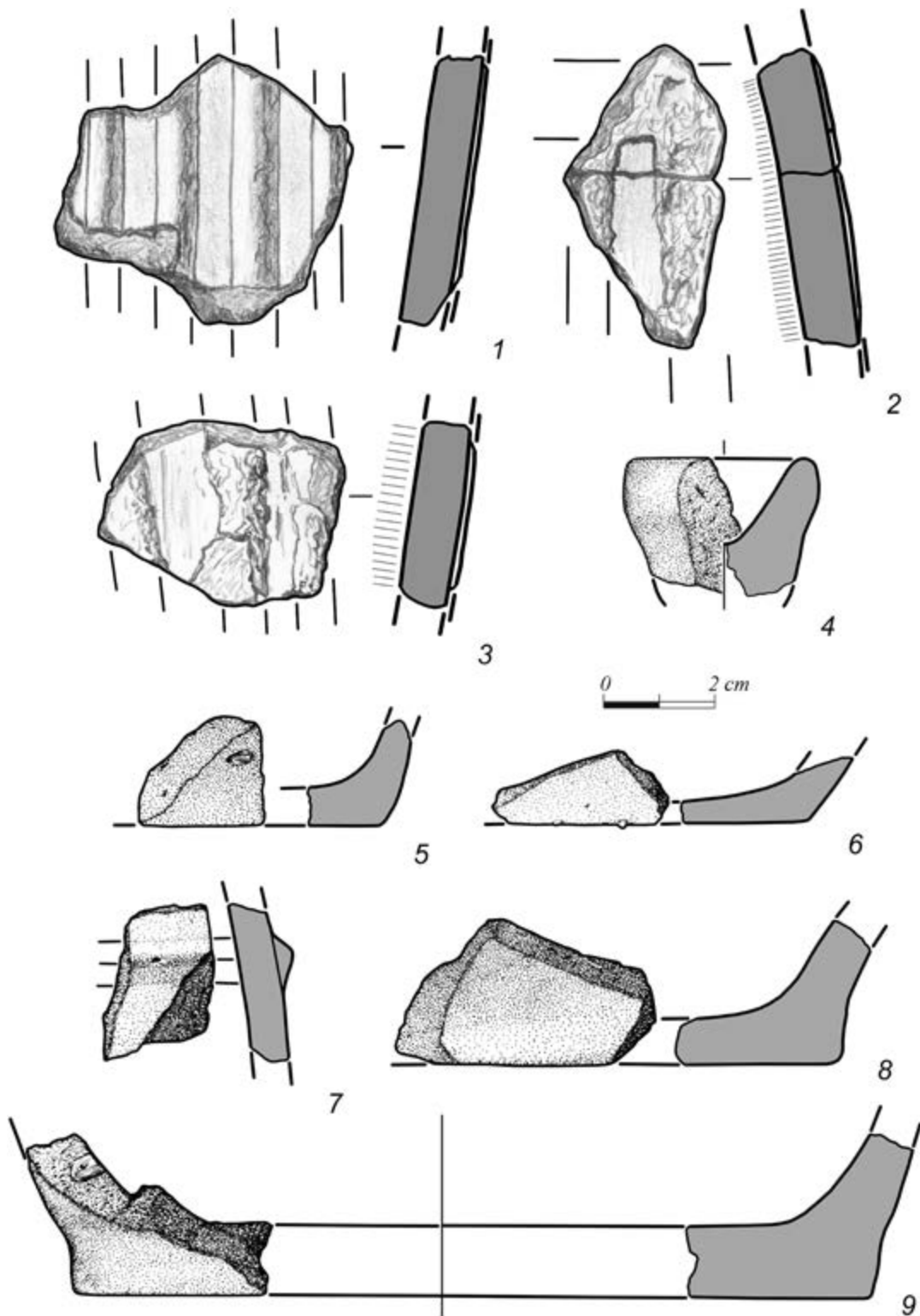

Рис. 99. Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку з пам'яток біля с. Парня:
1-4 - Парня I; 5-9 - Парня III.

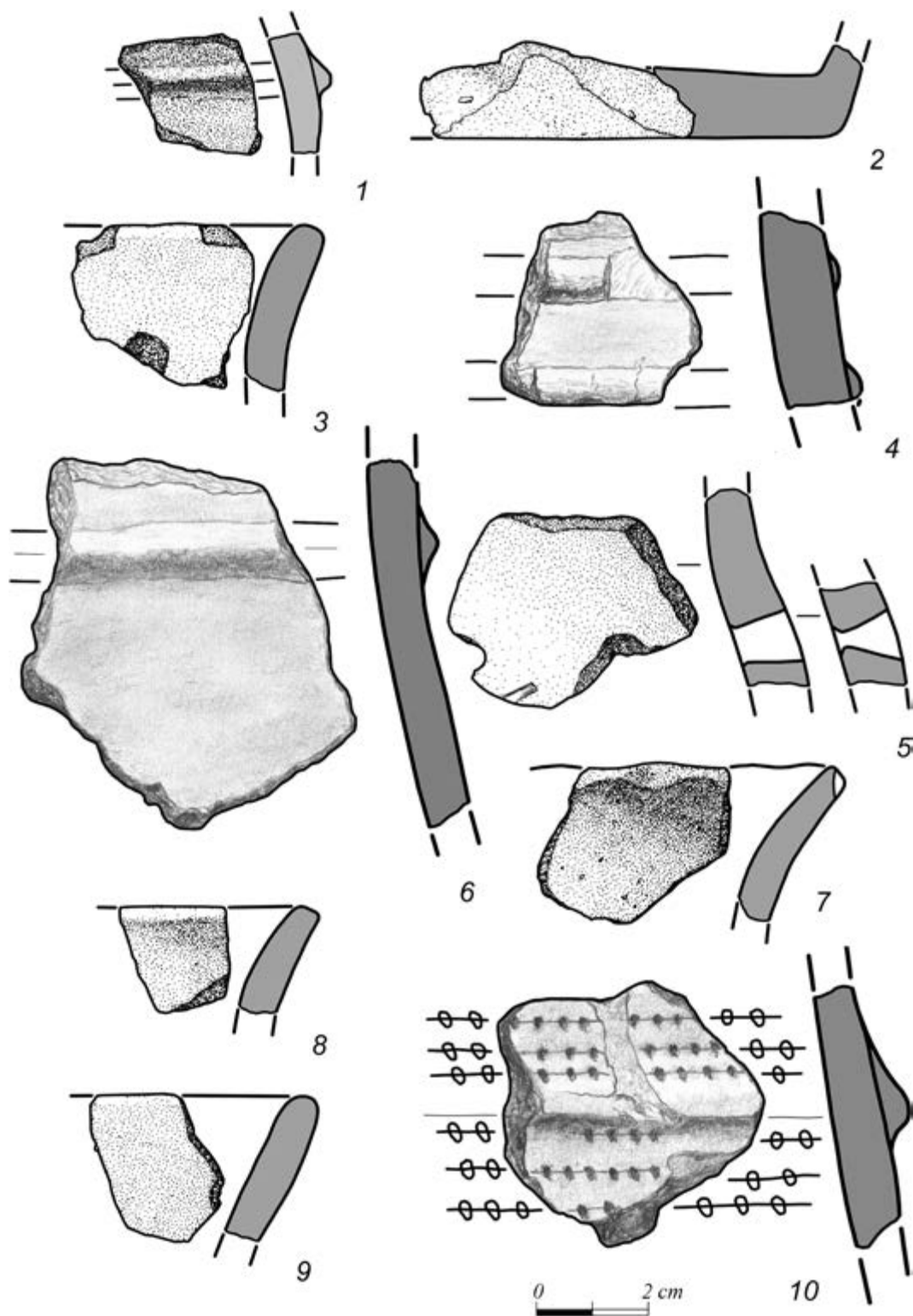

Рис. 100. Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку з пам'яток біля с. Парня:
1-3 - Парня IV; 4-9 - Парня V; 10 - Парня VI.

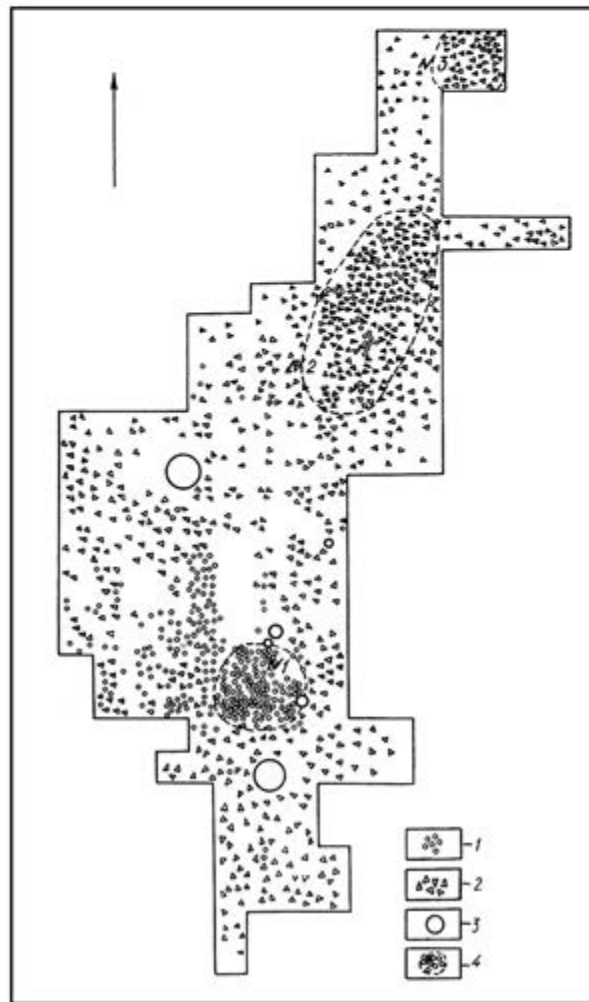
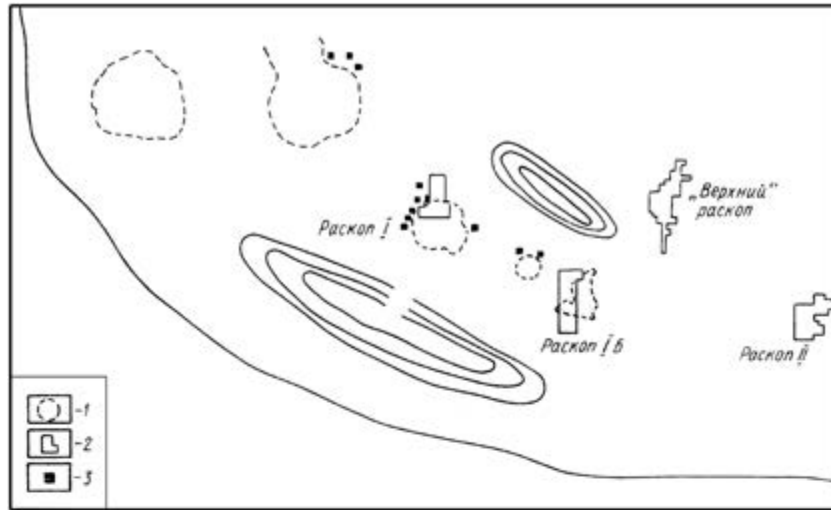

Рис. 101. Погребі-Келійки: 1 - план могильника; 2 - план розкопу «Верхній» (за: Березанская, 1976).

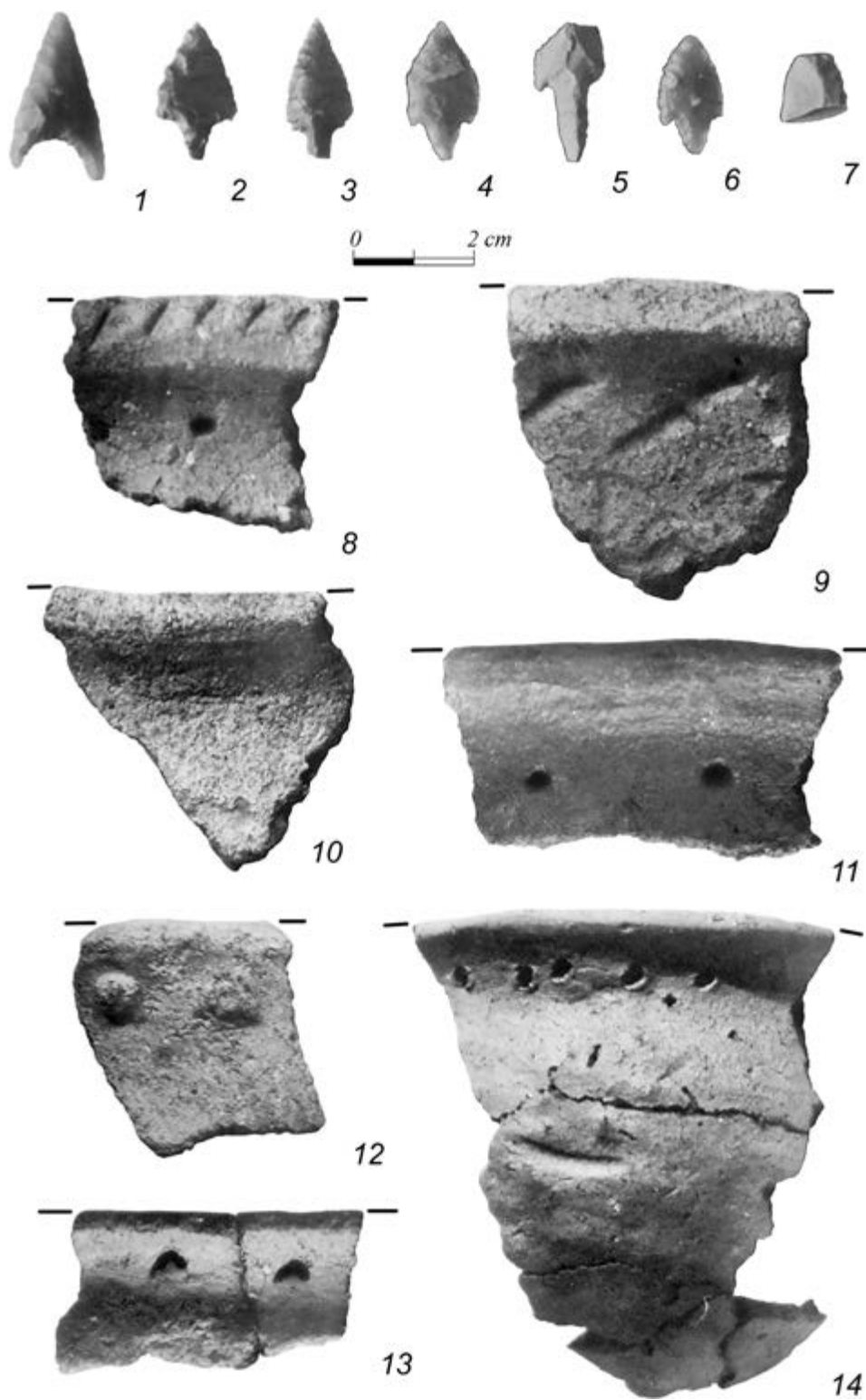

Рис. 102. Погребі-Келійки: 1-7 – крем'яні наконечники стріл з площі могильника;
8-14 – кераміка з розкопу I (за: Канівець, 1952/15а).

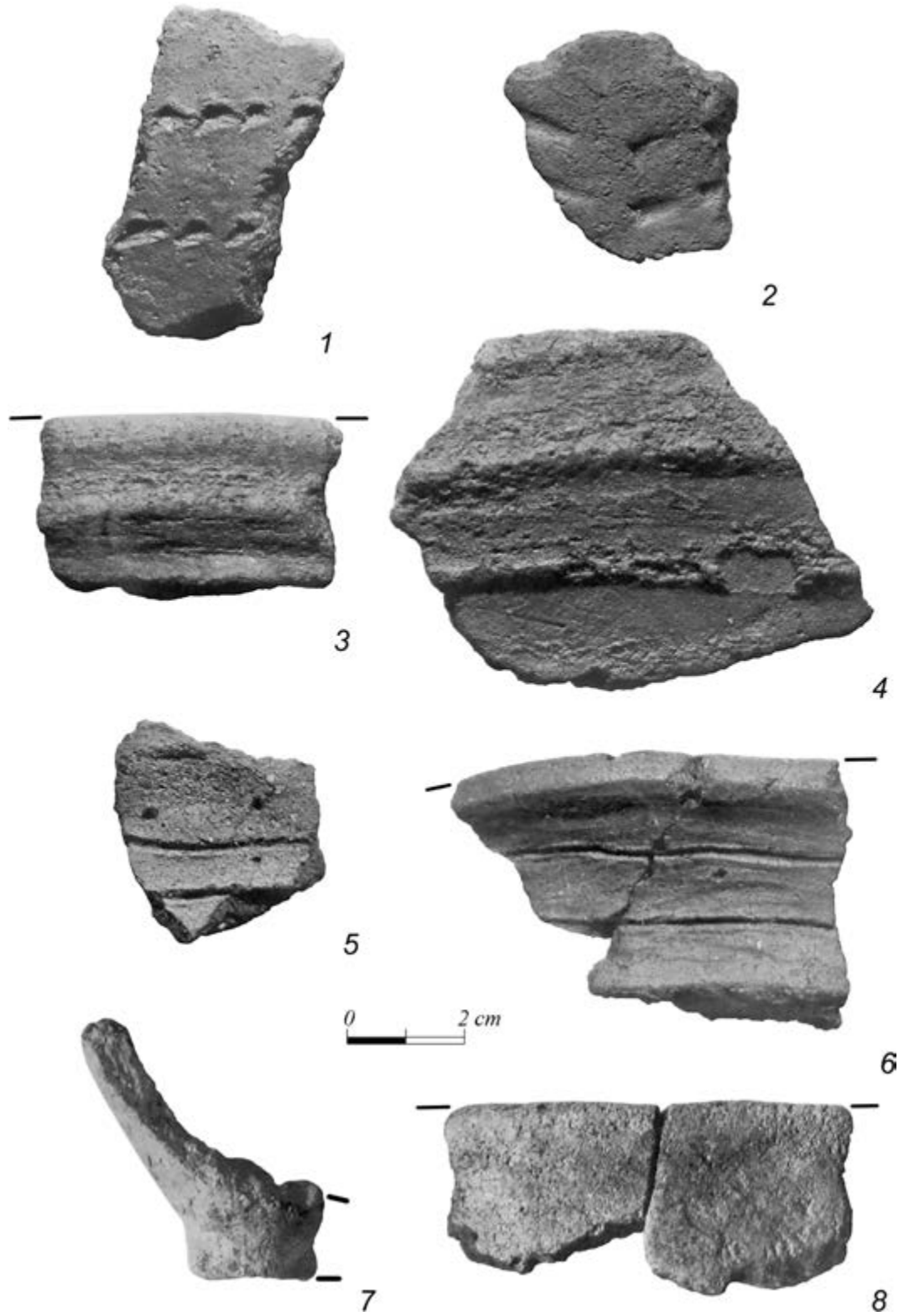

Рис. 103. Погреби-Келійки. Кераміка з розкопу I (за: Канівець, 1952/15а).

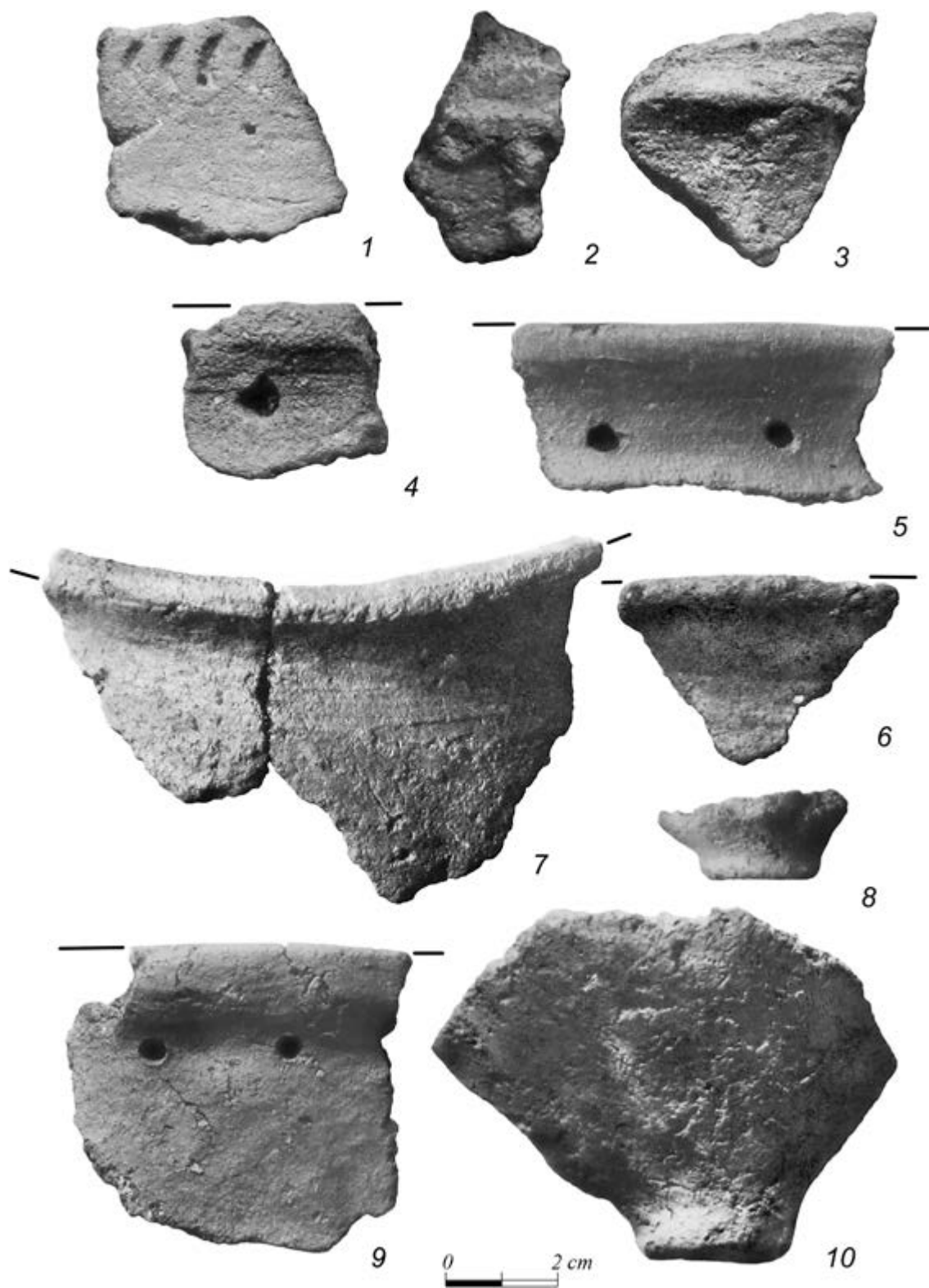

Рис. 104. Погреби-Келійки: 1-4 – кераміка з розкопу 16; 5-10 – кераміка з розкопу II (за: Канівець, 1952/15а).

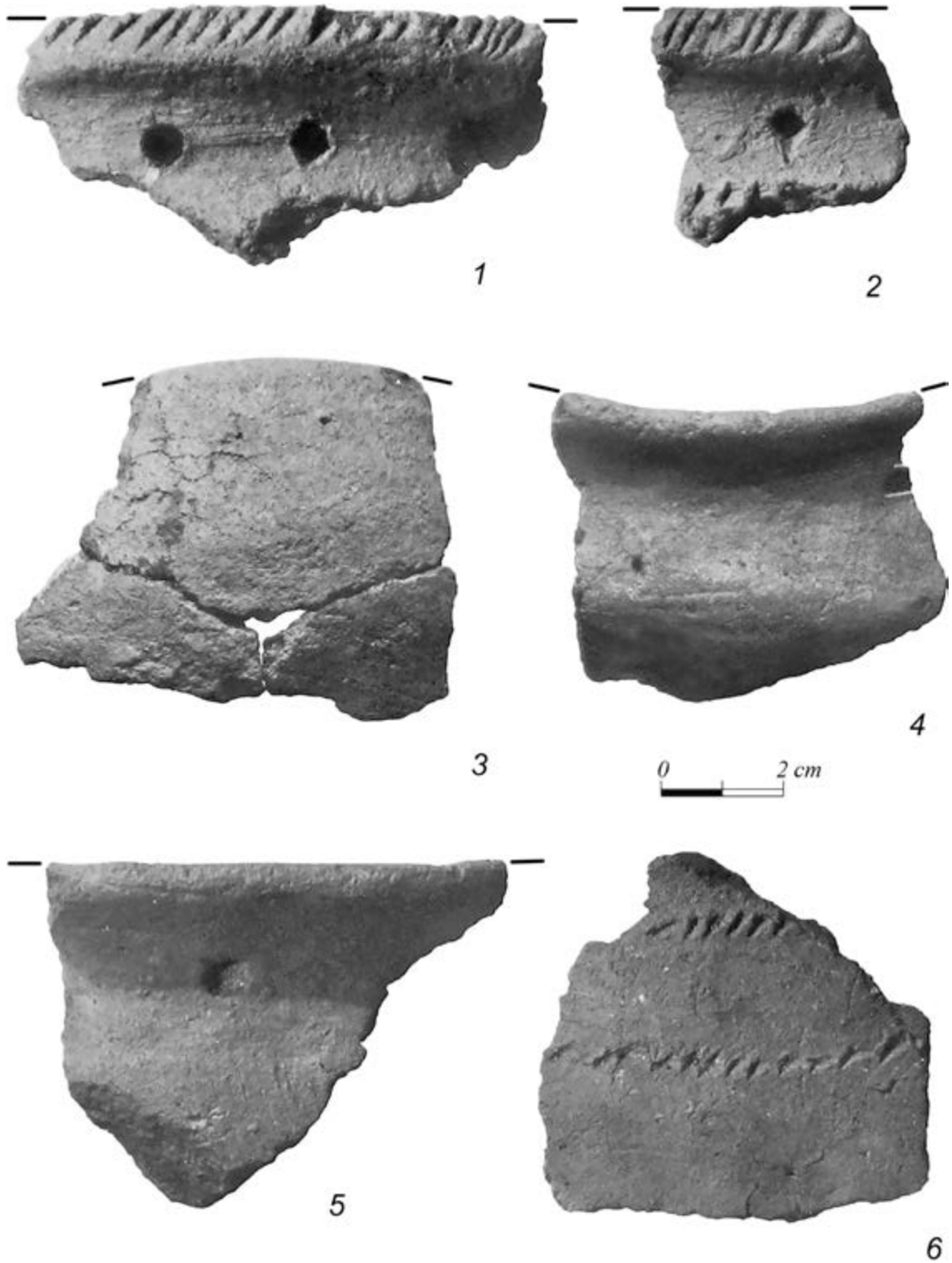

Рис. 105. Погреби-Келійки. Кераміка з розкопу «Верхній» (за: Канівець, 1952/15а).

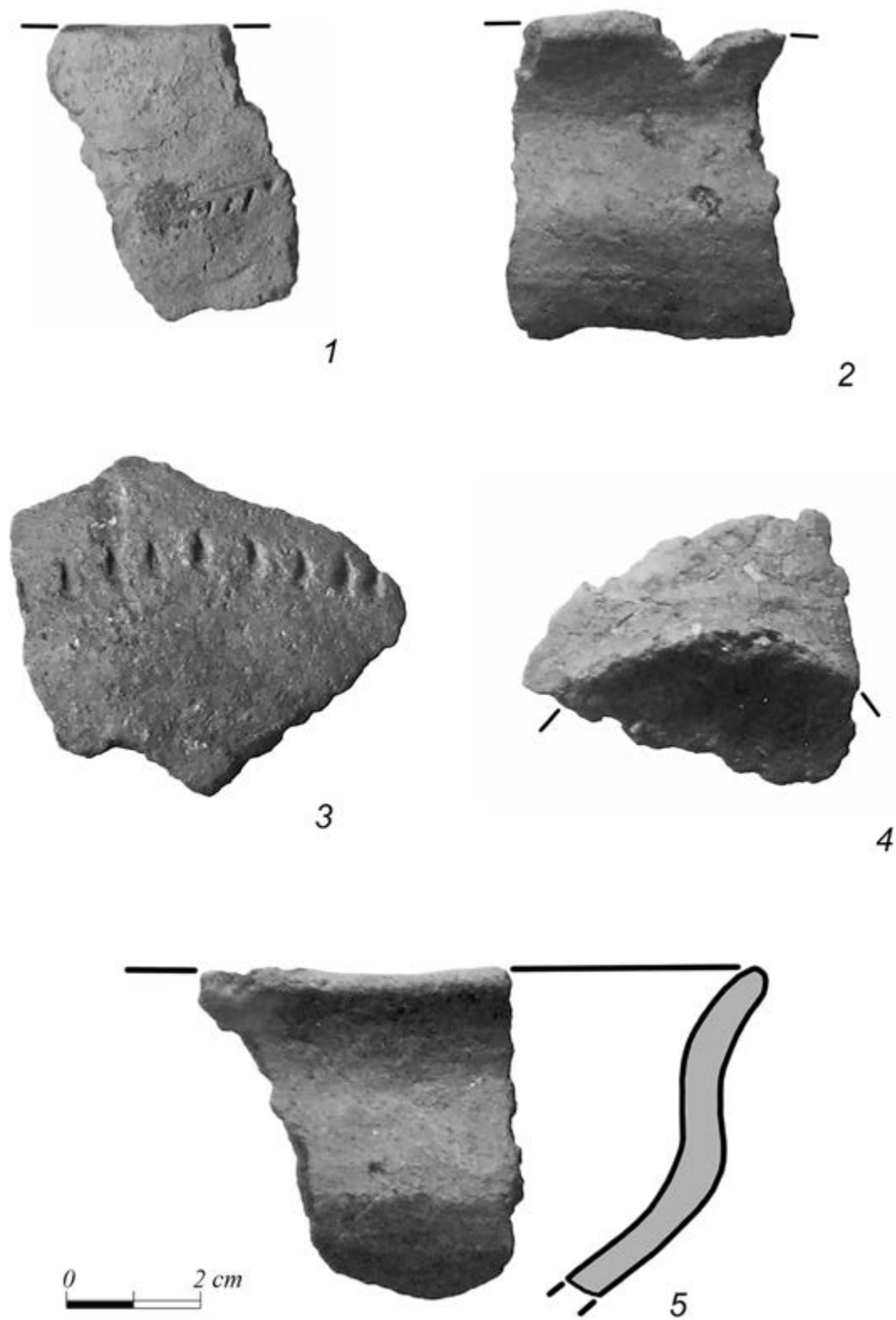

Рис. 106. Погреби-Келійки. Кераміка з розкопу «Верхній» (за: Канівець, 1952/15а).

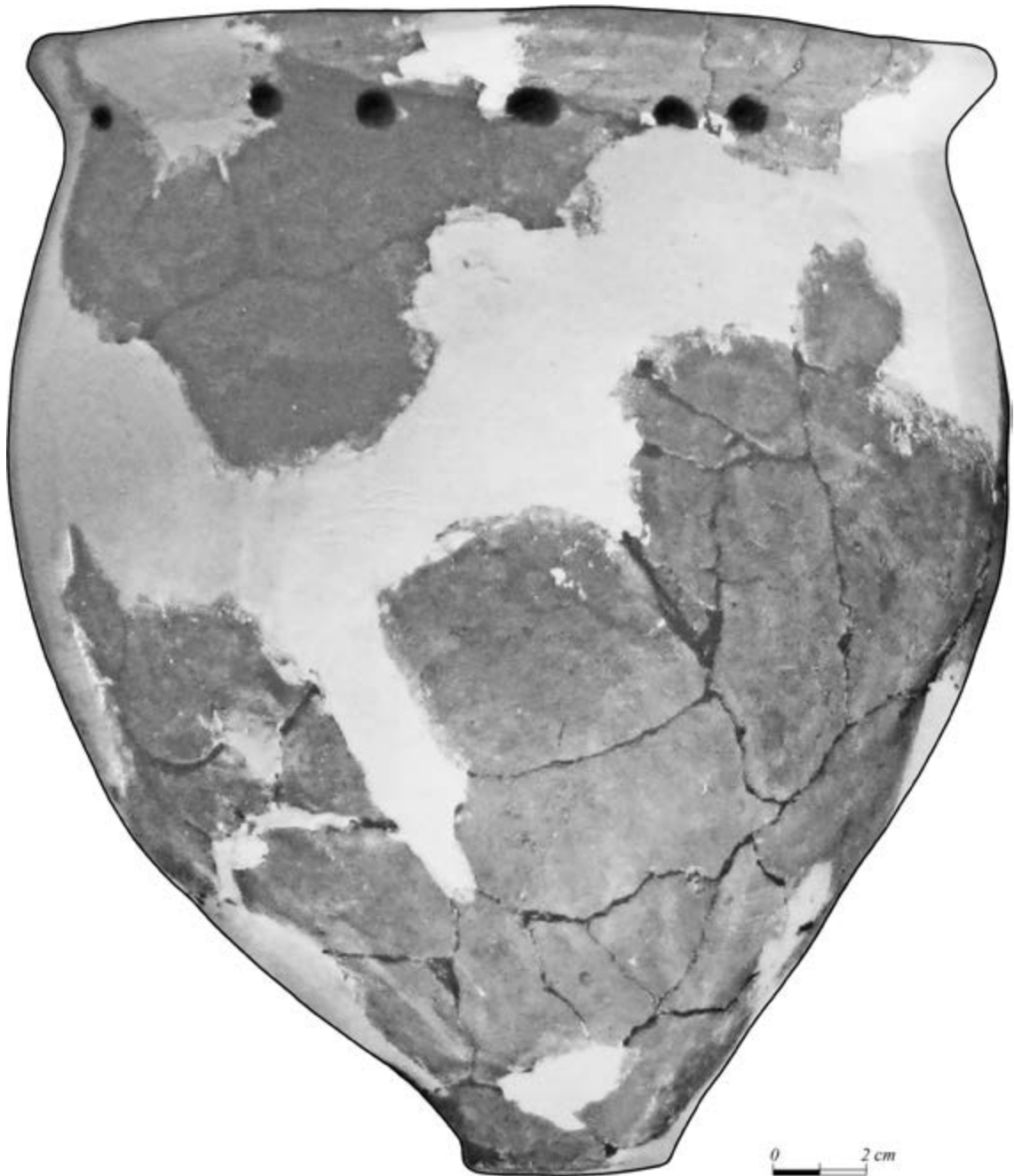

Рис. 107. Погреби-Келійки. Розвал посудини лебедівського типу з розкопу «Верхній» (за: Канівець, 1952/15а).

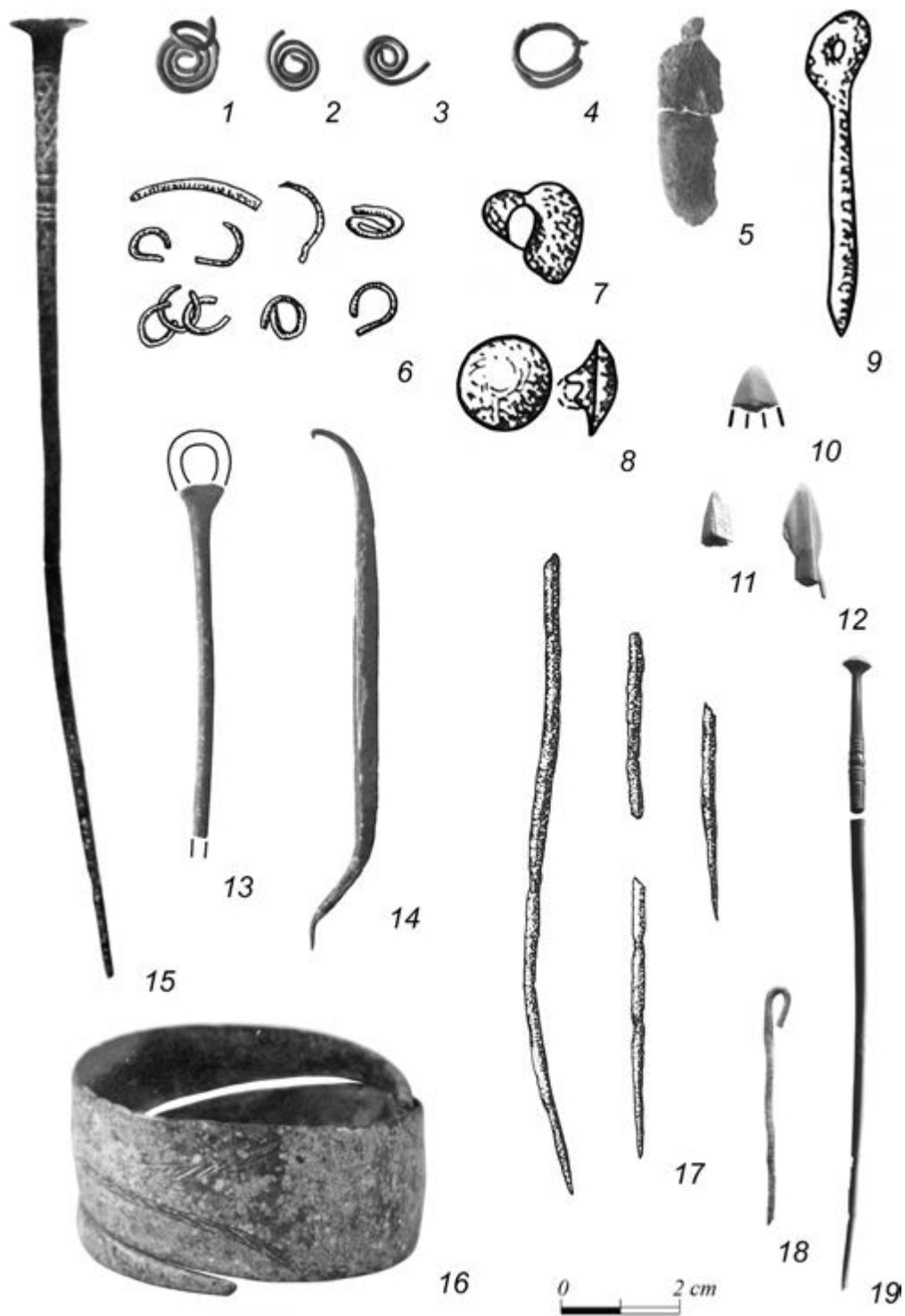

Рис. 108. Бронзові вироби доби бронзи та раннього залізного віку з Нижнього Подесення: 1-9 - Погреби-Келійки (1-5 - за: Канівець, 1952/15а; 6-9 - за: Березанская, 1976); 10-12, 18-19 - експозиція Остерського краєзнавчого музею; 13-14 - Погреби-Лан (за: Канівець, 1952/15а); 15-16 - Погреби-Лан 2 (за: Телегин, Круи, Нужный, 1979/18); 17 - Вигурівщина (за: Березанская, 1972).

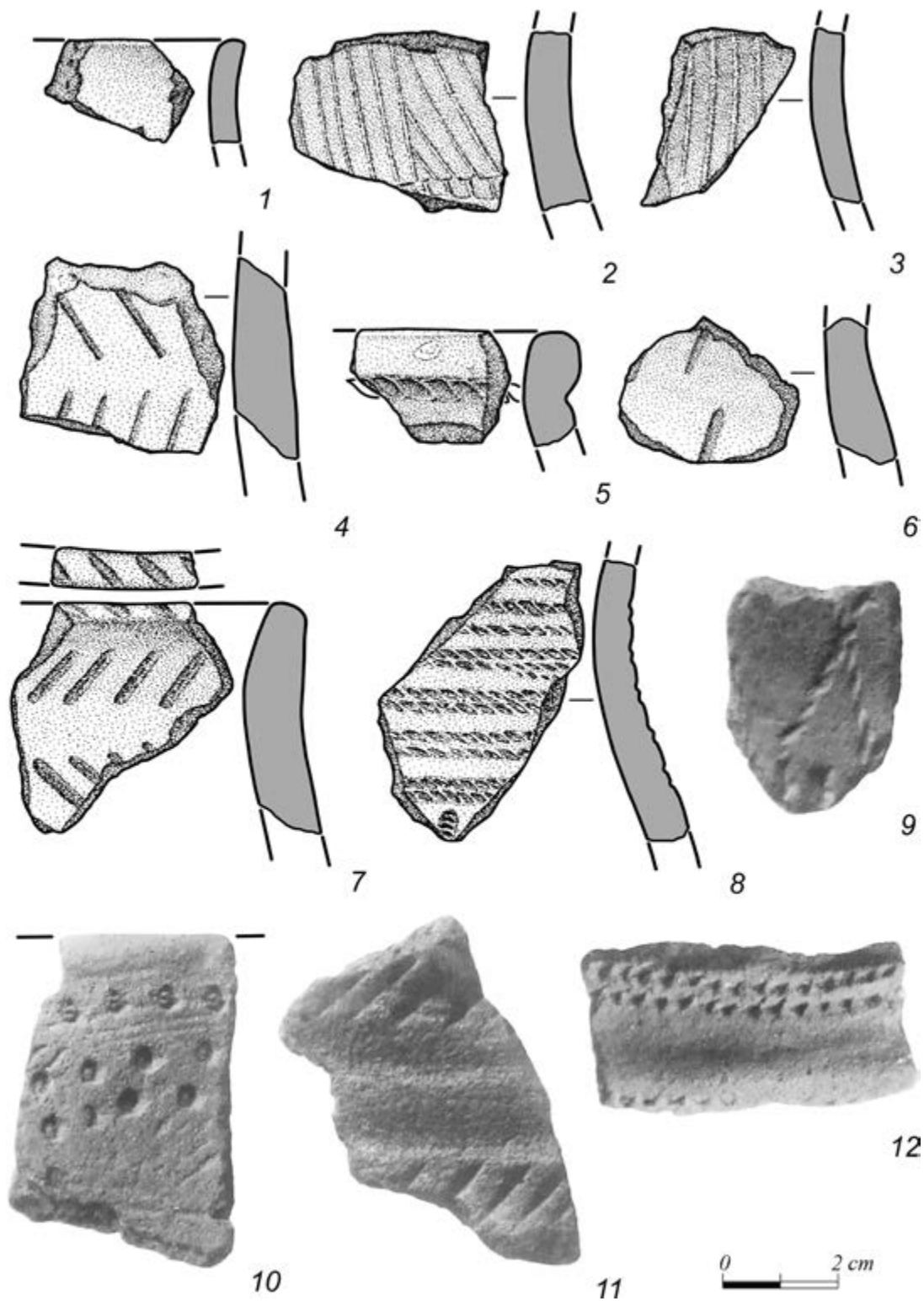

Рис. 109. Погреби-Лан: 1-3, 12 – тріпільська культура етапу С ІІ; 4-11 – середньодніпровська культура (9-12 – за: Канівець, 1952/15а).

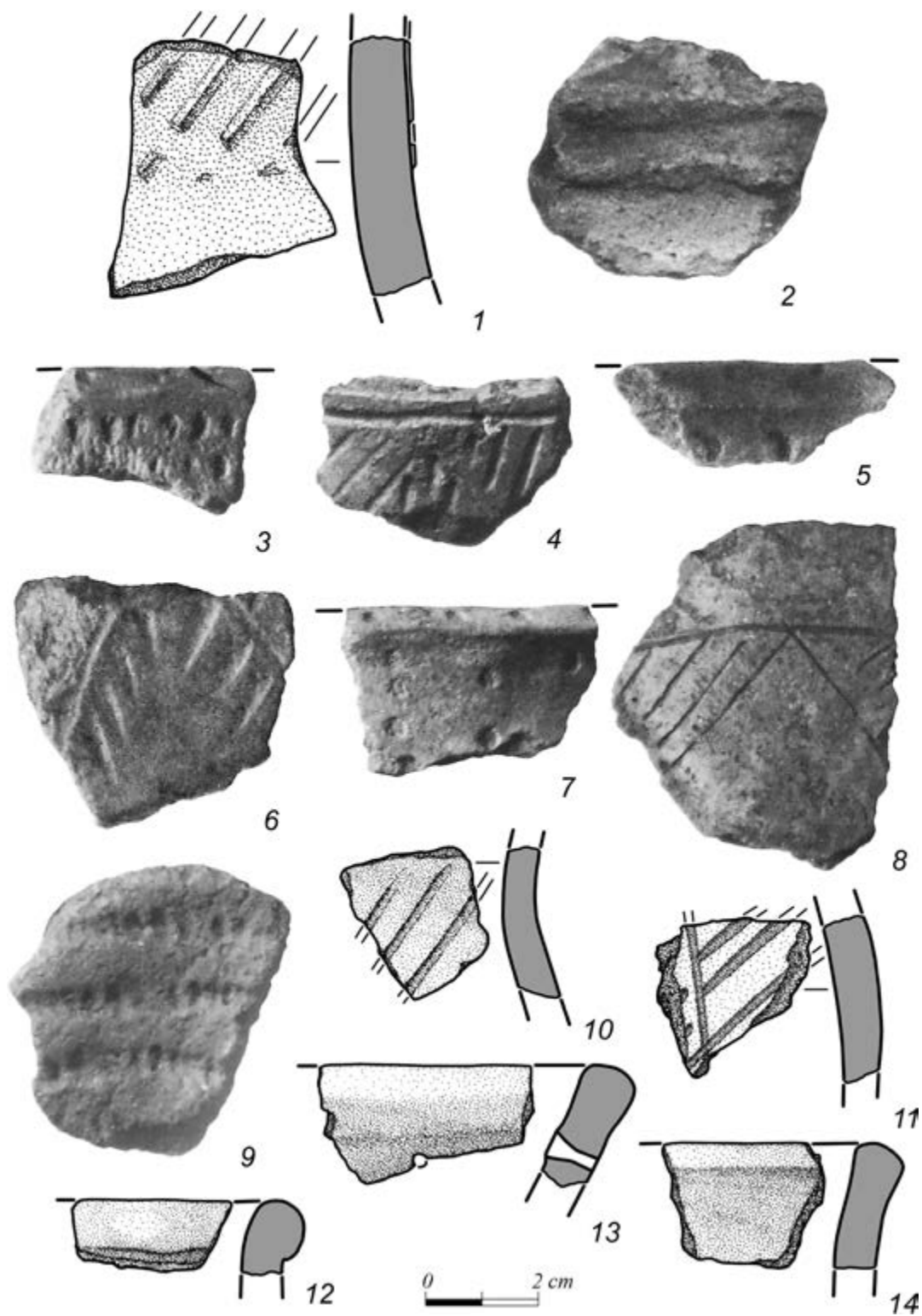

Рис. 110. Погреби-Лан: 1-2 – культурне коло Бабине; 3-14 – тишинецьке культурне коло (2-9 – за: Канівець, 1952/15а).

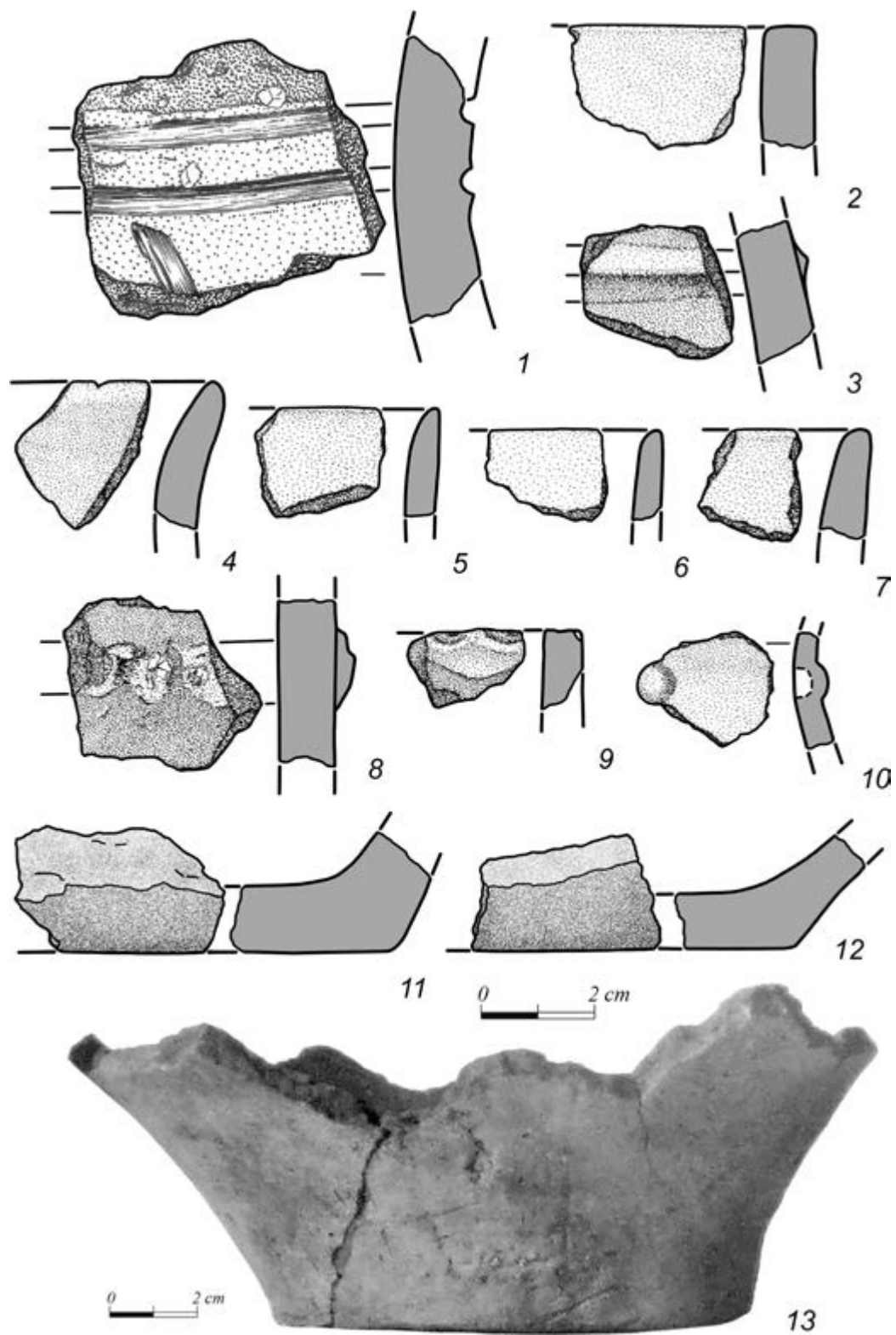

Рис. 111. Погребі-Лан: Кераміка доби бронзи та раннього залізного віку (13 – за: Канівець, 1952/15а).

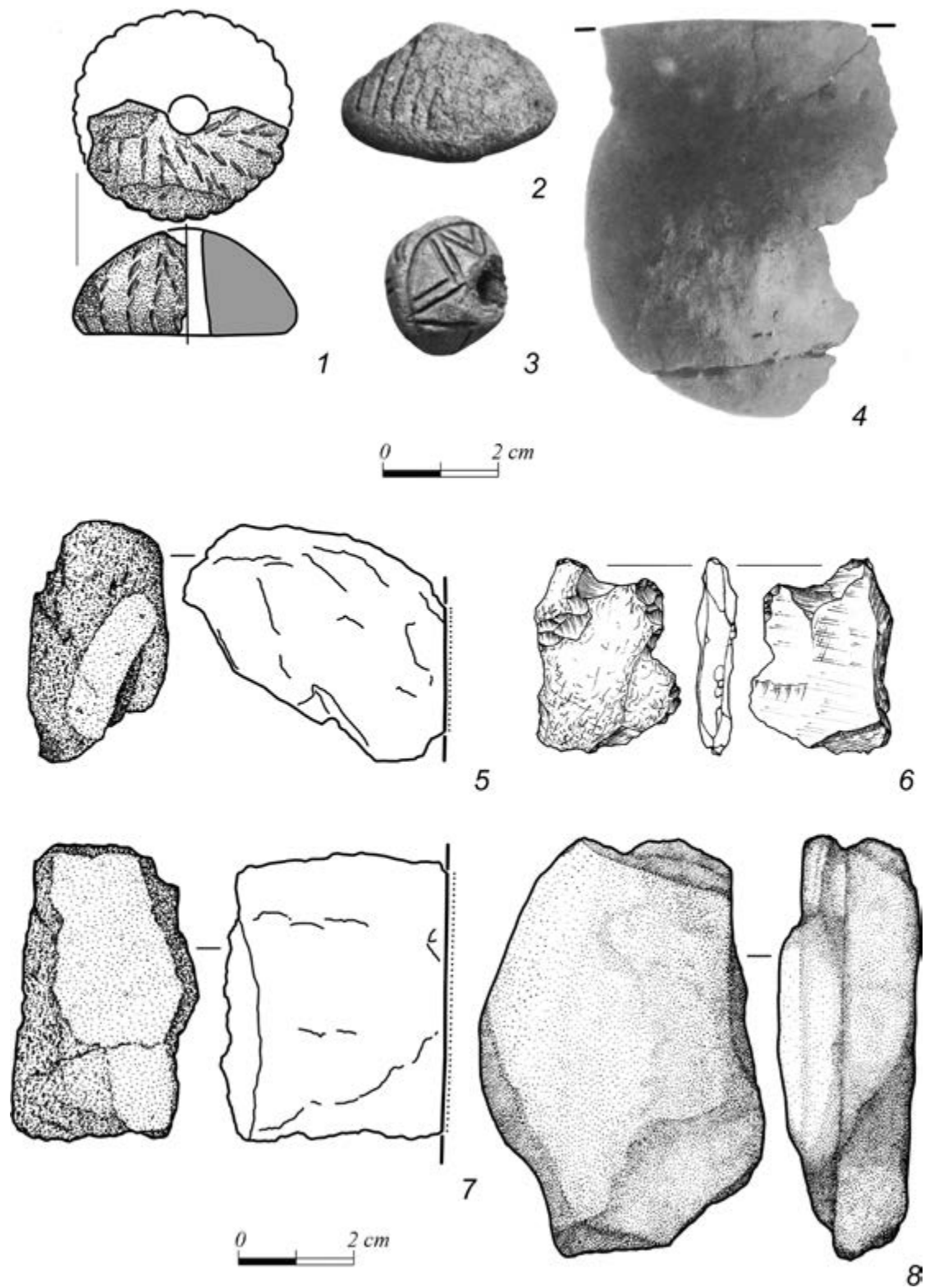

Рис. 112. Погреби-Лан: Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку (2-4 – за: Канівець, 1952/15a).

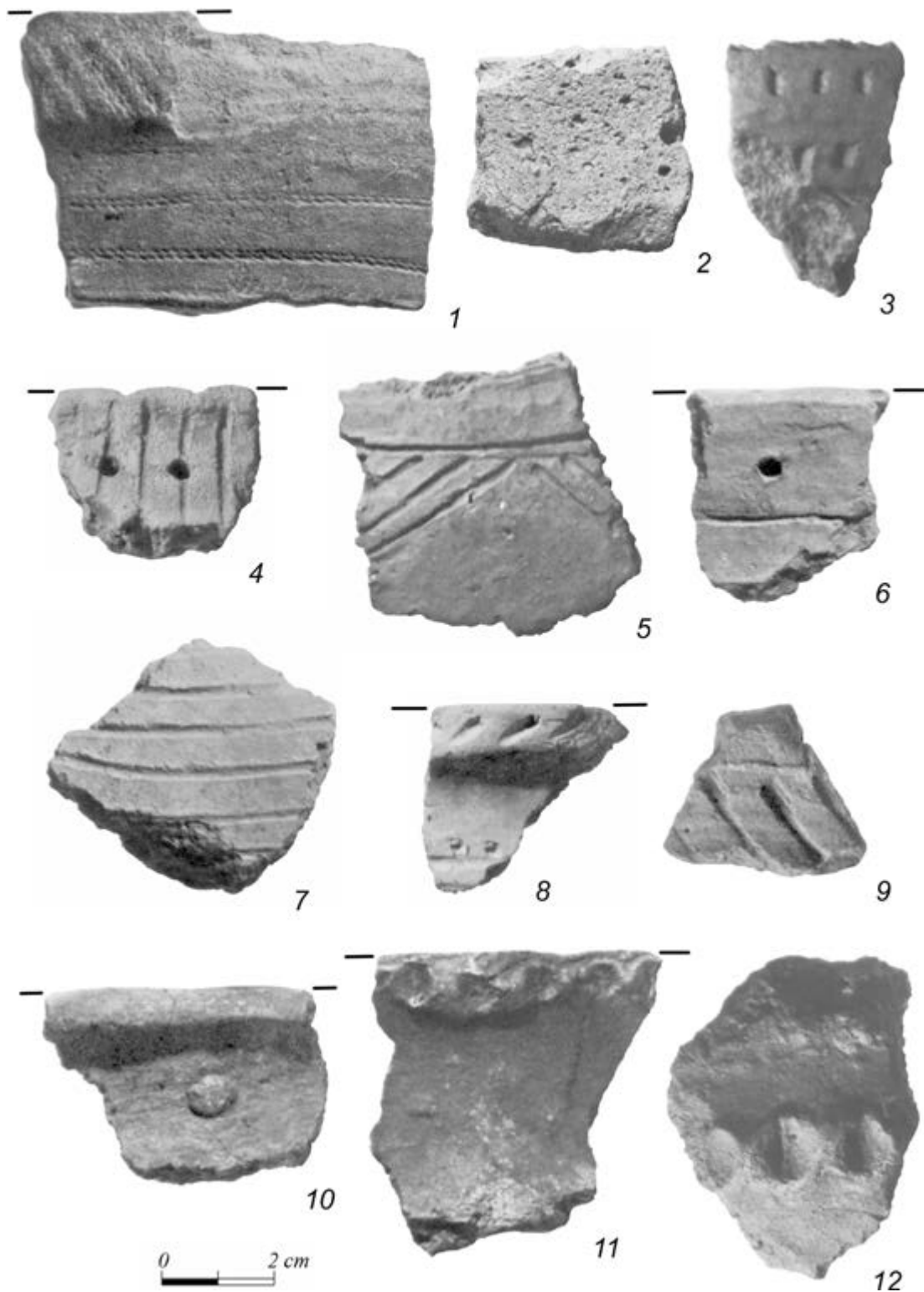

Рис. 113. Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку з ур. Лан біля с. Погреби:
1 - пункт 1; 2-12 - пункт 2 (за: Телегин, Круц, Нужный, 1979/18).

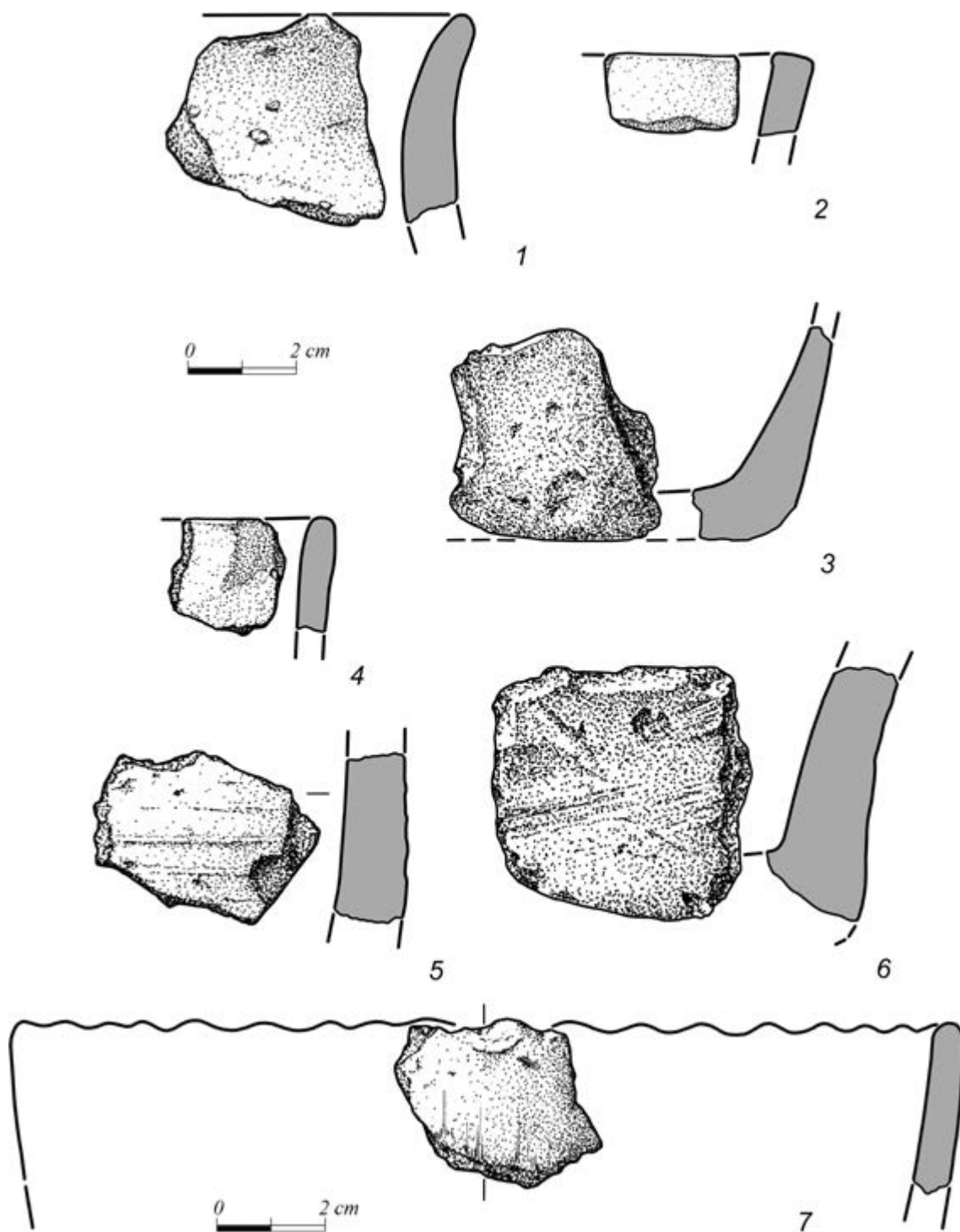

Рис. 114. Кераміка доби бронзи та раннього залізного віку з пунктів навколо с. Поліське:
 1-2 – Поліське-Красна Гірка; 3 – Поліське IV; 4-7 – Поліське-Савкин Куток.

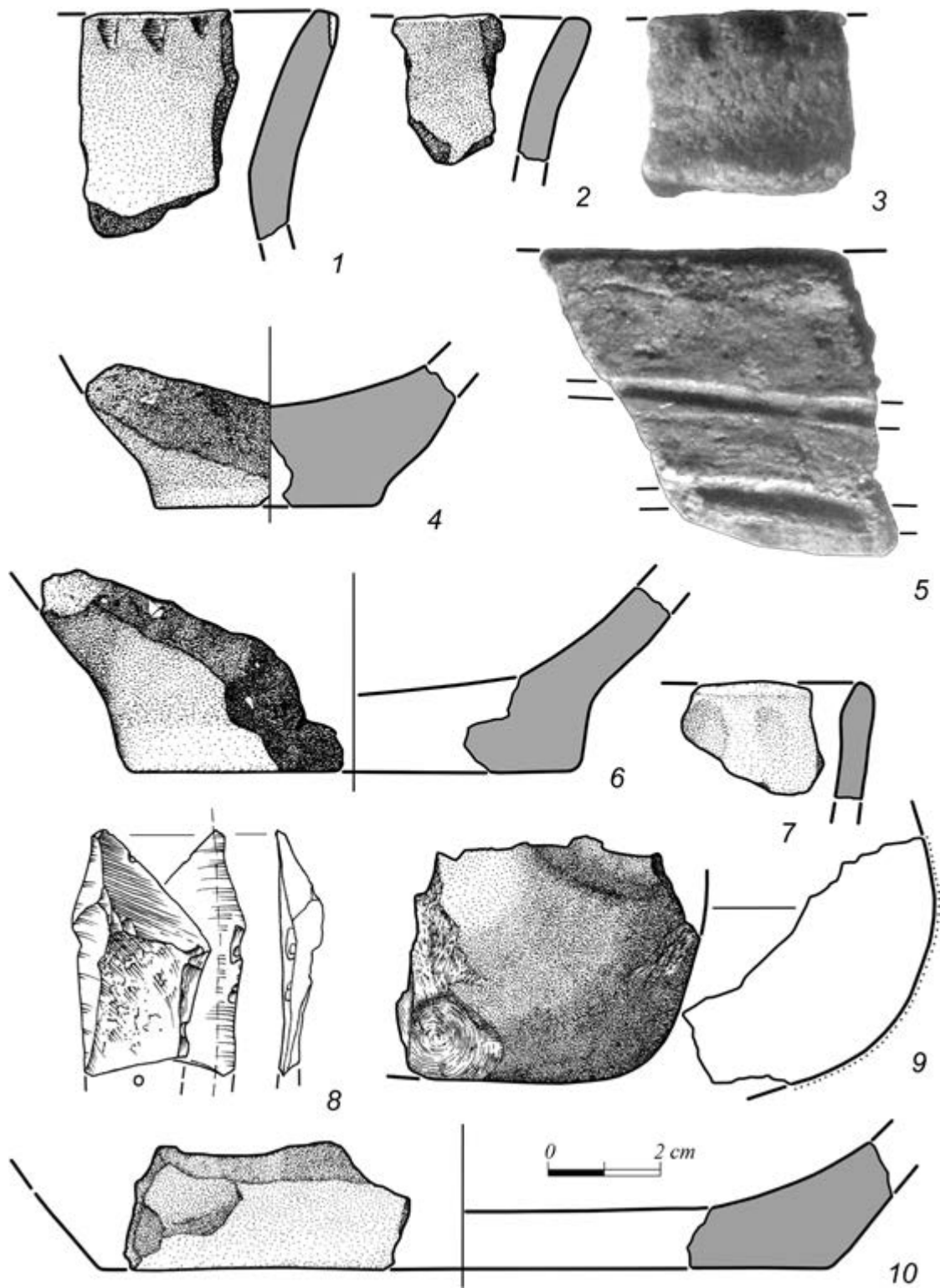

Рис. 115. Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку з пунктів навколо с. Рожівка:
 1-6 - Рожівка III (3, 5 - за: Телегин, Круц, 1965/1); 7-10 - Рожівка I-II.

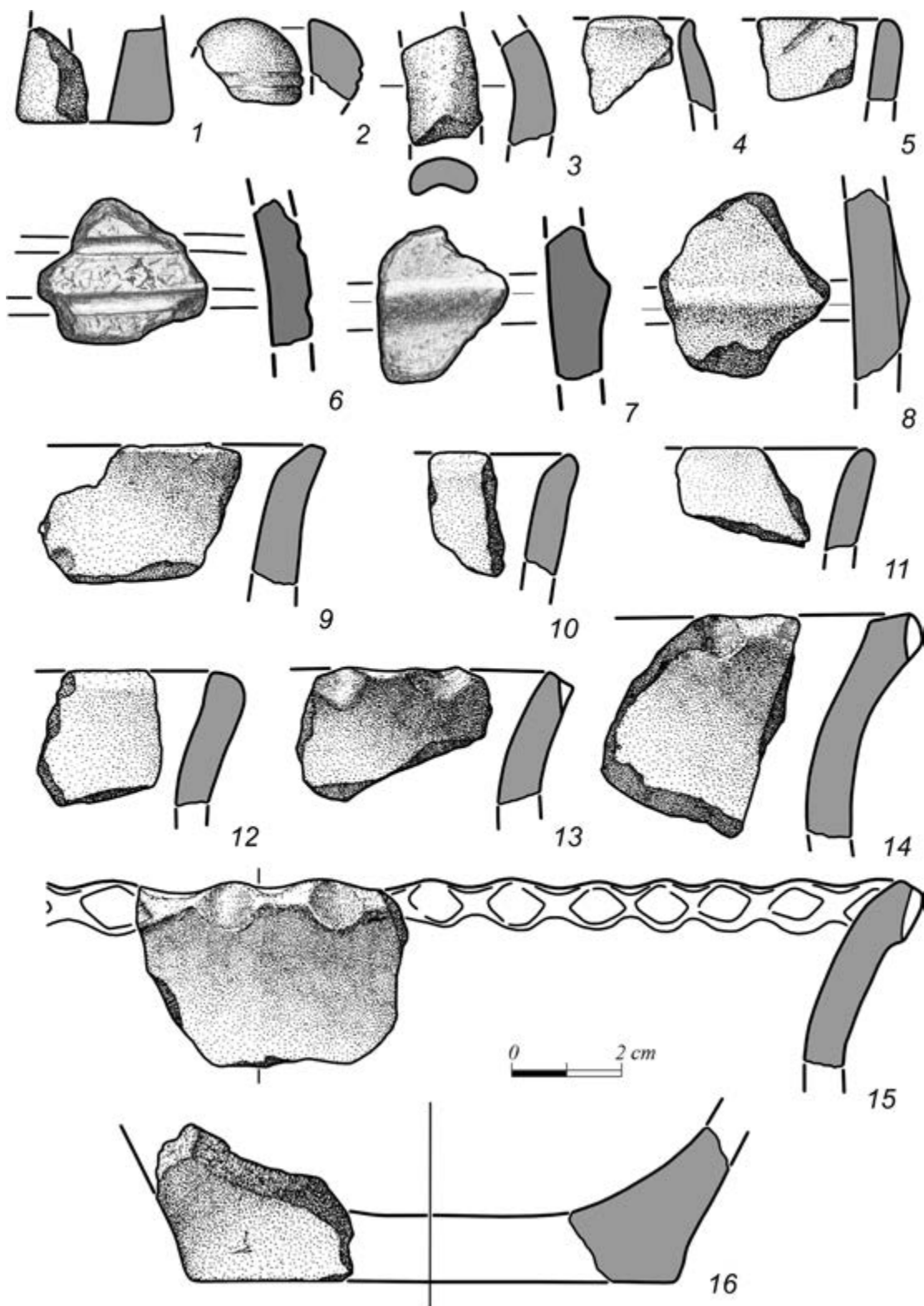

Рис. 116. Кераміка доби бронзи та раннього залізного віку з пунктів поблизу с. Рожни (6-7 – Рожни VI).

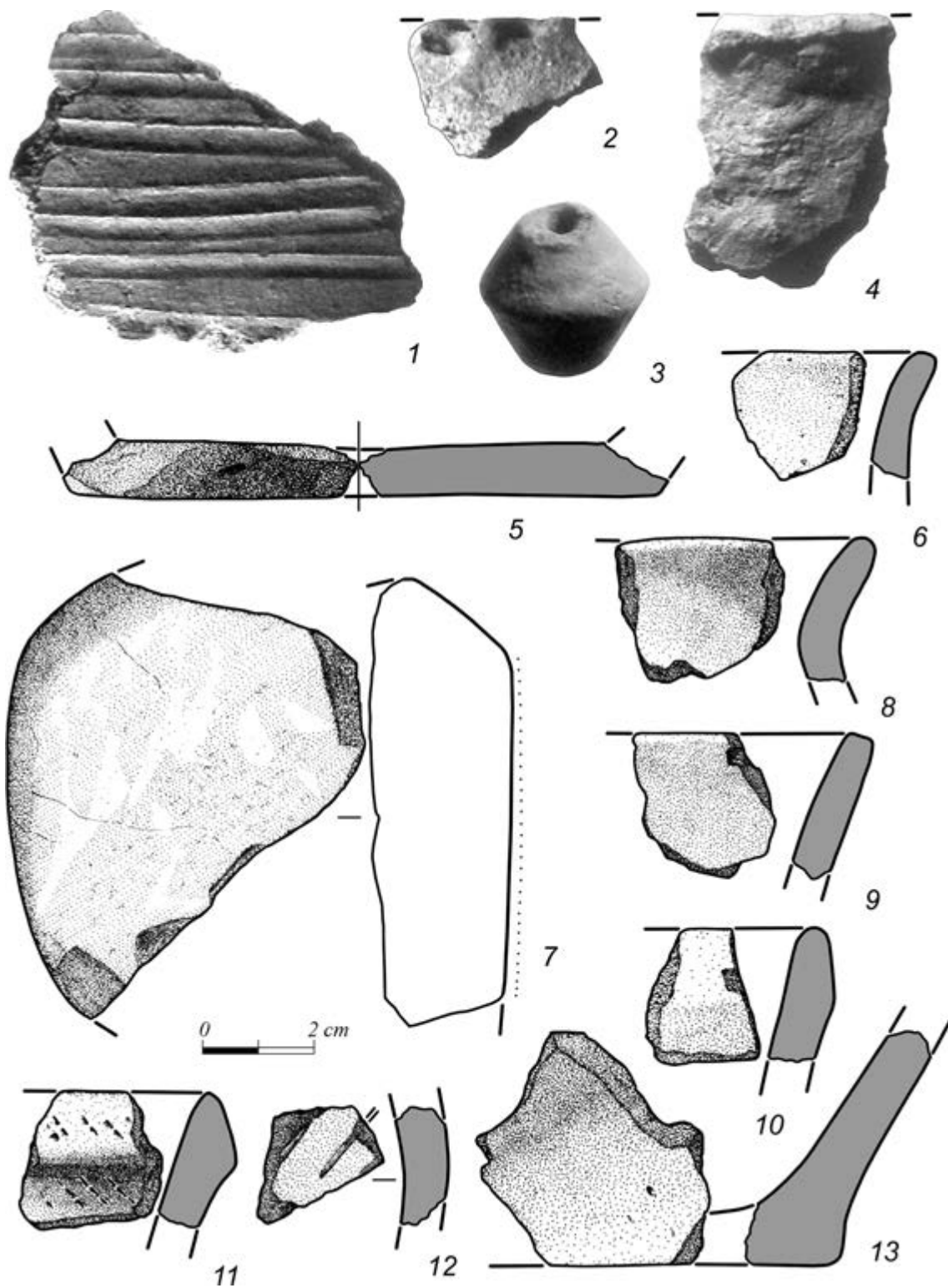

Рис. 117. Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку з пам'яток поблизу с. Рожни:
1-4 - Рожни-Пристаць (за: Телегин, Круц, 1965/1); 5 - Рожни III; 6-7 - Рожни II; 8-12 - Рожни X.

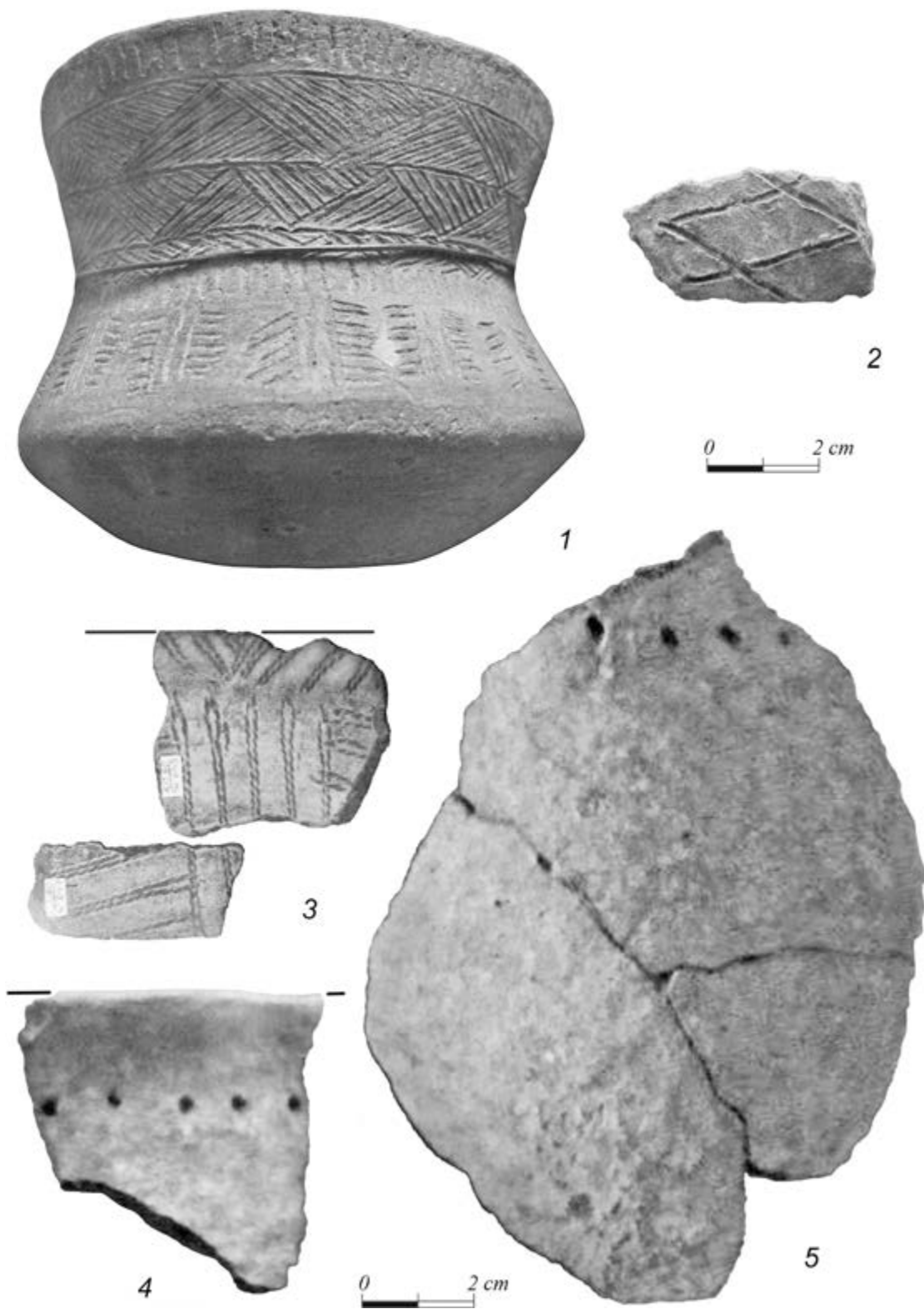

Рис. 118. Кераміка доби бронзи та раннього залізного віку з експозиції Остерського краєзнавчого музею.

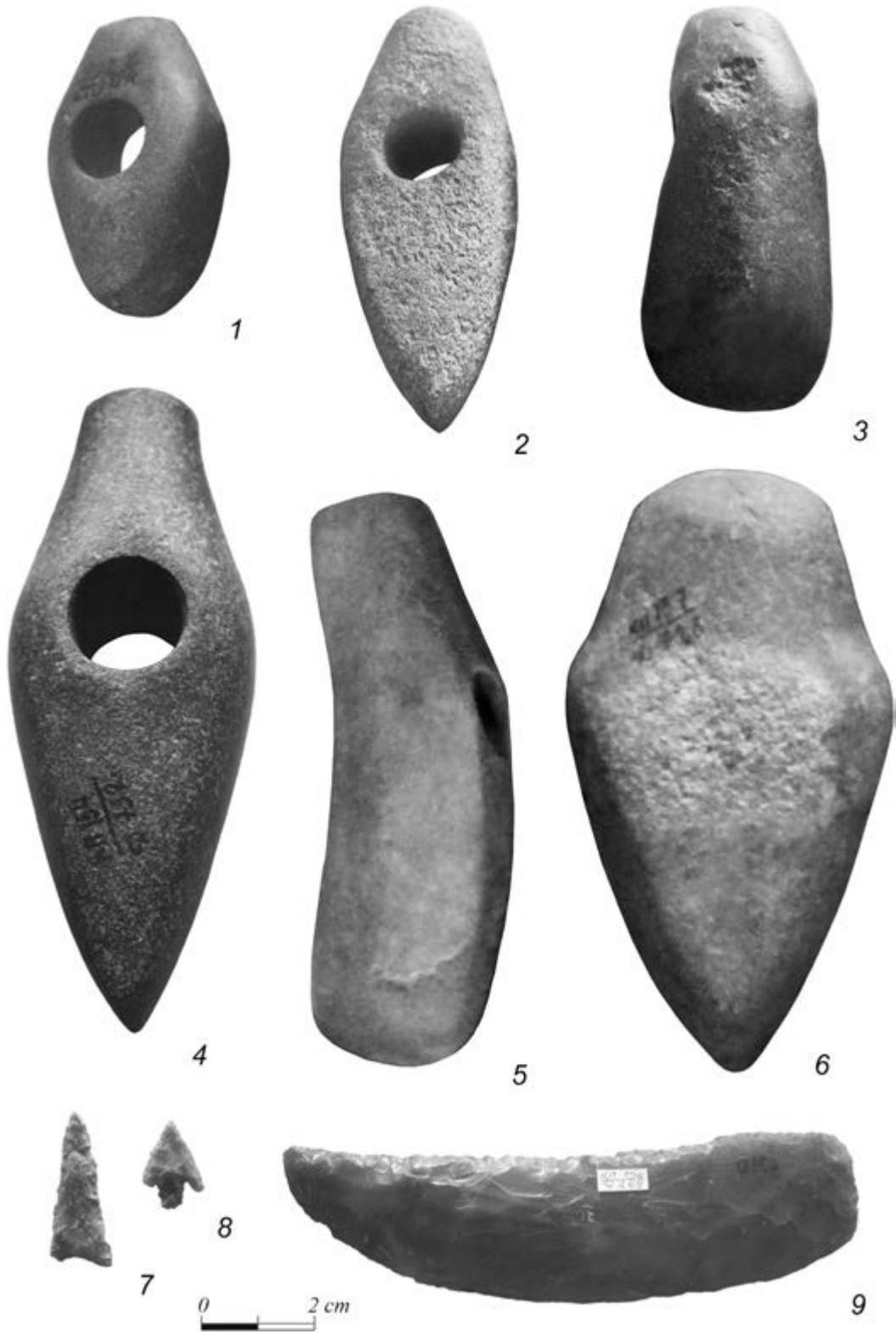

Рис. 119. Вироби з каменю та кременю доби бронзи з експозиції Остерського краєзнавчого музею.

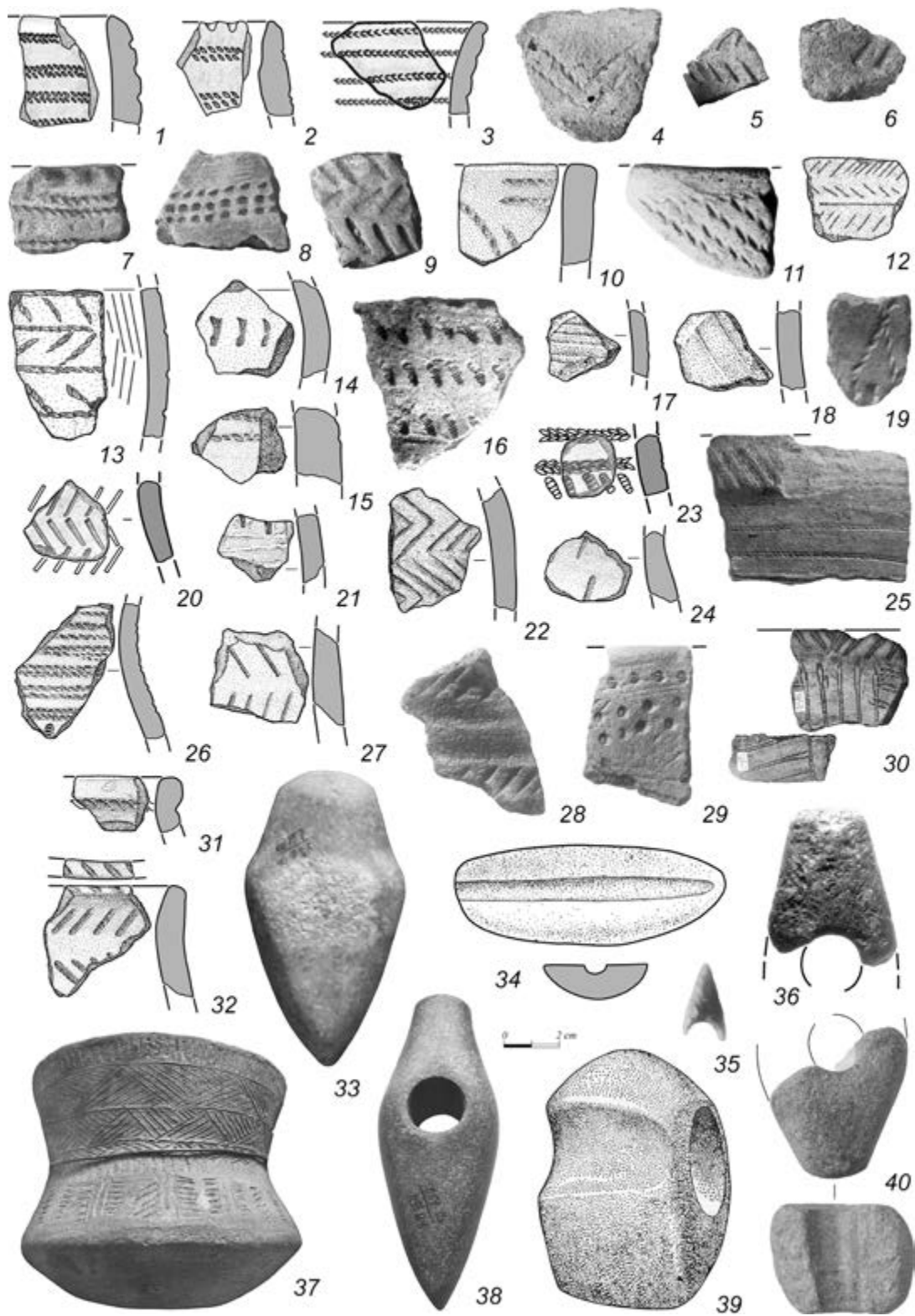

Рис. 120. Нижнє Подесення. Середньодніпровська культура шнурової кераміки (2500/2400-1800/1700 BC).

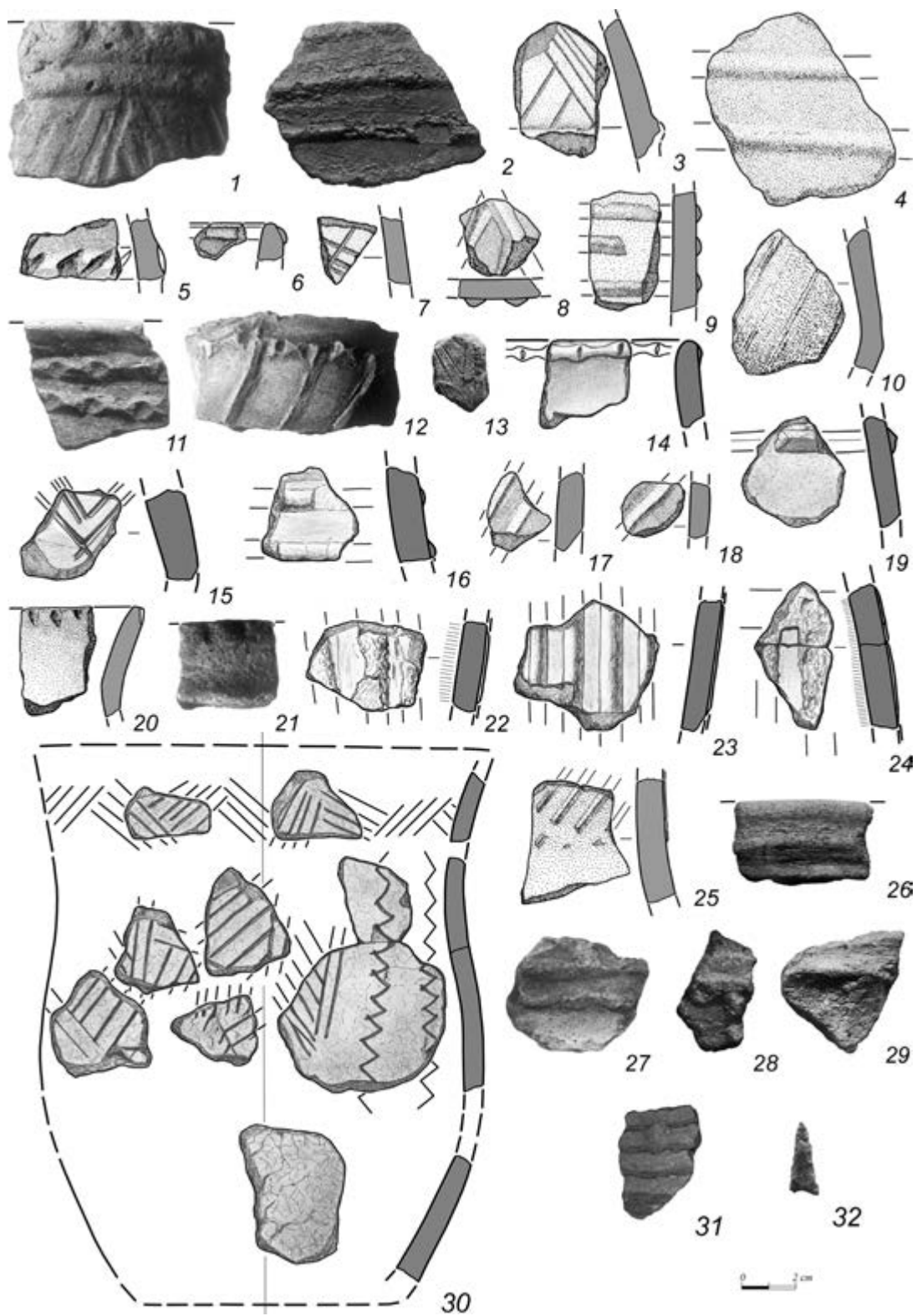

Рис. 121. Нижнє Подесення. Культурне коло Бабіне (1900/1800-1600 BC).

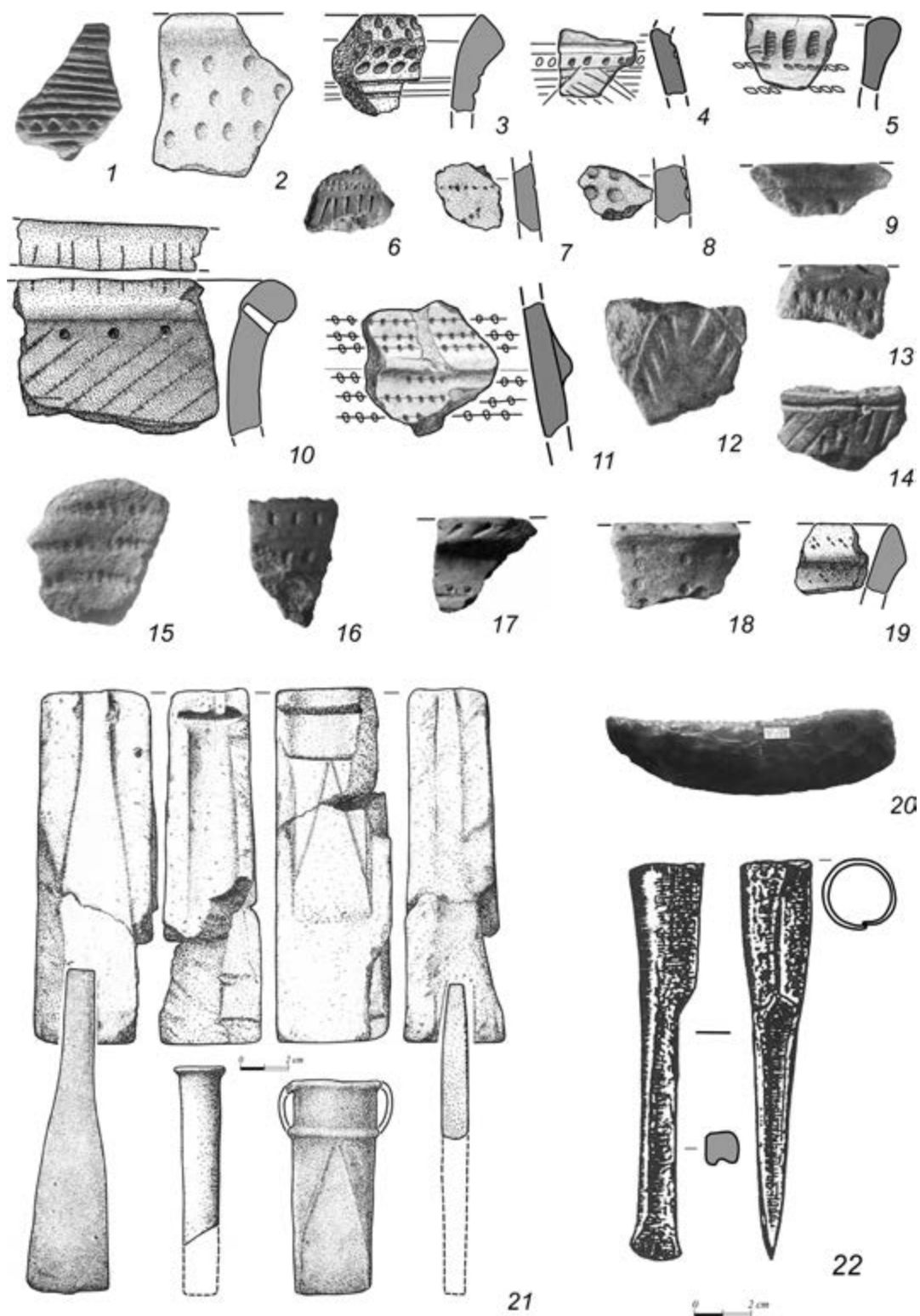

Рис. 122. Нижнє Подесення. Тшиньцьке культурне коло, сосницька культура, ранній етап (1700/1600-1500/1450 BC).

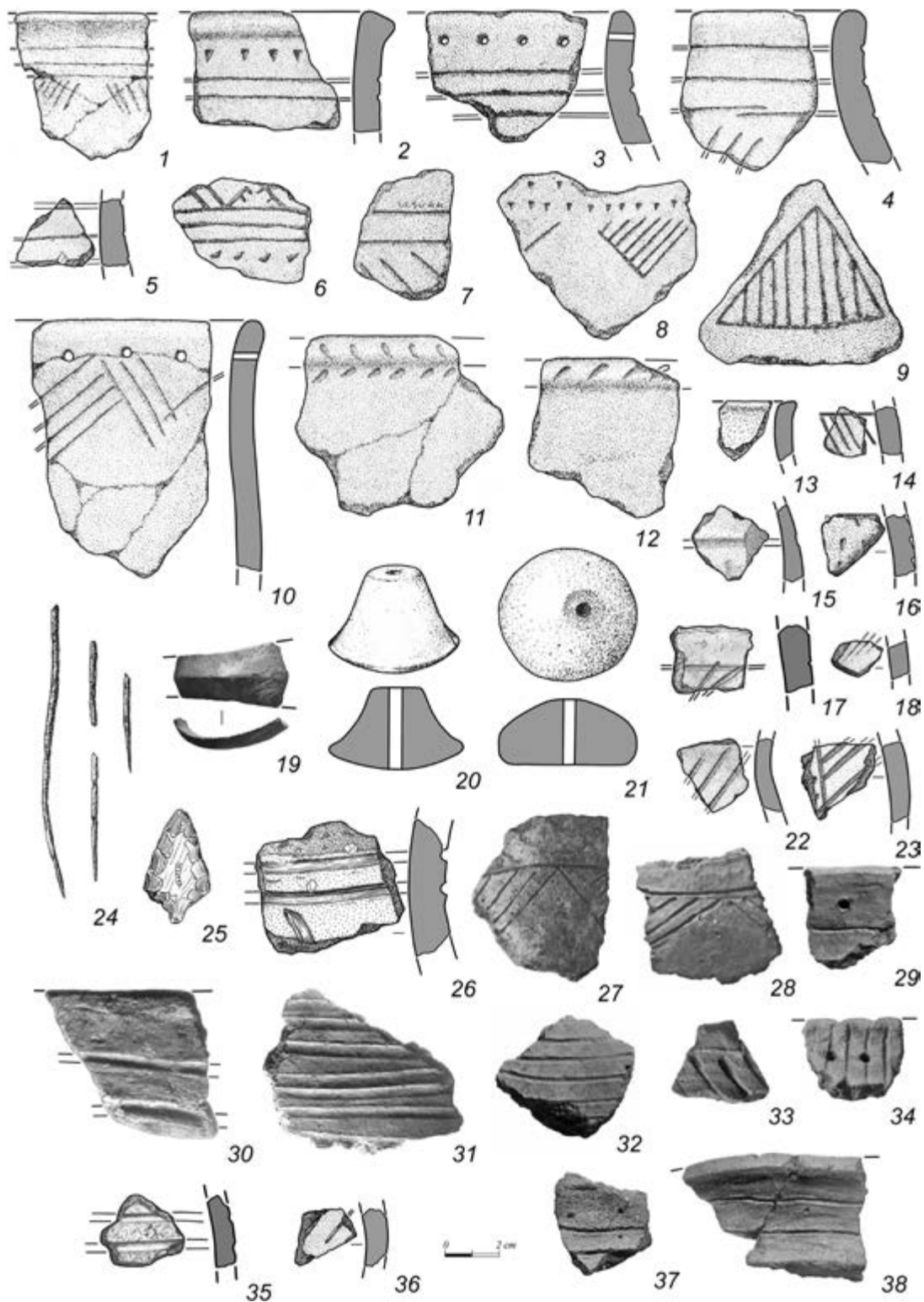

Рис. 123. Нижнє Подесення. Тшинєцьке культурне коло, сосницька культура, середній етап 1 (1500/1450-1350/1300 BC).

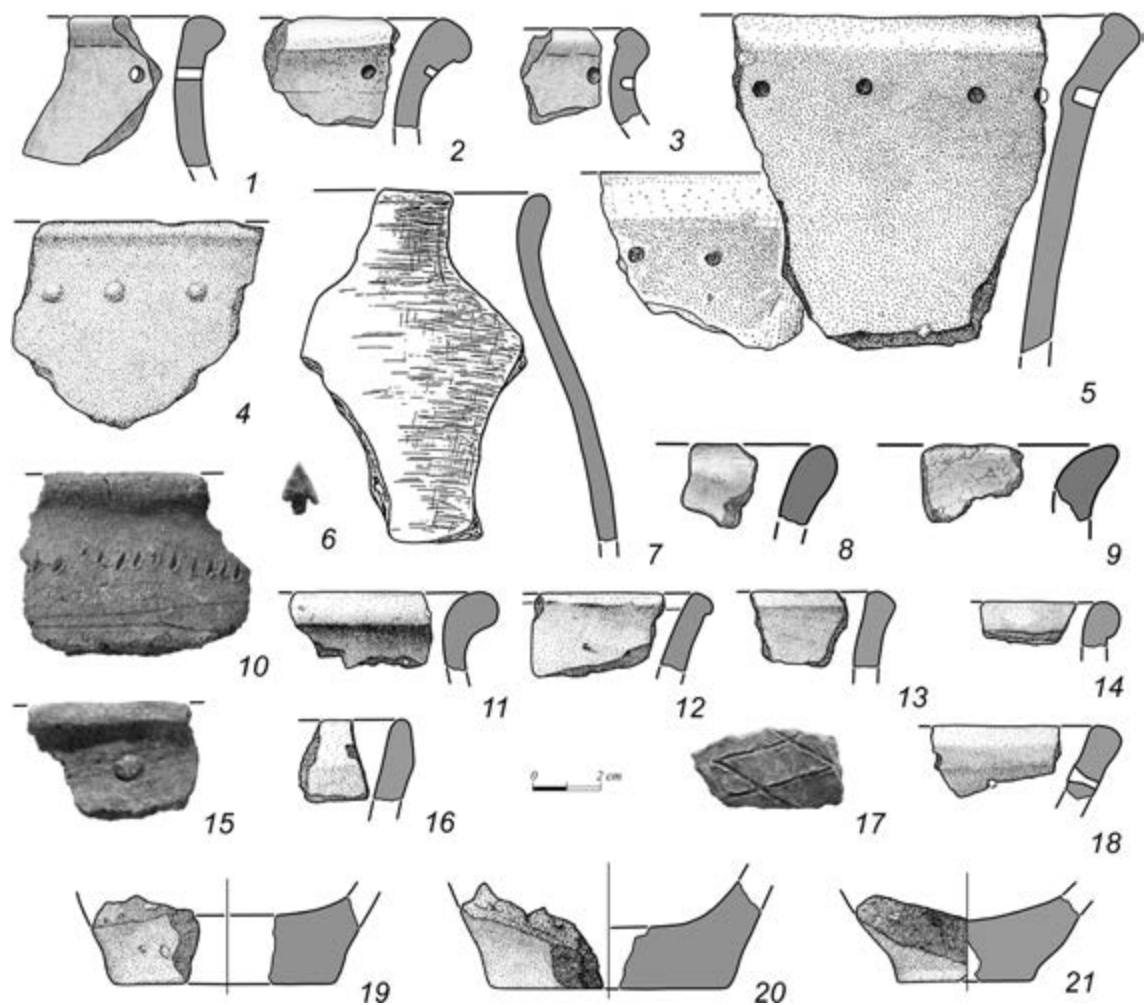

Рис. 124. Нижнє Подесення. Тшиньцьке культурне коло, сосницька культура, середній етап 2 (1350/1300-1200 BC).

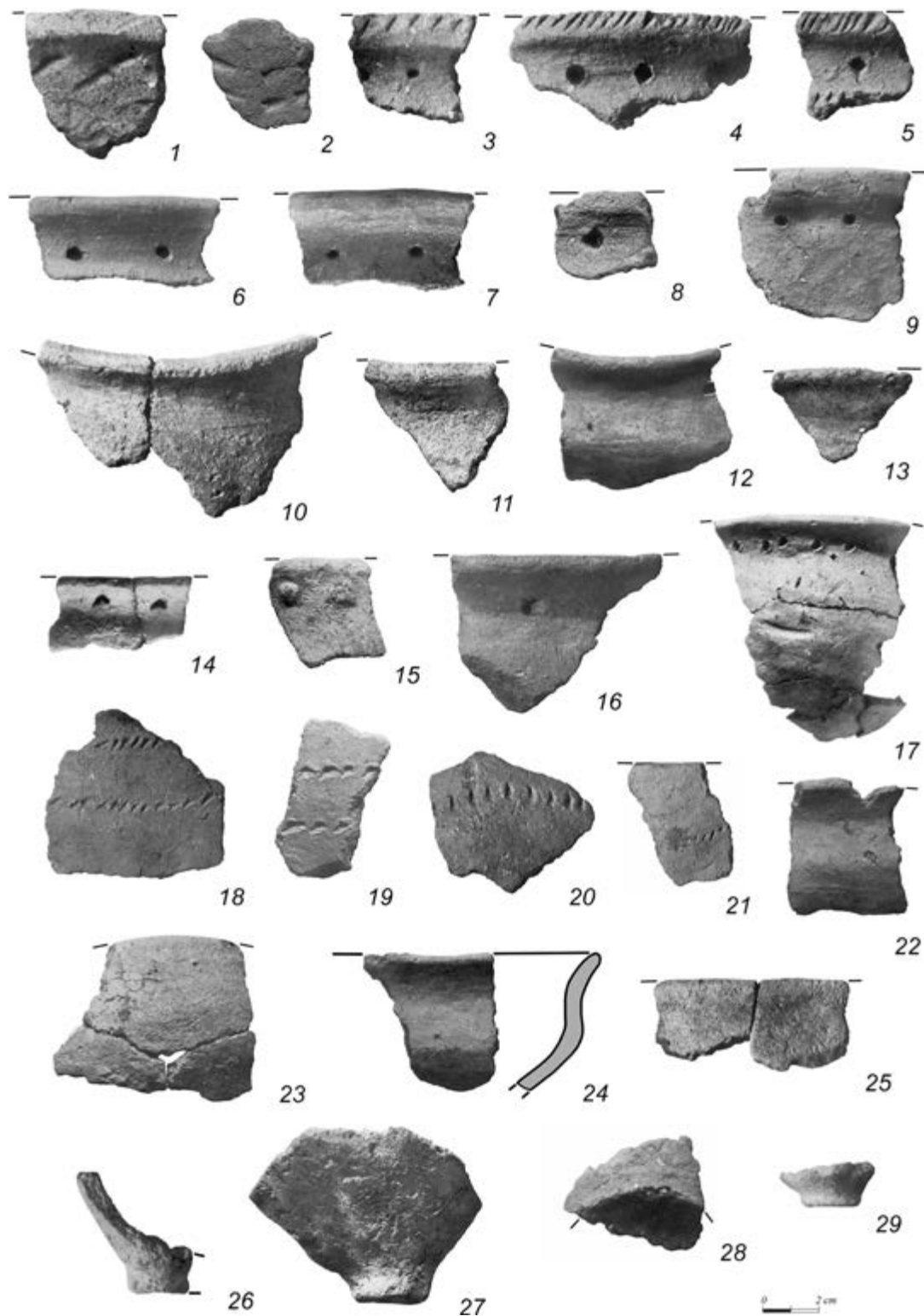

Рис. 125. Нижнє Подесення, Погреби-Келійки. Тшинецьке культурне коло, сосницька культура, кінець середнього та пізній етапи (1300/1200-1000/900 BC).

Рис. 126. Нижнє Подесення. Тшинецьке культурне коло, сосницька культура, пізній етап (1200-1000/900 BC).

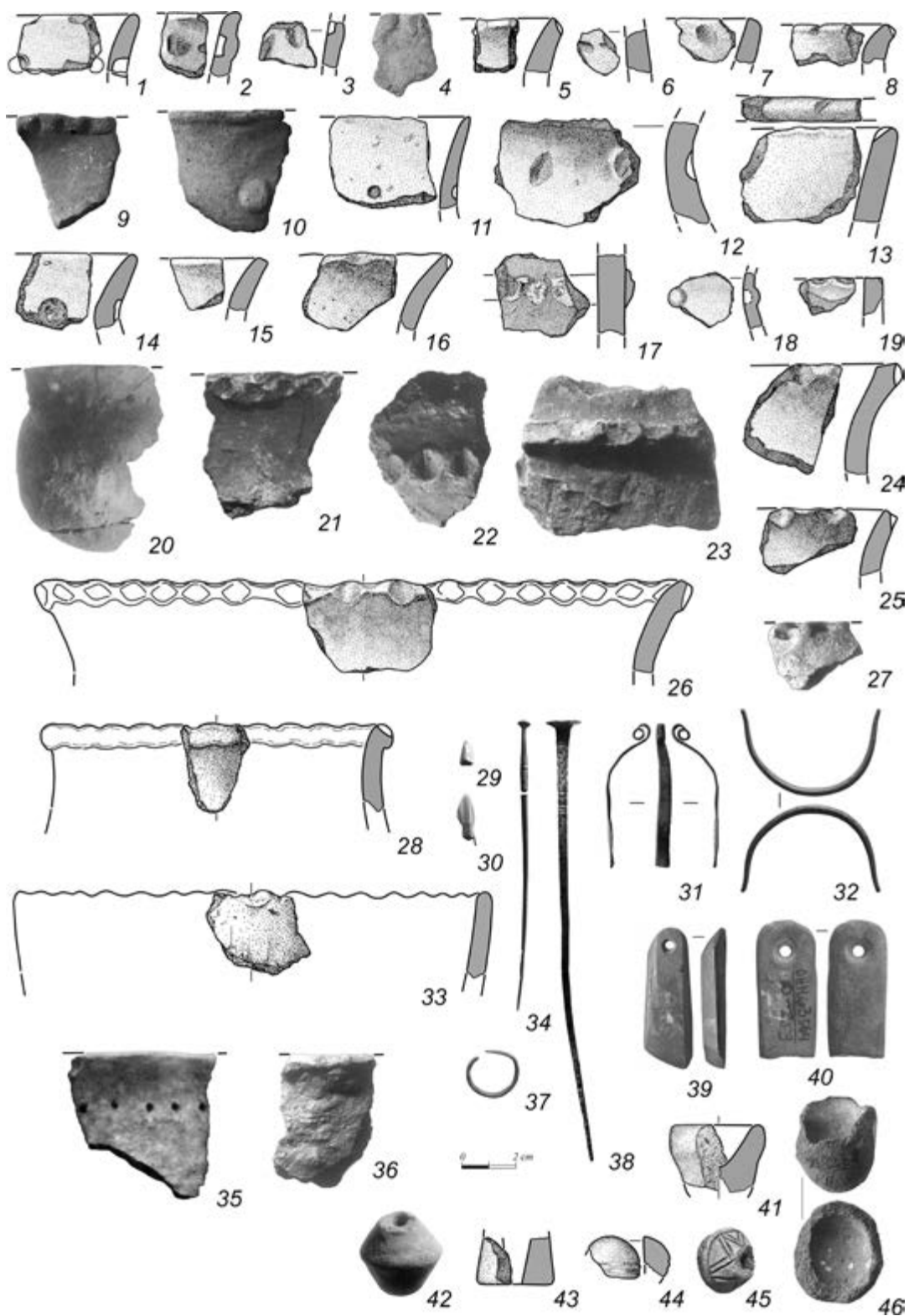

Рис. 127. Нижне Подесення. Ранній залізний вік. Милоградська культура (900-300 BC).

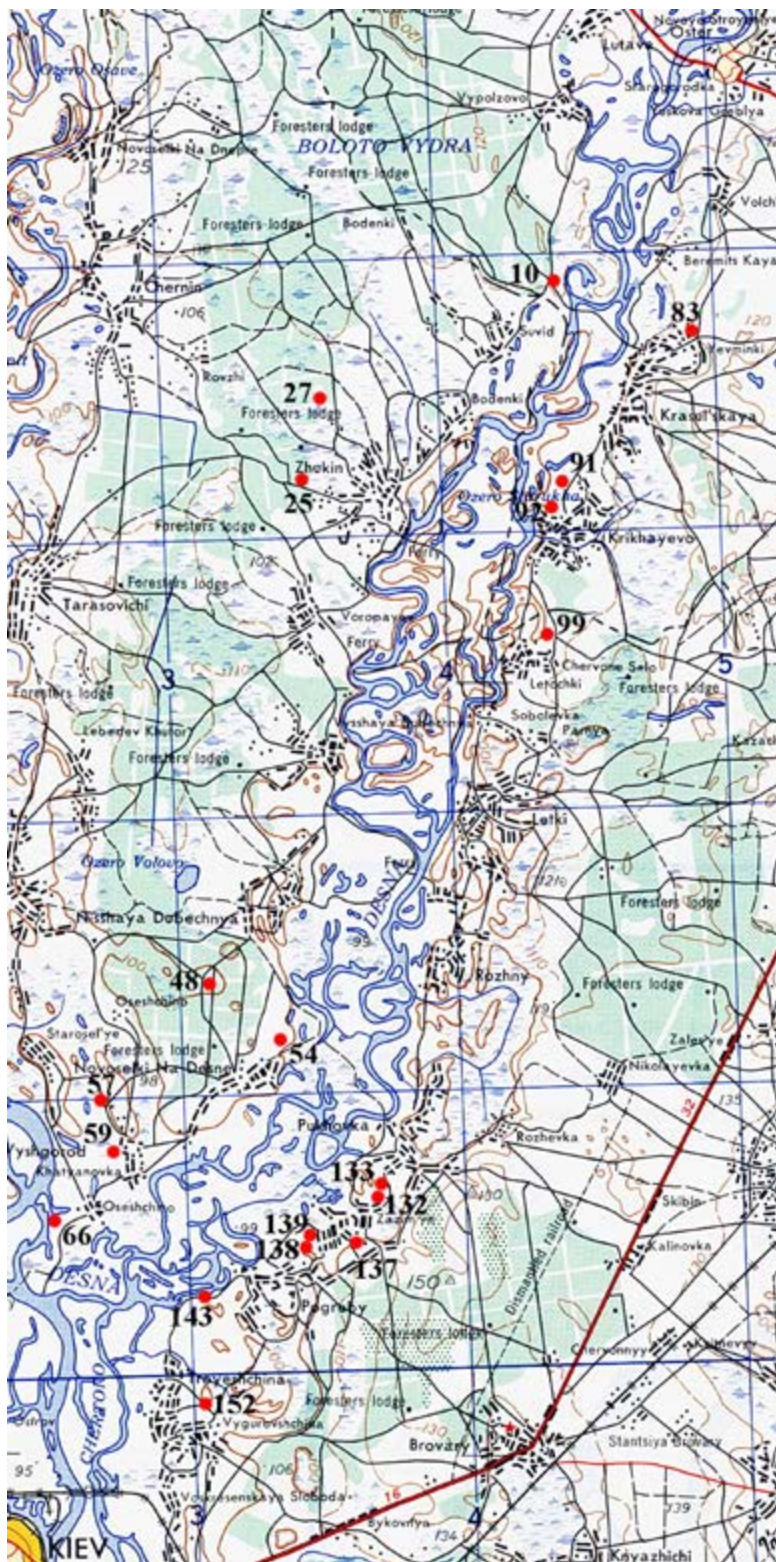

Рис. 128. Пам'ятки середньодніпровської культури шнурової кераміки.

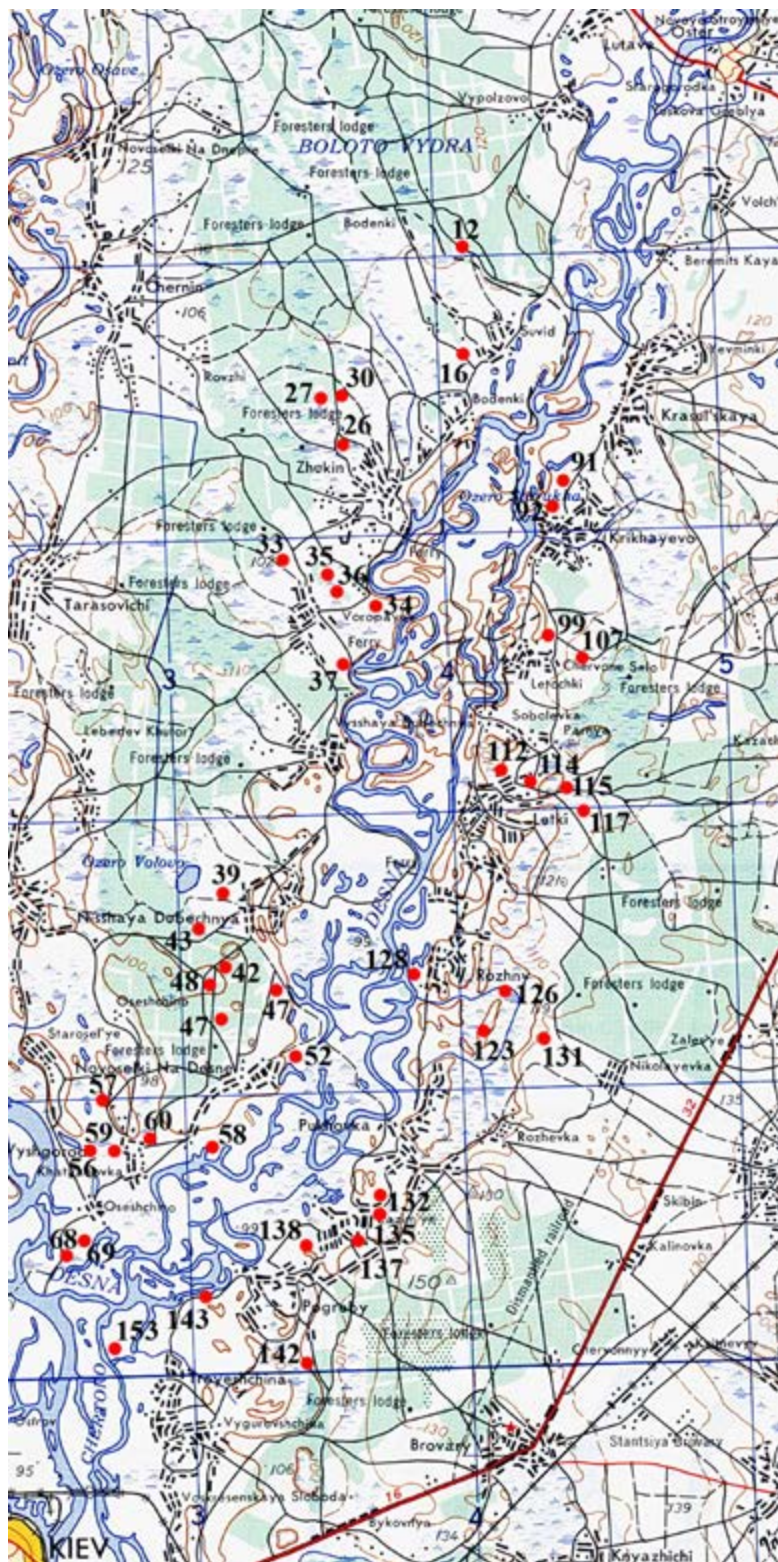

Рис. 130. Пам'ятки тшинецького культурного кола, сосницька культура.

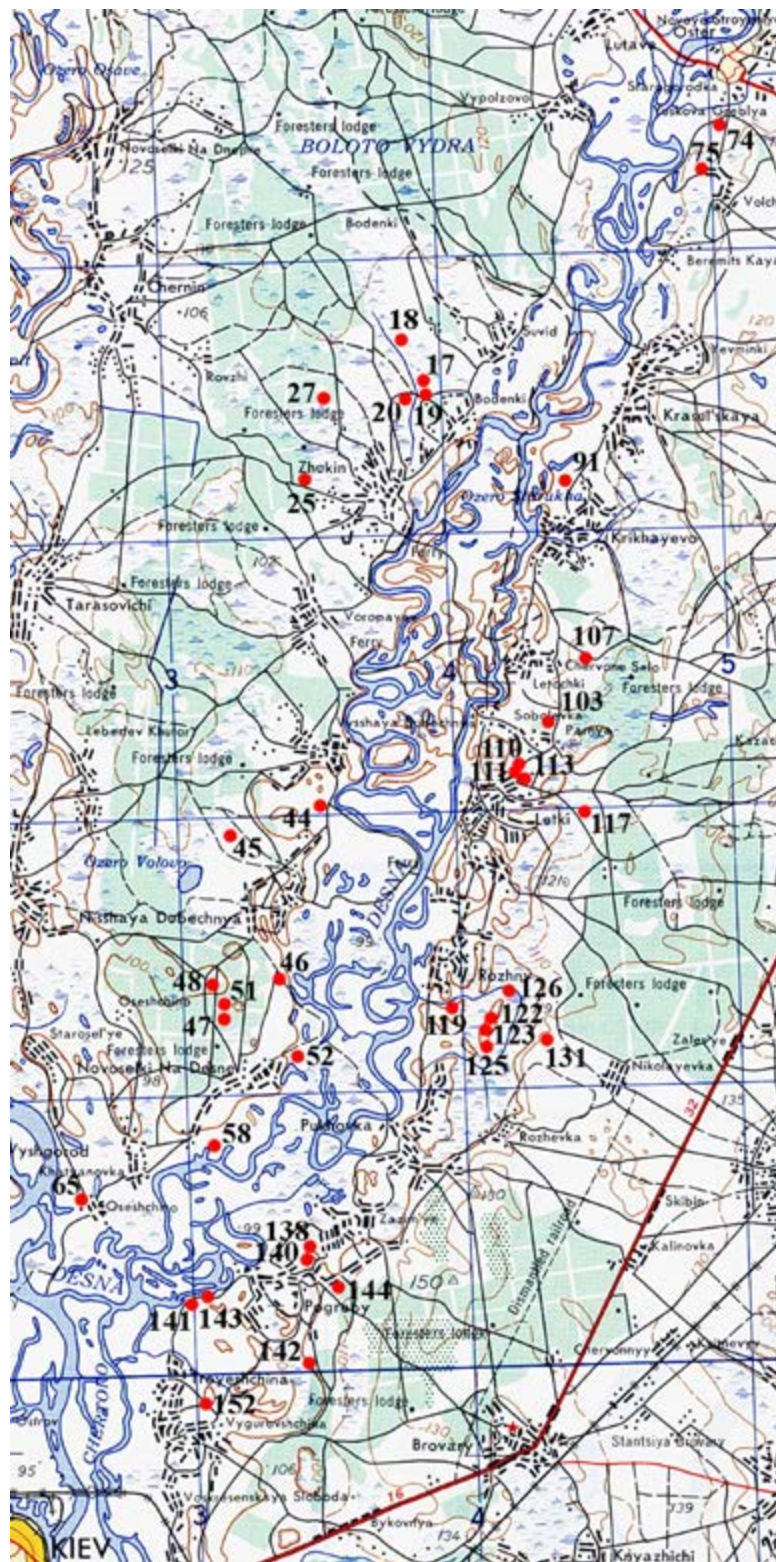

Рис. 131. Пам'ятки тшинецького культурного кола, пізній етап сосницької культури.

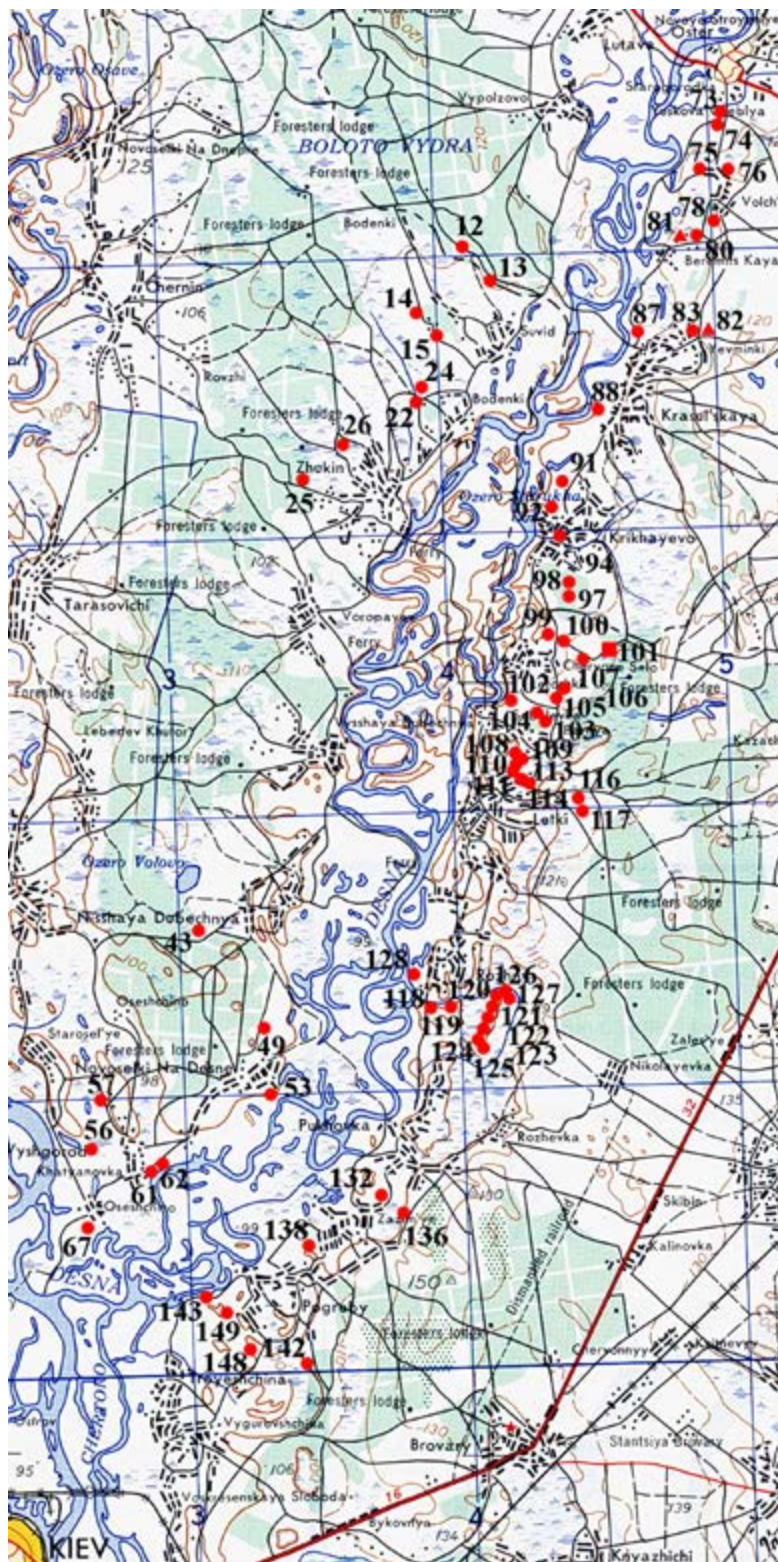

Рис. 132. Пам'ятки раннього залізного віку. Милоградська культура.

Розділ III.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ НИЖНЬОГО ПОДЕСЕННЯ

ПАМ'ЯТКИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

Дослідження правого берега Нижнього Подесення розпочалось з робіт В.Л. Беренштама у 1889 р. на Виповзівському городищі, який заклав на ньому декілька шурфів [Беренштам, 1889, арк. 4–5]. З території площі городища походять також матеріали трипільської культури. Трипільський шар відкритий на початку ХХ ст. А.Г. Розановим. Пам'ятку віднесено до етапу С. Матеріали до 1941 р. зберігались в Чернігівському музеї [Козловська, 1928, с. 49; Археологічні пам'ятки ..., с. 437–438; Пассек, 1949, с. 181].

Археологічні пам'ятки навколо городища було виявлено А.О. Мултаненом у 1988 р. У 2010 р. експедицією Інституту археології НАН України та Чернігівського національного педагогічного універси-

тету ім. Т.Г. Шевченка під керівництвом О.П. Моці, було досліджено напільний рів городища, звідки походять матеріали епохи бронзи, кінця IX – першої половини X ст., XII ст. Крім того, досліджено посад та поділ городища. В рамках розвідкових робіт навколо Виповзівського комплексу виявлено та перевірено стан низки поселень та могильників різних епох, серед яких: багат шарове поселення (неоліт, доба бронзи) Заплава I, поселення доби Київської Русі (X–XIII ст.) Заплава II, курганні могильники доби Київської Русі Десна I та Десна II, поселення доби Київської Русі Десна I та поселення доби бронзи Десна II [Моця, Шидловський, Скороход, Казаков, 2011].

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ КОЗЕЛЕЦЬКИЙ РАЙОН

С. КАРПИЛІВКА

1. Карпилівка-Радовниця

Стоянка (пізній палеоліт, граветт)

Розташовується за північною околицею села, на високому мису тераси правого берега Десни. Виявлено Лівобережною археологічною експедицією (В.Г. Жаров) у 2011 р.

Шурфуванням виявлено 13 виробів з кременю. Відходи виробництва пред-

ставлені 4-ма відщепами, 3-ма сколами підживлення площадок нуклеусів, реберчастою пластиною та різцевим сколом. Привертають увагу 4 вістря оснащення металеві зброї. Особливості у виготовленні вістер зближують пам'ятку з граветськими комплексами Пушкарі I та Ключи, але вона являє собою самостійне явище [Жаров, Жарова, Ступак, 2012а, 2012б].

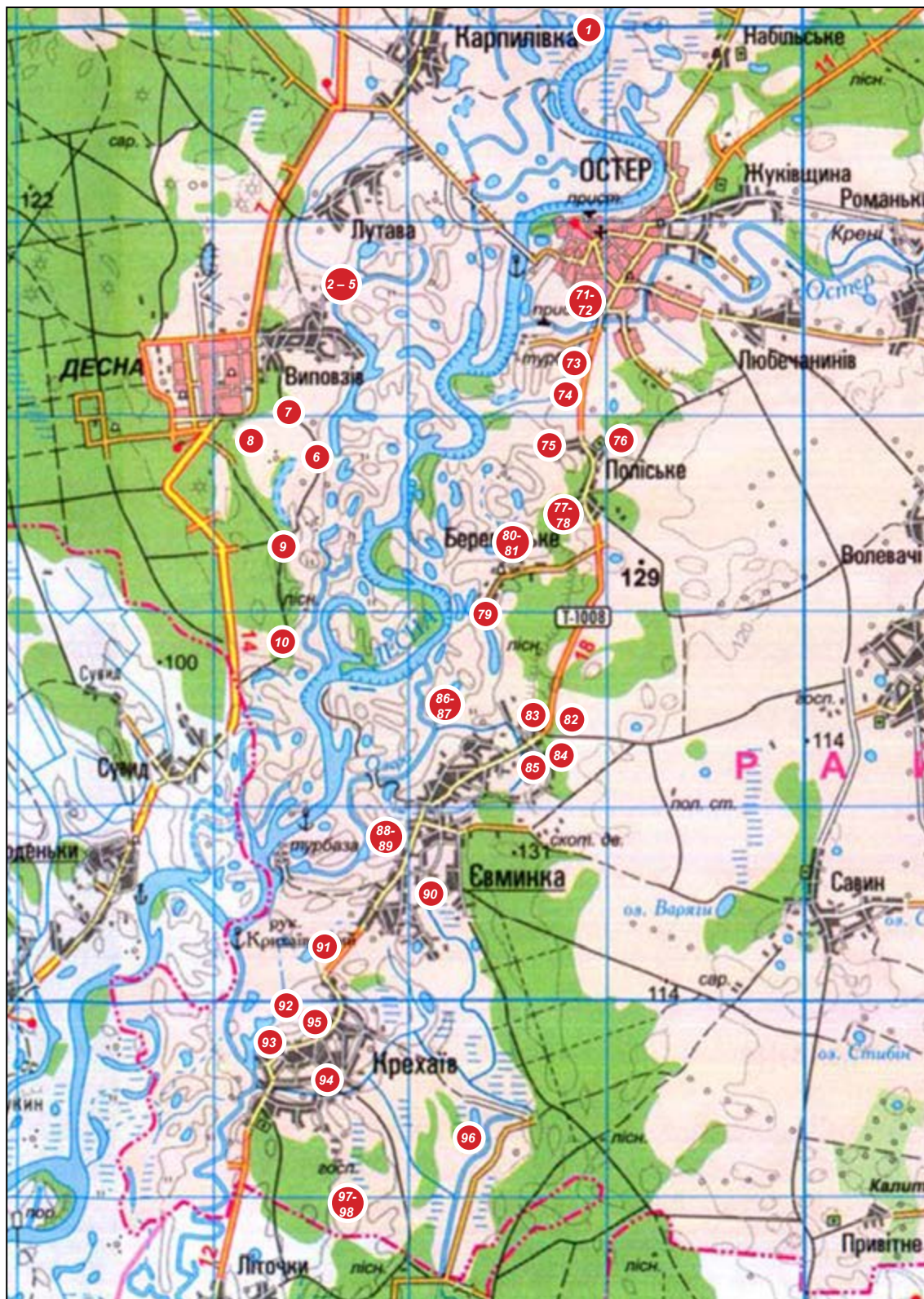

Рис. 133. Археологічні пам'ятки Нижнього Подесення (Чернігівська обл.).

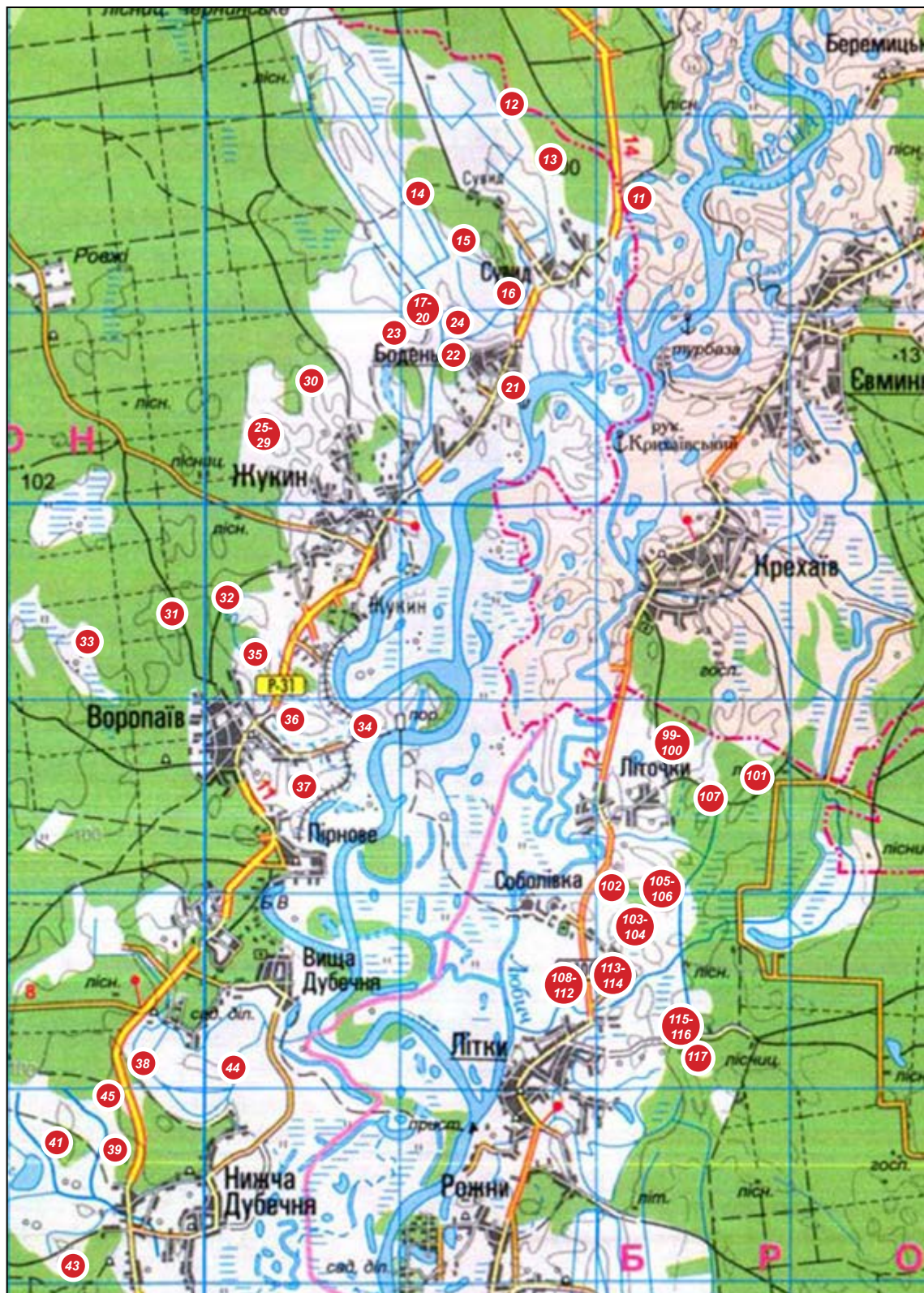

Рис. 133 а. Археологічні пам'ятки Нижнього Подесення (Київська обл.).

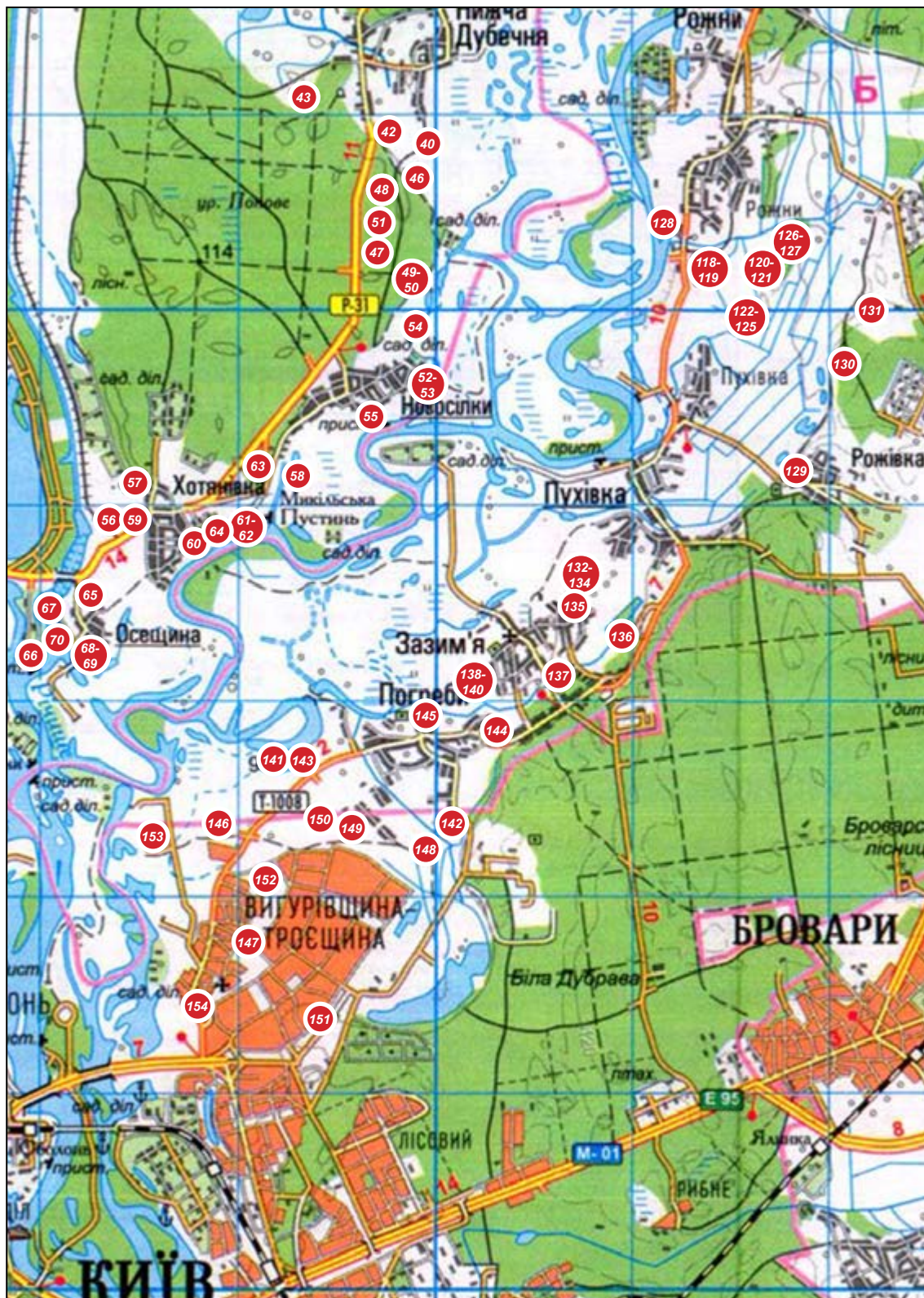

Рис. 133 б. Археологічні пам'ятки Нижнього Подесення (Київська обл., продовження).

Археологічні пам'ятки Нижнього Подесення

(порядкові номери відповідають списку пам'яток в тексті розділу III).

1. Карпилівка-Радовниця
2. Городище біля с. Виповзів
3. Посад городища біля с. Виповзів
4. Поділ городища біля с. Виповзів
5. Заплава I
6. Заплава II
7. Могильник Десна 1
8. Могильник Десна 2
9. Десна I
10. Десна II
11. Сувид, ур. Лиса Гора
12. Сувид – Лінія
13. Сувид I
14. Сувид II
15. Сувид III
16. Сувид IV
17. Боденьки, ур. Піски-1
18. Боденьки, ур. Піски-2
19. Боденьки, ур. Буденський міст
20. Боденьки, о. Буда
21. Боденьки I
22. Боденьки II
23. Боденьки III
24. Боденьки IV
25. Жукин, ур. Дубовиця
26. Жукин, ур. Олексин Верх
27. Жукин, ур. Путілово
28. Жукин, ур. Федосова Гора
29. Жукин, ур. Тужилово
30. Жукин I
31. Жукин II
32. Жукин III
33. Воропаїв, болото Батич
34. Воропаїв - могильник
35. Воропаїв I
36. Воропаїв II
37. Пирново I
38. Вища Дубечня I
39. Нижня Дубечня, ур. Богунове
40. Нижня Дубечня, ур. Вершина
41. Нижня Дубечня, ур. Волуйське
42. Нижня Дубечня, ур. Гусениця
43. Нижня Дубечня, ур. Печі
44. Нижня Дубечня, ур. Погон
45. Нижня Дубечня, ур. Третьак
46. Нижня Дубечня I
47. Новосілки, ур. Вовчиха
48. Новосілки, ур. Криниця
49. Новосілки, Луковиця I
50. Новосілки, Луковиця II
51. Новосілки, ур. Майдан
52. Новосілки, ур. Окрема дюна
53. Новосілки, ур. Старе Селище
54. Новосілки I
55. Новосілки II
56. Хотянівка, оз. Дальній Глядень
57. Хотянівка, ур. Кут
58. Хотянівка, оз. Мормонське
59. Хотянівка, ур. Пастка
60. Хотянівка, ур. Піщане
61. Хотянівка, Пристань I
62. Хотянівка, Пристань II
63. Хотянівка, ур. Чапколієвка
64. Хотянівка I
65. Осещина, ур. Горби у кладовища
66. Осещина, ур. Діброва
67. Осещина, ур. Обирки
68. Осещина, ур. Перевал
69. Осещина, ур. Скользке
70. Ольжичі
71. Остер, Городець Остерський
72. Юр'єва Божниця
73. Остер ур. Цегельня
74. Остер, ур. Красна Гірка
75. С. Поліське I, ур. Савкин Куток
76. Поліське II, ур. Вовча Гора
77. Поліське III
78. Поліське IV
79. Беремицьке I-III, ур. Кіріков Пісок
80. Беремицьке IV
81. Беремицьке – могильник
82. Євминка – могильник
83. Євминка 1
84. Євминка 2
85. Євминка III
86. Євминка, ур. Купрійцеві Млини
87. Євминка, ур. Гнилуша
88. Євминка, ур. Село
89. Євминка IV, ур. Над Лугом
90. Євминка, ур. Красулька
91. Крехаїв I
92. Крехаїв II, ур. Бовтень
93. Крехаїв III
94. Крехаїв IV
95. Крехаїв – монастир
96. Крехаїв, ур. Болото
97. Крехаїв, ур. Булавка
98. Крехаїв, ур. «Чернече»
99. Літочки, Сади I
100. Літочки, ур. Сади II
101. Літочки, «Городище Крехаївське»
102. Літочки I
103. Соболівка I
104. Соболівка II
105. Соболівка III
106. Соболівка IV
107. Літочки, Заповідник I
108. Парня I
109. Парня II
110. Парня III-IV
111. Парня V
112. Парня VI
113. Літки I
114. Літки II-III
115. Літки IV
116. Літки V
117. Літки VI
118. Рожни I
119. Рожни II
120. Рожни III
121. Рожни IV
122. Рожни V
123. Рожни VI
124. Рожни VII
125. Рожни VIII-IX
126. Рожни X
127. Рожни XI
128. Рожни, Пристань
129. Рожівка I
130. Рожівка II
131. Рожівка III
132. Зазим'є, ур. Станки I
133. Зазим'є, ур. Станки II
134. Зазим'є, ур. Станки III
135. Зазим'є, ур. Саввичина
136. Зазим'є, МТФ
137. Зазим'є I
138. Зазим'є, ур. Осинки I
139. Зазим'є, ур. Осинки II
140. Зазим'є, ур. Осинки III
141. Погреби, ур. Грушки
142. Погреби, ур. Келійки
143. Погреби, ур. Лан
144. Погреби, ур. Підбір'я
145. Погреби, північно-західна околиця
146. Троєщина, пункт 1 (1950)
147. Троєщина, пункт 2 (1950)
148. Троєщина I (2001)
149. Троєщина II (2001)
150. Троєщина III (2011)
151. Вигурівщина, ур. Борок
152. Вигурівщина, ур. Матущини Горби
153. Вигурівщина, ур. Торби
154. Пісочний Городець (на Радосині, Вигурівщина)

С. ВИПОВЗІВ

Згадується в Люстрації м. Остер та Остерського староства «Остр за держання пана Константина Ратомского» 1552 р., в якості належного до Остерського замку; а також в Люстрації «Староство Остерское» 1616 р. [Бузун, 2010, с. 76].

2. Городище біля с. Виповзів

Багатшарове поселення (енеоліт, доба бронзи), городище (доба Київської Русі).

За 600 м на північний схід від околиці с. Виповзів знаходиться городище, яке займає оконечність вузького мису, що на 600 м врізається в заплаву р. Десни (Рис. 134), у східному напрямку і омивається з південного боку р. Кримкою (права притока р. Десни). Городище розмірами 72 x 90 м, вкрите потужним шаром (1,5 – 4 м) алювіального піску.

Вперше територія пам'ятки досліджувалась 1889 р. В.Л. Беренштамом, який заклав на площадці городища декілька шурфів [Беренштам, 1889, арк. 4–5 зв.; Коваленко, 2013, с. 159-164] У 1912 р. В.А. Шугаєвський та Є.О. Корноухов заклали тут траншею, 2 шурфи та розкопали декілька «бугрів» [Отчет о деятельности ..., 1913, арк. 9–10]. У 1981 р. Чернігово-Сіверська експедиція під керівництвом В.П. Коваленка провела розвідувальні археологічні роботи на городищі, де був закладений один шурф, що виявив слабонасичений культурний шар (0,25 – 0,30 м), похований під шаром піску [Коваленко, 1985, с. 287]. У 1989 р. експедицією під керівництвом А.Л. Козакова була зроблена врізка у західний схил городища для з'ясування рівня культурних нашарувань та виявлення оборонних конструкцій.

За роки досліджень на городищі виявлені матеріали доби бронзи, кінця IX – першої половини X ст. та нечисленні фрагменти кераміки XII – XIII ст.

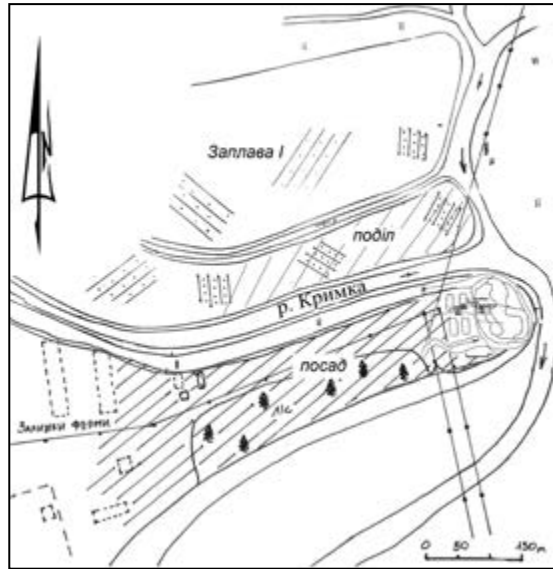

Рис. 134. Виповзів. Розташування городища, посаду, подолу та поселення Заплава I (за: Скороход, Моця, Ситий, 2013).

У 2010 р. експедицією Інституту археології НАН України та Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка під керівництвом О.П. Моці було досліджено напільний рів городища, який мав довжину до 4 м і глибину – 2 м (від рівня материка). З рову походить матеріал епохи бронзи, кінця IX – першої половини X ст., XII ст. [Моця, Скороход, Ситий, 2012; Скороход, Моця, Ситий, 2012]. З 2011 р. проводяться стаціонарні дослідження майданчику городища, в результаті яких вдалося дослідити ділянку напільного рову, два етапи перебудови оборонних споруд протягом X ст. і частину житлово-господарської забудови [Скороход, Моця, Ситий, 2013].

3. Посад городища біля с. Виповзів.

Із заходу до городища примикає відкритий посад площею 75–100 x 450–500 м. Культурний шар посаду значно пошкоджений будівлями від колишньої колгоспної ферми, руїни якої знаходяться у захід-

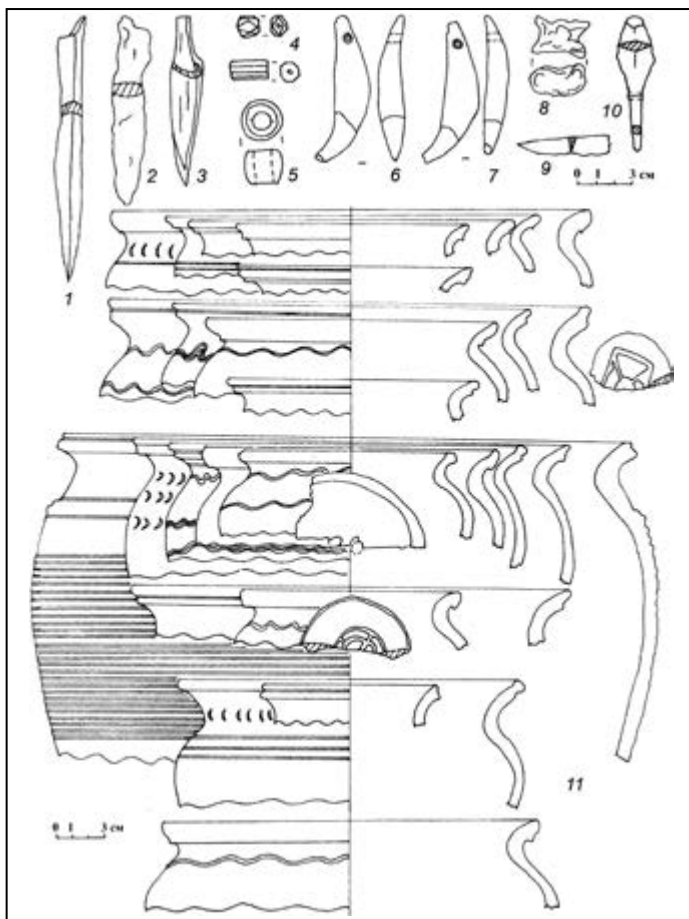

Рис. 135. Виповзів. Матеріали з посаду городища: 1, 3, 6-8 – кістка; 2, 9-10 – залізо; 4 – сердолик; 5 – сланець (за: Скороход, 2009).

ній частині мису, та діяльністю військових з Навчального центру «Десна», які використовували мис як тренувальний полігон протягом більш ніж тридцяти років, в результаті чого центральна та північна частина посаду значною мірою поруйновані військовими траншеями та окопами.

У 1924 р. комплекс обстежувався А.Г. Розановим [Коваленко, Ткаченко, 1991, с. 347], 1947 р. – І.І. Ляпушкіним [Ляпушкін, 1947, с. 15], 1948 р. – Ф.Б. Копиловим, 1971 р. – М.П. Кучерою та О.В. Сухобоковим [Кучера, Сухобоков, 1971, с. 59; Кучера, 1999].

У 1981 р. на посаді В.П. Коваленком було досліджено давньоруське житло початку X ст., виявлене під час зачистки однієї з силосних ям від старої ферми [Коваленко, 1985, с. 287]. У 1989–1990 рр. пам'ятку вивчала експедиція під керівництвом А.Л. Козакова, який заклав декілька розкопів та шурфів на території посаду. В результаті робіт було досліджено ряд об'єктів житлового та господарського призначення, котрі, на думку автора, датуються кінцем IX – першою половиною X ст. і всі, як і попереднє, загинули у вогні не пізніше середини X ст. [Козаков, 1997, с. 103].

У 2009 р. експедицією під керівництвом В.М. Скорохода було зачищено дві силосні траншеї від колишньої МТФ та чотири траншеї від колишнього полігону військового навчального центру «Десна» де виявлено і частково досліджено чотири житла кінця IX – X ст.

У 2010 р. експедиція провела археологічні дослідження на території посаду. Під городищем було досліджено ділянку 36 кв. м, яка була прирізана до минулорічної траншеї №1 зі сходу. На ділянці досліджено садибну забудову з серією господарських споруд кінця IX – першої половини X ст., та частину дороги, що проходила по центру мису у напрямку городища. У центральній частині посаду було розкопано 80 кв. м. Тут досліджено житло 4,5 x 5 м кінця IX – початку X ст. та серію господарських споруд і ям кінця IX – першої половини X ст. Сучасні дослідження посаду, в процесі яких було виявлено

кераміку, металеві знаряддя і прикраси (Рис. 135), дозволяють уточнити культурно-хронологічну схему його розвитку, що включає чотири будівельні етапи у межах кінця IX – початку другої половини X ст. [Скороход, Капустін, Миرونенко, 2013; Скороход, Терещенко, 2013].

На сьогоднішній день, територія посаду потерпає від грабіжницьких шурфів та ям. В одній з яких виявлено кут згорілої споруди у якій збереглися обгорілі конструкції стін. Тому комплекс і у подальшому потребує невідкладних археологічно-рятивних досліджень [Скороход, Козубова, Мироненко, 2012; Скороход, Мироненко, 2012].

4. Поділ городища біля с. Виповзів

Біля півніжжя Виповзівського городища та посаду з північного боку знаходиться відкритий поділ, площею 30–100 х 450 м, що займає підвищення, розташоване вздовж мису із заходу на схід. Територія подолу була відкрита експедицією А.Л. Козакова у 1991 р. У 2009 р. експедицією В.М. Скорохода на першому заплавному підвищенні було закладено п'ять шурфів 1х1 м, в результаті чого вдалося виявити збільшення потужності культурного шару на першому підвищенні у західному напрямку [Моця, Шидловський, Скороход, Казаков, 2011, с. 10].

5. Заплава I

Багатошарове поселення (неоліт, доба бронзи).

Розташоване на другому подільському підвищенні, на північ від першого (від подолу Виповзівського городища), що відмежовані притоками р. Кримки. Друге підвищення є дещо більшим за площею (150–300 х 400 м). З поселення походять дрібні уламки кераміки доби неоліту та епохи бронзи [Моця, Шидловський, Скороход, Казаков, 2011, с. 11].

Смт. ДЕСНА

6. Заплава II.

Поселення (доба Київської Русі).

Поселення знаходиться за 2 км на південний схід від околиці смт. Десна і займає край мисоподібного виступу у східній частині великого підвищення, що знаходиться в заплаві правого берега р. Десна. Площа – поселення 30 х 500 м. Культурний шар містить матеріали давньоруського часу X – XIII ст. Поселення Заплава II відкрите у 1988 р. А.О. Мултаненом. Пам'ятка дає додаткові дані про поселення пониззя межиріччя Десни і Дніпра в епоху Київської Русі [Моця, Шидловський, Скороход, Казаков, 2011, с. 11].

7. Могильник Десна 1

Курганна група (доба Київської Русі).

Могильник Десна – 1 був відкритий у 1988 р. А.О. Мултаненом, де дослідник зафіксував шість насипів. Після обстеження могильника членами експедиції виявлено ще один – сьомий насип.

Курганна група знаходиться за 0,5 км на схід від смт. Десна, на мисоподібному виступі правої корінної тераси р. Десна, що засаджена сосновим лісом. Із заходу мис відмежований від тераси широкою ложбиною. Висота тераси становить 6 – 8 м. Курганна група складається з семи насипів діаметром 4 – 8 м і висотою від 0,5 до 1,2 м. Могильник, вірогідно, датується давньоруським часом [Моця, Шидловський, Скороход, Казаков, 2011, с. 11].

8. Могильник Десна 2

Курганна група (доба Київської Русі).

Курганну групу виявлено за 60 м від південної околиці смт. Десна на терасі р. Десна, до засаджена сосновим лісом. Могильник нараховує вісім насипів діаметром від 5 до 10 м і висотою – 0,4 – 1,0 м.

Курганна група Десна II розташована за 800 м на північний схід від курганної групи Десна I, що дає можливість припустити про відношення їх до одного нек-

рополя давньоруського часу [Моця, Шидловський, Скороход, Казаков, 2011, с. 12].

9. Десна I

Поселення (доба Київської Русі).

Поселення виявлено за 2 км у південному напрямку від смт. Десна на терасі р. Десна. Територія засаджена сосновим лісом. На місці вирубки лісу знайдено дрібні фрагменти стінок кругового посуду давньоруського часу. Ближче до краю тераси, територія поселення пошкоджена військовими окопами від полігону військового центру «Десна» [Моця, Шидловський, Скороход, Казаков, 2011, с. 12].

10. Десна II

Поселення (доба бронзи).

Поселення виявлено між смт. Десна та с. Сувид, за 4 км від південної околиці смт. Десна. Поселення знаходиться на вигині тераси біля спуску дороги до заплави р. Десна. Шурфуванням виявлено керамічний матеріал епохи бронзи. Серед

кераміки присутній фрагмент вінця ліпного посуду зі шнуровим орнаментом, що підлощений ззовні. Внутрішня сторона – заглажена травою. Верх вінця відігнутий назовні із косими насічками. Така кераміка характерна для середньодніпровської культури епохи бронзи. Окрім уламків посуду, в шурфі знайдено фрагмент крем'яного ножа, що виготовлений з масивного відщепу підтрикутної форми. Лезо ножа сформоване двобічною пригострювальною ретушшю.

В шурфі під дерновим шаром (товщина 0,05 м) знаходиться шар оранки (потужність 0,3 м) – сіро-коричневий супісок, під яким знаходився шар сірого піску (потужність 0,1 м). Нижче залягав шар темно-сірого плямистого супіску (потужність 0,3 м), що являв собою заповнення об'єкту, з якого походить археологічний матеріал [Моця, Шидловський, Скороход, Казаков, 2011, с. 12-13].

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ ВИШГОРОДСЬКИЙ РАЙОН

С. СУВИД

В різні роки навколо с. Сувид, по терасах Десни та берегах льодовикових протоків Дніпро-Деснянського межиріччя виявлено низку археологічних пам'яток, що відносяться до різних епох від неоліту до пізнього середньовіччя. Розташоване на корінному березі Десни багатощарове (доба бронзи, доба Київської Русі) поселення «Лиса Гора» (на Пн-Сх від села). Експедицією 2010 р. на Пн-Сх від села виявлено поселення доби бронзи Сувид I, на Сх від хат села поселення доби Київської Русі Сувид II та багатощарове поселення (неоліт, доба бронзи) Сувид III [Моця, Шидловський, Скороход, Казаков, 2011]. З метою перевірки відомих пам'яток та виявлення нових об'єктів археології в

2011 р. проведено обстеження території навколо с. Сувид.

11. Сувид, ур. Лиса Гора.

Багатощарове поселення (доба бронзи, доба Київської Русі).

Поселення знаходиться за 0,2 км на північ від околиці с. Сувид на вигині високої (до 10 м) тераси р. Десна, що вкрита сосновим лісом та частково занесені дюною. На території поселення зібрані дрібні фрагменти кераміки епохи бронзи та кругового посуду давньоруського часу. В анотованих списках до Зводу пам'яток історії та культури Київської обл. підвищення в ур. Лиса Гора зазначене як городище. Після детального обстеження території поселення не виявлено ніяких залишків укріплень.

12. Сувид – Лінія.

Багатошарове поселення (доба бронзи, ранній залізний вік, доба ранніх слов'ян).

Пам'ятка розташовується приблизно в 1,5-1,6 км на Пн-Сх від крайніх хат хутірної північно-західної частини села. По території пам'ятки проходить лінія високовольтних передач. Топографічно, пам'ятка займає мис 100-метрової тераси лівого берега протоки Дніпро-Десна, яка на сьогоднішній день спрямлена водовідвідними каналами. Поселення має ширину близько 50 м (по лінії схід – захід) і простягається у північному напрямку на 600 м., розділене каналом. Східну частину пам'ятки позначено, як Пункт 1, а західну, через канал – Пункт 2. Пункт 1 – територія засаджена лісом, підйомний матеріал зібрано на вузькій прилісовій ділянці 150x50 м та на лузі 100x100 м. Пункт 2 розташований на задернованій луговій ділянці.

З території поселення походять фрагменти ліпних та ранньогончарних посудин, що за характером орнаментативної технологією виготовлення розпадаються на декілька груп. Перша група (2 екз.) представлена фрагментами, один із яких орнаментований горизонтальними боріздками, з домішкою жорстви в тісті. За цими ознаками група віднесена до середнього етапу сосницької культури пізнього бронзового віку.

Друга група виробів представлена як орнаментованими, так і неорнаментованими стінками та вінцями ліпних посудин. Орнаментативна – вдавлення, пальцеві заціпи з зовнішньої поверхні та «перлини» з внутрішньої поверхні. Фрагменти посудин мають сірий, жовтий та коричневий випал. За характерними ознаками орнаментативної та домішок у тісті, цю групу виробів можливо віднести до милоградської культури раннього залізного віку. Хоч не виключено, що частина неорна-

ментованих стінок відноситься до пізньої сосницької культури доби бронзи.

Деякі екземпляри стінок прогладжені з обох поверхонь світло-жовтого випалу відносяться до ранньогончарних посудин і віднесені до переддавньоруського часу, можливо належать до райковецької культури (VIII-X ст.) [Шидловський, Пічкур, Петраускас, Сорокун, 2012, с. 9-10].

13. Сувид I.

Багатошарове поселення (доба пізньої бронзи – ранній залізний вік, пізні середньовіччя).

Пам'ятку виявлено розвідковими роботами 2010 р. Розташовується приблизно в 2-х км на ПдПд-Сх від пам'ятки Сувид-Лінія та в кілометрі на Пн від крайніх хат основної частини села. Топографічно займає мис утворений вигином лівого берега (східного) краю 100-метрової тераси протоки Дніпро-Десна. Має відмітку 100 м над рівнем моря. Територія пам'ятки засаджена лісом, площа не встановлена, підйомний матеріал зібрано на прилісовій ділянці 150x50 м. Шуршуванням встановлено, що культурний шар представлений у вигляді сірого супіску потужністю до 0,15 – 0,2 м. Матеріал представлений уламками ліпних та гончарних посудин та крем'яними відщепами [Моця, Шидловський, Скороход, Казаков, 2011, с. 38]. Невиразні ліпні фрагменти темно-сірого випалу з домішкою піску у тісті віднесено до пізнього бронзового – раннього залізного віків. Гончарні посудини представлені тонкостінними стінкою та шийкою з ребром з внутрішньої поверхні, вкриті димним лощенням. Ці вироби віднесені до доби пізнього середньовіччя [Шидловський, Пічкур, Петраускас, Сорокун, 2012, с. 10].

14. Сувид II

Багатошарове поселення (доба пізньої бронзи – ранній залізний вік, доба Київської Русі, пізні середньовіччя).

Поселення відкрито розвідковими роботами в 2010 р. Пам'ятку виявлено за 1,7 км на захід від північної частини с. Сувид. Поселення знаходиться на західній частині 100-метрової тераси давньої протоки Дніпро-Десна. Територія пам'ятки засаджена лісом та межує з водовідвідним каналом на сході. Встановлено, що культурний шар являє собою сіро-коричневий супісок потужністю до 0,25 м, що частково похований під дюною. Пам'ятка пошкоджена піщаними кар'єрами [Моця, Шидловський, Скороход, Казаков, 2011].

З території пам'ятки зібрано фрагменти ліпних та гончарних посудин. Невиразні фрагменти ліпної кераміки, що мають темно-сірий випал з домішками жорстви та шамоту у тісті, віднесено до доби пізнього бронзового – раннього залізного віків. Фрагменти гончарних посудин представлені тонкостінними стінками світло-сірого та рожевого випалу, одна з яких має лінійний прокреслений орнамент, одним денцем (Рис. 136: 5) та вінцем (Рис. 136: 2). Ці вироби віднесено до доби Київської Русі та пізнього середньовіччя. Фрагмент вінця має лінійний прокресле-

ний орнамент та канелюри по зовнішній поверхні, віднесене до доби пізнього середньовіччя [Шидловський, Пічкур, Петраускас, Сорокун, 2012].

15. Сувид III

Багатошарове поселення (доба пізньої бронзи – ранній залізний вік, доба Київської Русі).

Поселення виявлено за 0,7 км на південний схід від поселення Сувид II, на цьому ж підвищенні. Тераза засаджена молодим сосновим лісом під яким проходить дорога у східному напрямку до с. Сувид [Моця, Шидловський, Скороход, Казаков, 2011]. Поселення простягається уздовж тераси на 350–400 м.

З території поселення походять фрагменти керамічних виробів, представлені стінками ліпних та гончарних посудин. Невиразні фрагменти ліпних горщиків з домішками кварцу та шамоту в тісті (одне з яких щільне та прогладжене по обох поверхнях) віднесено до пізнього бронзового – раннього залізного віку. Фрагменти стінок гончарних посудин світло-сірого випалу віднесено до епохи Київської Русі XI-XIII ст. [Шидловський, Пічкур, Петраускас, Сорокун, 2012, с. 10].

16. Сувид IV

Багатошарове поселення (неоліт, доба бронзи, ранні слов'яни, пізні середньовіччя).

Виявлено в ході розвідок 2011 р. Пам'ятка розташовується в 500 м на захід від крайніх західних хат основної частини села, від якого відмежована меліораційним каналом зі сходу; в 600 м на північний схід від траси Київ – Десна. Топографічно поселення займає східний край 100-метрової тераси давньої протоки Дніпро-Десна.

З площі поселення походять фрагменти ліпної і гончарної кераміки та крем'яний виріб. Останній

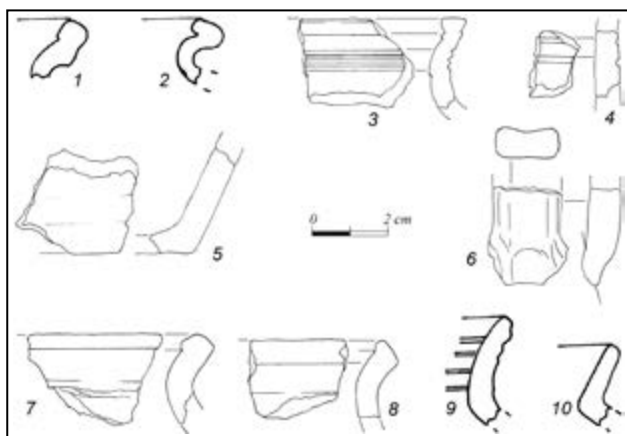

Рис. 136. Середньовічні керамічні вироби з пам'яток Правобережжя:
1 – Сувид-Лиса Гора; 2-5 – Сувид II; 6 – Сувид IV; 7-8 – Жукин I; 9-10 – Воропаїв I.

є одноплощадковим сплосченим нуклеусом з підготовленою ударною площадкою та ребром по одній стороні. Негативи сколів підпаралельні, не перевищують 1,2 см по ширині. Нуклеус виготовлено з жовна кременю жовтавого кольору (житомирський). За характером первинної обробки, виріб можливо віднести до епохи мезо-неоліту. Неолітичною ж добою датується фрагмент стінки ліпної посудини світло-коричневого випалу з домішкою піску в тісті.

Друга група ліпної кераміки представлена неорнаментованими фрагментами стінок коричневого випалу з додаванням зерен граніту та піску в тісті, а також вінцем тонкостінної посудини, прикрашеної ямкою. Ці вироби віднесені до сосницької культури пізнього бронзового віку.

Третя група ліпної кераміки представлена трьома фрагментами стінок з прогладженими внутрішніми і зовнішніми поверхнями та рожевим випалом з домішками крупних зерен граніту та шамоту. Ця група віднесена до доби ранніх слов'ян.

Кругова кераміка представлена фрагментами стінок тонкостінних посудин з використанням димного лощення поверхні та фрагментом ручки з канелюрою по зовнішній поверхні (Рис. 136: 6). Цей керамічний комплекс датований добою пізнього середньовіччя. Також виявлено один фрагмент керамічного шлаку. Культурний шар представлений у вигляді сірого супіску потужністю до 0,15 – 0,2 м [Шидловський, Пічкур, Петраускас, Сокоун, 2012].

С. БОДЕНЬКИ

Згадуються в люстрації м. Остер та Остерського замка «Остр за держаніє пана Константина Ратомского» 1552 р., в якості замкового села, а також в люстрації 1616 р «Староство Остерское» [Бузун, 2010, 76-77].

У 1948 р. під час роботи експедиції «Великий Київ» околиці села були обстежені Ф.Б. Копиловим, виявлені 4 поселення доби пізньої бронзи в ур. Піски (пункти 1 та 2), Буденській міст, острів Буда [Копылов, 1948/8, с. 3, щоденник, с. 6-8]. Пізніше в околицях с. Боденьки виявлено три різночасових поселення, топографічно приурочених до 100-метрової тераси правого берега давньої протоки Дніпро-Десна та до першої надзаплавної тераси р. Десна, а саме поселення бронзової доби Боденьки I, поселення пізнього бронзового – раннього залізного віків Боденьки II, та поселення доби бронзи Боденьки III [Моця, Шидловський, Скороход, Казаков, 2011].

17. Боденьки, ур. Піски-1

Поселення (доба бронзи).

Розташоване в 1 км на північ – північний захід від села, на дюні у заплаві правого берега р. Десна. У 1948 р. Ф.Б.Копилов зібрав фрагменти ліпного посуду, в тому числі пізньої сосницької культури (лебедівського типу) [Копылов, 1948/8, с. 3, щоденник, с. 6-8].

18. Боденьки, ур. Піски-2

Поселення (доба бронзи).

Розташоване в 3 км на північ – північний захід від села, на високій дюні у заплаві правого берега р. Десна. У 1948 р. Ф.Б. Копилов зібрав фрагменти ліпного посуду в тому числі пізньої сосницької культури (лебедівського типу). Знайдено також кілька фрагментів ліпної кераміки, орнаментованої подібно кераміці з Лисої Гори під Лубнами [Копылов, 1948/8, с. 3, щоденник, с. 6-8].

19. Боденьки, ур. Буденський міст

Поселення (доба бронзи).

Розташоване на північ - північний захід від села, на дюні у заплаві правого берега р. Десна. У 1948 р. Ф.Б. Копилов зібрав фрагменти ліпного посуду, в тому числі пізньої сосницької культури (лебе-

дівського типу) [Копылов, 1948/8, с. 3, щоденник, с. 6-8].

20. Боденьки, о. Буда

Поселення (доба бронзи).

Розташоване серед болот на захід від ур. Буденський міст, у заплаві правого берега р. Десна. У 1948 р. Ф.Б. Копилов зібрав фрагменти ліпного посуду, в тому числі пізньої сосницької культури (лебедівського типу) [Копылов, 1948/8, с. 3, щоденник, с. 6-8].

21. Боденьки I

Поселення (доба бронзи).

Поселення виявлено на південно-східній околиці с. Боденьки, де перша надзаплавна тераса найближче підходить до р. Десна. На сьогоднішній день на території поселення знаходиться сільське кладовище. Підйомний матеріал представлений невиразними дрібними уламками стінок ліпного посуду епохи бронзи.

22. Боденьки II

Поселення (доба пізньої бронзи – раннього залізного віку).

Поселення виявлено на високому підвищенні розташованому за 0,7 км від західної околиці с. Боденьки. На захід від поселення розміщені приватні склади, а зі сходу під дорогою, що проходить від складів до села, знаходиться меліораційний канал. Підвищення, на якому знаходиться пам'ятка, засаджене молодим сосняком. З поселення походять невиразні фрагменти кераміки епохи бронзи та раннього залізного віку.

23. Боденьки III

Поселення (доба бронзи).

Поселення виявлено за 2 км на північ від північно-східної околиці с. Жукин, на північній окраїні великого озера. Воно займає край берега озера де знайдено невиразні дрібні фрагменти ліпної кераміки епохи бронзи.

24. Боденьки IV

Багатошарове поселення (мезоліт, пізній бронзовий – ранній залізний вік, доба Київської Русі, пізні середньовіччя).

Поселення розташовується на останці мису борової піщаної тераси, засадженого соснами, в 1,2 км на північний захід від траси Київ-Десна. Ця ділянка з усіх боків оточена системою меліоративних каналів і є найвищою точкою в окрузі (103 м над рівнем моря). З площі 250x100 м (глибока оранка під посадку молодих сосен) зібрано колекцію різночасових виробів.

З площі пам'ятки зібрано 86 фрагментів різночасових артефактів, представлених фрагментами кераміки та виробами з кременю. Останні налічують 5 фрагментів, серед яких наявні як відходи виробництва, так і вироби з вторинною обробкою. Відходи виробництва представлені кварцитовим відщепом з безсистемним ограненням, використання якого можливе в якості скребка. Знаряддя праці представлені двома ретушованими відщепами, з яких один – досить крупний виріб з плоскою ретушшю по обох краях спинки та нерегулярним ретушуванням черевця, виготовлений з жовтавого (житомирського) кременю. Інший виріб – мініатюрний первинний відщеп з дрібним ретушуванням країв. Найбільшої уваги заслуговує фрагмент високої асиметричної трапеції виготовленої альтернативним обрубувальним ретушуванням країв повздовжнього відщепу з сірого кременю. Ретушуванням утворено виїмки по краям трапеції. Ще одним знаряддям є медіальна частина середньоширокої повздовжньої пластини з світло-сірого кременю. По обох краях виробу наявне нерегулярне ретушування як по черевцю, так і по спинці. На зламі дистальної частини простежуються нерегулярні фасетки, що свідчить про можливість використання цього виробу також в якості трапеції.

Характер первинної обробки, простежений за негативами попередніх сколів на виробих, свідчить про використання одноплощадкових нуклеусів для зняття крупних, переважно відщепових заготовок. Досить недбала техніка первинної обробки компенсувалась глибоким обрубувальним ретушуванням країв заготовок для отримання мікролітичних знарядь. Такі технологічні особливості цілком характерні для мезоліту лівобережжя Дніпра, а саме для пам'яток пісочнорівської культури Подесення (Пісочний Рів 1, 2, Гридасове, Городок тощо) та зимівниківської культури Середнього Подніпров'я (Загай, Дніпровець, В'язівка 4), основу мікронабору яких складають асиметричні та симетричні високі трапеції. Хронологія пам'яток пісочнорівської культури припадає на бореал – ранній атлантикум в межах 7900–7600 рр. тому [Залізняк, 2009, с. 58-60, 73-76, 94, 234-244]. За відсутності фрагментів неолітичної кераміки, крем'яний комплекс слід датувати мезолітичним часом.

Фрагменти ліпних посудин з поселення представлені вінцями, стінками та денцями з домішками кварцу, шамоту та піску в тісті. Ці вироби попередньо датовані добою пізнього бронзового – раннього залізного віків. За вінцями горщиків та мініатюрної посудини частину матеріалів можливо віднести до милоградської культури.

Наступна група керамічних виробів представлена фрагментами гончарних посудин, серед яких наявні вінця, денця та стінки світло-рожевого та світло-сірого випалу. Вінця оформлені прямими, інколи плавними манжетами, часто з канелюрою по зовнішній поверхні (Рис. 137: 1-10). Стінки посудин прикрашені прокресленим горизонтальним лінійним та

хвилястим орнаментом (Рис. 137: 11-12). За характером вінця та орнаментациєю ця група виробів впевнено датується раннім етапом Київської Русі X-XI ст.

Крім того, в колекції представлені тонкостінні вінця, стінки та денця, що віднесені до епохи пізнього середньовіччя (Рис. 137: 13-18).

С. ЖУКИН

с. Жукин згадується в люстрації 1545 р., де віднесено до Остерського староства, а також в люстрації м. Остер та Остерського староства «Остр за держання пана Константина Ратомского» 1552 р., в якості належного до Остерського замку [Бузун, 2010, с. 71-76].

Перші археологічні розвідки поблизу с. Жукин пов'язані з розвідкою Чиртенка 1925 р. в ур. Дубовиця [Копылов, 1948/8,

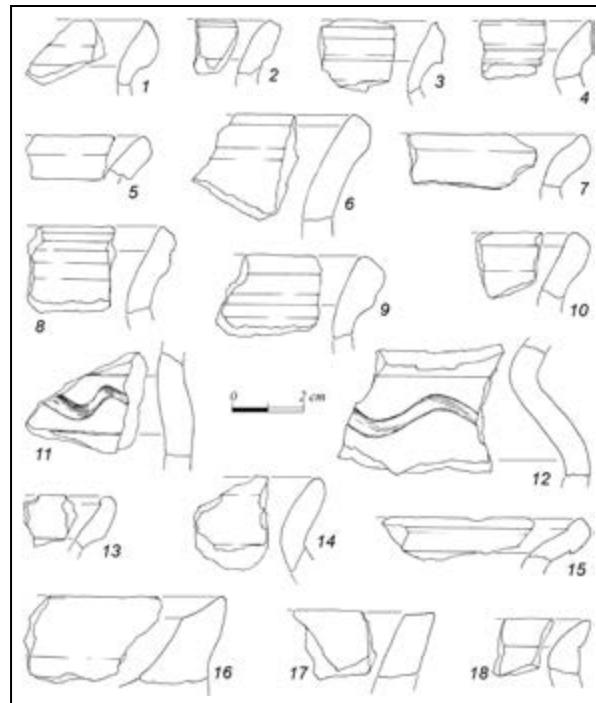

Рис. 137. Боденьки IV. Фрагменти кругового посуду: 1-12 – давньоруського часу; 13-18 – пізнього середньовіччя.

щоденник]. У 1948 р. під час роботи експедиції «Великий Київ» А.П. Савчуком, Ф.Б. Копиловим та О.Г. Шапошніковою були досліджені поселення доби бронзи в ур. Дубовиця, Олексин Верх, Путилово, Федосова Гора [Одинцова, Харченко, 1948/8; Березанская, 1972, с. 196]. Пізніше, поблизу с. Жукин було виявлено випадкові знахідки ювелірних прикрас, пов'язані з пізньозарубинецькими старожитностями, що дало підстави стверджувати про наявність тілопального могильника в околицях села [Корзухина, 1978, с. 71; Терпиловський, 2004, с. 140].

Розвідками 2010-2011 рр. було виявлено п'ять різночасових пам'яток в околицях с. Жукин та між селами Жукин - Воропаїв, пов'язаних з боровою терасою Десни та дюнними підвищеннями заплави, а саме: поселення доби Київської Русі Жукин II, поселення доби бронзи та пізнього середньовіччя Жукин III, поселення доби бронзи Воропаїв I-II та поселення доби бронзи Пирново I [Моця, Шидловський, Скороход, Казаков, 2011].

25. Жукин, ур. Дубовиця

Багатошарове поселення (неоліт, доба бронзи, ранній залізний вік).

Пам'ятку відкрито в 1925 р. розвідкою Чиртенка. Знайдені уламки ліпного посуду, прикрашеного вірвовочкою та перлинами. Матеріали зберігаються в Остерському краєзнавчому музеї [Копылов, 1948/8, щоденник, с. 9; Шендрік, 1977, с. 53]. Згідно опису, кераміку можливо віднести до середньодніпровської, сосницької та милоградської культур.

26. Жукин, ур. Олексин Верх

Багатошарове поселення (неоліт, доба бронзи, ранній залізний вік, раньослов'янський період, період пізнього середньовіччя).

Розташоване в кілометрі на північний захід від кутка Олексин. Залишки культурного шару виявлені на дюні розміра-

ми 250x150 м, біля безіменного болота. Пам'ятка виявлена Ф.Б. Копиловим та О.Г. Шапошніковою під час роботи експедиції «Великий Київ»; пізніше була обстежена А.П. Савчуком [Одинцова, Харченко, 1948/8, опис, с. 25-26; Копилов, 1948/8, щоденник, с. 5-6; Березанская, 1972, с. 196; Шендрік, 1977, с. 53]. Серед знахідок – уламки ліпного посуду, крем'яна пластина. Частина кераміки орнаментована боріздками та відноситься до сосницької культури доби пізньої бронзи.

27. Жукин, ур. Путилово

Поселення (доба бронзи).

Розташоване в ур. Путилово біля болота Продирка, на відстані біля 2 км на північний захід від ур. Федосова Гора, в заплаві р. Десна. Виявлене в 1948 р. Ф.Б. Копиловим та О.Г. Шапошніковою. Обстежувалося А.П. Савчуком. Знайдені крем'яні відщепи, пластини, уламки ліпного посуду, орнаментовані боріздками, наліпним валиком, наскрізними отворами під вінцями, наколами, перлинами [Одинцова, Харченко, 1948/8, опис, с. 25-26; Копилов, 1948/8, щоденник, с. 5-6; Березанская, 1972, с. 196; Шендрік, 1977, с. 53]. Один фрагмент посудини, орнаментований відбитком шнура, відноситься до середньодніпровської культури. Інші уламки кераміки можливо віднести до середнього та пізнього етапів сосницької культури доби пізньої бронзи.

28. Жукин, ур. Федосова Гора

Поселення (доба бронзи).

Розташоване на північ – північний захід від кутка Олексин, за Олексиним озером. На східному краю видува над безіменним болотом знайдені уламки ліпного посуду, кілька крем'яних відщепів. Виявлено в 1948 р. Ф.Б. Копиловим та О.Г. Шапошніковою; пізніше обстежувалося А.П. Савчуком [Одинцова, Харченко, 1948/8, опис, с. 25-26; Копилов, 1948/8, щоденник, с. 5-6; Шендрік, 1977, с. 53].

29. Жукин, ур. Тужилово

Багатошарове поселення (доба бронзи, раньослов'янський період, період пізнього середньовіччя).

Розташоване за 2 км від села. Знайдені уламки ліпного посуду доби пізньої бронзи та слов'янського періоду. Трапляються матеріали XV-XVII ст. [Шендрік, 1977, с. 53].

30. Жукин I

Багатошарове поселення (доба бронзи, доба Київської Русі).

Виявлено розвідковими роботами 2011 р. Пам'ятка виявлена на Пн-Зх від краю села на луговій ділянці, що обмежена зі Сх невеликим пересохлим каналом, поруч з ґрунтовою дорогою, що веде на с. Боденьки, на схід. Топографічно, займає край 100-метрової тераси правого берега Десни. Площа не встановлена, підйомний матеріал зібрано на ділянці 100х50 м. Територія пам'ятки не ореться і починає використовуватися місцевим населенням як сміттєзвалище.

З площі поселення зібрано незначну кількість фрагментів ліпної та гончарної кераміки. Серед ліпних виробів – фрагмент потовщеного вінця тюльпановидної посудини із ямочним орнаментом та фрагмент стінки ліпної посудини світло-коричневого випалу. Обидва вироби з домішками шамоту та жорстви у тісті. За характером виготовлення та форми вінця, матеріали віднесені до середнього етапу сосницької культури пізнього бронзового віку.

Друга група керамічних виробів представлена вінцями, стінками та денцями гончарної кераміки світло-сірого та рожевого випалу. За характером вінець – за країна з внутрішньої поверхні – цю групу слід віднести до матеріалів доби Київської Русі XI – XIII ст.

31. Жукин II

Поселення (доба Київської Русі).

Виявлено за 1,5 км на захід від околиці с. Жукин, на краю тераси, де проходить лісова дорога з с. Жукин до с. Воропаїв. Тут було виявлено декілька фрагментів кругової кераміки давньоруського часу.

32. Жукин III

Багатошарове поселення (доба бронзи, пізні середньовіччя).

Поселення виявлено за 1 км від західної околиці с. Жукин, на підвищенні, що з трьох боків оточене заболоченою заплавою Десни. На поселенні виявлено невідрізані фрагменти ліпної кераміки епохи бронзи та гончарної XVIII ст.

С. ВОРОПАЇВ

У 1948 р. під час роботи експедиції «Великий Київ» Ф.Б. Копиловим було виявлено поселення доби пізньої бронзи біля болота Батич [Копилов, 1948/8, щоденник, с. 1]. У складі цієї ж експедиції В. Дяденком було відкрито залишки тілопального могильника сосницької культури [Березанская, 1972, с. 68, 198]. Розвідками 2010-2011 рр. біля села були зафіксовані залишки двох поселень доби бронзи.

33. Воропаїв, болото Батич

Поселення (доба бронзи).

Розташоване біля болота Батич на північ від села. У 1948 р. Ф.Б. Копиловим тут було зібрано декілька фрагментів посуду із домішкою кварца в тісті, частина яких була орнаментована боріздками [Одинцова, Харченко, 1948/8, опис, с. 26; Копилов, 1948/8, щоденник, с. 1]. Кераміка може бути віднесена до сосницької культури доби пізньої бронзи.

34. Воропаїв - могильник

Могильник (доба бронзи).

Розташований в 2 км на схід від села на підвищеній ділянці лівого берега стариці Дніпра. Під час роботи експедиції «Великий Київ» В. Дяденко на розвіяних пісках виявив кілька скупчень кальцінованих кісток в супроводі уламків кераміки

сосницької культури [Березанская, 1972, с. 68, 198; 1982, с. 51].

35. Воропаїв I

Поселення (доба бронзи).

Поселення виявлено на підвищеній ділянці в заплаві р. Десна, в кілометрі на схід від с. Воропаїв, та за 200 м від траси від м. Чернігова до м. Києва. Шурфуванням виявлено кераміку епохи бронзи. В шурфі простежено шар оранки у вигляді сірого супіску (потужність до 0,3 м), під яким залягав прошарок світло-сірого супіску з вугликами (потужність до 0,1 м). З цього шару походить керамічний матеріал сосницької культури епохи бронзи.

36. Воропаїв II

Поселення (доба бронзи).

Поселення виявлено за 1 км на північний схід від с. Воропаїв, в заплаві р. Десна, за 0,6 км на захід від її сучасного русла, що повертає у східному напрямку. На значній площі підвищення виявлено уламки ліпного посуду сосницької культури епохи бронзи.

С. ПИРНОВО

37. Пирново I

Поселення (доба бронзи).

Поселення виявлено за 1 км від північно-західної околиці с. Пирново, на ділянці яка розорується місцевими жителями під городи. Поселення розміщене на підвищенні в заплаві р. Десна за 0,9 км на північ від сучасного русла. Шурфуванням виявлено невиразні дрібні уламки кераміки ліпного посуду епохи бронзи.

Східна ділянка с. Пирново підходить майже в притул до сучасного русла р. Десни і являє собою високий і широкий (до 400 м) мис, що видається до р. Десни. На сьогоднішній день, територія мису майже повністю забудована, що не дало змоги виявити залишки культурного шару. Хоча на території східної ділянки села безпе-

речно розташовуються залишки археологічних пам'яток.

С. ВИЩА ДУБЕЧНЯ

38. Вища Дубечня I

Поселення (пізні середньовіччя).

Поселення виявлено між селами Вища і Нижча Дубечні, за 1,3 км на північний схід від південної околиці останнього, та за 0,4 км на схід від траси Київ - Чернігів, на краю тераси стариці р. Десна. На місці вирубки соснового лісу, яким засаджена територія тераси, виявлено кераміку XVII-XVIII ст. Не виключено, що на цьому місці у козацькі часи знаходилося село.

С. НИЖЧА ДУБЕЧНЯ

Попередніми дослідженнями між селами Вища та Нижча Дубечня та навколо останнього виявлено низку різночасових пам'яток, пов'язаних з боровою терасою та дюнними підвищеннями заплави правого берега Десни. Так, низку пам'яток виявлено експедицією ІА АН УРСР «Великий Київ» в 1947-1948 рр. під час розвідок С.М. Одинцової та О.Г. Шапошнікової – багатшарові поселення (неоліт, пізній бронзовий – ранній залізний віки) Нижня Дубечня - ур. Печі та Новосілки - ур. Криниця [Копилов, Одинцова, Шапошникова, 1952, с. 88, 92; Шапошнікова, 1953, с. 141; Березанская, 1972, с. 107; Максимов, Петровская, 2008, с. 61]. Частина пам'яток відома за списками до Зводу пам'яток історії та культури Київської області: багатшарове поселення (доба бронзи, доба Київської Русі) Нижча Дубечня - ур. Вершина, багатшарове поселення (енеоліт, доба бронзи, пізні середньовіччя) Нижча Дубечня - ур. Погон, поселення доби бронзи Новосілки II, багатшарові поселення (неоліт, енеоліт, доба бронзи, ранній залізний вік, доба Київської Русі) Новосілки - ур. Луковиця I, II. Розвідковими роботами 2010 р. виявлено низку різночасових

пам'яток, а саме: багатшарове поселення (доба бронзи, доба ранніх слов'ян, доба Київської Русі) Нижча Дубечня, поселення доби бронзи Новосілки I [Моця, Шидловський, Скороход, Казаков, 2011].

39. Нижня Дубечня, ур. Богунове
Поселення (доба бронзи).

Розташоване на захід від села біля лісу. Пам'ятка виявлена у 1948 р. С.М. Одинцовою та О.Г. Шапошніковою. Знахідки: фрагменти посуду тшинецького типу із бороздчатим орнаментом; крем'яні відщеп та скребок на пластині [Одинцова, Харченко, 1948/8].

40. Нижня Дубечня, ур. Вершина

Багатшарове поселення (доба бронзи, доба Київської Русі).

Поселення знаходиться на південний схід від с. Нижня Дубечня, на узвищі тераси в ур. Вершина. Поселення відоме за анованими списками до Зводу пам'яток історії та культури Київської області. Датується поселення епохою бронзи та XII ст.

41. Нижча Дубечня, ур. Волуйське

Стоянка (неоліт), поселення (доба пізнього середньовіччя)

Пам'ятка відкрита дослідженнями 2011 р. Розташовується на північний захід від крайніх хат Пн-Зх околиці села, в 2 км на схід від траси Київ – Десна. Топографічно, пов'язане з підвищенням в руслі давньої протоки Дніпро – Десна, в 500 м на північ від озера Волово. Територія пам'ятки з півдня та заходу обмежена меліоративним каналом. Приблизно в 2 км на північ від іншої пам'ятки неоліту-бронзи, розташованої на іншому березі протоки – Нижча Дубечня - ур.Печі. Можливо, пам'ятки пов'язані з берегом озера в межиріччі Дніпра та Десни, що мало значно більші розміри в давнину. Культурний шар представлений у вигляді сірого супіску потужністю до 0,15 – 0,2 м.

З площі 200x150 м зібрано підйомний матеріал у вигляді крем'яних, керамічних та скляних виробів. Крем'яні вироби представлені первинним відщепом темно-сірого з білястими включеннями кременю та з «митою» вапняковою кіркою. Фрагменти ліпних посудин з домішками піску, шамоту, дрібнозернистого кварцу та органіки в тісті представлені стінками, одна з яких має просвердлений отвір – сліди ремонту – та ангобовану поверхню. Інші фрагменти несуть гребінчасті розчоси поверхонь. Крем'яний виріб та ліпна кераміка відносяться до неолітичної доби.

Крім того, з площі підвищення походить фрагмент тонкостінного скляного виробу (пізніє середньовіччя?).

42. Нижня Дубечня, ур. Гусениця.

Поселення (доба бронзи).

Розташоване в кілометрі від ур. Криниця (с. Новосілки-на-Десні) та в 2 км від с. Нижня Дубечня, за лугом, який тягнеться від ур. Гусениця на північ. Займає край надлугової пісчаної тераси. Пам'ятка виявлена у 1948 р. С.М. Одинцовою та О.Г. Шапошніковою. На порівняно невеликій площі зібрані фрагменти грубої сіро- та червоноглиняної кераміки. Один фрагмент орнаментований боріздками та може бути віднесений до сосницької культури. Серед індивідуальних знахідок – мініатюрне кремневе вістря стріли [Одинцова, Харченко, 1948/8].

43. Нижня Дубечня, ур. Печі

Поселення (неоліт, доба бронзи, ранній залізний вік).

Поселення знаходиться за півтора кілометри на південний захід від с. Нижня Дубечня в ур. Печі, на захід від ур. Гусениця. Площа пам'ятки 30x50 м.

Пам'ятка відкрита розвідковими роботами С.М. Одинцової та О.Г. Шапошнікової в 1948 р. На одному з видувів дюнної групи, що півколом охоплює луг, знайдено кілька фрагментів кераміки неолітичного

часу [Шапошнікова, 1953, с. 141]. Основна маса знахідок представлена значною кількістю фрагментів сіро- та червоноглиняної кераміки з домішкою зерен кварцу. Виявлені фрагменти вінець більш тонкостінного посуду з насічками по валику та з боріздками. Серед орнаментальних мотивів відмічені також нахилені насічки, комбінація боріздок з вузькими подовженими вдавленнями, відтягнуті наліпні валики з насічками та защипами по ним, ямки, що дають перлини зсередини [Одинцова, Харченко, 1948/8, с. 12]. За наведеними особливостями, кераміка може бути віднесена до культурного кола Бабине, сосницької культури тшинецького культурного кола доби пізньої бронзи та до милоградської культури раннього залізного віку.

44. Нижня Дубечня, ур. Погон.

Багатшарове поселення (енеоліт, доба бронзи).

Поселення знаходиться за півтора кілометри на північ від с. Нижня Дубечня в ур. Погон. Довжина урочища 1,5-2 км. Із заходу від нього знаходиться ліс, а зі сходу – ставок.

У 1948 р. С.М. Одинцовою та О.Г. Шапошніковою знайдені декілька фрагментів кераміки із домішкою зерен кварцу. Одне вінце орнаментоване отворами під краєм. В тому ж році пункт був оглянутий Б.В. Копиловим, який на всій довжині урочища зібрав незначну кількість фрагментів кераміки з великою домішкою зерен кварцу в тісті, червоного ззовні та чорного зсередини кольору [Одинцова, Харченко, 1948/8; Копылов, 1948/8, щоденник, с. 3]. За цими ознаками поселення може бути віднесене до сосницької культури, зокрема до її пізнього етапу.

45. Нижня Дубечня, ур. Третьак.

Поселення (доба бронзи).

Розташоване на північ від села поряд із Петришевим (або Буновим) болотом,

зліва від дороги на Нижню Дубечню. У 1948 р. Б.В. Копиловим було зібрано велику кількість товстостінної кераміки з домішкою дуже крупної жорстви. Знайдений також крем'яний скребок на пластині [Одинцова, Харченко, 1948/8; Копилов, 1948/8, щоденник, с. 1]. Кераміка може бути віднесена до середнього або пізнього етапів сосницької культури доби пізньої бронзи.

46. Нижня Дубечня I

Багатшарове поселення (доба бронзи, доба ранніх слов'ян, доба Київської Русі).

Поселення виявлено в кілометрі на південь від села на мису утвореному вигинном краю тераси, що зайнятий будівлями ферми. На пошкодженнях культурного шару піщаними кар'єрами та видувах, виявлено дрібні невиразні фрагменти ліпної кераміки епохи бронзи, слов'янського часу та фрагменти кругового посуду давньоруського часу.

С. НОВОСІЛКИ

47. Новосілки, ур. Вовчиха

Поселення (доба бронзи).

Розташоване в 3 км на північ від села (в сторону Нижчої Дубечні), справа від дороги з Новосілок, на ледь помітному підвищенні серед поля. В 1948 р. С.М. Одинцовою та О.Г. Шапошніковою зібрано невелику кількість уламків сіро- та червоноглиняної кераміки з домішкою зерен кварцу, орнаментовану боріздками, відтягнутим валиком з вдавленнями, наскрізними проколами [Одинцова, Харченко, 1948/8]. Кераміка може бути віднесена до середнього та пізнього етапів сосницької культури.

48. Новосілки, ур. Криниця

Багатшарове поселення (неоліт, доба бронзи).

Пам'ятка розташована в 2 км на північ від ур. Вовчиха, в 5 км на північ від

села, на лівому березі струмка Луковці, на краю пологої надзаплавної тераси. В 1948 р. С.М. Одинцовою та О.Г. Шапошніковою було знайдено багато уламків сіро-червоноглиняної кераміки з боріздками, валиком, відтягнутим валиком з наколами, нахиленими насічками, трикутно-накольчастим орнаментом, гребінкою, вірвочкою. Знайдено також крем'яний скребок та уламок пластини. Пам'ятка обстежувалась також А.П. Савчуком [Одинцова, Харченко, 1948/8; Березанская, 1972, с. 197; Шендрік, 1977, с. 55].

Серед ліпної кераміки виявлено фрагмент з коричневою поверхнею, чорного кольору на зламі, з рослинною домішкою в тісті, орнаментований відтисками трикутних обрисів. Дослідниками віднесено цю кераміку до доби неоліту [Шапошнікова, 1953, с. 141]. Більша частина фрагментів посуду може бути датована добою бронзи та віднесена до середньодніпровської та сосницької культур.

49. Новосілки, Луковиця I

Багатошарове поселення (неоліт, енеоліт, доба бронзи, ранній залізний вік).

Відоме за анотованими списками до Зводу пам'яток історії та культури Київської області де вказано, що поселення знаходиться за 3 км на північ від села Новосілки, за 0,1 км на північний захід від стариці р. Десни – озера Луковиця. Поселення датується добою неоліту, енеоліту, добою бронзи та раннього залізного віку.

50. Новосілки, Луковиця II

Багатошарове поселення (доба бронзи, доба Київської Русі).

Відоме за анотованими списками до Зводу пам'яток історії та культури Київської області де вказано, що поселення знаходиться за 2,5 км на північний захід від с. Новосілки, на невисокому останці надзаплавної тераси, на південний захід від озера (стариці) Луковиця. Площа по-

селення складає 150 x 200 м і датується добою бронзи та XI – XIII ст.

51. Новосілки, ур. Майдан

Поселення (доба бронзи).

Розташоване дещо північніше ур. Вовчиха. Виявлене в 1948 р. С.М. Одинцовою та О.Г. Шапошніковою. Маленьке, правильної форми піщане підвищення було прийняте С.М. Одинцовою за курганчик. Підвищення розорювалось, вершина була задернована. В північно-східній частині виявилась розрита площадка, на якій зібрано дрібні фрагменти червоноглиняної кераміки без орнаменту, подібні знайденим в ур. Вовчиха. В тому ж році Б.Ф. Копилов зібрав фрагменти посуду та крем'яний відщеп [Одинцова, Харченко, 1948/8, щоденник, с. 16; Копылов, 1948/8, щоденник, с. 6]. Пам'ятка може бути віднесена до сосницької культури доби бронзи.

52. Новосілки, ур. Окрема дюна

Поселення (доба бронзи).

Розташоване в 400 м від села у заплаві правого берега Десни. Досліджено О.Г. Шапошніковою та А.П. Савчуком під час роботи експедиції «Великий Київ». Знайдені уламки ліпного посуду сосницької культури [Савчук, 1951/8; Березанская, 1972, с. 44, 197, рис. 11; Шендрік, 1977, с. 55].

53. Новосілки, ур. Старе Селище

Поселення (доба бронзи – ранній залізний вік).

Розташоване на східній околиці села. Раніше тут розташовувалося село, яке потім з'єдналося з с. Новосілки. Знаходилось на дюні у заплаві правого берега Десни, в 150 м від сучасного русла. Розміри дюни 200x150 м. Поверхня розорюється. В 1948 р. С.М. Одинцовою та О.Г. Шапошніковою були знайдені фрагменти товсто-стінної посудини чорної глини, фрагмент вінця з перлиною [Одинцова, Харченко, 1948/8, с.10; Березанская, 1972, с. 44, 197, рис. 11; Шендрік, 1977, с. 55]. Кераміка

може бути віднесена до пізньої сосницької або милоградської культур.

54. Новосілки I

Поселення (доба бронзи).

Поселення виявлено в кілометрі на північ від с. Новосілки, на терасі правого берега р. Десна, на ділянці між територією бази відпочинку «Радуга» та південною ділянкою дачного масиву, що дотикається до села. На поруйнованому схилі краю тераси виявлено дрібні уламки кераміки епохи бронзи.

55. Новосілки II

Поселення (доба бронзи).

Відоме за анотованими списками до Зводу пам'яток історії та культури Київської області, де вказано, що поселення розташоване на дюнному підвищенні застави р. Десна, навпроти села. Поселення продатоване епохою бронзи і має площу 150 x 200 м.

С. ХОТЯНІВКА

У 1948-1951 рр. під час роботи експедиції «Великий Київ» С.М. Одницьою, О.Г. Шапошніковою, А.П. Савчуком були виявлені пам'ятки доби бронзи в ур. Кут, Мормонське, Пастка, Піщане [Одинцова, Харченко, 1948/8; Березанская, 1972, с. 28, 68, 197; Бондарь, 1974, с. 112]. У 1966 р. на березі Десни, неподалік від пристані знайдено стародавній човен та досліджено могильник зарубинецької культури, а також поховання та поселення милоградської культури [Максимов, 1967, с. 159-160; 1972, с. 25; Шендрік, 1977, с. 57; Максимов, Петровская, 2008, с. 60]. У 1980 р. біля села проводила розвідкові роботи експедиція «Славутич» [Телегин, Терпиловский, 1980/18, с. 24]. Під час розвідок 2010-2011 рр. значну частину виявлених раніше пам'яток локалізувати не вдалось, так як територія навколо села знаходиться під сучасною забудовою.

56. Хотянівка, оз. Дальній Глядень

Багатошарове поселення (доба бронзи, ранній залізний вік).

Поселення знаходиться на відстані півтора кілометри на захід від села, у 150 м від східного берега оз. Дальній Глядень, на високій (до 5 м) дюні. Поверхня пам'ятки задернована, південно-східний схил вивіюється. Поселення обстежене експедиціями Інституту археології АН УРСР в 1948 та 1985 рр. [Копилов, Одинцова, Шапошнікова, 1952, с. 86-87; Максимов, Петровская, 2008, с. 61]. Зібрані фрагменти кераміки сосницької та милоградської культур, крем'яні відщепи, вістря стріли з двосторонньою ретушшю, бронзовий наконечник стріли V ст. до н.е.

57. Хотянівка, ур. Кут

Багатошарове поселення (неоліт, доба бронзи, ранній залізний вік).

Поселення знаходилось на північно-західній околиці с. Хотянівка в ур. Кут. Займає піщану дюну з схилом до заболочених лук. Пам'ятка мала площу 150 x 80 м. Відкрите в 1948 р. розвідкою С.М. Одницьою та О.Г. Шапошніковою [Одинцова, Харченко, 1948/8]. В 1950 р. обстежене Дубечанським загоном експедиції під керівництвом Г.Т. Тітенко (Ковпаненко), а в 1951 р. – А.П. Савчуком [Савчук, 1951/8г; Бондарь, 1974, с. 111-112].

В видувах на території поселення було виявлено багато дрібних фрагментів ліпної кераміки доби неоліту з червонуватою внутрішньою та зовнішньою поверхнею, глина з рослинною домішкою і піском, іноді з зернами кривавика. Посуд орнаментований гребінцевими відтискаками і насічками, виконаними кінцем черепашки [Шапошнікова, 1953, с. 141]. Декілька фрагментів посуду відносяться до середньодніпровської культури шнурової кераміки [Бондарь, 1974, с. 112]. Знайдено значну кількість фрагментів кераміки доби бронзи та раннього залізного

віку, орнаментованої боріздками, ямками та перлинами [Одинцова, Харченко, 1948/8]. Ця кераміка може бути віднесена до сосницької та милоградської культур [Березанская, 1972, с. 197; Максимов, Петровская, 2008, с. 61].

58. Хотянівка, оз. Мормонське

Поселення (доба бронзи).

Поселення знаходиться за 2,5 км на північний схід від с. Хотянівка, на східному березі озера Мормонське. Займає піщане підвищення, витягнуте з північного заходу на південний схід на 200 м. В 1948 р. А.П. Савчуком тут були проведені невеликі розкопки. У 1958 р. пам'ятка була обстежена С.С. Березанською. Згідно повідомлення А.П. Савчука, тут було виявлене заглиблене житло сосницької культури розмірами 4x5 м. Керамічний комплекс поселення представлений тюльпаноподібними посудинами та горщиками із перлинами під вінцями. На поселенні знайдено також зернотерку та декілька розтиральників, значну кількість скребків та декілька ножеподібних пластин [Березанская, 1972, с. 28, 197]. За керамічним комплексом поселення може бути віднесене до середнього та пізнього етапів сосницької культури.

59. Хотянівка, ур. Пастка

Багатошарове поселення (доба бронзи).

Розташоване в 100 м від села, на дюні серед заплави. В монографії С.С. Березанської урочище названо «Пасіка» [Березанская, 1972, с. 197], в монографії М.М. Бондаря – «Коло Пастки». На наш погляд, річ йде про один пункт, назву якого було невірно прочитано, так як посилання йдуть на одні й ті ж польові дослідження С.М. Одинцової, О.Г. Шапошнікової та А.П. Савчука у складі експедиції «Великий Київ». В видмах на поселенні знайдені нечисельні уламки посуду середньодніпровської та сосницької культур.

60. Хотянівка, ур. Піщане

Могильник (доба бронзи).

Пам'ятка розташована на північно-східній околиці села. Займає схил піщаної тераси, на якій розташоване село, на східному березі невеликого оз. Мормонського (одного із багатьох на лузі). У 1948 р. С.М. Одинцової та О.Г. Шапошніковою, а пізніше – А.П. Савчуком, тут було знайдено велику кількість кераміки сосницької культури, а також кальциновані людські кістки та перепалені крем'яні вироби (скребки, ножеподібні пластини, відщепи) [Одинцова, Харченко, 1948/8; Березанская, 1972, с. 68, 197].

61. Хотянівка, Пристань I

Поселення (доба бронзи, ранній залізний вік); могильник (зарубинецька культура).

Пам'ятка розташована в південно-східній частині села, в 50-100 м вище за течією від пристані. Поселення займає східну частину невисокого (3,5 м) пагорба у заплаві правого берега Десни.

Поселення досліджене у 1966 р. Є.В. Максимовим. На площі близько 1 га зібраний підйомний матеріал – уламки горщиків милоградської культури, орнаментовані під вінцями «перлинами». В південній частині селища, на березі стариці р. Десна виявлений залізоплавильний горн колосникового типу, подібний до горнів з Лютіжа [Максимов, Петровская, 2008, с. 60].

В 1980 р. пам'ятка була обстежена експедицією «Славутич». В розмиві берега зібрані уламки ліпного посуду [Телегин, Терпиловский, 1980/18, с. 24].

Західна та центральна частина підвищення зайнята могильником зарубинецької культури, неподалік від якого на березі Десни досліджений давній човен-однодеревка [Максимов, 1967, с. 159-160; 1972, с. 25; Шендрік, 1977, с. 57; Максимов, Петровская, 2008, с. 60].

62. Хотянівка, Пристань II

Поселення (доба бронзи – ранній залізний вік).

Пам'ятка розташована на правому березі Десни, в 250-300 м вище за течією від попереднього пункту. Відкрита в 1980 р. експедицією «Славутич». В розмиві берега зібрані уламки ліпного посуду, глиняне прясельце [Телегин, Терпиловский, 1980/18, с. 24].

63. Хотянівка, ур. Чапколіївка

Поселення (доба Київської Русі).

Знаходиться на північно-східній околиці с. Хотянівка, в ур. Чапколіївка, в заплаві р. Десни (Рис. 2: 62). Поселення датується XII ст. На сьогоднішній день територія поселення зайнята центром підготовки МВС Київської обл. Площа поселення 200 x 300 м. У 1984 р. під час роботи земснаряда, що вивернув на поверхню пласт ґрунту, тут було виявлено різноманітну кількість індивідуальних знахідок, зокрема, хрестики, сережки, вістря стріл, вогнива, монети пізнього часу тощо. Серед знахідок була знайдена і висла печатка третьої чверті XI ст., що належала Ізяславу Ярославичу з надписом «Господи, поможи ...». Місцевість де трапилися знахідки дослідники відносять до однієї з територій Микільського монастиря XI ст. Ймовірно, що печатка з села Хотянівки мала засвідчити виданий Ізяславом Ярославичем Микільському монастирю документ, що зберігся в його лівобережній садибі [Брайчевський, Шумаков 1988, с. 76 – 79].

64. Хотянівка I

Поселення (доба бронзи).

Знаходиться на східній околиці с. Хотянівка, на терасі р. Десни. Територія поселення простягається уздовж тераси у північному напрямку на 100 м. На поселенні виявлена кераміка епохи бронзи. На сьогоднішній день поселення знаходиться під забудовою.

С. ОСЕЩИНА

У 1948-1951 рр. під час роботи експедиції «Великий Київ» Інституту археології АН УРСР С.М. Однцовою, О.Г. Шапошніковою, А.П. Савчуком біля села були виявлені залишки 5 поселень доби бронзи та раннього залізного віку в ур. Горби у кладовища, Діброва, Обирки, Перевал, Скользьке.

65. Осещина, ур. Горби у кладовища

Поселення (доба бронзи).

Розташоване на північно-західній околиці села, на високій піщаній дюні неподалік від кладовища. Пам'ятка виявлена в 1948 р. С.М. Однцовою та О.Г. Шапошніковою. Знайдені 2 фрагмента червоноглиняної кераміки з дуже великою кількістю зерен кварцу у домішці [Однцова, Харченко, 1948/8, щоденник, с. 7, опис, с. 7]. Посуд може бути віднесений до середнього або пізнього етапів сосницької культури.

Ймовірно, саме ця пам'ятка згадана у анотованому списку до Зводу пам'яток історії та культури Київської області де вказано, що поселення знаходиться на північно-західній околиці с. Осещина, за 150 м на захід від лівого берега обводного каналу Київ-ГЕС, в ур. Обирки. Площа пам'ятки – 200x300 м. На сьогоднішній день територія поселення забудована.

66. Осещина, ур. Діброва

Поселення (доба бронзи).

Розташоване в ур. Діброва, в 200 м нижче Циганського озера, на високому березі Дніпра. В 1951 р. С.М. Однцова, О.Г. Шапошнікова та А.П. Савчук виявили сліди поселення та зібрали в невеликій кількості кераміку середньодніпровської культури. Серед знахідок – фрагменти вінець, прикрашених чотирма горизонтальними рядами перевитої вірвовочки [Бондарь, 1974, с. 112, рис. 28:15; Шендрик, 1977, с. 55].

67. Осещина, ур. Обирки

Поселення (ранній залізний вік).

Розташоване в 200 м від крайніх хат південно-західної околиці села в ур. Обирки. Поселення площею 100x60 м займає піщане дюноподібне всхолмлення у заплаві р. Дніпро, яке зараз є береговою лінією обводного каналу Київської ГЕС. Поверхня поселення задернована. Обстежене наприкінці 1940 – на початку 1950-х рр. експедицією «Великий Київ». В окремих місцях вивітрених схилів пагорба, обернутих до річки, простежений культурний шар потужністю до 0,3 м. На поселенні зібрана кераміка милоградської культури IV-VI ст. [Петровська, 1971, с. 11; Максимов, Петровская, 2008, с. 60]. Зараз поселення знаходиться під забудовою.

68. Осещина, ур. Перевал

Багатошарове поселення (неоліт, доба бронзи).

Розташоване на піщаній дюні за селом, у напрямку до гирла Десни, біля переправи через струмок Перевал. Пам'ятка виявлена в 1948 р. С.М. Одницовою та О.Г. Шапошніковою. Знайдено декілька фрагментів посуду, частина якого має зерна кварца в тісті та прикрашена бороздчастим орнаментом [Одинцова, Харченко, 1948/8, щоденник, с. 6, опис, с. 7]. Остан-

ній може бути віднесено до середнього етапу сосницької культури.

69. Осещина, ур. Скользьке

Поселення (доба бронзи).

Розташоване в ур. Скользькому, в 100 м від озера Обирки. В 1951 р. С.Н. Одинцова, О.Г. Шапошнікова та А.П. Савчук на піщаних видмах виявили фрагменти посуду сосницької культури [Березанская, 1972, с. 197; Шендрік, 1977, с. 55].

70. Ольжичі

Поселення (доба Київської Русі).

Останній пункт на правобережжі Десни, відомий за літописними даними є поселення Ольжичі, що скоріше за все розташовувалось на захід від сучасного с. Хотянівка, безпосередньо навпроти Вишгорода. Засноване княгинею Ольгою вже в середині X ст. (947 р.) [Літопис Руський, 1989, с. 35; Сагайдак, 1999, с. 230]. У XII ст. село входило у склад доменіальних володінь київських князів, згадується у літописах під 1142, 1161 та 1183 рр. [Толочко, 1980, с. 117].

Значна кількість даних свідчить, що саме в районі Вишгорода була переправа на лівий берег Дніпра. Таким чином, Ольжичі були стратегічним пунктом контролю переправи на Лівобережжі.

ПАМ'ЯТКИ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Дослідження лівобережжя деснянського пониззя почалось з кін. XIX – поч. XX ст. Першими пам'ятками, що викликали увагу науковців були старожитності доби Київської Русі, а саме городище в Острі «Городець Остерський» з залишками кам'яної Михайлівської церкви, що були описані М.А. Константиновичем [1896]. У 1906 р. М.О. Макаренко зробив детальний опис та замальовки фресок зі стін руїн церкви [Макаренко, 1916, 1928]. В 20-х рр. цю пам'ятку досліджував В. Зуммер [Зуммер, 2011].

Важливою подією стало дослідження М.О. Макаренко в 1926-1926 рр. трипільського поселення Євминка 1 [Макаренко, 1926, с. 61-64; 1927, с. 84-86]. При проведенні експедиції «Великий Київ» у 1947-1949 рр. було виявлено низку пам'яток неоліту – бронзового віку: Вовча Гора, Літки «Лиса Гора» [Копилов, Одинцова, Шапошнікова, 1952, с. 85-98], Пухівка та Вигурівщина [Шапошнікова, 1953, с. 138-147]. До 50-х років відноситься ретельне вивчення пам'яток доби неоліту – раннього залізного віку Нижнього Подесення В.Н. Канівцем, серед яких, зокрема, посе-

лення та могильники в урочищах Келійки, Підбір'я, Лан поблизу с. Погреби. В 1960-1970-х рр. дослідження на лівобережжі проводять Д.Я. Телегін та В.О. Круц. Під час розвідок було відкрито ряд нових багатшарових поселень поблизу сіл Зазим'є, Рожівка [Телегін, Круц, 1965/1, с. 12-17]. В 1965-1966 р. В.О. Круцом проведено розкопки на поселеннях Євминка 1 (ур. Узвоз) та Євминка 2 [Круц, 1965/1]. Обстежено багатшарові поселення поблизу с. Погреби (ур. Лан) та Рожни [Телегін, Круц, Нужный, 1979/18; Титова, 1984, с. 91-97].

Дослідженнями 2010 р. на території лівобережжя Нижнього Подесення виявлено та досліджено низку різночасових пам'яток, серед яких слід відзначити комплекси поблизу с. Крехаїв, багатшарові поселення Літки I–VI, комплекс пам'яток на дюнных підвищеннях поблизу с. Рожни (I–XI), встановлено місцезнаходження пам'яток Рожівка I (енеоліт, доба пізнього середньовіччя), Рожівка II (енеоліт) та Рожівка III (доба бронзи, ранньослов'янський час) [Моця, Шидловський, Скороход, Казаков, 2011].

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ КОЗЕЛЕЦЬКИЙ РАЙОН

СМТ. ОСТЕР

На території смт. Остер відомі пам'ятки доби Київської Русі, серед яких слід назвати городище та посад давньоруського «Городка Остерського» з рештками апсиди Михайлівської церкви домонгольського часу.

71. Остер, Городець Остерський (Замок) (доба Київської Русі, пізньосередньовіччя)

Літописний Городок Остерський (в межах смт. Остер).

Згідно з літописом, заснований Володимиром Мономахом у 1098 р. Згодом Городець успадкував один з його нащадків – Юрій Долгорукий.

Пам'ятка неодноразово оглядалась археологами (А.Г. Розанов, В.А. Богусевич [1962], М.П. Кучера, В.О. Сухобоков, Ю.Ю. Моргунов, В.М. Зоценко та ін.). Невеликі архітектурно-археологічні розко-

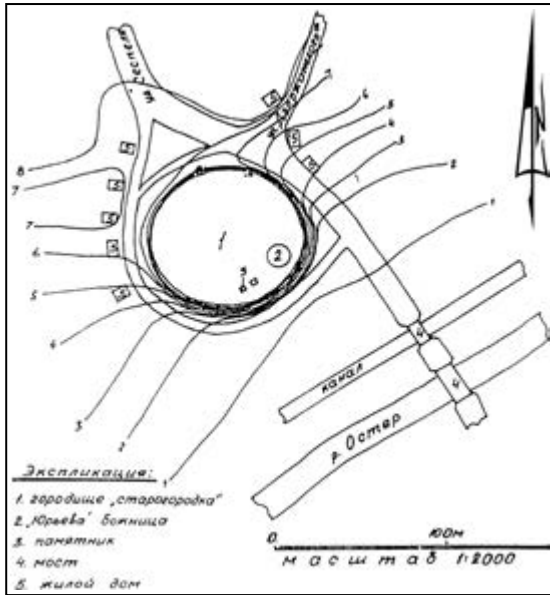

Рис. 138. План Городця Остерського
(за: А.Л. Казаковим).

пки Михайлівської церкви в різні часи тут проводили М.А. Константинович та М.О. Макаренко. У 1987-1988 рр. експедиція Чернігівського історичного музею під керівництвом А.Л. Казакова провела перші археологічні дослідження [Казаков, 2012].

Остерське городище (Замок), що сьогодні має площу близько 0,7 га, розташоване на південній околиці сучасного міста, на правому корінному березі р. Остер (Рис. 138). З півночі, заходу та сходу його оточує великий посад, що має три лінії укріплень, що збереглись у вигляді валів. В різних частинах посаду вони різні за потужністю. Загальна площа посаду близько 60 га. Вся ця територія має характерну назву «Старогородка».

Потужність культурного шару становить близько 1,4 м. Загалом, він насичений глиняним гончарним посудом XII – др. пол. XIII ст., зустрічаються уламки як післямонгольського, так і фрагменти козацької доби (Рис. 139, 140). Окрім того, знайдено фрагменти

скляних сильнопатинованих браслетів, залізних предметів (Рис. 139: 4, 5).

Таким чином, розвідувальні роботи показали, що незважаючи на значні пошкодження культурного шару Остерського замку, загалом ця пам'ятка археології досить перспективна для майбутніх досліджень.

72. Юр'єва Божниця

Рештки (апсида з вітварною аркою) Михайлівської церкви XI ст.

Розташовується на території городища «Городок Остерський». Вперше згадується у літописі під 1152 р., де вказано, що київський князь Ізяслав Мстиславич захопив і спалив «Городок Гюргев», що на той

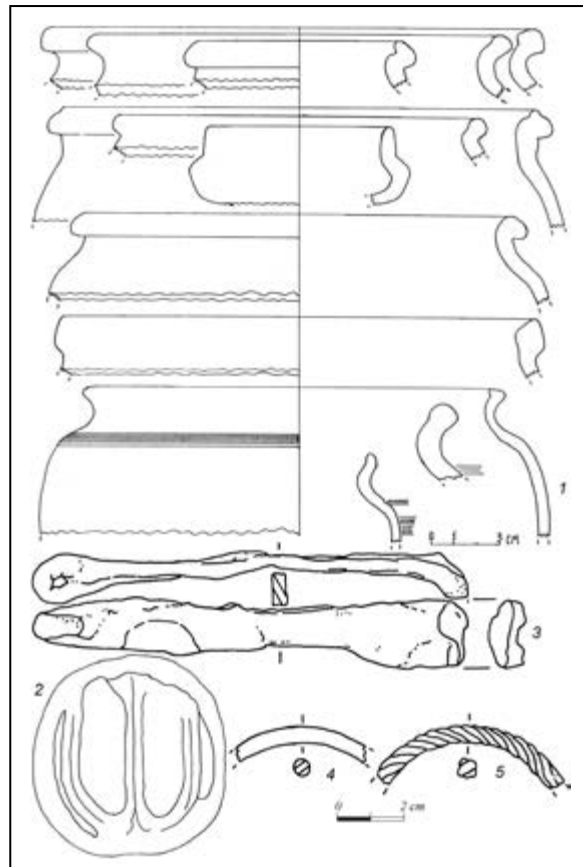

Рис. 139. Городець Остерський. Старгородка:
1-2 – фрагменти керамічних виробів;
3 – залізний ключ; 4-5 – фрагменти скляних браслетів
(за: А.Л. Казаковим).

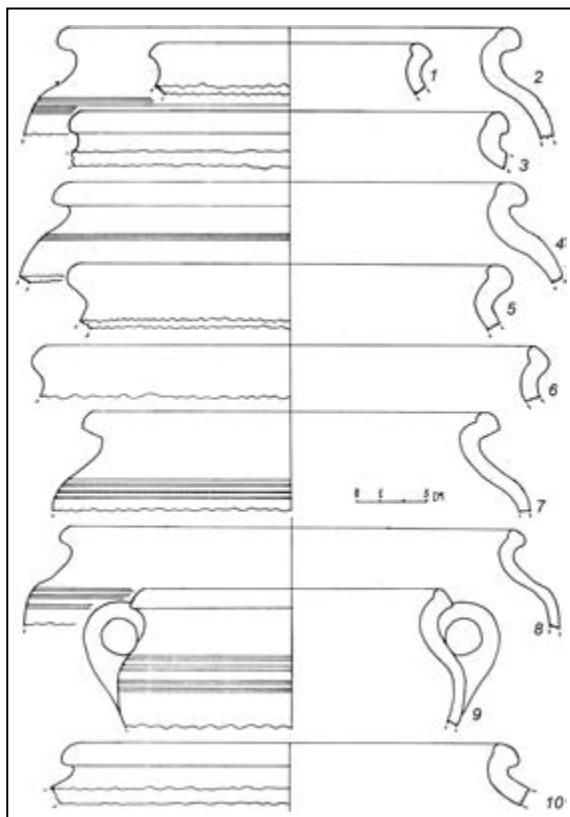

Рис. 140. Городець Остерський. Старгородка.
Фрагменти кругового посуду
(за: А.Л. Казаковим).

час належав суздальському князю Юрію Долгорукому, від чого згорів верх церкви, що був дерев'яним. Техніка мурування – ряди каміння, що чергуються з плінфою. Більшість вчених вважає, що церква будувалась одночасно з заснуванням Городка, і її слід вважати результатом будівничої діяльності Володимира Мономаха часів його переяславського князювання [Коренюк, 2012, с. 404]. До цього ж часу відносять і її фресковий розпис.

Дослідженням руїн церкви та її розпису займались починаючи з кінця XIX ст. [Константинович, 1896; Макаренко, 1916; 1928; Зуммер, 2011]. В післявоєнний час були проведені реставраційні роботи та консервація фресок, що збереглися [Коренюк, 2012, с. 406-407].

На сьогоднішній день арку закриває лише щит з дощок, архітектурні та розписні елементи церкви потерпають від руйнівної дії природних чинників, що ставить цю пам'ятку давньоруського мистецтва під загрозу знищення.

73. Остер ур. Цегельня

Багатошарове поселення (пізній бронзовий – ранній залізний віки, пізні середньовіччя).

Топографічно пам'ятка розташована на мису першої надзапальної тераси, обмеженого похилою балкою зі Сх при впадінні рукава р. Остер в Десну. Місцева назва урочища – «Цегельня». Тераса складена піском та супіщаними гумусованими відкладами. Територія мису зайнята городами, розорюється. Матеріал зібрано з поверхні городів на площі 200x100 м.

До епохи пізньої бронзи – раннього залізного віку відносяться фрагменти стінок ліпної кераміки щільного тіста з домішками шамоту, жорстви та органіки. Мають світло-рожевий тришаровий випал.

До епохи пізнього середньовіччя відноситься основна частина виробів, серед яких стінки, вінця та ручка посудин (Рис. 141: 1-5). Кераміка кружальна, тонкостінна, без домішок. Серед стінок посудин наявний фрагмент вкритий зсередини поливою світло-зеленого кольору та димним лощенням ззовні. Вінця глечиків відігнуті назовні, прями. Також в колекції наявний фрагмент ручки гончарної посудини, округлої в перерізі з канелюрою по довжині (Рис. 141: 7). За характерними особливостями керамічного тіста та орнаменталії, пам'ятку можливо віднести до XVII – XVIII ст.

74. Остер, ур. Красна Гірка

Багатошарове поселення (ранній залізний вік, пізні середньовіччя).

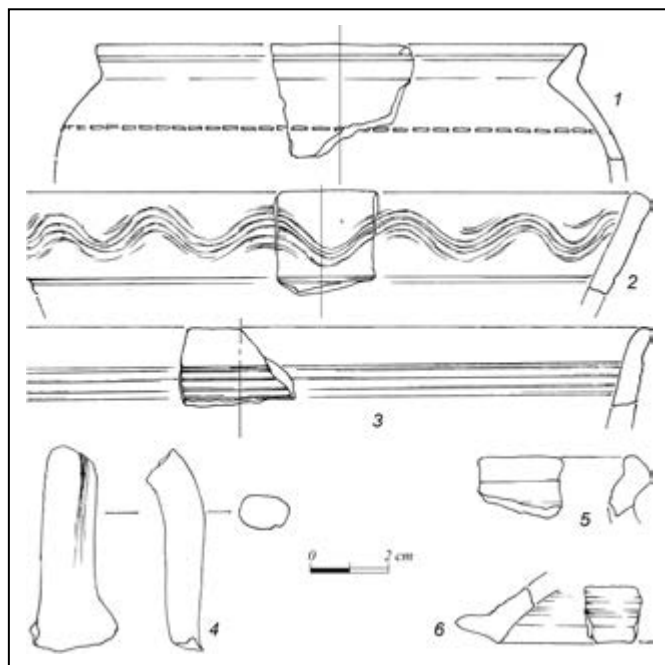

Рис. 141. Фрагменти керамічних виробів доби пізнього середньовіччя:
1-5 – Остер-Цегельня; 2 – Красна Гірка.

Топографічно пам'ятка займає східну, найближчу до заплави Десни, частину дюноподібного, округлого в плані утворення першої надзаплавної тераси лівого берега Десни, що розташовується між м. Остер та с. Поліське, в 180 м на Зх від траси Остер – Літки (місцева назва – «Красна Гірка»). Висота утворення над рівнем тераси – 4-5 м. Грунт піщаний, слабкогумусований.

Територія підвищення зайнята дачними наділами, пам'ятка частково зруйнована будівлями дач та оранкою. В попередні роки на території поселення було проведено шурфування загоном Чернігівської інспекції з охорони пам'яток археології.

Колекція виробів складається з фрагментів ліпних та гончарних посудин, основна частина яких представлена фрагментами ліпних керамічних неорнаментованих виробів. Тісто з значними домішками жорстви, кварцу та шамоту; випал

нерівномірний, дво- та тришаровий. Серед цієї категорії виробів наявні фрагменти стінок та вінця. Стінки посудин різняться за товщиною від досить грубих (1,1 см по товщині) до тонкостінних виробів (0,5 см). Одне вінце слабко профільоване, відігнуте назовні, інше – також слабковідігнуте, з прямим зрізом краю виробу. Невизначність фрагментів та відсутність орнаменту дещо утруднює визначення культурної належності цього комплексу і дозволяє датувати його в досить широких межах раннього залізного віку.

Інший тип кераміки представлений фрагментами гончарних тонкостінних виробів; тісто щільне, без домішок, випал рівномірний. Наявні стінки та вінце покривки, яке з обох сторін

вкрите димним лощенням (Рис. 141: 2). За такими ознаками цю категорію виробів слід віднести до доби пізнього середньовіччя – XVI-XVIII ст.

С. ПОЛІСЬКЕ

На території с. Поліське відоме поселення трипільської культури. Поселення розташовується в ур. Вовча Гора, що знаходиться в середині села. Пам'ятка відноситься до софіївської локальної групи хронологічного етапу трипільської культури С II [Копилов, Одинцова, Шапошнікова, 1952, с. 85-98; Круц, 1977, с. 13]. На жаль, експедицією 2010 р. виявити залишки трипільського поселення не вдалось. Урочище Вовча Гора в даний момент частково забудоване садибами, зайняте городами та частково кладовищем. Під час розвідки виявлено дрібні фрагменти ліпної кера-

міки та фрагменти посуду доби пізнього середньовіччя.

75. С. Поліське I, ур. Савкин Куток

Багатошарове поселення (пізній бронзовий – ранній залізний віки, пізньоримський час, пізні середньовіччя).

Поселення зафіксовано на західній околиці села, в урочищі «Савкин Куток», що розташовується в провулку в 100 м на південь від північного краю села, в 350 м на захід від траси Остер – Київ.

Топографічно пам'ятка розташована на схилі першої надзаплавної тераси, що виходить у заплаву Десни. Частина пам'ятки зайнята городами села та продовжується в напрямку території, загороженої під будівництво храму РПЦ МП, на якій вирито штучне озеро. На жаль, на означену територію співробітникам експедиції потрапити не вдалось, з огляду на заборону з боку охорони та адміністрації будівництва храму. Тому, дослідження пам'ятки було обмежено обстеженням доступної території та збиранням підйомного матеріалу з городів.

Колекція виробів з поселення складається з фрагментів керамічних виробів, одного крем'яного знаряддя та фрагмента трубчастої кістки ссавця.

Основна кількість керамічних виробів належить фрагментам ліпної кераміки, яка за характерними особливостями розпадається на два виразних комплекси. До першого слід віднести ліпну товстостінну кераміку нерівномірного випалу з домішками дрібного шамоту, піску, жорстви та органіки. Серед цього типу наявні неорнаментовані фрагменти стінок та одне вінце з розчленованим валиком. За характерними особливостями комплекс слід віднести до епохи пізнього бронзового – раннього злізного віку. Можливо, що до цього ж часу відноситься і єдине крем'яне знаряддя – проколка на відщепі. Відщеп непризматичний, ударна площадка – точкова.

Один край виробу сформовано пласким ретушуванням, інший – дрібною напівстрімкою ретушшю, що виділяє «жальце» проколки.

До другої категорії керамічних виробів відносяться стінки, вінце та один фрагмент придонної частини ліпних посудин нерівномірного випалу з домішками шамоту. Характерною ознакою цих виробів є згладжування та лощення поверхні. Вінце досить тонкостінне, пряме. За характерними особливостями ці керамічні вироби відносяться до пізньоримського часу (III – V ст. н.е.).

Третя група представлена фрагментами гончарної кераміки, серед яких наявні: вінце покришки, фрагмент денця (Рис. 142: 1, 2), стінка миски вкрита коричневою поливою зсередини та фрагмент кахлі з орнаментом, вкритий темно-зеленою поливою. Керамічні вироби тонкостінні, без домішок, випал рівномірний. За особливостями виробів, комплекс слід датувати добою пізнього середньовіччя – до другої пол. XIX ст.

76. Поліське II, ур. Вовча Гора

Багатошарове поселення (пізній бронзовий – ранній залізний віки, пізні середньовіччя)

Пам'ятка розташовується на мису, утвореному схилом борової тераси з одного боку та широкою балкою з іншого. Знаходиться в північно-східній частині села, на Сх від траси Остер – Київ. Між трасою та пам'яткою розташовується сільське кладовище. Підйомний матеріал зафіксований на городах села «за кладовищем», а також на самому мису та в балці на площі 90x100 м. Територія пам'ятки частково зайнята городами, розорюється.

Колекція виробів з поселення складається з фрагментів як ліпної, так і кружалної кераміки. Знахідки фрагментів ліпної кераміки концентруються на ділянці, що знаходиться на городах села, по-

близу кладовища, представлені виключно неорнаментованими стінками посудин. Випал нерівномірний, двошаровий; в керамічному тісті значні домішки кварцу, піску та шамоту. З огляду на невиразність та нечисленність матеріалу, культурно-хронологічна атрибуція можлива в досить широких межах пізнього бронзового – раннього залізного віків.

До іншої категорії керамічних виробів слід віднести три фрагменти гончарної кераміки, серед яких наявні одне денце та два вінця посудин. Вироби тонкостінні, випал рівномірний, тісто без домішок. Всі фрагменти мають димне лощення поверхні. Обидва вінця слабко відігнуті назовні, з виділеними «манжетами». Манжет одного вінця утворений двома канелюрами зверху та знизу (Рис. 142: 6), інше – вкрите коричневою поливою з внутрішньої сторони (Рис. 142: 5). За характерними особливостями виготовлення посуду, цю категорію виробів слід віднести до доби пізнього середньовіччя (XVII – пер. пол. XVIII ст.).

77. Поліське III

Місцезнаходження (пізньоримський час).

Топографічно місцезнаходження розташовано на верху високої борової тераси лівого берега Десни, на південному краю с. Поліське. В оранці на горді виявлено масивний фрагмент товстостінної гончарної посудини. Подальші дослідження підйомного матеріалу не дали. Випал стінки рівномірний. Тісто шарувате, з незначними домішками шамоту та кварцу, поверхня заглажена. За характерними ознаками, фрагмент стінки належить кухонній посудині (корчазі). Культурно-хронологічно посудина відноситься

до пізньоримського часу і може належати до матеріалів черняхівської чи київської культур, в межах III – V ст. н.е.

78. Поліське IV

Поселення (пізній бронзовий – ранній залізний віки).

Поселення розташоване на мису високої борової тераси лівого берега Десни. З обох боків мис обмежений глибокими ярами. Пам'ятка знаходиться в 500 м на Зх від траси Остер – Київ та від крайніх хат с. Поліське (перший мис тераси на південь від села). На сучасному етапі територія пам'ятки зайнята полем і розорюється.

Колекція виробів з підйомного матеріалу, зібраного з поверхні складається з фрагментів керамічних виробів та залізного шлаку. Всі керамічні вироби являються фрагментами ліпних посудин. Випал нерівномірний, від світло-рожевого до чорного; серед домішок в тісті наявні шамот, жорства, кварц та пісок. Пам'ятка датована пізнім бронзовим – раннім залізним віком.

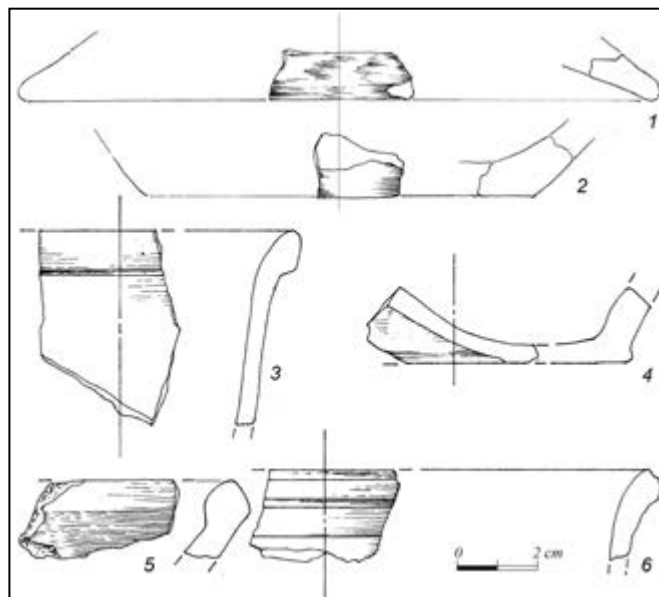

Рис. 142. Фрагменти кругового посуду з с. Поліське: 1-2 – Поліське-Савкин Куток; 3-6 – Поліське II.

Фрагмент залізного шлаку відносить до значно пізнішого часу і свідчить про наявність поблизу осередків виплавки залізної руди.

С. БЕРЕМИЦЬКЕ

79. Беремицьке I-III, ур. Кіріков Пісок

Поселення (доба бронзи, доба Київської Русі).

Низка поселень відома на південній частині піщаного підвищення, на південно-західній околиці села, на мисоподібному виступі останця тераси лівого берега Десни. Пам'ятки відкриті і досліджені шурфуванням В.Г. Жаровим в 2007 р., та внесені до Реєстру нововиявлених пам'яток під №№ 6544, 6545, 6516 (Наказ Управління культури Чернігівської ОДА №203-а від 04.07.07). Площа поселень: Беремицьке I – не менше 1,8 га, Беремицьке II – не менше 7,2 га, Беремицьке III – не менше 5 га.

Всі три пам'ятки віднесені дослідниками до доби бронзи (2-1 тис. до н.е.), крім того, на поселенні Беремицьке I зафіксовані матеріали доби Київської Русі (XII-XIII ст.).

80. Беремицьке IV

Поселення (доба бронзи – ранній залізний вік).

Поселення розташоване на Пн-Сх околиці села, в 350 м від будівлі клубу. Топографічно пам'ятка займає піщане підвищення (останець тераси) в заплаві Десни, на якій розташоване село. Площа поселення не менше 1 га.

Пам'ятку виявлено в 2007 р. Г.В. Жаровим та внесено до Реєстру нововиявлених пам'яток під №6576 (Наказ Управління культури Чернігівської ОДА № 305 від 29.10.07 р.). Поселення датоване добою бронзи – раннім залізним віком (2-1 тис. до н.е. – 1 тис. н.е.).

Рис. 143. Беремицьке. Курганний могильник.

81. Беремицьке – могильник

Курганна група (скіфський час).

Топографічно група курганів розташовується на найвищій ділянці останця тераси лівого берега Десни, в північно-східній його частині. Пам'ятка розташовується в північній частині села Беремицьке і зайнята сільським кладовищем.

Група складається з п'яти курганів різної висоти та діаметру (Рис. 143). Курган 1: Н=0,4 м, D=2,5 м; курган 2: Н=1,8 м, D=14 м; курган 3: Н=1,5 м, D=9 м; курган 4: Н=3,0 м, D=25 м; курган 5: Н=2,5 м, D=25 м. Насипи курганів частково пошкоджені виборкою ґрунту. Найбільш пошкодженим виявився насип кургану 4, південна та центральна частина якого зрита.

Судячи з значних розмірів насипів, кургани можливо віднести до скіфського часу.

С. ЄВМИНКА

Село згадується в Люстрації м. Остра та Остерського староства 1552 р. «Остр за держання пана Константина Ратомського»: «Село Ельминка, человек 5, дають 105 грошей, сена возов полторанадцать» на потребу Остерського замку [Бузун, 2010, с. 76]. В Люстрації 1616 р. «Старо-

ство Остерское» згадується: «На этих же землях села, через теперешнего посессора (Вацлава Вельгоского) есть заселенное от нескольких лет местечко, названное Ялменки, в котором подымья есть 70. Только повинностей не отдают никаких по причине свободы, которая им позволена до определенных лет.» [Бузун, 2010, с. 79-80].

82. Євминка – могильник

Курганна група (скіфський час, доба Київської Русі).

Топографічно пам'ятка знаходиться на вододілі між корінною терасою берега Десни та зниженням цієї тераси на Схід до урочища Гладівщина та озера Орлов Круг. Могильник займає найвищу ділянку плакору між долиною Десни та правою притокою річки Озеро (стариця Десни) та має відмітку 125,9 м над рівнем моря. Курганні насипи зафіксовано безпосередньо на краю тераси та простежені в південно-східному напрямку в сторону найвищої ділянки плакору на відстані 530 м. На сьогоднішній день територія могильника зайнята лісом, обмежена насипом траси з заходу, ґрунтовою дорогою з півдня та полем з північного сходу і має загальну площу 220x300 м.

В зв'язку з тим, що могильник частково пошкоджений земельними роботами та лісопосадкою, визначити точну кількість насипів виявилось доволі проблематичним. Зафіксовано та обміряно тільки частину найбільш збережених. Загалом обстежено 31 курганні насипи, що значно

варіюють між собою як за формою, так і за розташуванням.

За висотою та діаметром виділяються три кургани, розташовані в південно-східній частині могильника, в напрямку підвищення плакору (Рис. 144: 28-29, 31), округлі в плані, висотою 2,0 – 2,5 м, діаметром 15 – 20 м. Можливо, що до цієї групи відноситься насип № 26 (висотою 2 м), що сильно пошкоджений пізнішою антропогенною діяльністю. Судячи з значних розмірів курганів, цю групу можливо віднести до скіфського часу.

Інший тип насипів концентрується трьома «гніздами» в північно-західній та центральній частині могильника (Рис. 144: 1-25, 27, 30). Насипи незначних розмірів,

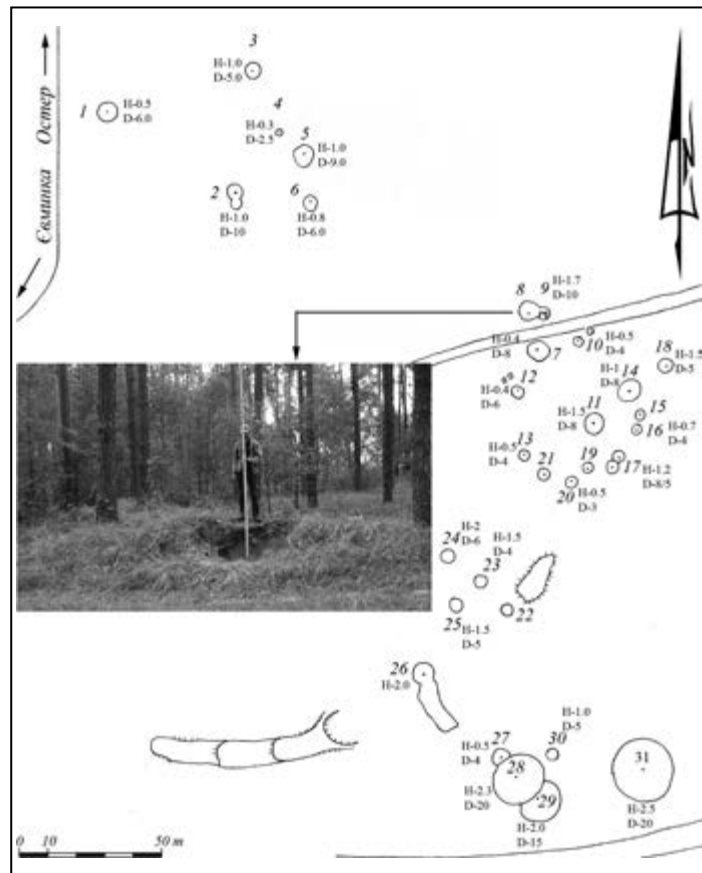

Рис. 144. Євминка-могильник. План курганної групи.

0,3-1,7 м висотою, 2,5-9,0 м діаметром, в декількох випадках зустрічаються злиті два кургани з двома вершинами (Рис. 144: 2, 8-9, 17). Планіграфічно, насипи утворюють три концентрації: північно-західну, центральну та південну. Доволі цікавим є центральна концентрація з курганом №11 у центрі (висотою 1,5 м) оточеним меншими за розмірами (Рис. 144: 10, 12-21) насипами на відстані 2,5-1,5 м. За формою насипів, цей тип курганів слід віднести до доби Київської Русі.

Слід відзначити, що загалом, більша частина насипів має добру збереженість, але частина курганів (Рис. 144: 9, 26) частково пошкоджена вибіркою ґрунту, що пов'язано з пізнішими перекопами. Через могильник проходить ґрунтова дорога; також виявлено врізку в насип кургану №9 та ями підпрямокутної форми неподалік кургану №12. Крім того, на території могильника виявлено насипи валоподібної форми штучного походження, що сягають висоти до 2 м; на даний момент функціональне призначення цих земляних конструкцій встановити важко.

83. Євминка 1

Поселення (енеоліт, доба бронзи).

Поселення розташовується справа від траси Остер – Київ, на мису корінної борової тераси лівого берега Десни, що переходить у плакор. Мис обмежений урізом тераси зі Сх, балкою та трасою з Пд-Зх та балкою з Пн. Тераса має відмітку 110 м над рівнем моря. Ширина мису в сягає 180 м, довжина – близько 200 м. Пам'ятка розташовується у 260 м на Пн-Сх від в'їзду в с. Євминка з сторони Остра (урочище «Узвіз»).

Пам'ятка неодноразово досліджувалась починаючи з початку ХХ ст. Перші роботи проведені у 1908 р. К.А. Ставровським, продовжені дослідження в 1925 р. А.Г. Розановим. В 1925-1926 рр. невеликі розкопки на поселенні проводить

М.О. Макаренко [Макаренко, 1926, с. 61-64; 1927, с. 84-86]. В 1965 р. дослідження поселення продовжені В.О. Круцом, яким розкопано заглиблене житло [Круц, 1965/1; Археологічні пам'ятки ..., 1966, с. 438] – залишки землянки трипільського часу розмірами 5,0x5,8 м. В заповненні знайдено фрагменти кераміки, антропоморфних статуеток, крем'яні, рогові та кістяні знаряддя праці, стулки черепашок Уню, кістки тварин. Ці розкопки дали досліднику підстави віднести поселення до пам'яток лукашівського типу трипільської культури [Круц, 1977, с. 10-13, 78-109]. Матеріали зберігаються у фондах НМІУ, Краєзнавчого музею м. Остер та Інституті археології НАН України.

Пам'ятка внесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України Чернігівської обл. під №4744 постановою КМУ від 17. 11. 1980 р. (Додаток №4). Пам'ятка частково руйнується природними факторами через зсуви ґрунту на різкому краю тераси.

84. Євминка 2

Поселення (енеоліт).

Пам'ятка розташовується на мису борової тераси лівого берега Десни, за 1,5 км від поселення Євминка 1, на північно-східній околиці села. Територія поселення обмежена ярами і займає мис довжиною 160 та шириною близько 100 м. Місцева назва – урочище «Стара Цегельня».

Пам'ятка відкрита та обстежена у 1965 р. експедицією Д.Я. Телегіна та В.О. Круца та визначена як поселення пізньотрипільського часу [Телегин, Круц 1965/1, 41-47]. Пам'ятку віднесено до лукашівської локальної групи етапу СІІ трипільської культури [Телегин, Круц 1966/1, 41-47; Круц 1977, 13, 78-109].

Поселення внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток Чернігівської обл. під №4744 постановою КМУ №551 від 17. 11. 1980 р. (Додаток №4).

85. Євминка III

Місцезнаходження (доба Київської Русі – пізні середньовіччя (?)).

Розташоване на північній околиці с.Євминка, зліва від траси Остер – Київ. В оранці на городах виявлено стінки гончарних посудин. Частина виробів має поливу з внутрішньої поверхні. З причини невиразності та нечисельності матеріалу пам'ятку можна датувати в межах давньоруського – пізньосередньовічного часу.

86. Євминка, ур. Купрійцеві Млини

Поселення (доба бронзи).

Пам'ятка розташовується за 0,8 км на Пн-Зх від села, на підвищенні в лівобережній заплаві р. Десна, при злитті притоки з рукавом Десни «Озеро», в урочищі Купрійцеві Млини. Площа поселення – 45x100 м.

Поселення виявлено та обстежено в 1924. А.Г. Розановим. В 1926 р. досліджено М.О. Макаренком. Пам'ятку внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток Чернігівської обл. під № 921 постановою КМУ №551 від 17.11.1980 р. (Додаток №4).

87. Євминка, ур. Гнилуша

Поселення (доба бронзи – ранній залізний вік).

Поруч від поселення «Купрійцеві Млини», на підвищеннях уздовж стариці Гнилуша в лівобережній заплаві Десни (урочище Гнилуша) дослідженнями Г.В. Жарова в 2007 р. виявлено поселення пізнього бронзового – раннього залізного віків, загальною площею 1000x500 м. Пам'ятку внесено до Реєстру нововиявлених пам'яток Чернігівської обл. під №3539 Наказом Управління культури Чернігівської ОДА №13-а від 25.01.2008 р.

88. Євминка, ур. Село

Багатошарове поселення (доба бронзи – ранній залізний віки, пізні середньовіччя).

Пам'ятка розташовується на мисоподібному виступі першої надзаплавної піщаної тераси, що здіймається на 1,5 м над лівобережною заплавою Десни. Поселення зафіксоване на Сх від траси Остер – Київ, на Пн-Сх від крайніх хат с. Євминка, за західною околицею села; на Пд-Зх від рукава Десни «Озеро». Місцева назва рукава – «Миреня». Підвищення з півночі та півдня оточене заболоченою заплавою, територія пам'ятки частково розорюється під огороди жителями села; зі слів місцевого населення на території пам'ятки проводились роботи з металодетектором невідомими особами.

Поселення виявлено в 2007 р. Г.В. Жаровим, яким складено облікову картку. Пам'ятку віднесено до пізнього бронзового – раннього залізного віків та епохи пізнього середньовіччя і внесено до Реєстру нововиявлених пам'яток Чернігів-

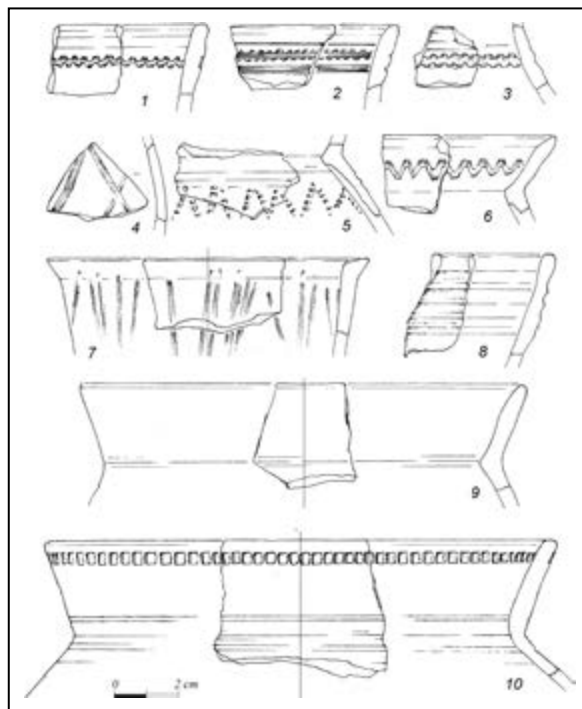

Рис. 145. Євминка-Село. Фрагменти кругового посуду.

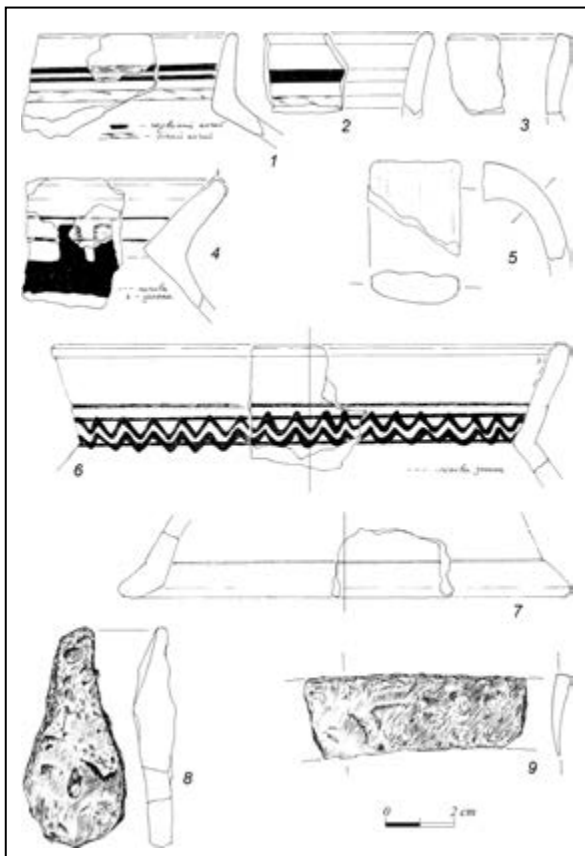

Рис. 146. Євминка-Село. Фрагменти кругового посуду та вироби з заліза.

ської ОДА під №3444 Наказом Управління культури Чернігівської ОДА №305 від 29.10. 2007 р.

Більшість керамічних виробів належать до фрагментів тонкостінних кружалних посудин (30 екз.), також наявні фрагменти ліпної кераміки. Серед фрагментів першої категорії: вінця (одне від покриття – Рис. 145: 7), стінки, та одна ручка (Рис. 145: 5). Вінця гончарної кераміки відігнуті назовні, прикрашені штапованим орнаментом (Рис. 146: 1-3), канелюрами (Рис. 146: 8), лінійним та хвилястим орнаментом (Рис. 146: 4-6). Серед стінок наявні фрагменти також орнаментовані штаповкою та лощенням (Рис. 146: 7, 10). Кераміка має димне ло-

щення, вінця частково вкриті поливою зеленою кольору (Рис. 145: 4-6).

В колекції наявні два залізних предмети: один – невизначеного призначення (Рис. 145: 8), а інший – фрагмент стругу чи коси (Рис. 145: 9). За характером матеріалів, більшість виробів можливо віднести до кін. XVII – поч. XIX ст.

89. Євминка IV, ур. Над Лугом

Місцезнаходження (пізні середньовіччя).

Розташовується на схилі першої надзаплавної тераси лівого берега Десни, на західній околиці с. Євминка, в кінці провулку, що відгалужується направо з траси Остер – Київ. Територія схилу використовується під городи. На оранці виявлено фрагменти тонкостінних керамічних кружалних посудин та уламок сильнопатинованого скляного виробу. Серед кераміки наявні вінце, денце та фрагменти стінок посудин. Вінце пряме, з канелюрою по зовнішньому краю в верхній частині, стінки вкриті лискуванням, на деяких виробках спостерігається лінійний орнамент.

90. Євминка, ур. Красулька

Багаточислове поселення (бронзовий вік, пізні середньовіччя).

Розташовується на південно-західній околиці села, на піщаних утвореннях першої надзаплавної тераси, у верхів'ях струмка – лівого притоку р. Сліпець (рукав Десни). На сучасному етапі територія поселення частково зайнята городями південних садіб с. Євминка.

Пам'ятка відома за дослідженнями початку XX ст. А.Г. Розанова (1924 р.) та В.Є. Козловської (1927 р.), які датували матеріали добою бронзового віку. Поселення включено до Державного реєстру пам'яток нерухомої спадщини Чернігів-

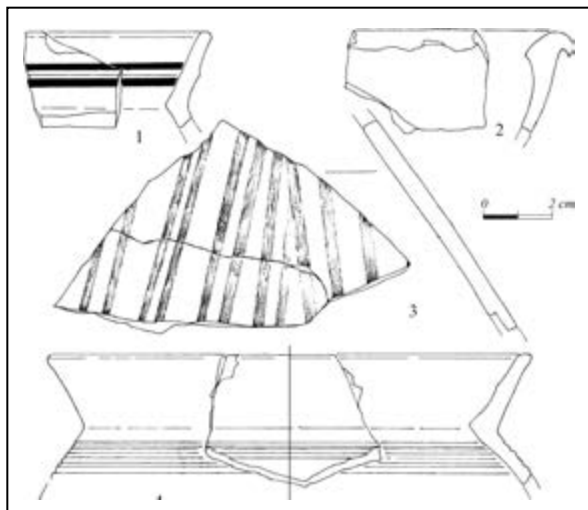

Рис. 147. Євминка-Красулька. Фрагменти кругового посуду.

ської обл. під № 4024 наказом КМУ №551 від 17.11. 1980 р. (Додаток №4).

Розвідкою 2010 р. матеріалів доби бронзи виявлено не було. Натомість, на городах села зібрані фрагменти керамічних тонкостінних кружальних посудин, серед яких наявні стінки, вінця та денця, а також шматки обмазки. Кераміка з добре відмуленої глини, без домішок, часто з використанням димного лощення поверхні. Вінця та привінцеві частини прикрашені лінійним орнаментом (Рис. 147: 1, 4), пролощеними смугами (Рис. 147: 3).

За характерними особливостями керамічного виробництва, матеріали пам'ятки слід віднести до доби пізнього середньовіччя (XVII-XVIII ст.).

С. КРЕХАЇВ

Згадується в Люстрації м. Остер та Остерського замка 1552 р. «Остр за держаніє пана Константина Ратомского», в якості замкового села [Бузун, 2010, с. 76].

91. Крехаїв I

Багатшарове поселення (енеоліт, доба бронзи, ранній залізний вік).

Пам'ятка займає мис 1-ої надзаплавної тераси лівого берега Десни, навпроти впадіння рукава Сліпець в річку («Рукав Крихаївський»). Розташовується на північний схід від траси Остер – Київ між селами Євминка та Крехаїв, на північ від крайніх хат с. Крехаїв, за півтора кілометри на південний схід від урізу берега Десни. Територія поселення частково зайнята лісом.

Переважає більшість фрагментів кераміки представлена виробами з щільного тіста з домішками піску та незначної кількості шамоту, часто прогладжені з внутрішньої сторони. Серед цього типу кераміки наявні вінця, стінки та денця. При-

вертає увагу вінце з наліпним валиком, присутнє також досить тонкостінне вінце від мисочки чи кубочка. Вінця слабо відігнуті назовні. На фрагментах стінок зустрічаються косі розчоси по зовнішньому краю. За характерними особливостями виготовлення кераміки, цей комплекс слід віднести до раннього залізного віку.

Крім цього типу також наявні декілька фрагментів, з щільного тіста зі значною домішкою кварцу та піску та один фрагмент шийки з жолобком, нижче якого розташований ряд підовальних ямок, нижче яких – прокреслений паркетний орнамент, який знаходить близькі аналогії серед кераміки поселення Солов'є Славутського р-ну Хмельницької обл. [Березанская, 1972, с. 22, табл. XLIII: 2, 9]. Цей посуд може бути віднесений до раннього етапу сосницької культури.

В колекції присутні неорнаментовані стінки рожевого та помаранчевого випалу з домішками шамоту та товченої черепашки. Кераміка такого типу характерна для пізнього етапу (СІІ) трипільської культури.

92. Крехаїв II, ур. Бовтень

Багатошарове поселення (доба ранньої бронзи, ранній залізний вік, доба Київської Русі, пізні середньовіччя).

Пам'ятка займає піщане дюнне підвищення в заплаві лівого берега Десни, на схід від лівої притоки р. Сліпець – «Рукав Крихаївський». Поселення розташовується на північ від крайніх хат с. Крехаїв. Через пам'ятку проходить ґрунтова дорога від села до урізу берега Десни.

Підйомний матеріал зібраний з поверхні представлений фрагментами кераміки, скла та виробом з каменю (Рис. 148: 1). Переважна більшість керамічних виробів представлена ліпними стінками, вінцями та денцями з включеннями шамоту, жорстви та піску в тісті, які датуються раннім залізним віком і відноситься до милоградської культури.

Друга група кераміки представлена фрагментами ліпних посудин щільної структури тіста з домішкою піску. Серед виробів цієї категорії наявні вінце та фрагменти стінок. Стінки, прикрашені горизонтальними рядами «ялинки», можливо віднести до середньодніпровської культури. Вінце посудини орнаментованої з зовнішньої сторони вертикальними відбитками гусеничного штампу, нижче якого наявні горизонтальні ряди відбитку шнура, а також стінку посудини із жолобчастим орнаментом можна віднести до раннього та середнього етапів соницької культури.

Третя група знахідок представлена гончарною керамікою щільного тіста без домішок. Серед цієї групи наявні вінця з масивним, інколи грибоподібним манжетом, за профілем ці вироби

слід датувати післямонгольським часом – XIII – XIV ст. (Рис. 149: 1-7, 9).

Четверта група керамічних виробів представлена тонкостінними вінцями, стінками, ручками та ліпним виробом невідомого призначення (іграшка?) (Рис. 149: 8). Вінця та шийки посудин орнаментовані канелюрами, частина з них вкрита поливою світло-коричневого, світло-зеленого та оливкового кольорів (Рис. 149: 10-16). До цієї групи керамічних виробів слід віднести фрагменти двох ручок (Рис. 149: 17-18).

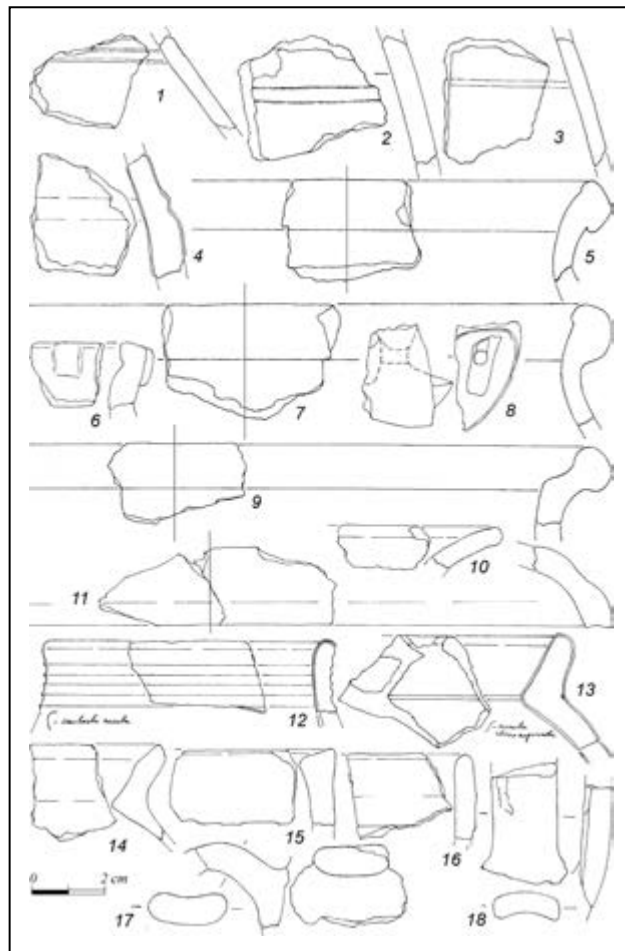

Рис. 148. Крехаїв II. Фрагменти кругового посуду.

93. Крехаїв III

Поселення (пізніє середньовіччя).

Пам'ятка займає мис першої надзаплавної тераси лівого берега Десни, на південний схід від «Рукава Крихаївського» – притоки р. Сліпець. Поселення розташовується на північно-західній околиці с. Крехаїв, на північний захід від траси Остер – Київ. Через пам'ятку проходить ґрунтова дорога з села в напрямку заплави Десни.

Знахідки представлені фрагментами керамічних виробів: стінок, вінець і денця тонкостінної гончарної посудин, та залізним предметом невизначеного призначення. Тісто щільне, відмулене, без значних домішок. Вінець слабо відігнуте назовні, деякі фрагменти мають димне лощення поверхні. За характерними особливостями виготовлення керамічного посуду, пам'ятку слід віднести до доби пізнього середньовіччя.

94. Крехаїв IV

Багатощарове поселення (пізній бронзовий – ранній залізний віки, пізніє середньовіччя).

Пам'ятка займає правий берег лівої притоки р. Сліпець всередині с. Крехаїв (Рис.), розташовується нагородах села.

Поселення в центральній частині села виявлене у 2008 р. Г.В. Жаровим та внесене в Реєстр нововиявлених пам'яток археології Чернігівської обл. №61 наказом Управління культури Чернігівської ОДА №252 від 30.09. 2008 р. Пам'ятка займає площу не менше 0,5 га. Дослідником поселення віднесено до доби бронзи – раннього залізного віків та до доби Київської Русі.

Матеріал зібрано з поверхні городів мешканців села, представлений фрагментами ліпних та

гончарних керамічних виробів. За технікою виготовлення кераміка поділяється на дві групи. Переважна більшість представлена фрагментами тонкостінних гончарних посудин, серед яких наявні вінця (Рис. 148: 2-5), стінки та денце. Деякі фрагменти вкриті рожево-червоним ангобом з зовнішньої сторони, мають димне лощення поверхні та пролощений орнамент. Вінця та привінцеві частини вкриті жовтавою та світло-зеленою поливою з внутрішньої сторони. За характерними особливостями, цю групу керамічних виробів слід віднести до доби пізнього середньовіччя.

Друга група керамічних виробів представлена фрагментами ліпних посудин, серед яких присутні виключно стінки. Тісто має значну кількість домішок у вигляді піску, шамоту, дресви. За цими ознаками цю групу керамічних виробів можливо датувати в досить широких межах пізнього бронзового – раннього залізного віків.

95. Крехаїв – монастир

Пам'ятка займає край 1-ої надзаплавної тераси лівого берега Десни, зліва від

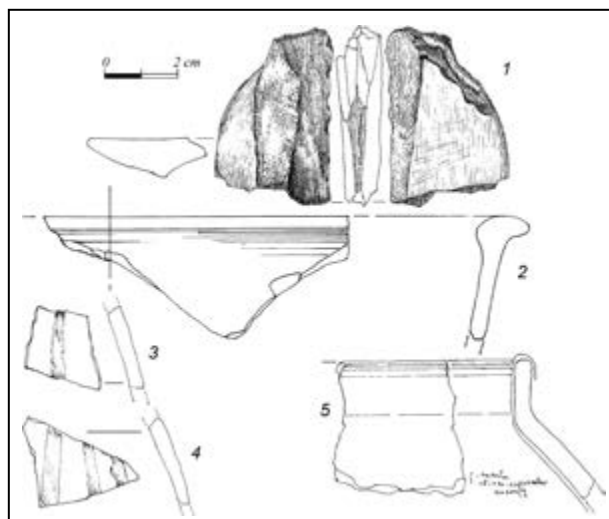

Рис. 149. Виріб зі сланцю та фрагменти кругового посуду: 1 – Крехаїв II; 2-5 – Крехаїв IV.

траси Остер – Київ, всередині села. За свідченнями місцевих жителів, на території підвищення над заплавою річки збереглися залишки фундаментів монастирських споруд, що відносяться до початку XVIII ст.

96. Крехаїв, ур. Болото

Поселення (неоліт – доба бронзи).

Пам'ятка розташовується в заболоченій заплаві спрямленої каналами лівої притоки р. Рать, в урочищі «Болото Велике», в 2,6 км на південний схід від південно-східної околиці села та від лівої притоки р. Сліпець.

Під час торфорозробок в заплаві було виявлено залишки дерев'яних конструкцій. Поселення було досліджено розвідками на початку XX ст. – в 1928 р. В.Є. Козловською та в 1948 р. Ф.Б. Копиловим [Копилов, Одинцова, Шапошнікова, 1952, с. 85-98]. Пам'ятка була віднесена дослідниками до доби неоліту та бронзи. Поселення внесено до Реєстру нерухомих пам'яток культурної спадщини Чернігівської обл. під №3626 постановою КМУ № 551 від 17.11. 1980 р. (Додаток №4) під назвою «Пилухове болото». На сьогоднішній день територія поселення затоплена озером та заболочене внаслідок торфорозробок.

97. Крехаїв, ур. Булавка

Поселення (доба бронзи, доба раннього залізного віку).

Пам'ятка займає виступ 1-ої надзаплавної тераси лівого берега Десни в

1,2 км на південь від південно-східної околиці с. Крехаїв, в 0,9 км на південь від колишньої СТФ, в урочищі «Булавка».

Поселення виявлено дослідженнями Г.В. Жарова у 2007 р. Територія пам'ятки має площу близько 3,5 га. Матеріали віднесені до 2-1 тис. до н.е. та першої пол. 1 тис. н.е. Пам'ятку внесено в Реєстр нововиявлених пам'яток археології Чернігівської обл. під №6547 Наказом Управління культури Чернігівської ОДА № 203-а від 04.07. 2007 р.

98. Крехаїв, ур. «Чернече»

Поселення (доба бронзи – ранній залізний вік)

Пам'ятка займає виступ краю останця 1-ої надзаплавної тераси лівого берега Десни на південь від с. Крехаїв. Два поселення виявлено за 0,4 – 1 км на південь від південно-східної околиці села.

Поселення «Чернече-1» площею 60х250 м, виявлене дослідженнями Г.В. Жарова у 2007 р. та внесене в Реєстр нововиявлених пам'яток Чернігівської обл. під № 6546 наказом Управління культури Чернігівської ОДА №203-а від 04.07. 2007 р.

Поселення «Чернече-2» площею не менше 200х700 м виявлене розвідками Г.В. Жарова у 2008 р. та внесене в Реєстр нововиявлених пам'яток археології Чернігівської обл. під №3515 наказом Управління культури Чернігівської ОДА №252 від 30.09. 2008 р. На пам'ятки складена облікова документація.

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ БРОВАРСЬКИЙ РАЙОН

С. ЛІТОЧКИ

Згадується в Люстраціях 1616 та 1622 рр. В першій сказано: «Леткове два или Колене ... здавна принадлежали до староства Остерского и там чинш и повинности отбывали. Также и бояре, которых есть 14 коней, службу отбывали в Остре...» [Бузун, 2010, с. 80-83].

Неподалік від села розташоване болотне городище милоградської культури – «Городище Крехаївське». Під час розвідок 2010-2011 рр. поблизу с. Літки було обстежено 8 пунктів (Літочки-Сади I та II, Літочки I, Соболівка I-IV, Літочки-Заповідник I).

99. Літочки, Сади I

Багатошарове поселення (доба бронзи, ранній залізний вік).

Розташоване зліва від траси Остер-Київ, на північ від крайніх хат північно-східної околиці с. Літочки, на північний захід від дороги на природний заповідник. Топографічно пам'ятка займає мисоподібний вигин краю надзаплавної тераси Десни.

Частина поселення зруйнована кар'єром по видобутку піску. В осипу кар'єру та на поверхні піщаного підвищення зібрані фрагменти ліпної кераміки, вироби з каменю та кременю.

Середньодніпровська культура представлена стінками посуду, серед яких фрагмент посудини, орнаментованої горизонтальними рядами подвійного шнура, нижче яких розташовані похилі відбитки гусенички. До культурного кола Бабіне належить ребро посудини високих пропорцій тричастного профілю, орнаментоване вище згину корпусу прокресленими подвійними трикутниками кутом донизу. До сосницької культури можуть бути віднесені вінце із Г-подібним

потовщенням зовнішнього краю, стінки, орнаментовані групою косих боріздов та підтрикутними наколами. Значну частину фрагментів можна датувати в широких межах добою пізньої бронзи – раннім залізним віком. Ця кераміка виготовлена з щільного тіста, з домішками піску, шамоту, жорстви та кривавику, частина виробів має лискування по зовнішній стороні.

100. Літочки, ур. Сади II

Поселення (пізній бронзовий – ранній залізний віки, пізньосередньовічний час).

Пам'ятка розташована на першій надзаплавній терасі лівого берега Десни, на північ від дороги з с. Літочки до природного заповідника, на північний схід від крайніх хат північно-східної околиці села.

Підйомний матеріал, представлений фрагментами кераміки та виробом з каменю, зібрано з поверхні розораного поля. Кераміка виготовлена від руки з домішками піску та частково шамоту і жорстви. Одна стінка має сліди ремонту. Виріб з пісковика – фрагмент розтиральника з одною площиною стертою від використання. За характерними особливостями виготовлення керамічних виробів, пам'ятку датовано добою пізньої бронзи – раннім залізним віком. Крім того, на території пам'ятки знайдено одне вінце посудини пізньосередньовічного часу (Рис. 150: 1).

101. Літочки, «Городище Крехаївське»

Городище (ранній залізний вік, доба Київської Русі).

Пам'ятка розташована на мису борової тераси корінного берега Десни, що має відмітку 100 м над рівнем моря. Городище знаходиться в лісі, в 2 км на схід від східної околиці села, на території Заліського державного лісо-мисливського господарства, з заходу, півночі та сходу ото-

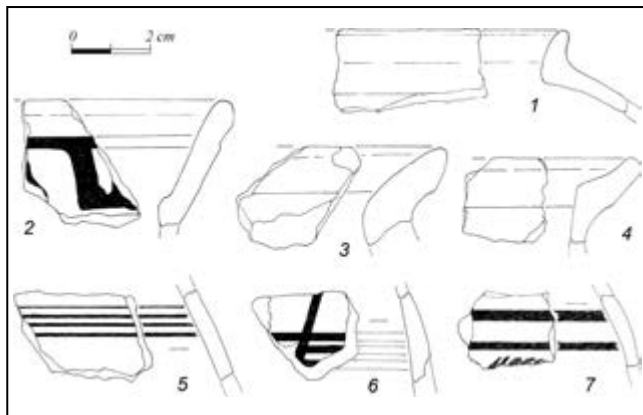

Рис. 150. Фрагменти кругового посуду з пам'яток навколо с. Літочки: 1 – Літочки-Сади II; 2-7 – Соболівка I.

чене заболоченою низиною, в північній частині городища знаходиться будинок лісництва. Пам'ятка відома як «Городище Крехаївське».

Городище округлої форми (діаметр – близько 600 м), оточене валами висотою 2–4 м, шириною 10–12 м. Вали збереглися добре, територія городища вкрита дерном та лісом, в декількох місцях вали прорізані ґрунтовими дорогами та дорогами з залізобетонним покриттям. Пам'ятка була обстежена в 1991 р. І.М. Симоненко. Городище було віднесено дослідником до раннього залізного віку (VI-V ст. н.е.).

102. Літочки I

Поселення (ранній залізний вік).

Топографічно пам'ятка займає останець 1-ої надзаплавної тераси лівого берега Десни, на південний схід від берега р. Рать – лівого притоку Десни. Поселення розташовується на схід від траси Остер – Київ між селами Літочки та Соболівка, в 600 м на північний схід від крайніх хат хутора Парня та перехрестя траси.

Матеріал, зібраний з поверхні останця, представлений виключно дрібними стінками ліпних посудин з домішкою піску в щільному керамічному тісті. За характерними особливостями виготовлен-

ня керамічних виробів, пам'ятка відноситься до раннього залізного віку (милоградська культура?).

103. Соболівка I

Багатошарове поселення (неоліт (?), доба пізньої бронзи – ранній залізний вік, доба ранніх слов'ян, пізні середньовіччя).

Топографічно пам'ятка займає південно-східний схил дюноподібного утворення в заплаві лівого берега Десни, що з усіх сторін оточено заболоченою місцевістю. Поселення розташоване в півтора километри на схід від перехрестя траси Остер – Київ з дорогою на с. Соболівка.

Матеріал зібраний з поверхні підвищення представлений фрагментами керамічних ліпних і гончарних виробів та крем'яним знаряддям. Серед ліпної кераміки присутні два слабо відігнутих назовні вінця посудин, одне з яких має розчленований насічками край. Тісто шарувате, з домішками піску та жорстви. За характерними особливостями цей комплекс керамічних виробів слід віднести до раньослов'янського часу (V – VII ст.). Частина кераміки може бути датована добою пізньої бронзи – раннім залізним віком.

Друга група керамічних виробів представлена фрагментами тонкостінного кружального посуду, інколи з домішками шамоту, серед яких присутні вінця та стінки (Рис. 150: 2-7). Верх вінець доволі різко відігнутий назовні, інколи з ребром з внутрішньої сторони. Вінця та привінцеві частини часто прикрашені прогладженим та пролощеним орнаментом. За характерними особливостями виготовлення ця група кераміки віднесена до пізнього середньовіччя та нового часу – кін. XVII – поч. XX ст.

Крем'яний виріб являється медіальним фрагментом призматичної повздовжньої пластини, оформленої по обох краях черевця пласким перлинним ретушуванням. Фрагмент подібного виробу походить також з пам'ятки Літки І. За технологічними особливостями виготовлення цей виріб можливо датувати в досить широкіх хронологічних межах кінця кам'яної доби – від пізнього палеоліту до неолітичної доби.

104. Собо́лівка II

Місцезнаходження (пізній бронзовий – ранній залізний віки).

Пам'ятка займає північний схил дюнного утворення, що й поселення Собо́лівка I, розташовуючись на схід від перехрестя траси Остер – Київ з дорогою на с. Собо́лівка, в кілометрі на північний схід від крайніх хат хутора Парня. Територія пам'ятки з півночі межує з лісовим масивом.

З території зібрані дрібні фрагменти ліпної кераміки. З огляду на нечисельність та невиразність матеріалів, знахідки можна датувати в досить широкіх межах пізнього бронзового – раннього залізного віків.

105. Собо́лівка III

Поселення (ранній залізний вік).

Пам'ятка розташовується на останці 1-ої надзаплавної тераси лівого берега Десни. Поселення знаходиться в півтора кілометри на схід від траси Остер – Київ, на південний схід від с. Літочки.

Матеріали, зібрані з поверхні останця, представлені дрібними фрагментами ліпної кераміки. За характером технології виготовлення виробу слід віднести до доби раннього залізного віку.

106. Собо́лівка IV

Багатошарове поселення (ранній залізний вік, доба ранніх слов'ян).

Пам'ятка займає східний схил того ж самого останця, що й поселення Собо́лів-

ка III, в 260 м на північний схід від останньої. Поселення розташовується в 1,6 км на схід від траси Остер – Київ та на південний схід від с. Літочки. З південного сходу територія пам'ятки обмежена меліораційним каналом.

Матеріали зібрані з поверхні представлені дрібними фрагментами ліпної кераміки, що за характером технології виготовлення слід віднести до раннього залізного віку та до доби ранніх слов'ян.

107. Літочки, Заповідник I

Поселення (пізній бронзовий – ранній залізний віки).

Пам'ятка займає східний схил дюноподібного утворення 1-ої надзаплавної тераси лівого берега Десни. Поселення розташоване на схід від околиці с. Літочки, справа від дороги с. Літочки – Заповідник. З усіх сторін, крім південної, територія пам'ятки межує з лісом, на південь від поселення починається меліораційний канал.

Матеріали, зібрані з поверхні схилу, представлені фрагментами ліпної кераміки з домішками піску, жорстви та інколи шамоту, серед яких наявні вінця, стінки та денця. Вінця плавно відігнуті назовні, інколи прикрашені проколами, або рядом вдавлень у верхній частині. Один фрагмент стінки має наліпний валик. За характерними особливостями матеріали слід датувати пізнім бронзовим – раннім залізним віками та віднести до пізньої сосницької та милоградської культур.

С. ЛІТКИ

Поблизу с. Літки в ур. Лиса Гора знаходиться пам'ятка трипільської культури, софіївського типу етапу СІІ [Копилов, Одинцова, Шапошнікова, 1952, с. 85-98], а також поселення доби бронзи – раннього залізного віку. Останнє розташоване на південно-західній околиці села, на лівому березі струмка – притоку Десни, між

вул. Щорса та пров. Рибальським. Пам'ятка занесена до списку пам'яток історії та культури Київської обл. і займає площу 150x30 м.

Під час розвідок 2010-2011 рр. поблизу с. Літки було обстежено 12 пунктів (Парня I–VI, Літки I–VI).

108. Парня I

Багатошарове поселення (доба бронзи, ранній залізний вік).

Пам'ятка розташовується на невеликому підвищенні в заплаві Десни на березі заболоченої притоки р. Любеч, за півтора кілометри на схід від лівого берега Любеча – лівої притоки Десни. Поселення знаходиться на захід від траси Остер – Київ між селами Соболівка та Літки.

Матеріали, зібрані з поверхні підвищення, представлені дрібними фрагментами ліпної кераміки. Серед них – посудини раннього малополовецького типу. Поверхня оброблена рідкою глиною, з якої сформовані псевдо валики – вертикальні по корпусу та горизонтальні по плічкам. Тісто з домішкою піску, зсередини вузькі розчоси.

Серед виробів присутній фрагмент мініатюрної посудини. За характерними особливостями частину комплексу слід віднести до милоградської культури раннього залізного віку.

109. Парня II

Поселення (пізній бронзовий – ранній залізний віки).

Пам'ятка розташовується на невеликому підвищенні в заплаві Десни, на схід від пам'ятки Парня I, та від лівого берега Любеч – лівої притоки Десни. Поселення знаходиться на захід від траси Остер – Київ між селами Соболівка та Літки, в кілометрі на південний схід від крайніх хат с. Соболівка.

Матеріали, зібрані з поверхні підвищення, представлені незначною кількістю дрібних фрагментів ліпної кераміки з до-

мішкою піску та жорстви, що дозволяє датувати пам'ятку в досить широких межах добию пізньої бронзи – раннім залізним віком.

110. Парня III-IV

Багатошарове поселення (енеоліт, доба бронзи, ранній залізний вік, доба Київської Русі).

Пам'ятка розташовується на невеликому підвищенні в заплаві Десни, на південь від пам'ятки Парня II, на схід від лівого берега Любеча – лівої притоки Десни. Поселення знаходиться в 100 м на захід від траси Остер – Київ між селами Соболівка та Літки. Територія пам'ятки розорюється, аналогічні матеріали зібрано з двох пунктів (III – IV), відстань між якими не перевищує 60 м, що свідчить про часткову руйнацію культурного шару оранкою.

Зібрані матеріали представлені фрагментами ліпної і гончарної кераміки та залізним ножем. Ліпна кераміка представлена двома технологічними традиціями. Вироби першої групи – померанчево-жовтавого випалу, інколи з домішкою товченої черепашки та шамоту в тісті, що характерно для кухонного посуду трипільської культури етапу С II.

Друга група ліпної кераміки представлена фрагментами вінець, стінок та денечь з включеннями шамоту, жорстви та піску в тісті. Вінця слабко відігнуті назовні, орнаментация відсутня. Деякі фрагменти стінок мають валик підтрикутної форми. За характерними особливостями виготовлення, цю групу можна віднести до пізнього етапу сосницької культури та до раннього залізного віку.

Гончарний посуд представлений дрібними фрагментами стінок та вінець тонкостінних посудин без значної домішки у тісті (Рис. 151). За профілем вінець, ця кераміка характерна періоду пізньої Київської Русі – XII-XIII ст. (Рис. 151: 1-20). Привінцеві частини та шийки посудин

часто орнаментовані врізним лінійним та хвилястим орнаментом (Рис. 151: 21-26). Крім того, в підйомному матеріалі виявлено залізний ніж з прямою спинкою (Рис. 151: 29).

Серед матеріалів, зібраних з території поселення, присутні також два фрагменти кераміки нового часу: вінце від ринки (Рис. 151: 27) та денце, прикрашене лінійним орнаментом з темно-зеленої та коричневої поливи (Рис. 151: 28). Давньоруські матеріали мають меншу площу поширення, ніж фрагменти ліпної кераміки і зосереджені переважно в пункті IV.

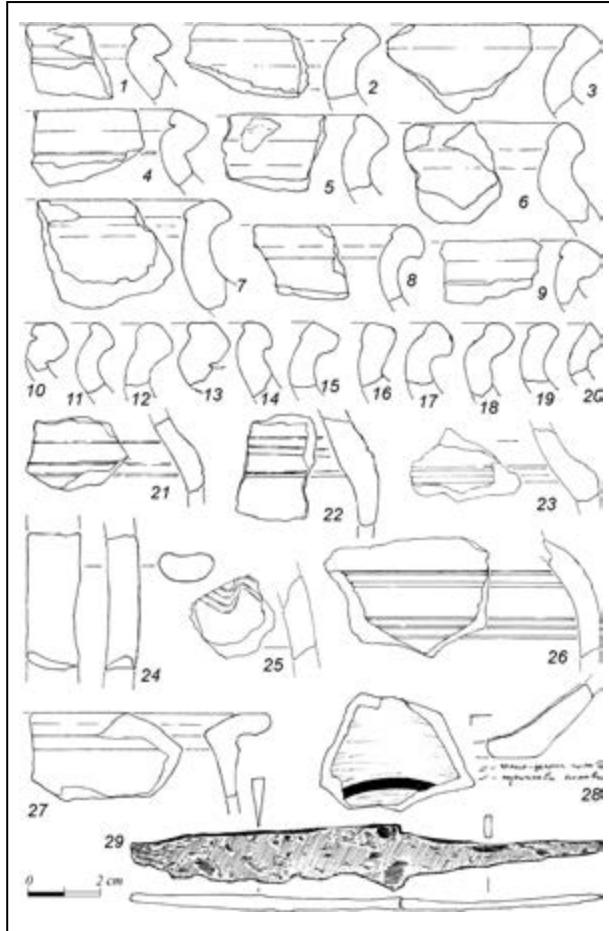

Рис. 151. Парня IV. Фрагменти кругового посуду та залізний ніж.

111. Парня V

Багатошарове поселення (неоліт, доба бронзи, ранній залізний вік, доба Київської Русі, пізньосередньовіччя).

Пам'ятка розташовується на невеликому підвищенні в заплаві Десни, на південь від пам'ятки Парня III-IV, схід від лівого берега Любеч – лівої притоки Десни. Поселення знаходиться на захід від траси Остер – Київ між селами Соболівка та Літки.

Матеріали, зібрані з підвищення, представлені фрагментами ліпної та гончарної кераміки, фрагментом обробленого сланцю та виробом із зіліза.

Основна кількість ліпної кераміки має домішку жорстви та піску в тісті. Серед цих виробів наявні три слабо відігнуті назовні вінця, одне з яких має розчленований верхній край. Також наявна стінка тюльпаноподібної посудини білогрудівського типу, орнаментованої в верхній частині плічка гладким наліпним валиком. Цю групу кераміки можна віднести до пізньої сосницької культури доби бронзи та милоградської культури раннього залізного віку. Знайдений фрагмент посудини бабинського типу, прикрашений горизонтальними наліпними валиками.

Два товстостінних фрагменти ліпної кераміки з розчосами по внутрішній стороні та домішкою піску і органіки в тісті – віднесені до епохи неоліту.

Ще одна група кераміки представлена фрагментами гончарних виробів, серед яких наявні вінця та стінки. За профілем вінця, цей комплекс належить до періоду розвинутої Русі XII – XIII ст. (Рис. 152: 3-11). Стінки та шийки посудин часто орнаментова-

ні лінійним та хвилястим орнаментом (Рис. 152: 12-14).

Також в колекції присутні фрагменти кераміки більш пізнього часу – пряме вінце горщика, прикрашеного поливою та вінце миски (Рис. 152: 1, 15).

Залізний виріб побутового призначення датований широкими хронологічними рамками – від давньоруського до пізньосередньовічного часу (Рис. 152: 16).

112. Парня VI

Багатошарове поселення (доба бронзи, доба Київської Русі).

Пам'ятка розташовується на невеликому підвищенні в заплаві лівого берега

Десни, на південний захід від пам'ятки Парня V та на схід від лівого берега Любеча – лівої притоки Десни. Поселення знаходиться між селами Соболівка та Літки, на північ від с. Літки.

Матеріали, зібрані з площі підвищення, складаються з фрагментів ліпної та гончарної кераміки. Ліпна кераміка представлена стінками глечиків зі значною домішкою піску в тісті. Серед них наявна стінка (плічко) тюльпаноподібної посудини, орнаментована наліпним валиком вище та нижче якого розташовані горизонтальні ряди «колючого дроту». Ця посудина може бути віднесений до раннього етапу сосницької культури. Інші стінки слабо орнаментовані, часто з розчосами зовнішньої сторони, одна має сліди ремонту.

Друга група керамічних виробів представлена фрагментами гончарного посуду – вінцями та стінками. Вінця мають плавні манжети без закраїни з внутрішньої сторони (Рис. 153: 4-12). За профілем вінець, переважну частину цієї кераміки слід віднести до давньоруського часу (XI ст.). Стінки та привінцеві частини часто прикрашені лінійним та хвилястим орнаментом (Рис. 153: 13-17). Серед гончарної кераміки присутній один фрагмент тонкостінного виробу з пролощеним вертикальним лінійним орнаментом. Цей фрагмент слід віднести до доби пізнього середньовіччя (Рис. 153: 18).

113. Літки I

Багатошарове поселення (мезо-неоліт (?), ранній залізний вік, доба Київської Русі).

Пам'ятка займає незначне підвищення в заплаві лівого берега Десни, на північний захід від

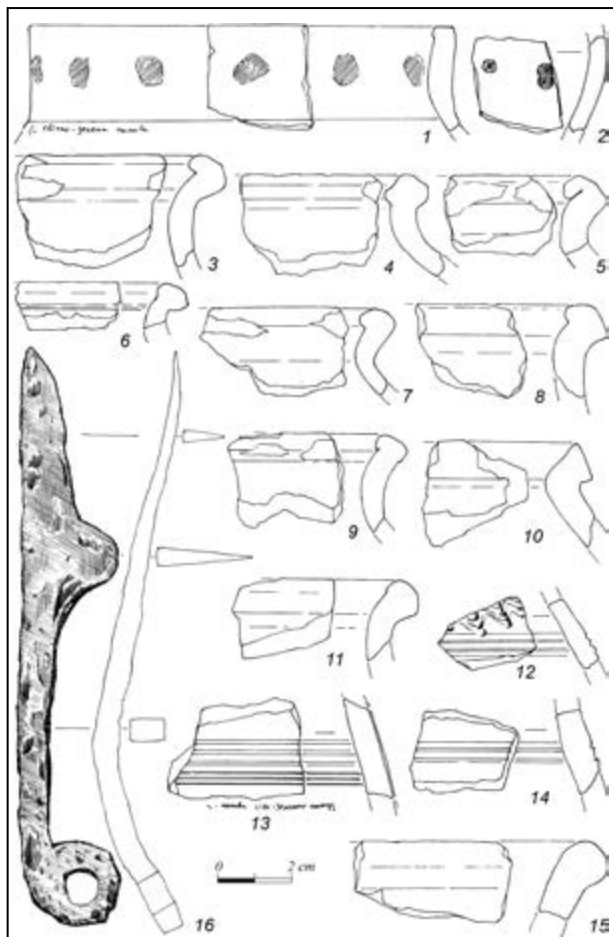

Рис. 152. Парня V. Фрагменти кругового посуду та виріб з заліза.

лівої притоки р. Любеч. Поселення розташоване на схід від траси Остер – Київ, в 60 м на північний захід від дороги Парня – Літки, на південний захід від хутора Парня.

Матеріал з пам'ятки складається з фрагментів ліпної і гончарної кераміки та виробами з каменю, що розповсюджені на площі 100x200 м.

Основна кількість керамічних виробів представлена фрагментами гончарних посудин, переважно тонкостінних, без помітних домішок у тісті, які за профілем вінець віднесено до доби Київської Русі – XII–XIII ст. (Рис. 153: 1-3).

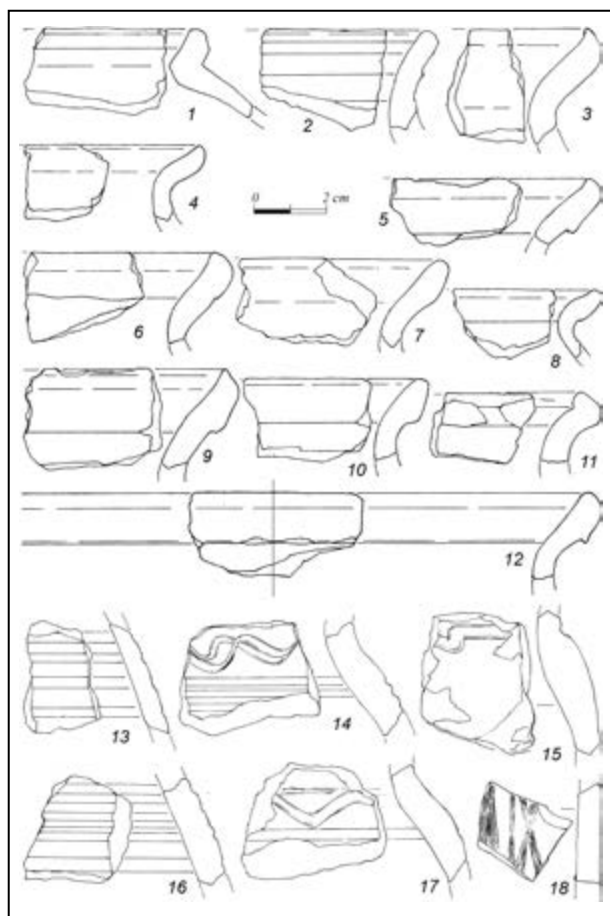

Рис. 153. Фрагменти кругового посуду з пам'яток навколо с. Літки: 1-3 – Літки I; 4-18 – Парня VI.

Інша група представлена фрагментами стінок та вінцем з щільного тіста з домішками піску, серед яких виділяється фрагмент мініатюрної посудини. Ця кераміка відноситься до доби раннього залізного віку милоградського типу. Очевидно, фрагмент кварцитового розтиральника, підовального в плані з однією сплющеною стороною, належить до цього ж культурного горизонту.

Єдиний в комплексі крем'яний виріб представлений дистальним фрагментом призматичної ретушованої пластини. Пластина біповздожня, оформлена дрібним регулярним ретушуванням по краю

черевця в дистальній частині. За характером оформлення виробу – біповздожнє призматичне сколювання – виріб можна датувати в досить широких межах заключної пори кам'яної доби – від фінального палеоліту до неоліту.

114. Літки II-III

Поселення (доба бронзи, ранній залізний вік).

Пам'ятка займає незначне підвищення в заплаві лівого берега Десни, на північ від лівої притоки р. Любеч, 300 м на північний схід від пам'ятки Літки I. Поселення розташоване безпосередньо зліва від дороги Парня – с. Літки, на схід від траси Остер – Київ, на північ від північно-східної околиці с. Літки.

З площі поселення зібрано незначну кількість підйомного матеріалу, представленого фрагментами ліпних посудин, з домішкою піску та шамоту в тісті. Серед них – стінка орнаментована регулярними вдавненнями по зовнішній стороні та дещо горщика. За особливостями виготовлення керамічних виробів

пам'ятку можна віднести до сосницької культури доби пізньої бронзи та до раннього залізного віку.

115. Літки IV

Поселення (енеоліт, доба бронзи).

Пам'ятка займає північний схил мису 1-ої надзаплавної тераси лівого берега Десни (100 м над рівнем моря), на південь від лівого берегу струмка - лівого притоку р. Любеч. Поселення розташоване в 1,2 км на схід від траси Остер – Київ, 800 м на схід від північно-східної околиці с. Літки.

Матеріали, зібрані з поверхні, представлені дрібними фрагментами ліпної кераміки та виробом з кременю. Серед фрагментів кераміки наявне вінце великої тюльпаноподібної посудини білогрудівського або лебедівського типу (Рис. 152: 3). Цю групу керамічних виробів можна віднести до пізньої сосницької культури доби бронзи.

116. Літки V

Місцезнаходження (пізній бронзовий – ранній залізний вік).

Пам'ятка займає південний схил мису 1-ої надзаплавної тераси лівого берега Десни, що має відмітку 100 м над рівнем моря, на південний схід від пам'ятки Літки IV. Поселення розташоване за 2,3 км на схід від траси Остер – Київ, на південь від дороги с. Літки – лісництво.

З території пам'ятки зібрані дрібні фрагменти ліпної кераміки. З огляду на нечисленність та невиразність підйомного матеріалу, місцезнаходження датується широкими хронологічними рамками від пізнього бронзового до раннього залізного віків.

117. Літки VI

Багатошарове поселення (доба пізньої бронзи, ранній залізний вік).

Пам'ятка займає південний схил мису 1-ої надзаплавної тераси (100 м над рівнем моря) лівого берега Десни, на південь від пам'ятки Літки V. Зі сходу пам'ятка обме-

жена лісом, а з заходу – меліоративними каналами. Мис піщаний, частково зруйнований еоловими процесами.

Матеріал, зібраний з поверхні пам'ятки на площі 70x100 м, представлений фрагментами ліпної кераміки, крем'яними виробами та знаряддям з каменю.

До культурного кола Бабине відносяться вінце та стінки посуду, прикрашені наліпними валіками. Масивне вінце тюльпановидної посудини та стінка із бороздчатим орнаментом можуть бути віднесені до середнього етапу сосницької культури пізнього бронзового віку. Знайдений розвал тюльпаноподібної посудини, що поєднує ознаки кераміки бабинського та раннього тшинецького типів.

Ще одна група кераміки представлена вінцями, стінками та денцями з щільного тіста з домішками жорстви, шамоту та піску. Одне з вінцець орнаментоване округлим вдавленням по шийці посудини. Цю групу керамічних виробів можливо віднести до пізньої сосницької та милоградської культур.

Вироби з каменю представлені розтиральником, скребком, фрагментом ножа та дрібними лусочками. Розтиральник округлої форми, з сплющеною однією стороною від тривалого використання. Крем'яний ніж сформований на повздовжньому відщепі, обидва краї якого оформлені напівстрілкою двоступеневою ретушшю. Виріб зламаний – лишилась базальна частина знаряддя. Скребок мікролітичний округлий, сформований на первинному відщепі обрубувальним ретушуванням по колу. В зв'язку з наявністю «зірчастої» забитості на одному краю, можливо що виріб використовувався в якості відтискника. За технологічними особливостями виготовлення (відсутні ознаки пластинчастого призматичного сколювання), ці вироби віднесені до доби бронзи.

С. РОЖНИ

Згадується в Люстрації 1622 р. «Capitaneatus Ostrensis» та в «Люстрации Остерского староства» 1628 р. В останньому є згадки про наявність городища на території села: «... в том месте, где дорога, идущая с Киева до села Рожнов, это болото (называемое Избред) пересекает, а от этого места, этим большим болотом вверх к Городищу, Рожны называющейся, идя до того места, где вода с этого большого болота тянется ручьем до Спасового озера ...» [Бузун, 2010, с. 83, 92].

На території Рожнівської сільської ради відомі поселення доби бронзи та ранніх слов'ян. Пам'ятка бронзового віку розташована на північно-західній околиці села, на лівому березі та у витoku струмка Сочиха, в ур. «Горбки», займає площу 150x30 м. Поселення ранніх слов'ян виявлене та досліджене у 1965 р. Д.Я. Телегиним та В.О. Круцом на лівому березі Десни, в ур. «Пристань», в урізі берега ріки, що має висоту 2–2,5 м. Матеріали представлені фрагментами ліпної кераміки та біконічним пряслицем [Телегин, Круц, 1966, с. 17]. Територія пам'ятки підтоплена річкою. Обидва поселення внесено до списків пам'яток історії та культури Київської обл.

118. Рожни I

Місцезнаходження (пізній бронзовий – ранній залізний віки).

Пам'ятка займає незначне підвищення в заплаві лівого берега Десни, в 750 м на схід від урізу берега річки, на лівому березі лівої притоки Десни, що протікає на південь від с. Рожни. Поселення розташоване на схід від траси Остер – Київ та від мосту через притоку, між селами Рожни та Пухівка, на південь від околиці с. Рожни.

Підйомний матеріал, зібраний з поверхні пам'ятки, представлений дрібними фрагментами ліпної кераміки доби піз-

нього бронзового – раннього залізного віків.

119. Рожни II

Поселення (пізній бронзовий – ранній залізний віки).

Пам'ятка займає незначне підвищення в заплаві Десни, на лівому березі лівої притоки Десни, що протікає на південь від с. Рожни, на схід від пам'ятки Рожни I. Поселення розташоване в кілометрі на схід від траси Остер – Київ та на південь від околиці с. Рожни.

Підйомний матеріал, зібраний з поверхні пам'ятки, представлений дрібними неорнаментованими фрагментами ліпних керамічних виробів та виробами з каменю. Серед керамічних виробів присутнє слабко відігнуте вінце з домішкою жорсткості у тісті. Один виріб з каменю являє собою уламок розтиральника з пісковіку підопальної форми з однією стертою в процесі роботи поверхнею. Інше знаряддя – перфоратор, виготовлений на фрагменті більш давнього виробу – різця, можливо палеолітичного часу. Виріб оформлено обрубувальним регулярним ретушуванням по спинці та нерегулярним по черевцю. Всі вироби віднесено до епохи пізньої бронзи та раннього залізного віку.

120. Рожни III

Багатошарове поселення (ранній залізний вік, доба Київської Русі).

Пам'ятка займає мис північно-західного схилу тієї ж тераси, що і поселення Рожни X-XI, на відстані 300 м на південний захід від пам'ятки Рожни XI. Поселення розташовується в кілометрі на південний схід від околиці с. Рожни.

З території мису зібрано дрібні фрагменти ліпної та гончарної кераміки. Ліпна кераміка представлена стінками з незначною домішкою піску в щільному керамічному тісті. За особливостями виготовлення, цю групу слід віднести до доби ран-

нього залізного віку, можливо, мілоградського типу.

Група гончарної кераміки представлена стінками та вінцем (Рис. 154: 1). За профілем останнього (наявність манжети), поселення слід віднести до ранніх етапів доби Київської Русі – X-XI ст.

121. Рожни IV

Багатошарове місцезнаходження (неоліт, пізній бронзовий – ранній залізний віки).

Пам'ятка займає північно-західний схил того ж мису 1-ої надзапальної тераси, що і поселення Рожни III, X-XI, на південь від лівої притоки Десни. Поселення розташовується на південний схід від околиці с. Рожни та від траси Остер – Київ.

З площі місцезнаходження зібрано дрібні фрагменти ліпних посудин. Більша частина з них має домішку піску у тісті і віднесена до доби пізнього бронзового – раннього залізного віків. Серед фрагментів виділяються вироби з домішкою шамоту та товченої черепашки, померанчево-червоного нерівномірного випалу, що за особливостями виготовлення, віднесені до трипільської культури етапу С II.

122. Рожни V

Багатошарове поселення (неоліт (?), доба бронзи, ранній залізний вік).

Пам'ятка займає західний схил того ж мису 1-ої надзапальної тераси Десни, на якому розташовані пам'ятки Рожни III-IV, X-XI, в кілометрі на південний захід від пам'ятки Рожни IV, на схід від урізу лівого берега річки.

Підйомний матеріал, зібраний з поверхні на площі 30x60 м, представлений фрагментами ліпної кераміки та крем'яними виробами. Серед керамічних фрагментів наявні вінце, стінки та денця посудин з домішками піску, шамоту та жорстви. Вінце слабко відігнуте назовні, серед стінок наявний фрагмент з слабко профільованим валиком. Керамічний комплекс

може бути віднесений до пізньої сосницької та мілоградської культур.

Вироби з кременю представлені призматичним повздовжнім відщепом скіснотронкованим дрібним ретушуванням по дистальній частині та скобелем на повздовжньому відщепі сформованим виїмками на обох краях по черевцю. Обидві заготовки виготовлені шляхом грубого сколювання твердим відбійником, про що свідчать масивні ударні горбки та широкі площадки відщепів. За такими особливостями виготовлення знарядь, цей комплекс слід віднести до заключних етапів кам'яного віку – можливо неолітичної епохи.

123. Рожни VI

Багатошарове поселення (неоліт, доба пізньої бронзи, ранній залізний вік).

Пам'ятка займає південно-західний схил того ж мису 1-ої надзапальної тераси Десни, на якому розташовані поселення Рожни III-V, X-XI, на схід від урізу лівого берега річки. Поселення розташовується на схід від траси Остер – Київ, між селами Рожни та Пухівка, на південний схід від краю с. Рожни. Мис не розорюється, з півночі обмежений лісом. Матеріал у вигляді фрагментів ліпної кераміки та виробів з кременю зібрано з площі 100x80 м.

Перша група ліпної кераміки представлена вінцями та стінками посуду доби бронзи з домішками жорстви та піску в тісті. Одна з стінок орнаментована горизонтальними жолобками та може бути віднесена до середнього етапу сосницької культури. Ще одна стінка прикрашена гладким валиком білогрудівського типу та відноситься до пізньої сосницької культури.

Друга група ліпних виробів представлена фрагментами ліпних посудин з щільного тіста з домішкою піску. До цієї групи віднесені слабковідігнуті вінця та фрагмент пряслиця, орнаментованого прокресленими паралельними лініями.

Цей керамічний комплекс можливо віднести до милоградської культури раннього залізного віку.

Третя група представлена фрагментом нижньої частини посудини з домішкою піску та шамоту, та незначної кількості органіки. Така кераміка характерна для неолітичної доби. До цього ж часу слід віднести і вироби з кременю.

124. Рожни VII

Поселення (ранній залізний вік).

Пам'ятка займає дюнне підвищення в заплаві лівого берега Десни, в 3 км на схід від урізу берега річки, на південь від мису 1-ої надзаплавної тераси, на якому розташовуються поселення Рожни III-VI. Поселення розташоване на схід від траси Остер – Київ, між селами Рожни та Пухівка, за півтора кілометри на північний схід від околиці с. Пухівка. Дюни та південна оконечність мису оточені меліораційними каналами.

З площі пам'ятки зібрано підйомний матеріал у вигляді фрагментів ліпної кераміки з домішками жорстви, шамоту та інколи піску в тісті. Серед цих виробів наявні вінця з розчленованим краєм. Також наявний фрагмент конічного пряслиця. За характерними ознаками орнаментації, вироби слід віднести до милоградської культури раннього залізного віку.

125. Рожни VIII-IX

Поселення (доба бронзи, ранній залізний вік).

Пам'ятка займає два дюнних підвищення в заплаві лівого берега Десни, на південь від мису 1-ої надзаплавної тераси, на якому розташовані поселення Рожни III-VII. Поселення розташоване на схід від траси Остер – Київ, в півтора кілометри на північний схід від с. Пухівка. Відстань між дюнами близько 100 м. З огляду на однотипність матеріалів, зібраних з обох підвищень, пункти VIII та IX є частинами одного поселення.

На обох підвищеннях зібрано дрібні фрагменти ліпної кераміки з домішками жорстви та піску в тісті. Серед них наявно два вінця – одне з косими насічками по краю, інше – від мініатюрної посудини. За особливостями виготовлення, керамічні вироби можна віднести до пізньої соницької та до милоградської культур.

126. Рожни X

Багатошарове поселення (доба бронзи, залізний вік).

Пам'ятка займає найвищу ділянку північного схилу мису 1-ої надзаплавної тераси, на якому знаходиться поселення Рожни XI, в 100 м на південний захід від останнього. Територія пам'ятки перерізана двома ґрунтовими дорогами. Матеріал у вигляді фрагментів ліпної кераміки та виробів з кременю, зібрано з площі 100x80 м.

Більша частина знахідок представлена дрібними фрагментами кераміки доби пізньої бронзи та раннього залізного віків. Серед них наявні два слабко відігнуті назовні неорнаментовані вінця з домішкою піску та шамоту в тісті.

Інша група кераміки представлена вінцем та стінками з косими наколами гребінкою та вдавленнями з домішкою піску в тісті епохи неоліту – доби бронзи. До цих періодів відносяться і вироби з кременю.

127. Рожни XI

Багатошарове поселення (енеоліт, ранній залізний вік).

Пам'ятка займає північний схил мису 1-ої надзаплавної тераси, з півночі обмеженого балкою лівої притоки Десни, на лівому березі цієї притоки, на північний схід від поселення Рожни II. Поселення розташоване на схід від мосту через притоку Десни.

З поверхні схилу зібрано підйомний матеріал у вигляді дрібних фрагментів ліпної кераміки. Серед керамічних výro-

бів виділяються фрагменти померанчевого випалу з домішкою шамоту та товченої черепашки, характерні для кухонного посуду трипільської культури етапу С II.

Інший тип кераміки представлений виробами з домішками шамоту та піску в керамічній масі. Серед цієї групи наявне одне слабковідігнуте вінце з ребром у привінцевій частині та денце. Цю групу кераміки можна віднести до милоградської культури раннього залізного віку.

128. Рожни, Пристань

Багатошарове поселення (доба бронзи, ранній залізний вік).

Пам'ятка розташована на сучасному березі р. Десна біля пристані в с. Рожни. Висота обриву – 2-2,5 м. Тут у 1965 р. експедицією В.О. Круца були зібрані фрагменти ліпного посуду та біконічне прясельце [Телегин, Круц 1965/1, с. 17, табл. XVII: 3-6]. Кераміка з бороздчатим орнаментом відноситься до середнього етапу сосницької культури. Інші фрагменти можна віднести до милоградської культури раннього залізного віку.

С. РОЖІВКА

129. Рожівка I

Багатошарове поселення (енеоліт, доба пізнього середньовіччя).

Займає два розташовані поруч миси борової тераси лівого берега Десни, що сягають висотою 30 м над рівнем заплави. Пам'ятка знаходиться на північно-західній околиці с. Рожівка, зліва від в'їзду в село з боку с. Пухівка, на північ від кладовища; зафіксована на городах села між крайніми хатами та урізом краю борової тераси.

Пам'ятка відкрита і обстежена розвідковими роботами Д.Я. Телегіна та В.О. Круца у 1965 р. Частина керамічних виробів, знайдених на поселенні, віднесена до софіїв-

ської групи трипільської культури, етапу С II [Телегин, Круц, 1966, с. 17]. Поселення внесено до списків пам'яток історії та культури Київської обл.

На площі пам'ятки виявлено підйомний матеріал у вигляді фрагментів ліпної та гончарної кераміки, виробу з каменю. Фрагменти ліпної кераміки рожевого та померанчевого випалу з домішками піску та шамоту в тісті. Серед них наявний кубочок з померанчевим ангобом та денце плоскодонного горщика софіївського типу трипільської культури, етапу С II. Фрагмент кам'яного виробу, що є частиною розтиральника чи відбійника з кварцу, очевидно, також належить до пізньотрипільського часу.

Інший тип кераміки представлений фрагментами гончарних тонкостінних виробів, серед яких наявні вінця, стінки та фрагменти ручок (Рис. 154: 2, б). Вінце горщика різко відігнуте назовні, з ребром з внутрішньої сторони та вкрите світло-коричневою поливою (Рис. 154: 4), інше вінце – канельоване по зовнішній стороні

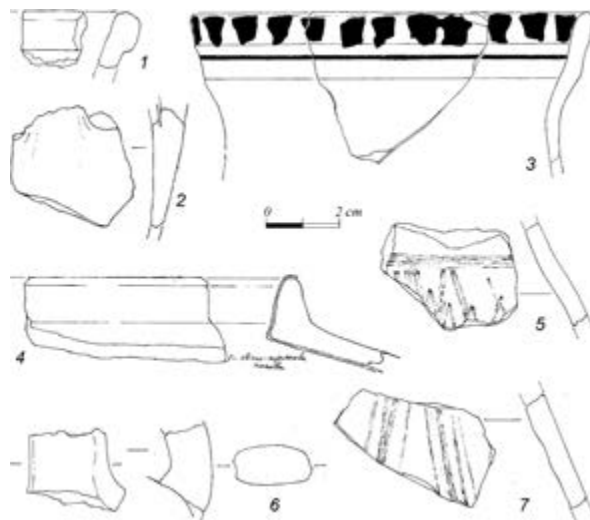

Рис. 154. Фрагменти кругових посудин з пам'яток поблизу сіл Рожни та Рожівка: 1 – Рожни III; 2-7 – Рожівка I.

та прикрашене орнаментом (Рис. 154: 1). Стінки посудин мають димне лощення поверхні та пролощений орнамент з горизонтальних та косих ліній (Рис. 154: 5, 7). За характерними особливостями виготовлення, ця кераміка віднесена до доби пізнього середньовіччя (XVII-XVIII ст.).

130. Рожівка II

Місцезнаходження (енеоліт).

Місцезнаходження виявлено на схилі мису борової тераси лівого берега Десни, на повороті ґрунтової дороги з Рожнянського торфопідприємства до садових ділянок. Розташовується на схід від ґрунтової дороги Рожівка – Рожни та на південь від торфопідприємства.

Матеріал з місцезнаходження представлений фрагментом стінки ліпної неорнаментованої посудини та виробом з кременю. Знаряддя з кременю являє собою призматичну повздовжню пластину з характерним люстром від використання в якості вкладення до серпа та нерегулярним ретушуванням від використання.

Фрагмент кераміки та характерне знаряддя з кременю дають можливість віднести комплекс до трипільської культури, що на більшості пам'яток Нижнього Подесення представлена софіївської групою етапу С II.

131. Рожівка III

Багатошарове поселення (доба бронзи, ранньослов'янський час).

Пам'ятка займає два розташованих поруч миси борової тераси лівого берега Десни, що з заходу межує з осушеною каналами першою надзапальною терасою, а зі сходу переходить у вододільне плато, миси обмежені глибокими ярами з півночі та півдня. Поселення знаходиться на схід від торфорозробок Рожнянського торфопідприємства. Пам'ятка знаходиться на захід від асфальтової дороги Рожни – Димерка та на схід від ґрунтової дороги Рожівка – Рожни.

Пам'ятка відкрита розвідками Д.Я. Телегіна та В.О. Круца у 1965 р. Дослідники віднесли керамічний комплекс пам'ятки до доби бронзи [Телегін, Круц, 1966, с. 17]. Пам'ятка внесена в списки пам'яток історії та культури Київської обл., де площа поселення вказана в межах 150x60 м.

Матеріали представлені фрагментами ліпних керамічних виробів, що розподіляються на дві групи. До першої групи віднесена кераміка з значною домішкою піску, інколи жорсткості та шамоту в тісті. Серед цієї групи знахідок наявні два слабковідігнуті назовні вінця, одне з яких прикрашене відбитками гусенички по краю зрізу. Останнє практично аналогічне виробу, виявленому в 1966 р. За характерними особливостями виготовлення та орнаментациї, ця кераміка датується епохою бронзи.

Друга група кераміки представлена ліпними виробами з домішкою виключно шамоту в тісті. Серед цієї групи наявні два денця, що характерні для ранньослов'янського часу (VI-VII ст.).

С. ЗАЗИМ'Є

В попередні роки, поблизу с. Зазим'є, в ур. «Станки» та «Осинки» було відкрито та частково досліджено низку пам'яток, що відносяться до різних хронологічних рівнів: пізнього етапу трипільської культури, доби бронзи та раннього залізного віку [Телегін, Круц, 1965/1, Енциклопедія ..., 2004]. Так, поблизу с. Пухівка з 1950-х рр. відоме поселення софіївського типу етапу С II трипільської культури [Шапошнікова, 1953, с. 138-147], а також могильник зарубинецької культури [Матеріали ..., №70, с. 56-59]. За списками пам'яток археології Київської обл. на території с. Зазим'є відоме давньоруське поселення Зазим'є II.

Розвідковими роботами поблизу с. Зазим'є виявлено два факти руйнації

нововиявлених археологічних пам'яток: котлован на місці пам'ятки раннього залізного віку Зазим'є-МТФ та багатошарового поселення Зазим'є I [Моця, Шидловський, Скороход, Казаков, 2011]. За фактами руйнації пам'яток учасниками експедиції складено акт. Спільно з представниками Київського обласного центру захисту культурної спадщини вдалось запобігти подальшій руйнації означених пам'яток.

132. Зазим'є, ур. Станки I

Багатошарове поселення (енеоліт, доба бронзи, ранній залізний вік, черняхівська культура, період Київської Русі).

Пам'ятка розташована між селами Зазим'є та Пухівка, в кілометрі на північний схід від села та 3,5 км від сучасного русла Десни. Залишки культурного шару зафіксовані на піщаному підвищенні у заплаві лівого берега Десни, що тягнеться впродовж 1,5-2 км на схід від ґрунтової дороги Зазим'є – Пухівка. Підвищення складається з двох ділянок – північної та південної, що з'єднуються седловиною і височать над лугом на висоту 3-4 м. В південній частині ширина підвищення не перевищує 80 м, а з півночі розширюється до 300 м. Зі сходу та півдня розташоване заболочене озеро – стариця Десни. Найбільшу висоту, що сягає 4 м, має південна частина підвищення, яку займає поселення. Площа пам'ятки становить близько 250х60 м.

Поселення виявив у 1963 р. житель с. Зазим'є Н.Б. Барбон, який зафіксував на поверхні 10 плям жител сосницької культури, витягнутих в ряд вздовж краю дюни. У 1964 р. одне однокамерне житло розмірами 2,8х4 м було розкопано С.С. Березанською. З культурного шару поселення походять керамічні вироби середньодніпровської, бабинської та сосницької культур, знаряддя з кременю та каменю. В 50 м від розкопаного житла було знайдено ливарну форму з талькового сланцю, яка відноситься до лобойківської металургій-

ної традиції доби пізньої бронзи. [Березанская, 1972, с. 37-38].

В жовтні 1964 р. на поселенні проводила розвідкові роботи геофізична група на чолі з В.О. Круцом. Для виявлення комплексів поселення були задіяні електронно-стрілочний компенсатор та магнітометр. Електророзвідка результатів не дала, а за допомогою магнітометра вдалось намітити кілька точок, при перевірці яких у 1965 р. шурфами були виявлені дві господарчі ями. Матеріали з ям відносяться до софіївського типу періоду Трипілля СІІ [Телегин, Круц, 1965/1, с. 12-14].

У 2002 р. поселення було обстежене О.Б. Солтисом. Зібрані фрагменти посуду трипільської, середньодніпровської, сосницької, черняхівської культур та давньоруського періоду. Знахідки з досліджень 1964-1965 рр. зберігаються в фондах ІА НАН України, з розвідок 2002 р. – у фондах Фастівського державного краєзнавчого музею.

Розвідкою 2011 р. було встановлено місцезнаходження пам'яток в ур. Станки. На сьогоднішній день площа пам'ятки перебуває під сільськими городами. З площі поселення зібрано незначну кількість різночасових виробів. Фрагменти ліпних посудин представлені товстими стінками з розчосами по зовнішній поверхні, з домішками шамоту та кварцу в тісті. Ці вироби віднесені до середньодніпровської культури середнього бронзового віку.

Друга група керамічних виробів представлена фрагментами гончарних посудин, серед яких наявне вінце з канельованим манжетом та пласке денце. Обидва вироби світло-сірого випалу. За профілюванням вінця, вироби віднесено до давньоруського часу X-XI ст. Крім того, з площі поселення походить фрагмент обробленої кістки ссавця з залощеним від використання краєм – ложило?

133. Зазим'є, ур. Станки II

Багатошарове поселення (неоліт, енеоліт, доба бронзи).

Поселення розташоване між ґрунтовою дорогою Зазим'є – Пухівка та телеграфною лінією, в 0,4 км від с. Пухівка, на північно-західному краї підвищення, південну частину якого займає поселення Станки I. Площа становить близько 100х50 м.

Пункт виявлений у 1964 р. С.С. Березанською, яка заклала на ньому декілька шурфів. У 1964 та 1965 рр. збори на пункті проводив В.О. Круц [Телегин, Круц, 1965/1, с. 14-15; Сорокун, Шидловський, 2013, с. 190-195].

Матеріали з поселення представлені керамікою дніпро-донецької культури доби неоліту, софіївського типу трипільської культури етапу С II, середньодніпровської культури та культурного кола Бабине доби бронзи. Матеріали зберігаються в фондах ІА НАН України.

Було виявлено кілька десятків пізньої дніпро-донецької кераміки з домішкою піску та подрібненої органіки в тісті. Орнаментовано її горизонтальними та вертикальними рядами гребінчастих відтисків, псевдогребінця, підтрикутних наколів та прокреслених ліній. В колекції присутній фрагмент ямково-гребінцевої кераміки [Телегин, Титова 1998, 77]. В групі софіївської кераміки переважають стінки без орнаменту. Знайдені два фрагменти відігнутих назовні вінець. Вся ця кераміка має домішку мушлі в тісті. Поверхня звичай темнокоричнева.

Кераміки доби бронзи знайдено небагато – всього 5 фрагментів. Серед них два фрагменти стінок із багатоваликовою орнаментациєю (розчленовані та гладкі валики) та фрагмент високого прямого вінця, прикрашеного горизонтальними рядами гусенички.

134. Зазим'є, ур.Станки III

Багатошарове поселення (неоліт, енеоліт, доба бронзи).

Пам'ятка знаходиться приблизно на однаковій відстані від сіл Зазим'є та Пухівка, к заходу від ґрунтової дороги, що з'єднує оба села. У 1965 р. В.О. Круцом були зібрані 5 фрагментів ліпного посуду неолітичного чалу, прикрашені прокресленими лініями та насічками, 2 фрагменти енеолітичного посуду (один із відмученої глини) та два кремня (один з ретушшю) [Телегин, Круц, 1965/1, с. 16].

135. Зазим'є, ур. Саввичина

Могильник (доба бронзи)

Пам'ятка розташована на відстані 0,6 км на південь від поселення, на високому підвищенні в ур. Саввичина. На городах місцеві жителі часто знаходили кераміку доби бронзи та людські кістки. На думку С.С. Березанської, можливо, тут знаходився могильник, що належав поселенню в ур. Станки I [Березанская, 1972, с. 38-39; Шендрік, 1977, с. 43].

136. Зазим'є, МТФ

Місцезнаходження (ранній залізний вік).

Розташоване на першій надзаплавній терасі лівого берега Десни; на південний-захід від МТФ між селами Пухівка та Зазим'є, на захід від траси Остер – Київ. Керамічні вироби представлені стінкою та денцем з домішкою жорстви. Стінка (шийка) посудини прикрашена горизонтальним рядом нігтьових вдавлень. За характерними особливостями виготовлення та орнаментациї, цей комплекс відноситься до милоградської культури раннього залізного віку.

137. Зазим'є I

Багатошарове поселення (енеоліт, доба бронзи, ранній залізний вік, переддавньоруський час, пізні середньовіччя).

Пам'ятка розташована на південно-східній околиці села, справа від дороги

з траси Остер – Київ на с. Зазим'є, в кілометрі на південний схід від перехрестя вулиць Київської та Шевченка. Топографічно пам'ятка займає південно-східний край останця надзаплавної тераси лівого берега Десни, на значній частині якого розташована забудова села.

Верхній шар пам'ятки було знято скрепером до піщаного материкового рівня. У відвалах гумусної землі виявлено значну кількість різночасових виробів. На зритій поверхні піщаного материка чітко простежуються три темні плями від стародавніх об'єктів.

Ліпна кераміка трипільської культури софіївського типу етапу С II представле-

на неорнаментованими вінцями, стінками та денцями. Ряд виробів, серед яких фрагмент вінець із шнуровим орнаментом, відноситься до середньодніпровської культури шнурової кераміки середнього бронзового віку. Стінка посудини із валиком, розчленованим насічками, може бути віднесена до культурного кола Бабине. Фрагмент вінець із орнаментом у вигляді «колючого дроту» відноситься до раннього етапу сосницької культури. Ще кілька фрагментів вінець із круглими ямками нижче зрізу, що утворюють зсередини «перлини» можна віднести до кінця середнього або пізнього етапу сосницької культури. До милоградської культури раннього залізного віку, відноситься фрагмент вінець із ямкою на шійці. Значна кількість невиразних фрагментів кераміки можна датувати в широких межах доби пізнього бронзового – раннього залізного віків.

Серед ліпної кераміки виділяється група передгончарної, характерної для культури луки-райковецької IX-X ст. (Рис. 155: 1-4). Фрагменти гончарної кераміки доби Київської Русі (Рис. 156: 1-6), пізнього середньовіччя та нового часу – XVIII-XIX ст. (Рис. 155: 5-7). До цього ж часу слід віднести і знаряддя з заліза (Рис. 155: 8).

Таким чином, Зазим'є I – це багатошарова пам'ятка археології з культурними шарами доби енеоліту, пізнього бронзового – раннього залізного віків та пізнього середньовіччя, що зазнала значного руйнування. За фактом руйнації складено акт [Моця, Шидловський, Скороход, Казаков, 2011].

138. Зазим'є, ур. Осинки I

Багатошарове поселення (енеоліт, доба бронзи, ранній залізний вік).

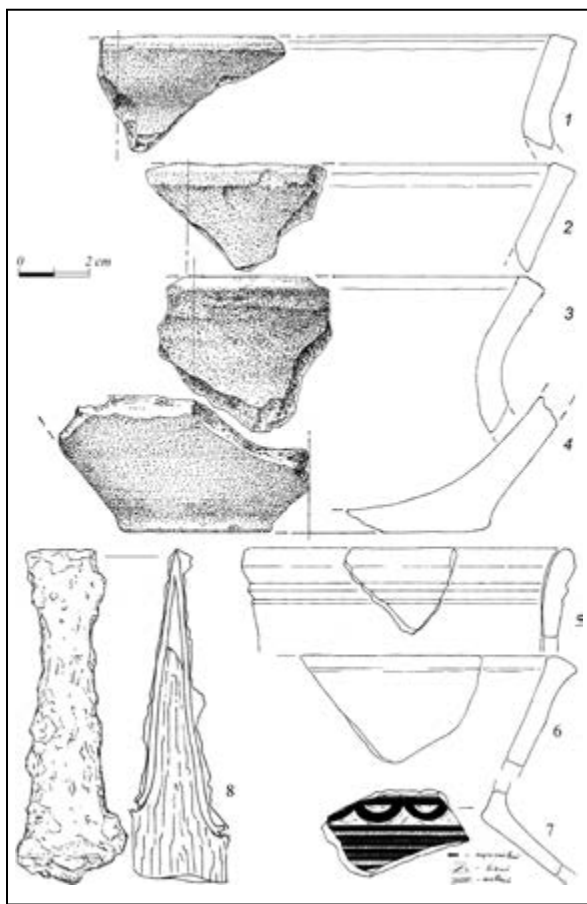

Рис. 155. Зазим'є I. Фрагменти кераміки та виріб з заліза.

Пам'ятка розташована в ур. Осинки на південно-західній околиці села Зазим'є, на краю піщаної тераси, що на 2 м піднімається над рівнем заплави лівого берега Десни та обмежена з західної сторони пересихаючою старицею. Площа пам'ятки становить близько 200х50 м.

Пам'ятку було виявлено жителем с. Зазим'є Н.Б. Барбоном. В 1965 р. розвідками В.О. Круца було зібрано підйомний матеріал у вигляді фрагментів керамічних виробів доби енеоліту та бронзи, крем'яні вироби та уламки кам'яних розтиральників. Керамічні вироби доби енеоліту поділяються на кераміку софіївського типу та з відмуленої глини, відносяться до заключного етапу трипільської культури СІІ. Кераміка доби бронзи представлена вінцями та стінками, прикрашена гладкими валиками, прогладженими лініями, насічками, шнуром та проколами під вінцями [Телегин, Круц, 1965/1, с. 16]. Ця кераміка може бути віднесена до середньодніпровської, бабинської, ранньої та пізньої сосницької культур. Частина фрагментів належить до раннього залізного віку.

В 2011 р. на цьому місці виявлено два пункти концентрації підйомного матеріалу – Осинки I та Осинки II. З площі першої

пам'ятки походять різночасові вироби – фрагменти кераміки та розтиральник.

Гранітний розтиральник має скруглену форму та декілька сплосчених поверхонь. Датування його можливе в широкому діапазоні енеоліту – раннього залізного віку.

Фрагменти стінок ліпних посудин з додаванням шамоту та піску в складі тіста, прикрашені горизонтальним рядом двозубого штампугу та горизонтальними рядами відтисків шнура віднесено до середньодніпровської культури шнурової кераміки.

Ще одна група ліпної кераміки представлена фрагментами стінок з домішками піску у складі тіста, світло-сірого та рожевого випалу. Два вироби прикрашені горизонтальними та косими наліпними валиками. Одна стінка – фрагмент плечика ліпного горщика прикрашений горизонтальним валиком та прокресленим орнаментом у вигляді штрихованих трикутників; інший виріб орнаментований перехресними косими прокресленими лініями. За характерними особливостями орнаменту та технології виготовлення, ця група кераміки відноситься до до культурного кола Бабине початку пізнього бронзового віку.

Наступна група ліпної кераміки представлена вінцями та стінками сірого, рожевого та коричневого випалу зовнішньої поверхні з додаванням жорстви, піску та шамоту в складі тіста. Один з цих виробів – слабковідігнуте вінце тюльпаноподібного горщика білогрудівського типу, орнаментованого проколотою «перлиною», нанесеною з внутрішньої поверхні. До цього ж типу віднесено і фрагмент стінки, прикрашеної горизонтальним валиком. Цей посуд може

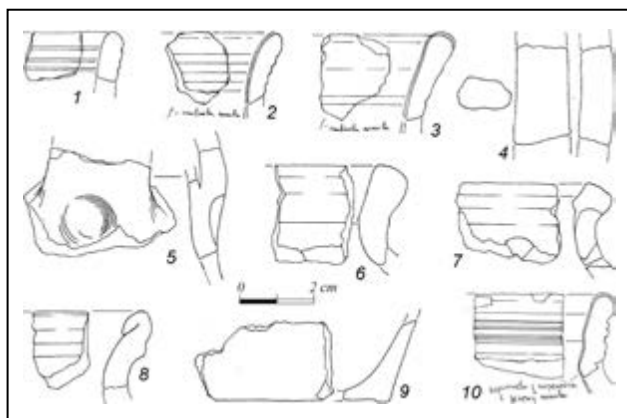

Рис. 156. Фрагменти кругового посуду з пам'яток навколо с. Зазим'є:

1-7 – Зазим'є I; 8-9 – Зазим'є-Станки; 10 – Зазим'є-Осинки.

бути віднесений до пізньої сосницької культури.

Три фрагменти гончарних посудин, серед яких вінце, орнаментоване лінійним горизонтальним орнаментом і коричнево-зеленою поливою з внутрішньої поверхні (Рис. 155: 10) та дві стінки, одна з яких вкрита жовтою поливою з внутрішньої поверхні, віднесено до доби пізнього середньовіччя.

139. Зазим'є, ур. Осинки II

Багатшарове поселення (енеоліт, доба бронзи, ранній залізний вік).

Розвідкою 2011 р. виявлено ще одне скупчення підйомного матеріалу, поблизу ур. Осинки (II). Розташоване на південно-західній околиці села Зазим'є, на краю піщаної тераси, що на 2 м піднімається над рівнем заплави лівого берега Десни та обмежена зі східної сторони пересихаючою старицею, приблизно в 300 м на північний схід від попередньої пам'ятки – поселення Зазим'є, ур. Осинки I.

Матеріал представлений лише трьома знахідками. Серед них – фрагмент гранітного розтиральника з скругленою поверхнею та два фрагменти стінок ліпних посудин світло-сірого та рожевого випалу з додаванням шамоту в складі тіста. Ці вироби попередньо віднесені до епохи пізнього бронзового – раннього залізного віків.

140. Зазим'є, ур. Осинки III

Багатшарове поселення (енеоліт, доба бронзи, період пізнього середньовіччя).

Розташоване на підвищеній ділянці поля між селами Погреби та Зазим'є, приблизно в 0,5 км на північ від с. Погреби, на південь від відомого поселення в ур. Осинки. Знахідки тягнуться вздовж південного берега каналу впродовж 0,7 км. Східна частина пам'ятки була розміченою під дачну забудову (?); через західний край у напрямку ТЕЦ 6 на ж/м Троещина проходить ЛЕП. Польовий

шифр пам'ятки – «Погреби 1 (2001)» [Лысенко, Лысенко Св., Скиба, 2001/55, с. 16].

У 2001 р. Фастівською археологічною експедицією зібрані фрагменти ліпного посуду доби бронзи та гончарного посуду періоду пізнього середньовіччя. Знайдений також уламок зернотерки з пісковіку. Кераміка доби бронзи бурого та жовтого кольорів, тісто з домішкою жорстви, піску, шамота, кривавика. На деяких фрагментах з домішкою піску та шамота в тісті, на зовнішній та внутрішній поверхнях збереглися розчоси широкою гребінкою. Ця кераміка може бути віднесеною до середньодніпровської культури. Більшість знахідок можна датувати періодом пізньої бронзи. Серед них – фрагмент вінця із незначним потовщенням краю, домішкою піску та кривавика в тісті, орнаментований похилими вдавленнями трохи нижче зрізу. Знайдено також стінку посудини із жорствою в тісті, орнаментовану лінією неглибоких вдавлень. Цю кераміку можна віднести до пізнього етапу сосницької культури.

С. ПОГРЕБИ

Розвідкові роботи біля с. Погреби були розпочаті у 1947-1948 рр. І.М. Самойловським, А.П. Савчуком, Ф.Б. Копиловим під час роботи експедиції «Великий Київ» [Копилов, 1948/8, с. 3; Самойловський, 1952, с. 73-84]. У 1952 р. В.І. Канівцем та В.Д. Рибаловою були проведені розкопки різночасових поселень та могильників в ур. Келійки, Підбір'я та Лан [Канівець, 1952/15а; Шапошнікова, 1953, с. 138-147; Березанская, 1976, с. 196-199]. Пізніше розвідкові роботи біля села були проведені у 1979 р. експедицією «Славутич» [Телегин, Круц, Нужный, 1979, с. 33-34; Титова 1984, с. 91-97] та співробітниками Київського обласного центру з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва. У 2001 р. розвідки біля села були прове-

дені Фастівською археологічною експедицією [Лысенко, Лысенко Св., Скиба, 2001/55, с. 17].

З метою встановлення територій відомих пам'яток археології, моніторингу їхнього стану та можливості виявлення нових, експедицією 2011 р. продовжено дослідження території навколо села.

141. Погреби, ур. Грушки

Поселення (доба пізньої бронзи – ранній залізний вік).

У 1990-ті роки пам'ятка була досліджена співробітниками Київського обласного центру охорони пам'яток (О. Сиром'ятніков) та інтерпретована в якості «поселення білогрудівської культури».

Поселення розташовується на захід від крайніх хат околиці с. Погреби, приблизно в кілометрі на північ від траси Київ – Остер. Топографічно, пам'ятка займає підвищення, що безпосередньо межує з старицею Десни на півночі – займає підвищений правий берег стариці, з півдня та сходу обмежена меліоративними каналами.

З площі поселення зібрано незначну кількість фрагментів ліпної кераміки, переважно з кротовин. Стінки ліпних посудин пізнього бронзового – раннього залізного віку, мають темно-коричневий колір випалу і виготовлені з додаванням піску та шамоту в керамічному тісті.

142. Погреби, ур. Келійки

Поселення (неоліт, доба бронзи, ранній залізний вік, доба Київської Русі); могильник (доба бронзи).

Пам'ятка розташована у 2 км на південний схід від с. Погреби, та приблизно в 3 км на північний схід від колишнього с. Вигурівщина, в ур. Келійки, на південь від місця, де лінія газопроводу Київ-Москва виходить із заплави на терасу, на схилі надзаплавної тераси р. Десна.

Пам'ятку було відкрито І.М. Самойловським та А.П. Савчуком у 1947-1948 рр.

під час роботи експедиції «Великий Київ». Впродовж 100 м в видувах були виявлені кальциновані кістки, дрібні фрагменти кераміки, поодинокі вироби з кременю та бронзи [Самойловський, 1952, с. 73-84]. У 1948 р. кераміка на пам'ятці була зібрана Ф.Б. Копиловим [Копилов, 1948/8, с. 3]. У 1952 р. В.І. Канівцем та В.Д. Рибаловою тут були проведені розкопки. На площі могильника було закладено 4 розкопки (I, ІБ, II та «Верхній»). На площі розкопки «Верхній» зафіксовані три скупчення кальцинованих кісток та фрагментів посуду, що являли собою місця поховань. Знайдені уламки бронзових прикрас та ножа, крем'яні наконечники стріл [Канівець, 1952/15-а, с. 1-20; Березанская, 1976, с. 196-199, рис. 5-7]. Більша частина керамічних знахідок представлена фрагментами посуду лебедівського типу, що дозволяє відносити могильник до пізньої сосницької культури. Знайдені також поодинокі фрагменти кераміки бабинського типу із багатоваликівим орнаментом та тшинецького типу із бороздчатим орнаментом, а також кераміки доби неоліту.

У 1979 р. урочище оглянуто експедицією «Славутич». Біля будівництва трубопроводу було зібрано незначну кількість матеріалів давньоруського часу (кераміка, уламок скляного браслету) та кераміка милоградської культури. Серед знахідок: вінця, денця та стінки ліпних посудин, прясельце. Знайдено також пірамідальну підвіску із склоподібної маси синього кольору [Телегин, Круц, Нужный, 1979/18, с. 34].

143. Погреби, ур. Лан

Багатошарове поселення (неоліт, енеоліт, доба бронзи, ранній залізний вік, доба Київської Русі); могильник (ранній залізний вік).

Розташоване в ур. Лан за півтора кілометри на захід від с. Погреби, на південь від повноводної Старої Десни, на північ

від траси Київ-Остер. Висота пагорба над заплавою до 3 м, довжина з заходу на схід – приблизно 600 м, ширина – 200 м. Найвища точка має відмітку 96,3 м над рівнем моря.

Північний схил підвищення досить круто спадає до долини майже пересохлої стариці (притока Старої Десни), від якої лише місцями залишилися озерця. З півдня та заходу до горба прилягають луки заплави Десни. Описаний горб розорюється впродовж довгого часу.

У 1952 р. В.І. Канівцем вздовж берега стариці в смузі близько 50 м в західній та центральній частині горба було зібрано досить багато уламків ліпного посуду, кістки тварин, прясельця, шматки обпаленої обмазки та печини. Єдиним знайденим на поверхні металевим предметом є мініатюрна ажурна бронзова пряжка чи поясна накладка довжиною 2,2 см. Основна маса знахідок була продатована автором розкопок корчуватівським часом. Знайдені також матеріали доби неоліту, трипільської культури, доби бронзи (середньодніпровської, бабинської, сосницької культур) та скіфського часу. На поселенні було закладено 10 шурфів та розкоп площею близько 30 м² [Канівець, 1952/15-а, с. 26-40].

У розкопі на глибині 0,5 м знаходився завал печини – залишки стін житла – площею 3,2x4,5 м. Залишки стін свідчать про каркасно-плетнєву конструкцію. Стопова яма, заповнена золою знаходилась в центрі східної стіни. В східній частині завалу відкрите вогнище, поблизу якого розвал корчаги, точильний брусок та чотиригранне бронзове шило. В заповненні зустрінуті уламки ліпної та поодинокі фрагменти гончарної черняхівської кераміки, кістки тварин, біконічне прясельце з врзним орнаментом. Дві господарські ями діаметром та глибиною біля 1 м знаходились безпосередньо поблизу житла. Комплекс датується IV ст. і відноситься

дослідниками до середньодніпровського варіанту київського типу пам'яток [Терпиловський, Абашина, 1992, с. 32, 122-123].

На ділянці з гумусованим шаром в оранці виявлено пошкоджений людський череп без нижньої щелепи. На відстані 1 м від нього, на глибині 0,25 м відкрита стегнова кістка, а на глибині 0,30 м фрагменти круглодонного підгірцівського горщика, що дало підстави стверджувати про наявність могильника в цьому місці [Максимов, Петровская, 2008, с. 61-62].

У 1979 р. пам'ятку було обстежено експедицією «Славутич» на чолі з Д.Я. Телегіним; було відмічено 2 пункти поширення матеріалів: Лан 1 та Лан 2 [Телегин, Круц, Нужный, 1979, с. 33-34].

Пункт Лан 1 розташовано в гирлі струмка, що втікає в старицю р. Десна. Д.Я. Телегіним було проведено пунктирну зачистку по лівому березі струмка, що сягала 8 м. Нашарування в зачистці мають заплавної характер. Окремі пізньонеолітичні черепки дніпро-донецької культури зустрінуті у верхньому штику. Тут і нижче зустрічаються окремі фрагменти посуду давньоруського часу. Рівень залягання неолітичної кераміки, аналогічної кераміці з підйомного матеріалу, знаходиться на глибині 1 м, в основі чорного шару (верхній частині сірого глейстого шару). Нижче знахідки відсутні. [Телегин, Круц, Нужный, 1979, с. 33; Титова, 1984, с. 98].

За тістом кераміку було поділено на дві групи:

— фрагменти, що мають домішку піску, органіки та кривавику. Половина фрагментів не орнаментована. Кілька фрагментів мають ряди горизонтальних відтисків гребінки. Інші орнаментовані рядами напівовальних наколів та прокресленими перехресними лініями;

— фрагменти, що мають домішку піску та кривавику. З них більше половини не орнаментовано та мають гребінчасті розчоси з обох боків (з зовнішнього рід-

ше). Серед елементів орнаменту присутні відтиски дрібнозубчастого штампуга та псевдогребінки, дрібних округлих ямок, прямокутних наколів, тонких прокреслених ліній. В колекції також присутній розвал горщика середніх розмірів з високим прямим вінцем. З внутрішнього боку він має горизонтальні розчоси. По зрізу вінця нанесені насічки, нижче чергування горизонтальних рядів дрібнозубчастої гребінки та підовальних наколів [Титова, 1984, с. 99].

Знайдені також фрагменти посуду середньодніпровської культури доби середньої бронзи.

Пункт Лан 2 розташовано за кілька сотень метрів від попереднього пункту, вище по течії струмка. На місці канавки навколо вишки була поставлена зачистка довжиною 2 м, яка була доведена до глибини 0,7 м. В чорному шарі виявлено фрагменти посуду доби бронзи (сосницької культури). На поселенні, крім кераміки доби бронзи знайдено також фрагменти посуду доби неоліту, трипільської культури, милоградської культури раннього залізного віку, два уламки трипільських статуеток, бронзову шпильку скіфського часу [Телегин, Круц, Нужный, 1979, с. 33].

Неолітичні матеріали представлені двома нуклеусами (клиноподібним та пірамідальним), відщепами та уламками з сірого кременю. Керамічна колекція складається з 25 фрагментів, котрі умовно діляться на дві групи та відповідають матеріалам поселення Лан 1 [Титова, 1984, с. 98–99].

В 120–130 м на схід від зачистки, на поверхні був знайдений бронзовий браслет лужицького типу. На цьому місці було закладено траншею 3x0,4 м. Між зачисткою та траншеєю поставлено три шурфи. Культурний шар у шурфі та траншеї насичений слабо. Загалом знайдено 20 дрібних фрагментів посуду доби бронзи. На поселенні знайдена зернотерка, що

була здана до музею школи с. Погреби [Телегин, Круц, Нужный, 1979, с. 33].

Розвідкою 2011 р. на найвищій ділянці дюни виявлено грабіжницькі ями, одна з яких частково зруйнувала об'єкт, гадаємо доби бронзи, з огляду на характер фрагментів кераміки, зібраних поруч. З площі дюни зібрані фрагменти кераміки та вироби з кременю, що відносяться до різних хронологічних рівнів – неоліту, Трипілья С II та доби бронзи.

Крем'яний комплекс нараховує 8 одиниць, серед них: три скребка, виготовлених на безсистемних відщеплах, фрагмент ретушованої пластинки, ретушований відщеп та відщепи.

Кам'яні вироби представлені двома фрагментами кристалів кварцу з плоскими поверхнями, абразивом з вохристого пісковика, фрагментом гранітної зернотерки зі сплющеною поверхнею та фрагмент гранітного розтирача зі сплющеною поверхнею і слідами перебування у вогні.

Керамічний комплекс неолітичного часу нараховує 84 фрагменти (з них 36 позбавлені орнаменту), котрі належать щонайменше 20-и окремим посудинам. За типами орнаментации колекцію можна розділити на 6 окремих груп. До першої групи належать фрагменти кераміки орнаментовані гребінчастими 4-х зубчастими відтисками та вдавненнями. Схема нанесення орнаменту має вигляд горизонтальних рядів вертикальних відтисків, що дещо нахилені вправо. Основна домішка в тісті – органіка та пісок. Товщина стінок в межах 0,7 – 1,0 см. До другої групи віднесено фрагменти орнаментовані прокресленими та тонкорізними лініями. Схеми нанесення мають вигляд косої сітки та косих паралельних ліній. В тісті спостерігається незначна домішка органіки та піску. Товщина стінок в межах 0,6 – 0,7 см. Третя група представлена одним фрагментом, що орнаментований дрібними підтрикутними наколами. Схема орна-

ментації складена з горизонтальних рядів. Домішкою в тісті є пісок. Товщина стінок в межах 0,5 см. Четверта група складається з фрагментів орнаментованих насічками та різного роду аморфними вдавненнями. Схеми орнаmentaції представлені як горизонтальними та косими рядами, так і складними мотивами. Основною домішкою в тісті є пісок. Товщина стінок в межах 0,5-0,8 см. П'ята група представлена фрагментами, що орнаментовані округлими вдавненнями. Товщина стінок в межах 0,7 – 0,8 см. До шостої групи варто віднести один фрагмент орнаментований нігтьовими відтисками. Схема нанесення орнаменту складається з горизонтальних рядів дещо нахилених вправо відтисків. Домішкою в тісті є пісок. Товщина стінок в межах 0,6 см. Доповнюють комплекс три фрагменти неорнаментованих вінець. Два з них мають защипи по зрізу та домішку в тісті з органіки та вохри.

Загалом, найбільше аналогій неолітичні матеріали поселення Лани знаходять в пам'ятках Микільська Слобідка I та III. З огляду на це, розглянуту вище колекцію попередньо слід відносити до розвиненого – пізнього етапу київського варіанту киево-черкаської культури.

Наступна група керамічних виробів представлена фрагментами пряслиця, вінця, стінок, денця посудин померанчевого випалу з домішками піску, черепашки, кривавика та полови у складі тіста, віднесені до фінального етапу розвитку трипільської культури. Пряслице – конічне, орнаментоване наколами по ребру та відбитками шнура по поверхні. Серед фрагментів ліпних посудин наявні горловини кухонних горщиків (2 екз.), стінка столової посудини підгрупи 1 підлщеної з зовнішньої поверхні, фрагменти стінок та денця кухонних посудин (7 екз.) та одне вінце мініатюрної посудини. За характером виробів, цю групу віднесено до етапу С II трипільської культури.

Наступна група ліпної кераміки представлена вінцями та стінками з додаванням піску у склад тіста, орнаментовані горизонтальними відтисками шнура, косими та горизонтальними насічками та гусінним орнаментом. Ця група датована добою середнього бронзового віку і віднесена до середньодніпровської культури шнурової кераміки.

Фрагменти стінок, орнаментованих косими прокресленими лініями та косими валиками, з додаванням піску і шамоту у склад тіста віднесено до культурного кола Бабіне.

Фрагменти вінця та стінок з домішками піску, жорстви та зерен кварцу віднесено до сосницької культури тшинецького культурного кола. Вінце слабковідігнуте назовні, орнаментоване рядом перлин під зрізом; стінки орнаментовані прокресленими горизонтальними та косими лініями та орнаментом у вигляді штрихованих трикутників.

Значна кількість фрагментів кераміки відноситься до доби фінальної бронзи – раннього залізного віку, представлена вінцями, стінками та денцями. Вінця слабковідігнуті, часто розчленовані насічками чи вдавненнями по зрізу, наявні два фрагменти мініатюрних посудин. Стінки орнаментовані горизонтальними валиками, сферичними наліпами, прокресленим орнаментом у вигляді штрихованих трикутників. Ці матеріали відносяться до пізньої сосницької культури доби бронзи та милоградської культури раннього залізного віку.

Наступна група керамічних виробів представлена фрагментами стінок та денць ранньогончарних посудин. Одна стінка прикрашена прокресленим горизонтальним лінійним та хвилястим орнаментом, денця відтягнуті, з слідами поворотного кола. За цими ознаками, цей комплекс кераміки віднесено до переддав-

ньоруського часу, можливо до райковецької культури VIII-IX ст.

Ще одна група керамічних виробів представлена фрагментами стінок та вінець гончарних посудин. Вінця різко відігнуті назовні, прикрашені горизонтальним лінійним прокресленим та фарбованим чорним кольором орнаментом. Одна стінка має лінійний орнамент та димне лощення зовнішньої поверхні. Ця група кераміки віднесена до доби пізнього середньовіччя.

Крім того, з поверхні дюнного підвищення зібрано керамічний оселок з слідами затертості по сторонах, залізний шлак та фрагмент підпрямокутної, слабкообпаленої обмазки з світло-жовтої глини.

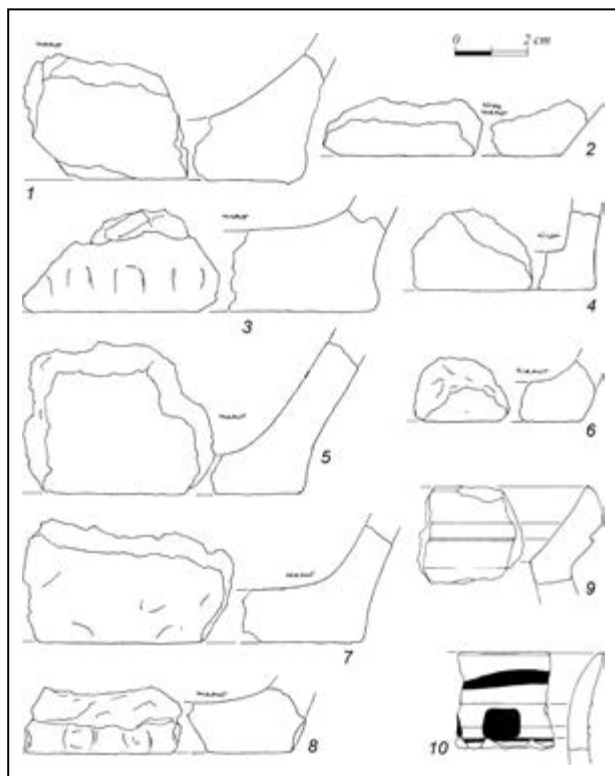

Рис. 157. Погреби-Лан.

Фрагменти ранньогончарних та гончарних посудин:
1-8 – переддавньоруського часу; 9-10 – пізнього середньовіччя.

Таким чином, в результаті досліджень 2011 р. було встановлено місцезнаходження багат шарової пам'ятки археології в ур. Лан, виявлено 233 екземпляри виробів, що належать до різних хронологічних епох – доби неоліту, Трипілля С II, доби бронзи (середньодніпровська, бабинська, сосницька культури), раннього залізного віку (милоградська культура), переддавньоруського часу (райковецька), та доби пізнього середньовіччя.

144. Погреби, ур. Підбір'я

Могильник (доба бронзи).

Пам'ятка розташована на північно-східній околиці с. Погреби в ур. Підбір'я, поблизу дороги на Бровари. Займає край тераси, що являє собою видовжений горб, який піднімається на 6 метрів над рівнем передзаплавної площадки, де розташовані будівлі села. Довжина горба – біля 100 м, ширина – біля 30 м.

У 1952 р. на поверхні біля вершини горба В.І. Канівцем та В.М. Даниленком були виявлені окремі фрагменти посуду лебедівського типу, подібні до тих, що походять з могильника в ур. Келійки, а також перепалені кістки. На поверхні підвищення було закладено декілька пошукових траншей та невеликих розкопів. Зафіксовані окремі скупчення кальцинованих кісток та кераміки пізньої сосницької культури [Канівець, 1952/15а, с. 23-26].

145. Погреби, північно-західна околиця

Поселення (період пізнього середньовіччя).

Розташоване на північно-західній околиці села, в 150-200 м на північний захід від котеджів, що стоять вздовж дороги, яка йде зі сходу, від кладовища. Займає край

піщаної тераси південного берега довгого озера (стариця?). Польовий шифр пам'ятки – «Погреби 2 (2001)» [Лысенко, Лысенко Св., Скиба, 2001/55, с. 16].

У 2001 р. Фастівською археологічною експедицією на ґрунтовій дорозі між озером та городами зібрані фрагменти донець та стінок гончарного посуду періоду пізнього середньовіччя.

ж/м ВИГУРІВЩИНА–ТРОЄЩИНА

За даними попередніх досліджень, в районі колишніх сіл Вигурівщина та Троєщина були зафіксовані стоянка доби мезоліту, два неолітичні поселення дніпро-донецької культури, трипільське поселення софіївського типу, декілька поселень середньодніпровської та сосницької культур доби бронзи, городище доби Київської Русі X-XIII ст. [Труды ..., XIV АС, I, с. 97; Даниленко, 1950/1г, с. 35; Шапошнікова, 1953, с. 142; Бондарь, 1974, с. 112; Березанская, 1972, с. 197; Шендрик, 1977, с. 42-44].

Два поселення доби бронзи – раннього залізного віку та давньоруського періоду було зафіксовано у 2001 р. Фастівською археологічною експедицією на північ та північний схід від сучасного житлового масиву Троєщина. Ще одне місцезнаходження доби бронзи – раннього залізного віку виявлене в ході дослідження пам'яток навколо північно-східної околиці Києва в 2011 р.

146. Троєщина, пункт 1 (1950)

Поселення (неоліт).

Розташовувалося між старими рукавами Десни. В 1950 р. було зібрано кілька фрагментів неолітичної кераміки сірого кольору; глина на зламі чорна, з великою домішкою дрібнозернистого піску і кривавика, частина фрагментів орнаментовано гребінцевим штампом. Кераміка віднесена до дніпро-донецької культури доби неоліту [Шапошнікова, 1953, с. 142; Шендрик, 1977, с. 44].

147. Троєщина, пункт 2 (1950)

Поселення (неоліт).

Розташовувався між селами Троєщина та Вигурівщина, на другій піщаній терасі. Розвідкою 1950-го р. виявлено фрагменти кераміки дніпро-донецької культури, що мали підлощену внутрішню та зовнішню поверхні; з рослинною домішкою та піску в тісті, орнаментовані гребінцевим штампом [Шапошнікова, 1953, с. 142; Шендрик, 1977, с. 42, 44].

148. Троєщина I (2001)

Поселення (пізній бронзовий – ранній залізний віки)

Пам'ятка розташована на відстані біля кілометра на північний схід від північно-східного краю житлового масиву Троєщина м. Києва (ріг вулиць Милославської та М. Закревського), на краю орного поля між масивом Троєщина та с. Погреби, біля північно-західного краю меліоративного каналу.

У 2001 р. Фастівською археологічною експедицією зібрані невиразні фрагменти ліпних донець та стінок посуду доби пізньої бронзи – раннього залізного віку. [Лысенко, Лысенко Св., Скиба, 2001/55, с. 17; Пичкур, Шидловский, Лысенко, 2012, п. 58].

149. Троєщина II (2001)

Багатошарове поселення (пізній бронзовий – ранній залізний віки, доба Київської Русі).

Пам'ятка розташована на відстані 2-2,5 км на північний захід від північно-східного краю житлового масиву Троєщина м. Києва (ріг вулиць Милославської та М. Закревського), на південь від траси Київ-Остер, під лінією ЛЕП. Займає похилий схил низької тераси (висота – до 1,5 м над урізом води) над заболоченою старицею (?).

У 2001 р. Фастівською археологічною експедицією зібрані невиразні фрагменти ліпного посуду доби пізньої бронзи – раннього залізного віку та давньорусь-

кого періоду. Серед фрагментів ліпного посуду – придонна частина посудини із домішкою жорстви в тісті [Лысенко, Лысенко Св., Скиба, 2001/55, с. 17; Пичкур, Шидловский, Лысенко, 2012, п. 59].

150. Троєщина ІІІ (2011)

Місцезнаходження (пізній бронзовий – ранній залізний віки).

Пам'ятка розташовується з правого боку ґрунтової дороги від кінця вул. Милославської (ж/м Троєщина) до траси Київ – Остер, на відстані приблизно в кілометрі від масиву, в півтора кілометри на захід від крайніх хат південної околиці с. Погреби, на південь від траси Київ – Остер, приблизно в 0,6 км на захід від поселення Троєщина ІІ.

Пам'ятка виявлена в 2011 р. В кротовині на задернованому полі виявлено фрагмент неорнаментованої стінки ліпної товстостінної посудини темно-вохристого випалу зовнішньої поверхні з включеннями шамоту та жорстви в складі тіста. Попередньо місцезнаходження віднесене до доби пізньої бронзи – раннього залізного віку.

151. Вигурівщина, ур. Борок

Стоянка (мезоліт, кудлаївська культура).

Розташовувалась на піщаних видувках останця борової тераси злиття Десни та Дніпра, на околицях с. Вигурівщина, в урочищі Борок. На сьогоднішній день поглинута житловим масивом Троєщина.

Виявлена у 1937 р. Б.А. Товкачевським. Матеріали зберігаються у фондах НМІУ; опрацьовані та видані Л.Л. Залізнякам, віднесені до кудлаївської мезолітичної культури [1984, с. 42-43; 2009, с. 95, 252].

Колекція матеріалів складається з 443 кременів, представлених як відходами виробництва, так і знаряддями праці. Переважна більшість – відщепи – 365 екз., пластинки нараховують 48 екз. Нуклеуси (6 екз. разом з уламками) переважно одноплощадкові для дрібних неправиль-

них пластинок та відщепів (3 екз.), один двоплощадковий.

Знаряддя праці представлені скребками (4 підокруглі, 2 кінцеві на відщепках, 6 неправильних форм), різцями (3 кутових, 1 боковий), два свердла та ретушовані відщепи. Міроінвентар репрезентований п'ятьма вістрями та їх фрагментами і двома трапеціями.

152. Вигуровщина, ур. Матущини Горби

Поселення (доба бронзи).

Пам'ятка розташовувалась між селами Вигуровщина та Троєщина, в урочищі Матущини Горби. У 1948 р. Ф.Б. Копиловим тут були зібрані фрагменти ліпного посуду доби бронзи. Частина посуду має значну домішку жорстви в тісті, іноді крупних розмірів, та орнаментована під вінцями «перлинами» та насічками або пальцевими защипами по краю вінця [Копилов, 1948/8, с. 3]. Цю кераміку віднесено до лебедівського типу пізньої сосницької культури. Частину кераміки, ймовірно, можливо віднести до милоградської культури раннього залізного віку. У 1949 р. експедицією «Великий Київ» знайдено також кераміку середньодніпровської культури доби середньої бронзи [Бондарь, 1974, с. 112].

153. Вигуровщина, ур. Торби

Поселення (доба бронзи).

Розташовано за 2 км на північний захід від села, в ур. Торби, що являє собою ряд дюн у заплаві р. Десна. Пам'ятка відкрита у 1947 р. І.М. Самойловським. Зібрані фрагменти ліпного посуду, в тому числі – сосницької культури [Березанская, 1972, с. 197; Шендрик, 1977, с. 42].

154. Пісочний Городець (на Радосині, Вигурівщина)

Городище – доба Київської Русі, пізні середньовіччя

Розташоване на дюнному підвищенні заплави Дніпра та Десни, на березі рука-

ва Гнилуша, що з'єднує ці річки – старого русла Десни (Черторий, зараз – Десенка).

Городище напівокруглої форми (120 x 80 м). Частково зберігся рів, а також вал висотою до 3 м, що має вигляд трьох окремих ділянок. Вал мав правильну напівкруглу форму і своїми кінцями упирався в берегову терасу р. Гнилуші. На північ від городища розташоване селище цього самого часу [Шендрик, 1977, с. 42].

Перші згадки про пункт сягають XI ст. і пов'язані з іменами Ярослава Мудрого та Мстислава Тмутороканського, які у 1026 р. заключили договір про розподіл по Дніпру київських та чернігівських володінь [Літопис Руський, 1989, с. 35; Толочко, 1980, с. 117; Сагайдак 1998, с. 230]. Цікава згадка відома під 1078 р., коли тіло загиблого київського князя Ізяслава Ярославича привезли у човні і поставили навпроти Городця – і вийшов на зустріч йому весь Київ [Літопис Руський, 1989, с. 123]. Такі дані свідчать про можливість спостереження за широкою долиною злиття Дніпра та Десни з означеного пункту та важливість городища, яке забезпечує контроль шляхів з дніпровського Лівобережжя на Київ, чим пояснюється важливе стратегічне значення городища на лівому березі Дніпра [Сагайдак, 1991]. З точки зору М.А. Сагайдака, з Городця до Києва можливо було дістатись бродами через рукави понад Долобським озером до перевозу, що сполучав з правим бере-

гом у північній частині Подолу [Сагайдак, 1998, с. 232]. Протягом XI-XII ст. Городець часто фігурує як нейтральна територія на якій відбуваються переговори між лівобережними та правобережними правителями Русі.

Восени 1134 р. Городець був спалений половцями, що проходили з переяславської землі до Чернігова [Літопис Руський, 1989, с. 188]. В наступні роки Городець відновлюється. У джерелах XIV ст. ця місцевість відома як Милиславичі (Мирславець). Відбудований тут дерев'яний замок залишався замською резиденцією київських князів: у XV ст. тут містився замок Симеона Омельковича [Гошкевич, 1880]. У люстрації Києва 1552 р. Милославичі згадуються серед сіл, що належать до юрисдикції київського замку. У 1613 р. замкове поселення Милославичі з островом Муравець були віддані київському городничому (будівельнику і доглядачу замку) С. Викгурі, звідки і походить назва сучасного села Вигурівщина [Левобережная Украина..., 1886, с. 253; Сагайдак, 1998, с. 236].

У 1890 р. городище було частково досліджене [Шендрик 1977, с. 42]. У 1950 р. дослідження городища проводив П.О. Раппопорт [Раппопорт, 1952]. За даними М.П. Кучери, воно відноситься до типу простих і складається з однієї частини площею 0,75 га [Кучера, 1999, с. 218].

ВИСНОВКИ

В результаті багаторічних досліджень на території Нижнього Подесення вдалося виявити та дослідити пам'ятки археології, що належать до різних культурно-хронологічних зрізів. Це дозволяє створити детальну карту території з можливістю реконструкції особливостей палеодемографії, культурно-історичного розвитку та шляхів заселення регіону доісторичним населенням.

Нижнє Подесення займає територію контактної зони з одного боку між північними – поліськими ландшафтами, а з іншого – південними лісостеповими, що, безумовно, впливало на характер формування місцевих культур. Життєдіяльність суспільств первісної доби була значною мірою детермінована природними чинниками, в зв'язку з низьким рівнем розвитку продуктивних сил. Але в процесі історичного розвитку суспільство поступово розширювало сировинну базу, все більше залучаючи природні ресурси та опановуючи різні ландшафтні рівні для забезпечення і покращення умов існування. Це дозволило практикувати різноманітні форми господарства в межах одного регіону, що безпосередньо відобразилося на топографічному розташуванні пам'яток Нижнього Подесення від кам'яного віку до пізнього середньовіччя.

Достовірно відомий початок заселення території Нижнього Подесення почався з пізньопалеолітичної доби. Найбільш рання пам'ятка цього часу виявлена на правому березі Десни, навпроти Остра – Карпилівка-Радовниця. За технологі-

єю обробки кременю та характерними виробами у формі вістер, стоянку слід впевнено віднести до гравецького технокомплексу, який поширився на території Східної Європи 30-20 тис. років тому. Це зближує Карпилівку-Радовницю з іншими стоянками Десни та Середнього Дніпра: Кирилівською, Ключами, Пушкарями I. Проте, варто зазначити, що рештки палеолітичної доби повністю відсутні від гирла Остра до Києва, на противагу значній кількості палеолітичних пам'яток, що концентруються на території Середнього Подесення та Київського Правобережжя.

На нашу думку, таке територіальне поширення стоянок пізнього палеоліту додатково підтверджує факт значних природних змін катастрофічного характеру в кінці плейстоценової – на початку голоценової епох. Наймасштабнішого впливу на зміну ландшафтної ситуації в регіоні справив прорив Поліського озера, що утворилось в результаті танення останнього льодовика. В результаті, долина Пра-Дніпра змістилась на захід і зайняла сучасне положення, впритул наблизившись до Київського плато та Канівських дислокацій.

Різке зменшення водотоку внаслідок відступу льодовика за межі континентальної Європи, вплинуло на характер меандрування річок, що спричинило вивільнення значних піщаних масивів, формування дюн та піщаних терас, що стали привабливими місцями для мисливсько-рибальських, а пізніше скотарсько-землеробських колективів.

Активне заселення території Нижнього Подесення відбувається за мезо-неолітичної доби. Для мезолітичного часу слід відзначити поєднання елементів матеріальної культури, як суто поліського походження (тип Кудлаївки, Пісочного Рову), так і лісостепового (Таценки, Зимівники), що відобразилося в особливостях кременеобробки таких пунктів, як Вигурівщина та Боденьки II.

Неолітизація населення Київського Лівобережжя відбувалась внаслідок південного впливу, що проявився в кукрецьких рисах кременеобробки з неолітичних стоянок. Найвищий культурний розвиток маркується концентрацією пізніх пам'яток дніпро-донецької спільності в Деснянському пониззі, що особливо пов'язаний з дюнными масивами та першою надзаплатною терасою гирла Десни: Київ-Дніпровський, Микільська Слобідка I-IV, Воскресенка, Троещина, Вигурівщина, Погреби-Лан, Келійки, Мусієва Долина, Зазим'є-Станки. Контакти носіїв дніпро-донецької культурно-історичної спільності з населенням Чернігівського Полісся, підтверджується наявністю кераміки ямково-гребінцевої культури в регіоні.

Значно ширше починають використовуватись природні ресурси деснянського пониззя з приходом сюди трипільського населення. Представники культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля виходять на Дніпровське Лівобережжя близько 3600-3500 рр. до н.е., в районі сучасного Переяслав-Хмельницького. Поступово вони розселилися вгору по долині Трубежу, утворюючи пам'ятки лукашівської групи: Циблі-Узвіз, Крутуха-Жолоб, Лукаші, Світільня, і досягли Подесення. З точки зору топографії, дане населення опановує високі лесові тераси вздовж правого берега Дніпра та боріві по лівому березі Десни. Це свідчить про використання землеробсько-скотар-

ських господарських стратегій, націлених на освоєння лесово-чорноземних і супіщаних ділянок. Прикладами високої топографії серед лукашівських пам'яток є поселення Євминка 1 і 2. Свідченням кліматичних зрушень, які впливали на трансформацію господарства, стала поява дюнних стоянок трипільців, таких як Романків 3 у Подніпров'ї. Поселення на підвищеннях в заплавах луках, скоріш за все, мали сезонний характер і пов'язані з веденням скотарства та мисливсько-рибальських промислів, для чого ці місця були найбільш придатними.

Слід відзначити значну концентрацію трипільських пам'яток саме на лівобережжі Десни, в той час як на правому березі, за виключенням окремих неперевіраних даних щодо місцезнаходжень Виповзів і Хотянівка, трипільські матеріали практично відсутні. Таким чином, річки Десна та Остер стали крайньою межею поширення трипільського населення на північний-схід, що було зумовлено як природно-фізичними особливостями так і сусідством із неолітичними общинами.

Культурні впливи, а можливо і переселення частини пізньотрипільського населення, очевидно поширювались значно далі вздовж долини Десни і лівого берега Дніпра. Це проявилось в матеріалі неолітичного поселення Пустинка 5, що містить виразні трипільські риси в кераміці. Ареал більш пізніх пам'яток софіївської групи, охопив дещо ширші межі, обмежені на сході поселенням Козари на берегах Остра, а на півночі – поселенням Домантово, біля витоків Прип'яті. Топографія поселень також тяжіє до високих мисоподібних і терасових підвищень (Кирилівські Висоти, Рожівка I-II), разом із значною кількістю поселень на підвищеннях серед заплави (Сирець 3, Зазим'є, Новосілки).

Картографування трипільських пам'яток дозволяє відтворити напрямки

заселення Київського Подніпров'я, що включає Нижнє Подесення, в процесі декількох поступових культурно-генетичних імпульсів. Перший – лукашівський, пам'ятки якого утворились з пост-коломиїщинського населення, що зазнало впливу з боку населення канівської групи пам'яток. Наступний – софіївський, складений в процесі зливання пост-лукашівського населення з новопрібудим, транзитом через Волинь і Поділля, населенням дністрово-прутських бронзово-жванецьких традицій.

Просторова організація пізньотрипільського населення Подесення, очевидно, свідчить про використання окремими територіальними общинами різних ділянок долини річки. Так, північна група поселень представлена пам'ятками Бугаєво, Вовча Гора, Євминка 1 та 2; наступна концентрація виявлена навколо с. Літки. Декілька пам'яток компактно розташовані поблизу сіл Рожни та Рожівка. Найбільша ж кількість трипільських матеріалів пов'язана з ділянкою гирла Десни і представлена пам'ятками навколо сіл Зазим'є та Погреби, а також матеріалами з Микільської Слобідки.

Бронзовий вік розпочався з кліматичним переходом від атлантичного періоду до суббореалу. Можливо, за ранньої бронзи (3000-2400 BC) Нижнє Подесення знаходилось під впливом східної групи культури кулястих амфор, яка займала територію на схід від регіону. Середній бронзовий вік (2400-1800 BC) пов'язаний із поширенням у мікрорегіоні населення киево-деснянської групи середньодніпровської культури шнурової кераміки. У перехідний період від доби середньої до пізньої бронзи (1800-1700 BC) у Нижньому Подесенні з південного сходу поширюється деснянсько-сейминська периферійна група культурного кола Бабіне. В контексті останнього можливо розглядати та-

кож знайдені біля хут. Парня фрагменти посуду раннього малополовецького типу.

Доба пізньої бронзи представлена у Нижньому Подесенні киево-житомирською групою сосницької культури тишецького культурного кола (ТКК). Ранній та середній (класичний) етапи сосницької культури (1600-1200 BC) співпадають із кліматичним оптимумом суббореалу. Важливою знахідкою раннього етапу є ливарна форма із Зазим'я, яка поєднує риси ранньої лобойківської та ранньої кардашинської металургійних традицій. До середнього етапу ТКК відноситься житло з поселення Зазим'є (ур. Станки). Пізній (лебедівський) етап сосницької культури відповідає початку аридизації кінця суббореалу. Яскравою пам'яткою цього періоду є могильник Погреби (ур. Келійки).

Фінальний етап доби бронзи та початок раннього залізного віку (1000-300 BC) представлений у Нижньому Подесенні милоградською культурою. Кераміка та поодинокі знахідки металевих виробів дозволяють простежити зв'язки мікрорегіону в цей час із киево-черкаською групою лісостепової скіфоїдної культури. Загалом, слід відзначити значне зростання кількості поселень протягом бронзової доби – початку раннього залізного віку.

Частина матеріалів, здобутих під час досліджень 2010-2011 рр., дають підстави припускати наявність на пам'ятках Поліське I (ур. Савкин Куток), Соболівка IV, Рожни IX, Рожівка III, старожитностей колочинської культури з включенням празьких компонентів. Підтвердження цього припущення можливо отримати лише за умови стаціонарних досліджень на пам'ятках.

Процес переселення правобережного населення на Лівобережжя став більш інтенсивним в останній чверті I тис. н.е. Наочні археологічні свідчення зазначеного процесу краще відомі у південній частині Києво-Канівського Подніпров'я

(Канівщина та Переяславщина), де на зламі VII-VIII ст. зафіксовано просування на схід – північний схід носіїв пам'яток сахнівського типу. Натомість, ситуація у Київському Подніпров'ї, зокрема – у нижній течії Десни, для цього часу залишається малозрозумілою, з огляду на відсутність інформації, здобутої бодай шляхом археологічних розвідок. Зазначимо, що в жодному з пунктів, обстежених в ході розвідок, не виявлено керамічних матеріалів, притаманних волинцівській та роменській культурам. З іншого боку, в низці пунктів: Зазим'є I, Зазим'є (ур. Лани), зафіксовані фрагменти кераміки, насамперед – ранньогончарної групи, характерної райковецькій культурі останнього етапу існування (середина IX – X ст.). Основний ареал райковецьких старожитностей розташований на Правобережжі, тож згадані матеріали можуть свідчити про колонізацію пониззя Десни правобережним населенням в останній чверті I тис. н.е.

Зроблені вище попередні спостереження щодо участі у заселенні Нижнього Подесення насамперед вихідцями з Правобережжя мають не аби які інтерпретаційні перспективи. Саме матеріали райковецької археологічної культури пізнього етапу (середина IX – X ст.) відбивають побутову культуру пересічного населення початкового «ядра» Південної Русі, яке склалося навкруги Києва. В разі виявлення певних закономірностей у структурі пам'яток пониззя Десни цього періоду слід буде ставити питання про цілеспрямований характер зазначеної «колонізації» та роль у ній ранньодержавних структур початкової Русі. Це, у свою чергу, дозволить суттєво конкретизувати механізми «одержавлення» певних територій, що переходили під владу князів київського дому.

Серед великої кількості поселень, що належать до різних культур, значна частина датується давньоруським часом і може бути віднесена до шляху, що з'єднував

дві столиці – Київ та Чернігів. Основний шлях з Києва до Чернігова пролягав, скоріш за все, по правому, більш високому берегу Десни. Так, за багатьма даними, в районі Вишгорода існувала переправа до поселення Ольжичі, в районі сучасної Хотянівки. Звідти дорога йшла через поселення, розташовані на високій надзаплавній терасі Десни. Важливість саме правобережного шляху підтверджується наявністю городища Виповзів, яке мало декілька етапів функціонування, починаючи з IX по XIII ст., а також двох могильників Десна 1 та 2.

На лівобережжі, від Остерського Городця до Києва, з огляду на значну заболоченість заплави, шлях міг йти тільки по високій боровій терасі, яка зараз заліснена. Лівий берег річки від Києва і до Євминки (Красульская) був заболочений. Переважна більшість місцезнаходжень виявлено на останцях тераси, або на піщаних заплавах утвореннях. Тому дорога могла проходити виключно боровою терасою, як це і показано на більшості карт – через Бровари і далі на північ. Ця тераса виклинюється в районі Городища Крехаївського, та Євминки–могильника, які і розташовуються на її краю. Цікавим є наявність переправ – з Крехаєва та Євминки з лівого берега до Боденьок на правому (за картами).

На лівобережжі Десни фіксується декілька концентрацій давньоруських пам'яток. Одна з них безпосередньо пов'язана з київською околицею і безумовно належала до володінь Київських князів – городище Муровець (Труханів острів) та Городець Пісочний (Троєщина). Друга концентрація пам'яток розташована в районі сучасних сіл Крехаєва та Літочок, поруч з якою знаходиться Городище Крехаївське. Окрім останнього, всі поселення займають дюнні підвищення високої заплави Десни. Третя концентрація пов'язана з округою Городця Остерського: посад,

городище у с. Кошани. Можливо, що до округи цього міста входило і поселення Беремицьке.

Таким чином, на ділянці нижньої течії Десни вдалося картографувати 104 пам'ятки археології (окрім тих що знаходяться під забудовою), серед яких поселення, городища, курганні могильники. Починаючи з околиць с. Виповзів та смт. Десна до с. Сувид, вся правобережна тераса та околиці вищезгаданих сіл частково поруйновані окопами та бліндажами полігону військового навчального центру «Десна», частина яких використовується жителями сіл під сміттєзвалища. Від с. Пирново до Вищої і Нижчої Дубечні вся правобережна тераса р. Десни зайнята під забудову котеджними і дачними масивами, базами відпочинку та ін. Навколо забудови виявлено величезну кількість смітників, будівельних кар'єрів та знівельованих ділянок під будівництво. Пам'ятки, що зафіксовані між цими селами знаходяться на незначних вільних від забудови ділянках. Значно гірша ситуація склалася на ділянці між селами Новосілки, Хотянівка та Осещина. Землі в с. Хотянівка на сьогоднішній день активно приватизуються і забудовуються садибами. З п'яти раніше відомих пам'яток археології біля Хотянівки, вдалося виявити лише дві, що теж забудовані.

Активна руйнація пам'яток культурної спадщини відбувається і на Лівобе-

режжі. Так, значна частина прибережної території між сс. Рожни та Пухівка і нижче за течією Десни, зайнята огороженими ділянками, що унеможлиблює доступ до пам'яток археологічної спадщини.

Така ситуація суперечить чинному пам'яткоохоронному і екологічному законодавству України. Постає цілком законмірне запитання про наявність археологічних погоджень на означені території та про первинне призначення земельних угідь. Факти знищення частин археологічних пам'яток були виявлені на пам'ятках: Поліське I (ур. Савкин Куток), Літочки (ур. Сади I), Зазим'є МТФ, Зазим'є I. Через відсутність археологічних погоджень, практично неможливо зберегти пам'ятки, територія яких вже огорожена для майбутньої забудови.

В зв'язку з інтенсивністю і неконтрольованістю огороження та будівництва в Деснянському пониззі, що призводить до активної руйнації пам'яток археології, необхідно посилити контроль за станом об'єктів культурної спадщини в регіоні та прийняти негайні заходи по їх збереженню і дослідженню. Автори переконані в необхідності проведення постійного моніторингу вже відомих городищ, могильників та поселень на державному рівні з метою запобігання їхньої подальшої руйнації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ:

1. Баран В.Д., Некрасова А.Н. Отчет о раскопках Среднеднепровской экспедиции ИА АН УССР // НА ІА НАНУ. – №1984/26; ф.експ. №21252.
2. Баранович С.С., Титенко Г.Т. Отчёт о работе на поселении у с.Ворошиловка Трояновского района Житомирской обл. в 1951 г. // НА ІА НАНУ. – №1951/8д.
3. Березанская С.С. Отчет о раскопках на поселении культуры многоваликовой керамики у с. Яблоновка Белоцерковского района Киевской области // НА ІА НАНУ. – №1970/45; ф.експ. №5876-5878.
4. Беренштам В.Л. Отчет о раскопках в Остерском уезде Черниговской губ. // Науковий архів Інституту історії матеріальної культури РАН. – Рукописний архів. – Ф. 1. – Оп. 1889. – Спр. 48. – Арк. 4 – 5 зв.
5. Гладких М.И. Отчет Деснинского отряда палеолитической экспедиции 1972 г. – НА ІА НАНУ. – К., 1972б, ф.експ., спр. №1972/11. – 7 арк.
6. Даниленко В.Н. Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Київщині в 1950 р. // НА ІА НАНУ. – №1950/1-г; ф.експ. №2144.
7. Захарук Ю.Н. Разведочные раскопки поселения софиевского типа в окрестностях Киева. (Краткий отчет о раскопках на Сырце 1 – Устье в 1950 г.) // НА ІА НАНУ. — ф.експ. № 1950/1а.
8. Канівець В.І. Звіт про розвідкові роботи біля с. Погреби, Броварського району, Київської області. // НА ІА НАНУ. – ф.експ. № 1952/15а.
9. Кияк С.Р., Коваленко К.Ф. Ландшафтная карта земель совхоза «Хотовский» Киево-Святошинского района Киевской области. М1:10000. – К., 1984 // НА Інституту географії НАНУ.
10. Копилов Ф.Б. Археологічні розвідки нижньої течії р.Десни. 1948 рік // НА ІА НАНУ. – №1948/8; ф.експ. №906, 862 (щоденник), 1015 (польовий опис).
11. Круц В.А. Раскопки поселения поздне трипольского времени у с. Евминка Остерского р-на Черниговской обл. // НА ІА НАНУ. – №1965/16.
12. Кучера М.П., Сухобоков О.В. Звіт про роботу Лівобережного розвід загону ІА АН УРСР за 1971 р. // НА ІА НАНУ. – 1971/17а. – С 59.
13. Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Скиба А.В. Отчет о разведках и раскопках в Кевской области в 2001 году // НА ІА НАНУ. – №2001/55.
14. Матвишина Ж.Н., Пархоменко А.Г. Заключение о палеопедологическом исследовании археологического памятника у с. Кощеевка // Лысенко С.Д., Шкляревский Е.И. Исследование многослойного поселения Кощеевка-8 в апреле-мае 2008 г. // Исследования Фастовской археологической экспедиции в 2008 году. Часть III // НА ІА НАНУ, №2008/117. – Киев-Фастов, 2009.
15. Моця О.П., Шидловський П.С., Скороход В.М., Казаков А.Л. Звіт про наукові розвідувально-археологічні дослідження у Нижньому Подесінні

- по «Шляху Мономаха» від смт. Остер Чернігівської області до м. Вишгорода Київської області: науковий звіт. – К. 2010. // НА ІА НАНУ. – 112 с.
16. Одинцова С.Н., Харченко О.Г. Разведка в Междуречье Днепр-Десна севернее Киева // НА ІА НАНУ. – №1948/8 (подшито к 1948/16).
  17. Отчет о деятельности Черниговской губернской архивной комиссии за 1912 год. – Чернигов, 1913. – С. 9 – 10.
  18. Савчук А.П. Звіт про археологічні розвідки експедиції «Великий Київ» в 1951 р. на території Вище-Дубечанського району Київської області.) // НА ІА НАНУ. – №1951/8г; ф.експ. №1218, 1428, 1429.
  19. Самойловський І.М. Археологічні розвідки та розкопки в околиці Києва на Лівобережжі р. 1947 (Короткі звідомлення) // Археологічні дослідження експедиції «Великий Київ» за 1947 р. – НА ІА НАНУ. – №1947/27, ф.експ. №542.
  20. Скороход В.М. Звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу біля с. Виповзів Козелецького району Чернігівської обл. – Чернігів, 2009 // НА ІА НАНУ.
  21. Телегин Д.Я., Круц В.А. Раскопки и разведки неолитических поселений в зоне Киевского водохранилища (Отчет о работе в 1965 г.) // НА ІА НАНУ. – ф.експ. № 1965/1.
  22. Телегин Д.Я., Круц В.А. Отчет о работе Киевской экспедиции в 1966 г. // НА ІА НАНУ. – № 1966/1.
  23. Телегин Д.Я., Круц В.А., Нужный Д.Ю. Отчет о работе археологической экспедиции «Славутич» в 1979 г. в зоне Каневского водохранилища, низовья Десны и в Надпорожье // НА ІА НАНУ. – №1979/18; ф.експ. №9201-9204.
  24. Телегин Д.Я., Терпиловский Р.В. Отчет о работе экспедиции «Славутич» в 1980 г. // НА ІА НАНУ. – №1980/18; ф.експ. №9577-9580.
  25. Шидловський П.С., Пічкур Є.В., Петраускас А.В., Сорокун А.А. Звіт про розвідувальні археологічні дослідження у Нижньому Подесенні в Київській обл. в 2011 р. – К., 2012 // НА ІА НАНУ. – №2011/_. – 102 арк. (55 текст, 47 іл.).

2. ЛІТЕРАТУРА:

1. Александровський О., Пархоменко О., Ковалюх М. Динаміка розвитку ґрунтів заплави р. Ірпінь у голоцені // Фізична географія та геоморфологія. – Київ: ВГЛ Обрії, 2004. – Вип. 46. – Т.2. – С. 13-18.
2. Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні. – К., 1999.
3. Аникович М.В. Днепро-Донская историко-культурная область охотников на мамонтов: от «восточного граветта» к «восточному эпиграветту» / М.В. Аникович // Восточный граветт. – М.: Научный мир, 1998. – С. 35-66.
4. Артёменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы // МИА, 1967. – №148. – 140 с.
5. Артеменко И.И. Среднеднепровская культура // Археология Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1985. – Т.1. – С.364-375.
6. Артеменко И.И. Культуры шнуровой керамики: среднеднепровская, подкарпатская, городокско-здолбицкая, стжижовская // Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. – М.: Наука, 1987а. – С.35-51.
7. Артеменко И.И. Сосницкая культура. Комаровская культура. Тшинецкая культура // Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. – М.: Наука, 1987б. – С.106-116.
8. Археологічна карта Київщини. Фастівський район / Готун І.А., Лисенко С.Д., Петраускас О.В., Шишкін Р.Г. – К., 2002, 247 с., 26 іл.
9. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А.Ф. Гуцал, В.І. Якубовський, І.Р. Михальчишин. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2011. – 176 с.
10. Археологічні дослідження на Київщині. Матеріали І обласної наукової конференції (24-25 жовтня 2011 р.). – Трипілля, 2012. – 192 с.
11. Археологічні пам'ятки Української РСР (короткий список). – К.: Наукова думка, 1966.
12. Археологічні пам'ятки Фастівщини: Матеріали та дослідження. До 75-річчя від дня народження Н.М. Кравченко. – Прес-музей, № 26-27. – Фастів, 2010. – 208 с.
13. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наук. думка, 1990. – 188 с.
14. Арциховский А.В. Основы археологии. – М., 1954.
15. Бандрівський М. Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури. – Львів, 2002. – 282 с.
16. Бандрівський М. Висоцька культура і її східні зв'язки // На пошану С.С.Березанської (збірка наукових праць). – К.: Шлях, 2005. – С.241-252.
17. Бандрівський М., Крушельницька Л. Основні періоди розвитку висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток) // ЗНТШ. – том ССХХХV. – Львів, 1998. – С.193-247.
18. Барбон М.Б., Березанська С.С. Поселення сосницького типу біля с. Зазим'я на Київщині // Археологія, 1970. – Т.ХХІІІ. – с. 162-165.
19. Бачинський Г.О., Колосов Ю.Г. Нова пізньопалеолітична стоянка на Україні // Доповіді АН УРСР. – 1963. – №4. – С. 556-559.
20. Беляшевский Н.Ф. Следы первобытного человека на берегах р. Днепра вблизи г. Киева // Тр. VII АС. – М., 1897. – Т.3. – С. 22-24.

21. Березанська С.С. Поселення раннього залізного віку в Житомирській області // АП, 1956. – С.48-51.
22. Березанська С.С. Деякі нові дані про епоху бронзи в Північній частині Середнього Подніпров'я. – Археологія, т. XII., К., 1961.
23. Березанська С.С. Кераміка білогрудівської культури (За матеріалами розкопок біля с.Собківка) // Археологія, 1964. – Т.XVI. – С.49-75.
24. Березанская С.С. О так называемом общеевропейском горизонте культур шнуровой керамики Украины и Белоруссии // СА, 1971. – №4. – С.36-49.
25. Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине. – К.: Наук. думка, 1972. – 267 с.
26. Березанская С.С. Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре. – К. Наукова думка, 1974. – 150 с.
27. Березанская С. С. Неолитическая стоянка у с. Гришевки на Средней Десне // СА. — 1975. — № 2. — С. 148—168
28. Березанская С.С. Лебедевская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине // Энеолит и бронзовый век Украины. – К.: Наук.думка, 1976. – С. 190-222.
29. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – К.: Наукова думка, 1982. – 212 с.
30. Березанская С.С. Эпоха бронзы на Украине // Археология Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1985. – Т.1. – С.354-361.
31. Березанская С.С. Памятники лебедевского типа // Археология Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1985а. – Т.1. – С.445-451.
32. Березанская С.С. Белогрудовская культура // Археология Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1985б. – Т.1. – С.499-512.
33. Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики // Культуры эпохи бронзы на территории Украины / Березанская С.С., Отрощенко В.В., Черденченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. – К.: Наук. думка, 1986. – С.5-43.
34. Бессонова С.С. Кургани раньоскіфського часу на Київщині // Археологічні пам'ятки Фастівщини. Проблеми дослідження та охорони. – ФДКМ. Прес-музей. – №№10-11. – Фастів, 2001. – С.67-69.
35. Бибииков С.Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА. – 1965. – № 1. – С. 48–62.
36. Бобровський Т.А. Нова пам'ятка трипільської культури на території міста Києва // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К.: Просвіта, 2003. – С. 267-272.
37. Богусевич В.А. Остерский городок // Краткие сообщения ИА АН УССР. – 1962. – Вып. 12. – С. 37-42.
38. Бондарь Н.Н. Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. – К.: Вища школа, 1974. – 175 с.
39. Борисковський П.І. Палеолітична стоянка Пушкарі I // Палеоліт і неоліт України. – Т. 1., вип. II. Археологічні дослідження на Десні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949. – С. 155-186.
40. Борисковский П.И. Палеолит Украины: историко-археологические очерки / Борисковский П.И. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – 464 с. – (МИА. – № 40).
41. Брайчевський М.Ю., Шумаков В.В. Нова знахідка вислої печатки на околицях Києва // Археологія. – К., 1988. – № 61. – С. 76 – 79.
42. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
43. Бузун О.В. Історія Остерщини. – Чернігів: Вид. журн. «Сіверянський літопис», 2010. – 112 с.
44. Бунятян К.П. Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської

- культури Правобережної України // Археологія. – 2005. – №3. – С.26-36.
45. Бунятян К.П., Самолюк В.О. Прояви середньодніпровської культури на теренах Волині і проблема давніх шляхів // *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza: IV – I tys. przed Chr. / pod red. M.Ignaczara, A.Koško, M.Szmyt. – Archaeologia Bimaris. – tom 4. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2011. – С.247-257.*
  46. Бурдо Н.Б. Сакральний світ трипільської цивілізації. – Київ, 2005. – 306 с.: іл. Електронне видання.
  47. Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю. Основи хронології Трипілля-Кукутени // Археологія, № 2. – К., 1998. – С. 17-29.
  48. Веклич М.Ф. Проблемы палеоклиматологии. К.: Наук. думка, 1982. – 190 с.
  49. Веклич М.Ф. До історії голоценових ґрунтів України // Тези доповідей IV з'їзду ґрунтознавців і агрохіміків України. – Харків. – 1994. – С.166-167.
  50. Веклич М.Ф., Герасименко Н.П. Етапність середньо – пізньоголоценового ґрунто – і пороодоутворення на заплаві нижньої Десни // Вісник Київського ун-ту. – Серія Географія. – Вип. 40. – Київ. – 1993. – С.85-92.
  51. Веремейчик О.М. Сільські поселення IX – першої половини XIII ст. в межиріччі нижньої течії Десни і Дніпра. – автореф. дис. На здобуття наук. ступеня к. і. н. – К., 1994. – 17 с.
  52. Відейко М.Ю. Локальные группы трипольской культуры на Среднем Днепре // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V век н.э.). – Тирасполь, 2002. – С. 60–62.
  53. Відейко М.Ю. Поселення трипільської культури в урочищі Хомине біля м. Ржищів // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. – Київ-Фастів, 2005. – С. 54-73.
  54. Воеводський М.В. Результати робіт Деснянської експедиції 1936-1938 рр. // Палеоліт і неоліт України. – Т. 1., вип. II. Археологічні дослідження на Десні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949. – С. 41-58.
  55. Вулпе А. К вопросу о периодизации бронзового века в Молдове // *Dacia. – Bucuresti, 1961. – Vol.5. – P.106-122.*
  56. Галич Д.З. Палеолітична стоянка Чулатів II (Робочий Рів) // Палеоліт і неоліт України. – Т. 1., вип. II. Археологічні дослідження на Десні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949. – С. 149-154.
  57. Герасименко Н.П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеографического изучения археологических памятников) // Археологический альманах. – №6. – Донецк, 1997. – С.3-64.
  58. Герасименко Н.П., Гершкович Я.П. К палеоэкологии бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья в эпоху поздней бронзы // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточно-европейской степи и лесостепи. – Воронеж, 1996. – вып.2. – С.72.
  59. Герасименко Н.П., Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г. Ландшафтно – кліматичні зміни голоцену у Середньому Придніпров'ї відображені у стадійності розвитку ґрунтів. // Фіз. геогр. та геоморфологія. – К.: ВГЛ Обрії, 2005. – Вип. 47. – С.93 – 100.
  60. Гершкович Я.П. Етнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье – Северо-Восточное Приазовье – Подонцовье) // Археологический альманах. – Донецк, 1998. – №7. – С.61-92.

61. Гершкович Я.П., Иевлев М.М. Этнокультурные изменения в Северном Причерноморье в свете палеоклиматических данных // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов VI республиканской конф. молодых археологов (Киев, октябрь 1987 г.). – К.: Наук. думка, 1987. – С.38-40.
62. Гвоздовер М.Д., Рогачёв А.Н. Развитие верхнепалеолитической культуры на Русской равнине // Лесс – перигляциал – палеолит на территории Средней и Восточной Европы: (Для VIII Конгресса ИНКВА, Париж, 1969). – М., 1969. – С. 487-500.
63. Гирия Е.Ю. Технологический анализ каменных индустрий. Методика микро-макроанализа древних орудий труда. Ч.2: Археологические изыскания. – Спб., 1997. – Вып. 44. – 198 с.
64. Гладких М.И. Палеолітичне місцезнаходження Караваєві Дачі у Києві // Археологія. – К., 1972. – №7. – С. 84-87.
65. Гладких М.И. К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита // Палеоэкология древнего человека: К X Конгр. ИНКВА (Великобритания, 1977): / АН СССР. – М.: Наука, 1977. – С. 112-117.
66. Гладких М.И. Исторична інтерпретація пізнього палеоліту (за матеріалами території України): Препринт. – К.: НМК ВО, 1991. – 48 с.
67. Гладких М.И., Шидловський П.С. Дослідження Деснянського загону палеолітичної експедиції 1972 року // Кам'яна доба України: Збірка наукових статей. – Вип. 16. – К.: В-ць О.Філюк, 2015. – С. 250-256.
68. Готун І.А., Бондар К.М., Лисенко С.Д., Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г., Петраускас О.В. Ходосівка-Діброва – унікальна пам'ятка бронзової доби // АДУ 2004-2005 рр. – Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С.131-137.
69. Гошкевич В.И. Замок князя Олельковича и летописный Городец под Киевом // Тр. Киев. Духовн. Акад.. – 1880.
70. Гричук В.П. Растительность Европы в эпоху максимального развития верхнеплейстоценового оледенения // Палеогеография Европы в позднем плейстоцене. – М., 1973.
71. Давня історія України: в 3-х тт.. – Т.1. Первісне суспільство. – К.: Наукова думка, 1997.
72. Давидчук В.С., Лисенко С.Д., Сорокіна Л.Ю. Малополовецький археологічний комплекс. Ландшафтна структура території досліджень // АДУ 2005-2007 рр. – Запоріжжя: Дике Поле, 2007. – С.470-475.
73. Даниленко В.Н. Дослідження неолітичних пам'яток в районі Києва в 1949 р. // АП УРСР. – 1956а. – Т.6. – С. 172-178.
74. Даниленко В.М. Дослідження пам'яток підгірського та бобриського типів на Київщині в 1950 р. // АП УРСР. – Т.6. – 1956б. – С.5-16.
75. Даниленко В.Н. Неолит України. – К.: Наукова Думка, 1969.
76. Дараган М.Н. Палеоэкономика населения жаботинского поселения // Палеоэкономика раннього залізного віку на території України. – К.: ІА НАНУ; вид-во «Шлях», 2004. – С.32-63.
77. Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 280 с.
78. Дергачев В.А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы (Анализ и характеристика культурных групп). – Кишинев: Штиинца, 1986. – 223 с.
79. Дергачев В.А. О скипетрах, о лошадях, о войне: Этюды в защиту миграционной концепции М. Гимбутас / Валентин Анисимович Дергачев. Институт культуры населения АНРМ, Универ-

- ситет «ВАН». – СПб.: Нестор-История, 2007. – 488 с.
80. Дергачев В.А., Манзура И.В. Погребальные комплексы позднего Триполья. – Кишинев: Штиинца, 1991. – 337 с.
81. Дёмкин В.А. Природные условия Волго-уральских степей III-II тыс. до н.э. // Северо-восточное Приазовье в системе Евразийских древностей (энеолит-бронзовый век). – Часть 2. – Донецк: Изд-во ДонГУ, 1996. – С.83-85.
82. Долуханов П.М., Пашкевич Г.А. Палеогеографические рубежи верхнего плейстоцена – голоцена и развитие хозяйственных типов на юго-востоке Европы // Палеоэкология древнего человека: К X Конгр. ИНКВА (Великобритания, 1977): Сб. науч. ст. / АН СССР. – М.: Наука, 1977. – С. 134 – 145.
83. Дяченко А.В. Эвстатические колебания уровня Черного моря и динамика развития населения кукутень-трипольской общности // *Stratum*.. – №2. – 2010. – С. 37-48.
84. Енциклопедія трипільської цивілізації. – Т. I. – К., 2004.
85. Жаров Г.В., Жарова Т.М., Ступак Д.В. Нові палеолітичні пам'ятки на Чернігівщині // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г.: Научный ежегодник. – Чернигов: Десна Полиграф, 2012а. – С. 32.
86. Жаров Г.В., Жарова Т.М., Ступак Д.В. Нові пам'ятки доби палеоліту на Чернігівщині // Археологічні дослідження в Україні – 2011: Наукове видання. – К.: Волинські старожитності, 2012б. – С. 490.
87. Журавльов О.П. Остеологічні матеріали з поселення Олександрівка 1 // Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Олександрівка 1 – багаточислове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 103-125.
88. Журавльов О.П. Археозоологічні матеріали з поселення Малополовецьке-2 // ФДКМ. Прес-музей. – №7. – Фастів, 1997. – С.24-27.
89. Журавльов О.П. Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донецкого междуречья. – К.: ИА НАНУ, 2001. – 200 с., 71 табл.
90. Журавльов О.П. Тваринництво та мисливство у давньослов'янського населення Житомирщини // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VII-X ст. Збірка наук. праць. – К.: «КОРВІН ПРЕСС», 2004. – С. 35-40.
91. Журавльов О.П. Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України. – Київ, 2008. – 252 с.
92. Журавльов О.П., Лысенко С.Д. Археозоологические материалы поселения Малополовецкое-2 и могильника Малополовецкое-3 эпохи поздней бронзы // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк: Східний видавничий дім, 2000. – С.81-82.
93. Залізник Л.Л. Мезолітичні пам'ятки типу Таценки – Кудлаївка // Археологія. – № 20. – 1976. – С. 60-66.
94. Залізник Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. – К.: Наукова думка, 1984. – 120 с.
95. Залізник Л.Л. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 74-142.
96. Залізник Л.Л. Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту та на початку мезоліту // Археологія. – 1988. – Вип. 64. – С. 11 – 21.
97. Залізник Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К.: Наукова думка, 1989. – 176 с.

98. Залізник Л.Л. Системи господарської адаптації мисливських суспільств на межі плейстоцену та голоцену // Оточуюче середовище і стародавнє населення України. / Ін-т археології АН України. – К., 1993. – С. 4-21.
99. Залізник Л.Л. Способи життя мисливських суспільств України на межі плейстоцену та голоцену // Археологія. – №1. – 1997. – С. 17-28.
100. Залізник Л.Л. Мисливці на мамонтів: від екзотичних домислів до прозаїчних реалій // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2003. – Вип. 2. – С. 42 – 57.
101. Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України // Кам'яна Доба України. – Вип.8. – Київ: Шлях, 2005. – 184 с.
102. Залізник Л.Л. Мезоліт заходу Східної Європи // Кам'яна Доба України. – Вип.11. – Київ: Шлях, 2009. – 280 с.: іл.
103. Залізник Л.Л., Манько В.О. Стоянка біля с. Добрянки на р. Тікич та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я // Кам'яна Доба України. – Вип.5. – К.: Шлях, 2004. – С.137–168.
104. Залізник Л.Л., Товкайло М.Т. Проблеми неолітизації Правобережної України за матеріалами розкопок стоянки Добрянки 3 у 2006 році // Кам'яна Доба України. – Вип.10. – К.: Шлях, 2007. – С. 148–167.
105. Збенович В.Г. Нові неолітичні і трипільські поселення в зоні Київської ГЕС // Археологія. – т. XVI. – К., 1964. – С. 137–143.
106. Зоценко В.М. Медальон київського виробництва початку XII ст. (1979 р.) // Збірник наукових праць і публікацій 1908-2008. – Остер: Остерський краєзнавчий музей, 2011. – С. 52-56.
107. Зуммер В.М. Остерський городок і Остерська божниця // Збірник наукових праць і публікацій 1908-2008. – Остер: Остерський краєзнавчий музей, 2011. – С. 34-44. а
108. Зуммер В.М. Юрьєва божниця // Збірник наукових праць і публікацій 1908-2008. – Остер: Остерський краєзнавчий музей, 2011. – С. 27-33. б
109. Історія української культури: у 5-ти тт. – Т.1. Історія культури давнього населення України. – К.: Наукова думка, 2001.
110. Кадров С., Малєєв Ю., Шміт М. Східна група культури кулястих амфор за даними радіовуглецевого датування // Археологія. – 2000. – №1. – С.17-34.
111. Казаков А.Л. Де відбувалися князівські “снеми” 1155 та 1159 рр. (Історико-археологічний аспект локалізації літописної Лутави) // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997 – С. 103.
112. Казаков А.Л. Летописный Городец Остерский и его «Божница» // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г.: Научный ежегодник. – Чернигов: Десна Полиграф, 2012. – С. 33-34.
113. Каталог выставки XIV Археологического Съезда в г. Черниговъ / под ред. П.М. Добровольского. – Чернигов. – 1908.
114. Кириленко О.С. Роль інокультурних впливів у формуванні окремих груп пам'яток трипільської культури Середнього Подніпров'я. // Збірник статей конференції Granica w ujęciu nauk humanistycznych, Koła Naukowego Studentów Archeologii UR Rzeszów, 26-27 lutego 2013. – Rzeszów, 2014. – С. 26-34.
115. Клейн Л.С. История археологической мысли. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2011. – 688 с.
116. Клочко В.И. Металлургическое производство в энеолите-бронзовом веке // Ремесло эпохи энеолита-брон-

- зы на Украине. – К.: Наук. думка. – 1994. – С.96-132.
117. Клочко В.И. «Лобойківська металургія» (до проблеми східного кордону східнотшинецької культури) // «Trzciniec» – system kulturowy czy interkulturowy proces. – Poznan, 1998. – С.217-237.
118. Клочко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 рр. до Р.Х.). – К.: АртЕк, 2006. – 262 с.
119. Коваленко В.П. Исследования летописных городов в Нижнем Подесенье // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 287.
120. Коваленко В.П. Археологічні дослідження В.Л. Беренштама 1889 р. на території Остерського повіту Чернігівської губ. (за рукописними матеріалами архіву ІАК) // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 г.: Научный ежегодник. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2013. – С. 159-167.
121. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Розанов Анатолій Григорович. Український історик і географ, музейний працівник, активний учасник краєзнавчого руху 20-х років // Репресоване краєзнавство (20 – 30-і рр.). – К., 1991. – С. 347.
122. Козловська В. Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині // Чернігів і північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 42-61.
123. Колесников А.Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии. – К.: Наукова думка, 1993. – 152 с.
124. Колосов Ю.Г. К изучению палеолита бассейна среднего течения Десны // Материалы по четвертичному периоду Украины (к VII конгрессу ИНКВА в США). – К., 1965. – С. 321-328.
125. Комар М., Ступак Д. Нові дані про фауну та флору пізньопалеолітичної стоянки Бужанка 2 (Середнє Подесення) // Палеонтологічний збірник. – 2011. – №4. – С. 97-106.
126. Константинович М. Развалины Юрьевой божницы в с. Старгородке // Киевская старина. – 1896. – №10. – С. 129-139.
127. Копилов Ф.Б., Одинцова С.М., Шапошнікова О.Г. Археологічні розвідки в районі нижньої течії р.Десна // АП УРСР. – К., 1952. – т. III. – С. 85-98.
128. Коренюк Ю.О. Сучасний стан фресок XI ст. Михайлівської церкви в Острі // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень / Вип. 7. – К.: Фенікс, 2012. – С. 404-412.
129. Коробкова Г.Ф. Палеоэкономические разработки в археологии и экспериментально-трассологические исследования // Первобытная археология: Поиски и находки. – Киев., 1980. – С. 212—225.
130. Кременецкий К.В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины. – М., 1991. – 193 с.
131. Круц В.О. Пам'ятки лукашівського типу // Археологія Української РСР. – Т.1. – К., 1971. – С. 197-200.
132. Круц В.А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. – К.: Наукова думка, 1977. – 160 с.
133. Круц В.А. Трипольские площадки – результат ритуального сожжения домов // Трипільські поселення-гіганти. – К., 2003. – С. 8-13.
134. Круц С.И. Антропологические материалы позднетрипольского могильника у с. Чапаевка // Раннеземледельческие поселения-гиганты на территории Украины: первый полевой семинар: тез. док. – Тальянки, 1990. – С. 162-163.
135. Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з

- племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза). – К.: Наук. думка, 1985. – 163 с.
136. Крушельницькая Л.И. Культура Ноа // Археология Прикарпатья, Волины и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наук. думка, 1990. – С. 99-104.
137. Крушельницька Л.І. Чорноліська культура Середнього Подністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). – Львів, 1998. – 224 с.
138. Кривальцэвіч М.М. Помнікі тшцінецкага часу на поудні Беларусі // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1995. – №6. – С.3-32.
139. Кривальцэвіч М.М. Да праблемы поздняга перыяду эпохі бронзы на поўдні Беларусі // Zmierzch kompleksu trzciniacko-komarowskiego i sposoby kształtowania się nowej rzeczywistości kulturowej w śpódkowej i młodziej eposce brązu. Streszczenia referatów (Zamość, 7-9 XII 1998). – Zamość, 1998. – С.34-35.
140. Куриленко В.Є., Бунятян К.П. Пам'ятки середньодніпровської культури Середнього Подесення // Археологія. – №4. – 2006. – с.88-94.
141. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К.: ІА НАНУ, 1999. – 252 с.
142. Куштан Д.П. Пам'ятки з керамікою малополовецького типу на Черкащині // Етнокультурні процеси у Середньому Подніпров'ї за матеріалами археологічних досліджень. – К.: Т-во «Знання» України, 2001. – С.14-16
143. Куштан Д.П. Південь Лісостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи. – Археологічний альманах, №29. – Донецьк: Донбас, 2013. – 232 с.
144. Куштан Д.П., Лисенко С.Д. Стеатитові куклі доби пізньої бронзи із Середнього Подніпров'я // Кам'яна доба України. – Вип. 7. До 85-річчя Д.Я.Телегіна. – К.: Шлях, 2005. – С.226-231.
145. Лазоренко А.В. Пивихинська культура Середнього Подніпров'я // Археологія. – 2000. – №3. – С. 3-10.
146. Лакіза В.Л. Культурна-храналагічная ідэнтыфікацыя старажытнасцей ранняга і сярэдняга перыядаў бронзавага веку Беларускага Понямоння. Аўтарэф. дыс... канд. гіст. навук. – Мінск., 2004. – 22 с.
147. Лакіза В.Л. Старажытнасці позняга неаліту і ранняга перыяду бронзавага веку Беларускага Панямоння. – Мінск: Беларуская навука, 2008. – 344 с.
148. Литвиненко І., Добробоженко О. Остерському краєзнавчому музею – 100! // Збірник наукових праць і публікацій 1908-2008. – Остерський краєзнавчий музей, 2011. – С. 63-66.
149. Левобережная Украина в XV-XVII ст. // Киевская старина, – 1886, май. – С. 253
150. Литвиненко Р.А. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток). Автореф. ... доктора історичних наук. – К., 2009. – 32 с.
151. Лысенко С.Д. К вопросу о памятниках с керамикой малополовецкого типа // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 91-97.
152. Лисенко С.Д. Середне Подніпров'я за доби пізньої бронзи: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 20 с.
153. Лысенко С.Д. Новые памятники шнуровой керамики на Киевщине // ГАЗ. – №16. – Минск, 2001а. – С.62-70.
154. Лисенко С.Д. Середне Подніпров'я за доби пізньої бронзи // ЗНТШ. – т. ССXLIV. – Львів, 2002. – С. 155-178.
155. Лысенко С.Д. К вопросу о пространственно временной структу-

- ре тшинецького культурного круга // Сучасні проблеми археології. – К, 2002а. – С. 128-130.
156. Лысенко С.Д. К вопросу о месте памятников белогрудовского типа в системе культур эпохи поздней бронзы Восточной Европы // Археология та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Т.ІІІ. – Одеса: ДруК., 2002б. – С.92-93.
157. Лысенко С.Д. Погребения скифского времени Малополовецкого могильника // Археологічні пам'ятки Фастівщини. Матеріали до археологічної карти Київської області. – ФДКМ. Прес-музей. – №№20-21. – Фастів, 2004. – С.6-33.
158. Лысенко С.Д. Абсолютная хронология восточного массива тшинецького культурного круга // Проблемы эпохи бронзы Великой Степи. – Луганск: Глобус, 2005. – С.37-60.
159. Лысенко С.Д. Динаміка розвитку східного масиву тшинецького культурного кола на межі Правобережного лісостепу та Полісся (За матеріалами Малополовецького та Ходосівського археологічних комплексів) // ЗНТШ. – Том ССІІІ. – Львів 2007. – С.244-277.
160. Лысенко С.Д. Материалы тшинецького культурного круга с поселения Ходосовка-Диброва (из исследований 1988-1989 г.г.) // Археологія і давня історія України. – Вип.3. Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Матеріали та дослідження. – К.: Інститут археології НАНУ, 2010. – С.56-63.
161. Лысенко С.Д. Новые памятники милоградской культуры на Киевщине // Археологічні пам'ятки Фастівщини: Матеріали та дослідження. До 75-річчя від дня народження Надії Михайлівни Кравченко. – Прес-музей, № 26–27 (за 2007 р.). – Фастів, 2010а. – С.106-127.
162. Лысенко С.Д. Палеоландшафты Киевского Поднепровья в эпоху бронзы – начале раннего железного века // Інтеграція археологічних та палеогеографічних досліджень. Матеріали науково-практичного семінару (Сторожове, 10-12 серпня 2010 р.). – Полтава: ПНПУ, 2011. – С.38-43.
163. Лысенко С.Д. Тшинецкий культурный круг и проблемы перехода к раннему железному веку в Северной Украине // Российский археологический ежегодник. – №2. 2012. / под ред. д-ра ист. наук Л. Вишняцкого. – СПб: Издательство С.-Петерб. ун-та, 2012. – С.263-275.
164. Лысенко С.Д. Великобугаївський могильник и памятники эпохи бронзы – раннего железного века у с. Великая Бугаївка // Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаївка (археологический источник) / ИА НАН Украины, ИИО НПУ им. М.П. Драгоманова. – Киев, 2013. – 412 с., рис. табл.; +38 с.вкл. (ОІУМ. – №2). – С.389-405.
165. Лысенко С.Д. Тшинецьке культурне коло // Енциклопедія Історії України: у 10 томах / Редкол: В.А. Смолій (голова) та ін. – Том 10: Т–Я. – К.: Наукова думка, 2013а. – С.188-190.
166. Лысенко С.Д., Бондарь К.М., Балко А.И. Комплексные исследования поселения Малополовецкое-2А в 2006 г. // АДУ 2005-2007 рр. – Запоріжжя: Дике Поле, 2007. – С.260-266.
167. Лысенко С.Д., Гаскевич Д.Л. Памятники с керамикой малополовецкого типа бассейна р.Трубеж // АБУ 1998-1999 рр. – К., 1999. – С.113-115.
168. Лысенко С.Д., Куштан Д.П. Про виділення пам'яток з керамікою малополовецького типу // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених (квітень

- 1997 р.). – К.: Київський університет, 1997. – С.109-112.
169. Лысенко С.Д., Куштан Д.П. Стетитовые кружки эпохи поздней бронзы из Среднего Поднепровья // Археоминералогия и ранняя история минералогии. – Сыктывкар: Геопринт, 2005. – С.51-54.
170. Лысенко С.Д., Куштан Д.П., Панковский В.Б., Федько В.Ф. Памятники малополовецкого типа в бассейне р.Супой // Древности. – Харьков: ХИАО, 2011. – С.228-241.
171. Лысенко С.Д., Лысенко С.С. Сухопутные коммуникации восточного ареала тшинецкого культурного круга // Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza: IV – I tys. przed Chr. / pod red. M.Ignaczara, A.Kośko, M.Szmyt. – Archaeologia Bimaris. – tom 4. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2011. – С.311-364.
172. Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Журавлёв О.П. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 1999 г. // АБУ 1998-1999 рр. – К., 1999. – С.116-121.
173. Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Матвишина Ж.Н., Пархоменко А.Г., Литвинова Л.В., Гаскевич Д.Л., Балко А.И. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2005 г. // АДУ 2004-2005 рр. – Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С.258-264.
174. Лысенко С.Д., Матвишина Ж.Н., Александровский А.Л., Пархоменко А.Г., Балко А.И., Кириленко А.С. Исследования Могилы Лядвига в 2006 г. // АДУ 2005-2007 рр. – Запоріжжя: Дике Поле, 2007. – С.276-280.
175. Лысенко С.Д., Матвишина Ж.Н., Пархоменко А.Г., Бондарь К.М. Могила Лядвига – «царский» курган времени скифской архаики на Фастовщине (по результатам исследований 2005-2006 гг.) // Археологічні пам'ятки Фастівщини: Матеріали та дослідження. До 75-річчя від дня народження Надії Михайлівни Кравченко. – Прес-музей, № 26–27 (за 2007 р.). – Фастів, 2010. – С.65-90.
176. Лысенко С.Д., Матвишина Ж.Н., Пархоменко А.Г., Бондарь К.М., Тимофеева Ж.Б., Балко А.И. Предварительные исследования Могилы Лядвига // АДУ 2004-2005 рр. – Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С.265-273.
177. Лысенко С.Д., Панковский В.Б., Куштан Д.П., Федько В.Ф. Памятники рубежа средней-поздней бронзы у с.Беспальче на Супое // Донецький археологічний збірник. – №15. – Донецк: Вид-во Донецьк. ун-ту, 2011. – С.133-147.
178. Лысенко С.Д., Пашкевич Г.А. К вопросу о земледелии на Киевщине в эпоху бронзы – начале раннего железного века // С.Н. Бибииков и первобытная археология. – СПб, 2009. – С.372-380.
179. Лысенко С.С. К вопросу об атрибуции ряда бронзовых украшений эпохи поздней бронзы – раннего железного века // Археологічні пам'ятки Фастівщини: Матеріали та дослідження. До 75-річчя від дня народження Надії Михайлівни Кравченко. – Прес-музей, № 26–27 (за 2007 р.). – Фастів, 2010. – С.51-57.
180. Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. – № 104. – С. 15.
181. Макаренко Н. Древнейший памятник искусства переяславского княжества // Сборник статей в честь графини Прасковьи Сергеевны Уваровой. – М., 1916. – С. 373-404.
182. Макаренко М. Досліди на Остерщині. Євминка // КЗ ВУАК за 1925 р. – Київ, 1926. – С. 61-64.
183. Макаренко М. Євминка // КЗ ВУАК за 1926 р. – Київ, 1927. – С. 84-86.
184. Макаренко М. Старгородська «божниця» та її малювання //

- Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 205-222.
185. Максимов Е.В. Раскопки памятников зарубинецкой культуры в 1965-1966 г. // Археологические исследования на Украине в 1966 г. – К. 1967. – С.159-160.
186. Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. – К.: Наук. думка, 1972. – 180 с.
187. Максимов Е.В., Петровская Е.А. Древности скифского времени Киевского Поднепровья. – Полтава, 2008. – 126 с.
188. Манько В.О. Неоліт Південно-Східної України. – К.: Шлях, 2006. – 280 с.
189. Маринич А.М. Геоморфология Южного Полесья. – К.: Изд-во Киевского университета, 1963. – 145 с.
190. Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1981. – 194 с.
191. Маркус І.Я., Охріменко Г.В. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV-II тис. до Р.Х. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – 492 с.
192. Матвишина Ж.Н. Тенденции развития почв Украины в антропогене и сценарии их изменений в будущем // Людина в ландшафті XXI століття. Гуманізація географії. – Матеріали наукової конференції. – 1998. – С.163-167.
193. Матвіїшина Ж.М. Про палеоекологію прабатьківщини людини в контексті історії розвитку цивілізації // Укр.геогр.журн.–2004.–№2.–С.77-79.
194. Матвіїшина Ж.М. Ландшафти і Палеоландшафти: загальні тенденції змін // Вісник Львівського ун-ту, Серія географічна. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка. – 2004а. – Вип. 3.1. – С.146-152.
195. Матвіїшина Ж.М., Герасименко Н.П., Передерій В.І. Палеогеографічний підхід до вивчення голоценових ґрунтів // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. – 2004. – Т.2. – С.28-30.
196. Матвіїшина Ж.М., Дмитрук Ю.М., Пархоменко О.Г., Лисенко С.Д. Використання палеопедологічного аналізу для оцінки екологічного стану ландшафтів у кризових регіонах // Географія. Економіка. Екологія. Туризм: Регіональні студії. Збірник наукових праць / За ред. І.В.Смаля, Г.Г.Сенченко. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2011. – Випуск 5. – С.143-157.
197. Матвіїшина Ж.М., Лисенко С.Д., Пархоменко О.Г. Результати палеопедологічного дослідження пам'яток Малополовецького археологічного комплексу в 2007 р. // Археологія. – 2008. – №4. – С.18-26.
198. Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г. Педогенез та етапність формування голоценових відкладів на заплаві нижньої Десни (на матеріалах розрізів заплави протоки Любич) // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип.. 251: Біологія. – Чернівці: “Рута”, 2005. – С. 57 – 62.
199. Матвишина Ж.Н., Пархоменко А.Г. Палеопедологическое исследование кургана у хут. Берёзовка Макаровского района Киевской области // Археологія і давня історія України. – Вип.2. Археологія Правобережної України. Матеріали та дослідження. – К.: Інститут археології НАНУ, 2010. – С.57-68.
200. Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г., Бондарь К.М., Лисенко С.Д. Палеопедологічні дані та магнітна сприйнятливість деяких ґрунтів на поселенні Ходосівка (ур. Діброва) // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського

- державного краєзнавчого музею. – К.-Фастів, 2005. – С. 215-228.
201. Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г., Лисенко С.Д. Палеопедологічне вивчення голоценових відкладів археологічних пам'яток Середнього Подніпров'я (на прикладі Малополовецького археологічного комплексу) // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. – Херсон: ПП Вишемирський, 2005. – С.28-32.
202. Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г., Лисенко С.Д. Археологічні пам'ятки Київщини і природні умови проживання людини // Київський географічний щорічник. – Вип.6, 2006. – К.: КВ УГТ, 2006. – С.82-101.
203. Махно Є.В. Дві пам'ятки бронзової доби в басейні р.Тетерева // АП УРСР. – Т.ІІ. – 1949. – С.205-211.
204. Мельниковская О.Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. – М.: Наука, 1967. – 196 с.
205. Мисливець А.П. Ювілей музею // Збірник наукових праць і публікацій. – Остер: Остерський краєзнавчий музей, 2011. – С. 3-4.
206. Мовша Т.Г. Поздний етап трипольской культуры / Т.Г. Мовша // Археология УССР. – Т.1. – Киев, 1985. – С.223-263.
207. Мовша Т.Г. Проблеми взаємин трипільського населення Середньої Наддніпрянщини з культурами карпатського регіону. // Наукові записки з української історії, Вип. 8. – Переяслав Хмельницький. 1999. – С. 7-12.
208. Моця О.П. Ранньослов'янські об'єкти Шестовиці і проблема поляно-сіверянського розмежування // Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану П.П. Толочка з нагоди його 75-річчя. – К.: Стародавній Світ, 2013. – С. 214-226.
209. Моця О.П., Скороход В.М., Ситий Ю.М. Оборонні споруди Виповзівського городища // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г.: Научный ежегодник. – Чернигов: Десна Полиграф, 2012. – С. 60-65.
210. Моця О.П., Скороход В.М., Шидловський П.С. Розвідка по «Шляху Мономаха» територією Нижнього Подесення // Археологічні дослідження в Україні – 2010. – К.-Полтава, 2011. – С. 246-247.
211. Моця О.П., Томашевський А.П. Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – К.: НДІ ПОД, 1997. – Вип. 1. – С. 28-42.
212. Моця А.П., Шидловський П.С. Исследования памятников археологии Нижнего Подесенья // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г.: Научный ежегодник. – Чернигов: Десна Полиграф, 2012. – С. 66-73.
213. Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. – Киев, 1976. – 143 с.
214. Нераденко Т.М. Археологія Черкащини. Посібник-довідник. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2011. – 307 с.
215. Нужний Д.Ю. Мікролітизація комплексів у культурах кам'яного віку // Стародавнє виробництво на території України. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 8-22.
216. Нужний Д.Ю. Нові дані про пізній палеоліт Овруцького кряжу // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – Вип. 2. – К.: НДІ ПОД, 1998. – С. 72-90.
217. Нужний Д.Ю. Пізньопалеолітичні пам'ятки південної Київщини та їх сезонна і господарча специфіка // Археологічні пам'ятки Фастівщини: про-

- блеми дослідження і охорони. Науково-інформаційний бюлетень Прес-музей, №№10-11 за 1998 р. – Фастів, 2001. – С. 20-29.
218. Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців. – К.: КНТ, 2008. – 308 с.
219. Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. Пізньопалеолітичний комплекс Семенівка 3 та особливості весняно-літніх поселень межирічської культури в Середньому Подніпров'ї // Археологический альманах. – № 9. – Донецьк: Лебедь, 2000. – С. 123-136.
220. Овчинников Е. В. Поширення канівської групи трипільської культури на Лівобережжі Дніпра [Електронний ресурс] / Едуард Вікторович Овчинников // Trypillian Civilization Journal. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: http://www.trypillia.com/index.php?option=com_content&view=category&id=64&Itemid=77.
221. Овчинников Е.В. Трипільська культура Канівського Подніпров'я (етапи В II – С I). – К.: Видавець Олег Філюк, 2014. – 406 с.
222. Овчинников Е.В., Квітницький М.В. Реєстр пам'яток трипільської культури на території Київської області // Енциклопедія трипільської цивілізації. – Т. I. – Київ, 2004. – 616-632.
223. Овчинников Е.В., Шидловський П.С., Шостік О.І., Пічкур Є.В. Дослідження трипільських пам'яток на Канівщині // Археологічні відкриття в Україні 2003-2004 рр.: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – К.: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – С. 32 – 41.
224. Осадчий Р.М. Укріплене поселення біля с. Корнин // Праці науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. – Вип.1. – Київ., 2005. – С. 128-131.
225. Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). – К.: 2001. – 288 с.
226. Охорона культурної спадщини Київської області. Проблеми, матеріали, дослідження. Збірка наук. праць. – К.: Академперіодика, 2006. – 240 с.
227. Пазинич В.Г. Подніпров'я в переляціалі. Ч. 1. Зміни водності річок // Супутник Київського географічного щорічника. – Вип.2. – К., 2004. – 156 с.
228. Пазинич В.Г. Топ-5 геоморфологічних та палеогеографічних проблем України. – К.: «Вік принт», 2012. – 114 с.
229. Палеолит СССР / Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 тт. – М.: Наука, 1984. – 381 с.
230. Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – 400 с.
231. Пархоменко О.Г. Голоценові ґрунти території України як полігенетичне утворення. // Экосистемы Крыма, их оптимизация и охрана. Симферополь: Таврия, 2004 – Вып. 14. – С. 156-159.
232. Пархоменко О. Полігенез голоценових ґрунтів території України. // Моніторинг небезпечних геологічних процесів та екологічного стану середовища. – Київ: ВПЦ “Київський університет”, 2004а. – С. 161-162.
233. Пархоменко О.Г. Розвиток голоценових ґрунтів Середнього Придніпров'я. Автореф... кандидата. геогр. наук. – К., 2007. – 17 с.
234. Пассек Т.С. К вопросу о среднеднепровской культуре // КСИИМК. – №16. – М.; Л., 1947. – С. 34-51.
235. Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений // МИА. – М.-Л., 1949. – Вып. 10. – 248 с.

236. Пашкевич Г.О., Відейко М.Ю. Рільництво племен Трипільської культури. – К., 2006. – 145 с.
237. Переверзев С.В., Сорокун А.А. Дослідження неолітичного поселення Романків 3 у 2009 р. // Кам'яна доба України. – Вип. 14. – К.: Шлях, 2011. – С. 208-220.
238. Петренко В.Г. Украшения Скифии VII-III вв. до н.э // САИ. – вып. Д4-5. – М.: Наука, 1978. – 144 с.
239. Петровська Є.О. Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я // Археологія. – №2. – 1971. – С. 9-22.
240. Північна експедиція ІА НАН України: Матеріали і дослідження. – Вип. І: Поселення між Ходосівкою та Лісниками: Дослідження 2003 р. / Готун І.А., Гаскевич Д.Л., Казимір О.М., Лисенко С.Д., Петраускас А.В., Петраускас О.В. – К.: ВД „Стилос”, 2007. – 264 с.
241. Підоплічко І.Г. Дослідження палеоліту в УРСР // Палеоліт і неоліт України. – Т.1, вип. І. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949а. – 36 с.
242. Підоплічко І.Г. Пізньопалеолітична стоянка Новгород-Сіверськ // Палеоліт і неоліт України. – Т. 1., вип. ІІ. Археологічні досліді на Десні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949б. – С. 65-106.
243. Підоплічко І.Г. Палеолітична стоянка Чулатів І // Палеоліт і неоліт України. – Т. 1., вип. ІІ. Археологічні досліді на Десні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949в. – С. 123-148.
244. Підоплічко І.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. – К.: Наукова думка, 1969. – 162 с.
245. Підоплічко І.Г. Межиричские жилища из костей мамонта. – К.: Наук. думка, 1976. – 240 с.
246. Пічкур Є.В., Лисенко С.Д., Разумов С.М., Шидловський П.С. Нові знахідки доби палеометалів на Житомирщині // Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). Матеріали міжнародної наукової конференції «Радомишль та його історія» 3-4 жовтня 2006 р. – К.: «Корвін Пресс», 2008. – С. 176 – 189.
247. Пічкур Є.В., Шидловський П.С. Комплекс кременеобробки поселення Пекарі ІІ // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. – К.: «Корвін Пресс», 2003. – С. 121-128.
248. Пічкур Є.В., Шидловський П.С. До питання про роль місцевого та імпортного (волинського) кременю в кременеобробці трипільських племен Буго-Дніпровського межириччя // Бодаки – 2005. – К. – С-Пб.: Корвін Пресс. – С. 109 – 123.
249. Пічкур Є.В., Шидловський П.С., Лысенко С.Д. Памятники трипольской культуры и эпохи бронзы левобережья Нижнего Подесенья (по материалам археологических разведок) // Археологічні дослідження на Київщині. Матеріали І обласної наукової конференції 24-25 жовтня 2011 року. – Трипілля, 2012. – С.49-72.
250. Погожева А.П. Антропоморфная пластика Триполья. – Новосибирск, 1983. – 145 с.
251. Природа Украинской ССР. Почвы / Н.Б. Вернандер, И.Н. Гоголев, Д.И. Ковалишин и др. – К.: Наук. думка, 1986. – 216 с.
252. Пучков П.В. «Мамонтовое собирательство» вместо или после «мамонтовых побоищ»? / П.В. Пучков // Vita Antiqua: Зб. наук. праць. – № 3-4. – К.: Стилос, 2001. – С. 138-148.
253. Раппопорт П.О. Обстеження городищ в районі Києва у 1950 р. // Археологія. – 1952. – Т. 7. – С. 142-149.

254. Розанов А.Г. Музей Остерщини // Бюлетень кабінету антропології. – К., 1925. – С. 25.
255. Розанов А.Г. Остерське товариство краєзнавства // Збірник наукових праць і публікацій 1908-2008. – Остер: Остерський краєзнавчий музей, 2011. – С. 17-18.
256. Рудинський М.Я. Деякі підсумки та найближчі завдання палеонтологічних вивчень у межах УРСР. – Антропологія, 1931. – №4. – С. 145-184.
257. Роздобудько М.В., Юрченко О.В. Знахідки кулястих амфор на лівобережжі Середнього Дніпра // АДУ 2003-2004. – Запоріжжя, 2005. – С.276-279.
258. Рижов С.М. Гончарство племен трипільської культури. / С.Н. Рижов, Н.Б. Бурдо, М.Ю. Відейко, Б.В. Магомедов // Давня кераміка України. – К., 2002. – С. 5-25.
259. Рижов С.М. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля на території України / Сергій Миколайович Рижов // О. Ольжич. Археологія. – К. – 2007. – С. 437-478.
260. Риндіна Н.В. Металообробне виробництво трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації. – Т. I. – Київ, 2004. – с. 223-261.
261. Рындына Н.В., Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. – М.: изд-во МГУ, 2002. – 226 с.
262. Рысков Я.Г., Дёмкин В.А. Развитие почв и природной среды степного Южного Урала в голоцене. – Пушино: ОНТИ ПНЦ РАН, 1997. – 167 с.
263. Сагайдак М.А. Київський Городець – стратегічний пункт Лівобережжя // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини: Тези доп. 1-ої наук.-практ. обласної конф. – К., 1991. – С. 75-76.
264. Сагайдак М.А. Городець на Радосині // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник. – К.: ІА НАН України, 1998. – С. 229-236.
265. Самойловський І.М. Розвідки і розкопки в Києві та його околицях в 1947–1948 рр. // АП УРСР. – 1952. – Т.3. – С. 73–84.
266. Свешніков І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. – К.: Наук. думка, 1974. – 208 с.
267. Свешников И.К. Культура шаровидных амфор // Археология СССР. САИ. – Вып. В1-27. – М.: Наука, 1983. – 87 с.
268. Свешников И.К. Средний период бронзового века Прикарпатья и Волыны. Тшинецко-комаровская культура // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наук. думка, 1990. – С.78-88.
269. Скороход В.М., Капустін К.М., Мироненко Л.В. Нові дослідження на посаді Виповзівського городища // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 г.: Научный ежегодник. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорини, 2013. – С. 181-184.
270. Скороход В.М., Капустін К.М., Мироненко Л.В., Терещенко О.В. Нові дослідження на посаді Виповзівського городища // Археологічні дослідження в Україні 2013: зб. наук. ст. – К., 2014. – С. 286-287.
271. Скороход В.М., Козубова Д.М., Мироненко Л.В. Дослідження житлової забудови кінця IX – середини X ст. на посаді Виповзівського городища // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г.: Научный ежегодник. – Чернигов: Десна Полиграф, 2012. – С. 66-73.
272. Скороход В.М., Мироненко Л.В. Дослідження на посаді Виповзівського городища // Археологічні дослідження в Україні – 2011: Наукове ви-

- данья. – К.: Волинські старожитності, 2012. – С. 511-513.
273. Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М. Дослідження оборонних споруд Виповзівського городища // Археологічні дослідження в Україні – 2011: Наукове видання. – К.: Волинські старожитності, 2012. – С. 514-515.
274. Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М. Дослідження забудови майданчика Виповзівського городища // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 г.: Научный ежегодник. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2013. – С. 185-186.
275. Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М., Жигола В.С. Роботи на Виповзівському городищі // Археологічні дослідження в Україні 2013: зб. наук. ст. – К. 2014. – С. 288-289.
276. Скороход В.М., Сита Л.Ф., Шумей О.М. Зачистки культурного шару на посаді Виповзівського городища // Археологічні дослідження в Україні 2013: зб. наук. ст. – К. 2014. – С. 289-290.
277. Скороход В.М., Терещенко О.В. Археологічні роботи на північно-західній околиці посаду Виповзівського городища // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 г.: Научный ежегодник. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2013. – С. 186-188.
278. Скороход В.М., Фетисов А.А. Исследования на подоле Выползовского городища // Археологічні дослідження в Україні 2013: зб. наук. ст. – К. 2014. – С. 291-292.
279. Сорокун А.А. Нове поселення Вишеньки 11 в контексті проблем дослідження неоліту Києво-Поліського регіону // Матеріали III Міжнародної наукової конференції молодих учених. – К.: 2010. – Ч. 4. – С. 32-36.
280. Сорокун А.А. Принципи класифікації неолітичної кераміки (за матеріалами пам'яток Київського Подніпров'я) / Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса, 2012. – с. 51 – 53.
281. Сорокун А.А. Шидловский П.С. Исследования неолита Нижнего Подесенья // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 г.: Научный ежегодник. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2013. – С. 188-195.
282. Ступак Д.В. Нова верхньопалеолітична стоянка Бужанка 2 у Подесенні // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. – К.-Фастів: «Інтертехнодрук», 2005. – С. 40-53.
283. Ступак Д.В. Кам'яні комплекси верхньопалеолітичної стоянки Бужанка 2. Варіанти використання сировини // Актуальные проблемы первобытной археологии Восточной Европы. – Археологический альманах, № 20 (сборник статей). – Донецк: «Донбас», 2009. – С. 219-230.
284. Ступак Д.В. Нова верхньопалеолітична стоянка Оболоння в Середньому Подесенні // Кам'яна доба України: Збірник наук. статей. – Вип. 13. – К.: Шлях, 2010. – С. 169-178.
285. Сухобоков О.В. Славяне Дніпровського Левобережжя (роменская культура и ее предшественники). – К., 1975.
286. Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968-1989 рр.). – К., 1992.
287. Телегін Д.Я. Основні результати робіт Київської експедиції 1962–1964 рр. // Археологія. – 1965. – 19. – С. 86–99.
288. Телегін Д.Я. Неолитические стоянки Струмеля-Гастятина Северной Киевщины // Древности Белоруссии. – Минск, 1966. – С. 63–67.
289. Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура. – К., 1968. – С. 114-117.

290. Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX – VI тисячоліття до н. е.). – К.: Наук, думка, 1982. – 243 с.
291. Телегін Д.Я. Неолитическая керамика Романковского типа в Киевском Поднепровье // Российская Археология. – М.: 1995, №1. – С. 110–119.
292. Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. – К.: Наукова Думка, 1998. – 143 с.
293. Телегін Д.Я., Товкачевський В.А. До археологічної карти Києва та його околиць за доби неоліту // Археологія. – 1990. – №3. – С. 130–133.
294. Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К.: изд. АН УССР, 1961. – 245 с.
295. Тереножкин А.И. Археологические обследования в зоне Киевской ГЭС в 1960 г. // КСИА, вып. 12. – К., 1962. – С. 89–92.
296. Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Олександрівка 1 – багатощарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996.
297. Титова Е.Н. Новые местонахождения неолитической эпохи в Среднем Поднепровье // Материалы каменного века на территории Украины. – К.: Наукова Думка, 1984. – С.90–103.
298. Тітова О.М. Нові дані про етнокультурні контакти неолітичних племен Середнього Подніпров'я та трипільського населення межиріччя Південного Бугу і Дніпра // Україна: людина, суспільство, природа: четверта щорічна наук.: тези доп./ НаУКМА. – К., 1998. – С. 67–69.
299. Ткачук Т.М. Контакти трипільської культури кінця етапу С I з малицькою і люблінсько-волинською культурами на Середньому Подніпров'ї // Wspólnota dziedzictwa kulturowego ziem Ukrainy i Polski: materiały z konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego. – Łańcut – Warszawa: Kraiowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2007. – С. 334–340.
300. Толочко П.П. Киев и киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков. – К.: Наукова думка, 1980. – 220 с.
301. Формозов А.А. Использование подъемного материала с дюнных стоянок в археологических исследованиях. – КСИИМК, 1956. – Вып. 75. – С. 85–89.
302. Хвойка В.В. Каменный век Среднего Поднепровья // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г. – Т. 1. – М., 1901. – С. 736–812.
303. Хвойка В.В. Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры // Записки отделения русской и славянской археологии Императорского Русского археологического о-ва. – СПб, 1904. – Т. 5, вып. 2. – С. 12–20.
304. Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913.
305. Цвек О.В. Гончарне виробництво племен трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації. – Т. I. – Київ, 2004. – с. 273–301.
306. Чалов Р.С., Завадский А.С., Панин А.В. Речные излуцины. – М.: МГУ, 2004. – 371 с.
307. Черных Е.Н. Древнейшая металлургия Урала и Поволжья. – М., 1970. – 280 с.
308. Черняков І.Т., Лисенко С.Д. Середньодніпровська культура // Енциклопедія Історії України: у 10 томах / Редкол: В.А. Смолій (голова) та ін. – Том 9: Прил–С. – К.: Наукова думка, 2012. – С.545.
309. Чубур А.А. Система человек-мамонт в бассейне Десны: культурная

- адаптація в верхньому палеоліті / Чубур А.А. – Курск, 1993. – С. 3–12.
310. Чубур А.А. О мамонтах верхнепалеолитической стоянки Хотылёво II // Деснинские древности: Сборник материалов межгосуд. науч. конф., посвящённой памяти Ф.М. Заверняева (Брянск, 25-27 апр. 1995 г.). – Брянск: БОКМ, 1995. – С. 28-30.
311. Чубур А.А. Роль мамонта в культурной адаптации верхнепалеолитического населения Русской равнины в осташковское время // Восточный граветт. – М.: Научный мир, 1998. – С. 309-329.
312. Шапошнікова О.Г. Пам'ятки неоліту та трипільської культури в районі Києва // Археологія. – К., 1953. – Т. VIII. – С. 138-147.
313. Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX-XIV вв. в междуречье низовий Десны и Днепра // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 93-110.
314. Шендрік Н.І. Довідник з археології України. Київська область. – К.: Наук. думка, 1977. – 143 с.
315. Шидловський П.С. Семенівський комплекс пізньопалеолітичних пам'яток та можливості його інтерпретування // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка: Історія. – Вип. 74. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2004. – С. 47-50.
316. Шидловський П.С. Вплив фізичного оточення на формування матеріальної культури пізньопалеолітичного населення Середнього Подніпров'я // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування ФДКМ. – К.-Фастів, 2005а. – С. 31-39.
317. Шидловський П.С. «Мамонтові міграції» та сезонна адаптація населення Середнього Подніпров'я в добу верхнього палеоліту // Кам'яна доба України. – Вип. 7.– К.: Шлях, 2005б. – С.73-77.
318. Шидловський П.С. Проблеми збереження пам'яток археології лівобережжя Нижнього Подесіння // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень / Вип. 7. – К.: Фенікс, 2012. – С. 587-599.
319. Шидловський П.С. Дослідження крем'яного інвентарю Кирилівської стоянки // Вісник національного університету імені Тараса Шевченка. Історія Вип. 112. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2012. – С. 53-59.
320. Шидловський П.С., Пичкур Є.В. Дослідження пам'яток міді-бронзи на території Нижнього Подесення // Археологічні дослідження в Україні – 2011: Наукове видання. – К.: Волинські старожитності, 2012. – С. 269-270.
321. Шидловський П.С., Пичкур Є.В. Трипольські пам'ятники лівобережжя нижнього течення Десни // Деснинские древности-VI: Мат-лы міжгосударственной науочної конференції, посвященної пам'яті Ф.М. Заверняева. – Брянск: БГКМ, ГК «Десяточка», 2012. – С. 136-148.
322. Шидловський П.С., Прядко Д.Ю. Пізній палеоліт Київського Правобережжя // Археологія і давня історія України. Вип. 6. Стежками археології. До 70-річчя проф. М.І. Гладких. – К.: ІА НАН України, 2011. – С. 68-85.
323. Шидловський П.С., Сорокун А.А. Дослідження неолітичної стоянки Грушки I у Нижньому Подесенні // Археологічні дослідження в Україні – 2011: Наукове видання. – К.: Волинські старожитності, 2012а. – С. 271-273. а
324. Шидловський П.С., Сорокун А.А. Нові неолітичні пункти у Нижньому Подесенні // Археологічні дослідження в Україні – 2011: Наукове видання. – К.: Волинські старожитності, 2012б. – С. 520-521. б

325. Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. – К. Наукова думка, 1965. – 326 с.
326. Шовкопляс И.Г. Найдавніші пам'ятки Києва // Тези доповідей 1-ї наук.-практ. конференції «Проблеми вивчення пам'яток археології Київщини». – К., 1991. – С. 106-107.
327. Якубенко О.О. Трипільська розписна пластика з розкопок В.В. Хвойки в Середньому Подніпров'ї // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження): Тематичний зб. наук. праць. – К., 2000. – С. 125-148.
328. Якубенко О.О., Кириленко О.С. Керамічний комплекс з пізньотрипільського поселення Євминка 1 на Чернігівщині (із зібрання Національного музею історії України) // The Cucuteni-Trypillia cultural complex and its neighbours. Essays in memory of Volodymyr Kruts. – Lviv: Astrolabe, 2015 – P. 441-462.
329. Cofta-Broniewska A., Koško A. Kujawy w pradziejach i starożytności. – Inowrocław – Poznań, 2002. – 176 s.
330. Cultura Costișă in contextul epocii bronzului din România / Coordonatori: V.Cavruc, G.Dumitroaia. – Piatra-Neamț, 2001.
331. Czebreszuk J. Społeczności Kujaw w początkach epoki brązu. – Poznań, 1996. – 382 s.
332. Czebreszuk J., Ignaczak M., Los J. Osadnictwo wczesnej kultury łuzyckiej w Narkowie gmina Dobrze stanowisko 9. (Z badań nad kulturą łuzycką na Nizie Polskim). – Poznań, 1997. – 110 s.
333. Dąbrowski I. Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu. – Wrocław, Warchawa, Kraków, Gdansk: Ossolineum, 1972. – 319 s.
334. Florescu M. Probleme de la civilizatiunea de Costișă a la lumina du sondaj de Borlesti // Dacia. – Bucuresti, 1970. – Vol.14. – P.51-81.
335. Gardawski A. Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce // MS, 1959. – T.V. – S.7-189.
336. Górski J. Kultura trzciniecka i kultura łuzyccka. Problem zmiany kulturowej w zachodniej Malopolsce // „Trzciniec” – system kulturowy czy interkulturowy proces. – Poznań, 1998. – S.361-378.
337. Górski J. Chronologia kultury trzcinieckiej na lessach Niecki Nidziańskiej / Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie. Tom III. – Kraków, 2007. – 176 s.
338. Górski J., Lysenko S., Makarowicz P. Radiocarbon chronology of the Trzciniec Cultural Circle between the Vistula and Dnieper basins // The Foundations of radiocarbon Chronology of Cultures between the Vistula and Dniepr: 4000-1000 BC. – Baltic-Pontic Studis. – Vol.12. – Poznań, 2003. – P.253-306.
339. Ignaczak M. Ze studiów nad genezą kultury łuzycckiej w strefie Kujaw. – Poznań, 2002. – 224 s.
340. Ignaczak M., Makarowicz P. Krag trzciniecki i krag mogilovi. Problem zmiany kulturowej na Kujawach i w dorzeczu spodcowej Warty // „Trzciniec” – system kulturowy czy interkulturowy proces. – Poznań, 1998. – C.379-396.
341. Kadrow S. Absolute chronology of the Sofievka type in the light of „Wiggle Matching” analysis // Baltic-Pontic studies. – Poznań, 1995. – Vol. 3. – P.141-147.
342. Klochko V.I. The Issue of the Eastern Border of the Eastern Trzciniec Culture (Loboikivka Metallurgy) // Baltic-Pontic studies. – Poznań, 1998. – Vol.6. – P.48-73.
343. Klochko V.I., Koško A. Weapons from sofievka type cemeteries. // Cemeteries of the Sofievka Type: 2950-2750 BC. Baltic-

- Pontic Studies, – Vol. 3. – Poznan, – 1995. – p. 228-235.
344. Kovaliukh N.N., Videiko M.Y., Skripkin V.V. Chronology of Sofievka type cemeteries: archaeological and istoric one // Baltic-Pontic studies. – Poznan, 1995. – Vol. 3. – P.135-140.
345. Leskov A.M. Jung – und spätbronzezeitliche Depotfunde im Schwarzmeergebiet // Prähistorische Bronzefunde. – Abt.XX, t.5. – München, 1981.
346. Lysenko S.D., Szmyt M. Środkowe Naddnieprze jako graniczny areał osadnictwa ludności kultury amfor kulystych // Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza: IV – I tys. przed Chr. / pod red. M.Ignaczara, A.Kośko, M.Szmyt. – Archaeologia Bimaris. – tom 4. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2011. – C.239-246.
347. Makarowicz P. Rola społeczności kultury iwińskiej w genezie trzcinickiego kregu kulturowego (2000-1600 BC). – Poznan, 1998. – 453 s.
348. Makarowicz P. Trzciniński krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy. – Poznan: wydawnictwo Poznańskie, 2010. – 445 s.
349. Miśkiewicz J. Kultura Trzcinińska // Prahistoria ziem polskich. – T.3: Wczesna epoka brązu. – Wrocław, Warszawa, Gdansk, 1978. – S.173-196.
350. Müller-Karpe H. Bronzezeit (Dritter teilband, tafeln) // Handbuch der vorgeschichte. – d.IV. – Munchen, 1980. – 602 taf.
351. Nuzhnyy D. The epigravettian variability of the middle Dnieper river basin // Дослідження первісної археології в Україні. Мат-ли міжнар. наук. конференції. – К.: «КОРВІН ПРЕС», 2008. – С. 96-134.
352. Pogoševa A.P. Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, Band 7, 1985, München, S. 95-242.
353. Rassamakin Yu. Absolute chronology of Ukrainian Tripolian settlements // The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine: Formation, Development and Decline. Oxford Books, 2012., – 19-69 pp.
354. Rimantiene R., Ostrauskas T. Dem Trzcieniec gleichzeitige Siedlungen in Litauen // „Trzcieniec” – system kulturowy czy interkulturowy proces. – Poznan, 1998. – S.203-215.
355. Sulimirski T. Cmentarzysko kurkhanowe w Komarowie kolo Halicza i kultura komarowska // Sprawozdanie z czynności i pociedzen PAU. – T.XLI, №9. – 1936. – S.273-277.
356. Sulimirski T. Corded ware and Globular Amphorae North-East of the Carpatians. – London, 1968.
357. Swieszniak I.K. Kultura komarowska // Archeologia Polski. – 1967. – S.39-107.
358. Szmyt M. Społeczności kultury amfor kulistych na Kujawach. – Poznan, 1996. – 330 s.
359. Szmyt M. Between West and East People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950-2350 BC // Baltic-pontic studies. – Poznan. – 1999. – Vol.8. – 349 p.
360. Taras H. Kultura Trzcinińska w miedzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu. – Lublin, 1995. – 263 s.
361. Videiko M.Y. Radiocarbon chronology of settlements of BII and CI stages of Tripolye Culture at the Middle Dnieper // Baltic-Pontic studies. – Poznan, 2003. – Vol. 12. – P.7-21.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української РСР
ЗНТШ	— Записки Наукового товариства імені Шевченка
ИА АН УССР	— Институт археологии Академии Наук УССР
IA НАНУ	— Інститут археології Національної академії наук України
КЗ ВУАК	— Короткі звідомлення Всеукраїнського Археологічного Комітету
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА IA НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України
НМІУ	— Національний Музей Історії України
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Автуниці*, с. Городнянського р-ну Чернігівської обл. — 30, 31, 32
- Беремицьке*, с. Козелецького р-ну Чернігівської обл. — 11, 155, 156, 221, 247, 287
- Боденьки*, с. Вишгородського р-ну Київської обл. — 10, 23, 49, 50, 52, 53, 139, 152, 156, 158, 221, 228, 229, 230, 232, 284
- о-в Буда* — 152, 221, 228, 229
- Буденський Міст* — 152, 221, 228, 229
- Піски* — 52, 221, 228
- Бровари*, м. Київської обл. — 278, 286
- Броварський р-н* Київської обл. — 10, 11, 12, 104, 105, 256
- Бужанка*, с. Коропського району Чернігівської обл. — 18, 19, 20, 35, 37, 39, 40, 41, 42
- Дякова Гора* — 37
- Верти*, р. — 31
- Вершина*, бол. — 22
- Вигурівщина*, с.: м. Київ — 10, 23, 46, 48, 51, 53, 98, 104, 111, 139, 143, 150, 152, 154, 192, 221, 241, 274, 279, 280, 281, 284
- ур. Борок* — 15, 221, 280
- р. Гнилуша* — 250, 281
- р. Десенка* — 70, 281
- ур. Матущини Горби* — 221, 280
- ур. Радосинь* — 221, 280
- ур. Торби* — 150, 221, 280
- Видра*, бол. — 22
- Виповзів*, с. Козелецького р-ну Чернігівської обл. — 10, 12, 13, 51, 98, 104, 111, 222, 284, 286
- городище* — 9, 10, 11, 15, 217, 221, 222, 223, 224, 286
- Заплава* — 217, 221, 222, 224
- Вишгород*, м. Київської обл. — 12, 16, 240, 286
- Вишгородський р-н* — 12, 225
- Вища Дубечня*, с. Вишгородського р-ну Київської обл. — 139, 221, 233
- Воропаїв*, с. Вишгородського р-ну Київської обл. — 139, 150, 158, 221, 227, 231, 232, 233
- бол. *Батич* — 150, 221, 232
- Городок*, с. Чернігівської обл. — 49, 230
- Гридасове*, с. Чернігівської обл. — 49, 230

- Данівка*, с. Козелецького р-ну Чернігівської обл. — 104
- Десна*, р. — 9-18, 20-23, 36, 37, 41, 45, 46, 49, 51, 52, 54, 72, 85, 104, 111, 133, 136, 139, 140, 142, 144, 145, 150, 152, 156, 217, 222, 224, 225, 228, 229, 231-234, 236-240, 243-275, 279-281, 283-287
- Десна*, смт. Козелецького р-ну Чернігівської обл. — 142, 158, 217, 221, 224, 225, 227, 229, 234, 286, 287
- ур. Заплава* — 217, 221, 222, 224
- Дніпро*, р. — 11, 13-18, 20, 22, 23, 26, 27, 37, 41, 52, 70, 72, 95, 99, 133, 134, 139, 140, 142, 145, 147, 148, 151, 154, 155, 224, 225, 230, 234, 239, 240, 280, 281, 283, 284
- Дніпра–Десни* межиріччя, протоки — 13, 15, 49, 52, 226, 227, 228, 234
- Домантово*, с. Київської обл. — 98, 284
- Євминка*, с. Козелецького р-ну Чернігівської обл. — 10, 11, 25, 51, 98, 103-115, 117-119, 121-133, 136, 139, 143, 144, 155-157, 161, 162, 221, 241, 248-252, 284-286
- ур. Гнилуша* — 156, 221, 250
- ур. Красулька* — 221, 251, 252
- ур. Купрійцеві Млини* — 221, 250
- ур. Миреня* — 250
- ур. Над Лугом* — 221, 251
- р. Озеро* — 248, 250
- ур. Село* — 156, 221, 250, 251
- ур. Стара Цегельня* — 11, 98, 105, 156, 221, 249
- ур. Узвоз* — 10, 11, 98, 103-107, 116, 139, 221, 241, 249
- Жукин*, с. Вишгородського р-ну Київської обл. — 10, 139, 142, 150, 156, 158, 221, 227, 229-232
- ур. Дубовиця* — 142, 152, 156, 221, 230, 231
- ур. Олексин Верх* — 150, 156, 221, 231
- оз. Олексине* — 231
- ур. Путілово* — 142, 150, 152, 221, 231
- ур. Тужилово* — 221, 232
- ур. Федосова Гора* — 221, 231
- Завалівка*, с. Вишгородського р-ну Київської обл. — 52
- ур. Перетичок* — 52
- ур. Уборть* — 52
- Зазим'є*, с. Броварського р-ну Київської обл. — 11, 15, 52-54, 56, 58, 59, 69, 72, 89, 98, 105, 111, 139, 143, 144, 146, 148-150, 152, 156, 163-173, 221, 241, 268-273, 284-287
- ур. Осинки* — 11, 98, 105, 111, 143, 144, 150, 152, 156, 165, 167, 221, 268, 271-273
- ур. Саввиччина* — 149, 221, 270
- ур. Станки* — 11, 52-54, 56, 58, 59, 69, 72, 89, 98, 105, 111, 139, 143, 144, 149, 150, 166-173, 221, 268-270, 272, 284, 285
- Замглай*, долина — 16, 17
- Карпилівка*, с. Козелецького р-ну Чернігівської обл. — 10, 41, 51, 104
- ур. Радовниця* — 19, 23, 35, 38, 217, 221, 283

- Київ*, м. — 12, 13, 23, 98, 227, 229, 233, 234, 245, 246, 249-252, 254-260, 262-266, 270, 271, 274, 275, 279-281, 286
Алмазне, оз. — 22, 23
Воскресенка, с. — 51, 52, 284
Дніпровський — 284
Караваєві Дачі — 19, 20
Кирилівські Висоти — 98, 104, 121, 137, 284
Китаєво — 23
Куренівський амфітеатр — 13, 20, 22
Микільська Слобідка — 15, 51, 53, 54, 57, 70, 71-82, 89-91, 277, 284, 285
Муровець — 286
Сирець — 98, 121, 133, 284
Оболонь — 13
Протасів Яр — 19, 20
- Київська обл., Київщина* — 9-12, 26, 28, 30, 104, 105, 134, 136, 137, 140, 142, 143, 148, 154, 155, 219, 220, 225, 233, 234, 236, 237, 239, 259, 264, 267, 268
- Київське Лівобережжя* — 46, 51, 134, 284
- Київське плато* — 13, 16, 22, 283
- Київське Подніпров'я* — 25, 27, 72, 83, 96, 98, 99, 101, 121, 133-137, 155, 285, 286
- Кирилівська стоянка* — 19, 20, 22, 23, 38, 41, 283
- Клюси*, с. Щорського р-ну Чернігівської обл. — 19, 35, 37-39, 217, 283
- Козари*, с. Носівського р-ну Чернігівської обл. — 98, 111, 133, 284
- Козелець*, м. Чернігівської обл. — 10, 16
- Кошани*, с. Козелецького р-ну Чернігівської обл. — 10, 144, 150, 156, 174, 287
ур. Ісаєва Гора — 10
- Крехаїв*, с. Козелецького р-ну Чернігівської обл. — 10, 11, 23, 51, 52, 53, 85, 98, 111, 139, 143, 144, 150, 152, 156, 175, 176, 221, 241, 252-255, 286
ур. Бовтень — 221, 253
ур. Болото — 10, 51-53, 85, 221, 255
ур. Булавка — 156, 221, 255
р. Рукав Крехаївський — 252-254
ур. Чернече — 156, 221, 255
- Кримка*, р. — 222, 224
- Кудлаївка*, с. Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. — 46-48, 284
- Літки*, с. Броварського р-ну Київської обл. — 10, 15, 28, 52, 55, 98, 104, 111, 139, 144, 150, 152, 156, 177-180, 221, 241, 244, 256, 258-263, 285
ур. Лиса Гора — 11, 98, 104, 221, 241, 258
- Літочки*, с. Броварського р-ну Київської обл. — 28, 139, 144, 150, 152, 155, 156, 181, 182, 221, 256-258, 286, 287
Городище Крехаївське — 15, 155, 256, 257, 286
Заповідник — 150, 152, 156, 181, 221, 256, 258
Сади — 143, 144, 150, 156, 182, 221, 256, 257, 287

- Лічмань*, с. — 49
- Любеч*, р. — 259-263
- Мізин*, с. Коропського р-ну Чернігівської обл. — 19-21, 35-37, 41, 43-45
- Морівськ*, с. Козелецького р-ну Чернігівської обл. — 20
- Набільське*, с. Козелецького р-ну Чернігівської обл. — 104
- Нижча Дубечня*, с. Вишгородського р-ну Київської обл. — 54, 139, 155, 221, 233-235, 287
- ур. Богунове* — 150, 221, 234
  - бол. Бунове* — 235
  - ур. Вершина* — 144, 221, 233, 234
  - оз. Волове* — 234
  - ур. Волуйське* — 52-55, 221, 234
  - ур. Гусениця* — 150, 221, 324
  - ур. Печі* — 144, 150, 156, 221, 233, 234
  - ур. Погон* — 152, 221, 233, 235
  - ур. Третьак* — 152, 221, 235
- Новгород-Сіверський*, м. Чернігівської обл. — 18-22, 35-37, 46
- Новосілки на Десні*, с. Вишгородського р-ну Київської обл. — 52, 139, 150, 152, 156, 158, 159, 221, 233-237
- ур. Вовчиха* — 150, 152, 221, 235, 236
  - ур. Криниця* — 142, 150, 152, 221, 233, 234, 235
  - оз. Луковиця* — 156, 221, 233, 236
  - ур. Майдан* — 152, 221, 236
  - ур. Окрема Дюна* — 152, 221, 236
  - ур. Старе Селище* — 156, 221, 236
- Новосілки на Дніпрі*, с. Вишгородського р-ну Київської обл. — 53
- ур. Порохонь* — 52
  - ур. Горбата Нива* — 52
- Оболоння*, с. Коропського р-ну Чернігівської обл. — 35, 37, 44, 45
- Олександрівка*, с. Чернігівського р-ну Чернігівської обл. — 31
- Осещина* с., Вишгородського р-ну Київської обл. — 139, 143, 150, 152, 155, 156, 159, 221, 239, 240, 287
- ур. Горби* — 152, 221, 239
  - ур. Діброва* — 52, 143, 221, 239
  - ур. Обирки* — 156, 221, 239, 240
  - ур. Перевал* — 150, 221, 239, 240
  - ур. Скользьке* — 150, 221, 239, 240
- Остер*, р. — 9, 10, 13, 16, 133, 156, 242, 243, 284
- Остер*, м. Козелецького р-ну Чернігівської обл. — 10, 12, 41, 104, 147, 152, 156, 221, 222, 228, 230, 241, 243, 244-247, 249-252, 254-260, 262-266, 270, 271, 274, 275, 279, 280, 283
- Городець (Городище, Замок)* — 10, 11, 15, 221, 241-243, 286
  - ур. Красна Гірка* — 152, 156, 198, 221, 243, 244

ур. Старгородка — 242, 243
ур. Цегельня — 156, 221, 243, 244
Юр'єва Божниця — 10, 221, 242

Ошитки, с. Вишгородського р-ну Київської обл. — 52, 53

Парня, хут. Броварського р-ну Київської обл. — 52, 55, 98, 111, 144, 150, 152, 156, 157, 183, 184, 221, 257-262, 285

Пирново, с. Вишгородського р-ну Київської обл. — 139, 150, 158, 221, 231, 233, 287

Північна Україна — 10

Погреби, с. Броварського р-ну Київської обл. — 11, 15, 20, 52-54, 57, 60-69, 72, 92-94, 98, 105, 111, 139, 143, 144, 150, 152-157, 185-197, 209, 221, 241, 273, 274, 276, 278-280, 284, 285

ур. Грушки — 152, 221, 274

ур. Келійки — 11, 52, 66, 139, 143, 144, 150, 152-154, 156, 185-192, 209, 221, 241, 273, 274, 278, 284, 285

ур. Лан — 11, 52-54, 57, 60-70, 72, 92-94, 98, 105, 111, 139, 143, 144, 150, 152, 154-157, 192-197, 221, 241, 273-278, 284, 286

ур. Мусієва Долина — 11, 52, 284

ур. Підбір'я — 152, 153, 221, 241, 273, 278

Поліська низовина — 13

Поліське, с. Козелецького р-ну Чернігівської обл. — 10, 11, 55, 104, 111, 152, 156, 198, 221, 244, 245, 246, 285, 287

ур. Вовча Гора — 10, 51, 98, 104, 111, 156, 221, 241, 244, 245, 285

ур. Савкин Куток — 55, 152, 156, 198, 221, 245, 246, 285, 287

Пустинка, с. (Мнево Ліс) — 57, 70, 98, 134, 145, 284

Пухівка, с. Броварського р-ну Київської обл. — 10, 54, 98, 104, 111, 139, 241, 264-270, 287

Пушкарі, с. Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. — 36-39, 217, 283

Рать, р. (Ратна) — 28, 255, 257

Рогівка, с. Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. — 49

ур. Пісочний Рів — 49, 50, 230, 284

Рожівка, с. Броварського р-ну Київської обл. — 11, 23, 98, 105, 111, 133, 144, 150, 152, 199, 221, 241, 267, 268, 284, 285

Рожни, с. Броварського р-ну Київської обл. — 15, 52, 55, 98, 111, 139, 150, 152, 156, 157, 200, 201, 221, 241, 264-268, 285, 287

ур. Горбки — 264

ур. Городище — 264

ур. Пристань — 150, 156, 157, 201, 221, 264, 267

Свапа, р. — 23

Сваром'є, с. Київської обл. — 52

Сейм, р. — 16, 17, 20, 23, 140

Середнє Подніпров'я — 9, 11, 16-19, 24-30, 36-38, 41, 45, 70, 99, 100, 102, 103, 120, 121, 128, 134-136, 138, 140, 142, 144, 145, 147-149, 151, 154, 155, 230, 283

- Сліпець*, р. — 251-255
- Снов*, р. — 20
- Соболівка*, с. Броварського р-ну Київської обл. — 52, 55, 105, 152, 156, 181, 221, 256-261, 285
- Сосниця*, м. Чернігівської обл. ур. Вершина — 144
- Старосілля*, с. Вишгородського р-ну Київської обл. — 52
- Сувид*, с. Вишгородського р-ну Київської обл. — 10, 52, 53, 55, 98, 104, 111, 139, 143, 149, 150, 156, 157, 159, 160, 221, 225-227, 287
ур. *Лиса Гора* — 221, 225, 227
ур. *Лінія* — 150, 157, 159, 221, 226
- Судость*, р. — 20
- Тетева*, р. — 31
- Троєщина*, м. Київ — 12, 15, 51-53, 69, 156, 221, 273, 279, 280, 284, 286
ур. *Борок* — 15, 46, 221, 280
- Трубіж*, р. — 14-18, 21-23, 41, 97, 98, 134, 136, 284
- Хотянівка* с., Вишгородського р-ну Київської обл. — 11, 52, 53, 139, 143, 149, 150, 152, 154-156, 221, 237, 238, 239, 240, 284, 286, 287
оз. *Дальній Глядень* — 221, 237
ур. *Діброва* — 52
ур. *Коло Криниці* — 52
ур. *Кут* — 52, 142, 152, 156, 221, 237
оз. *Мормонське* — 149, 150, 152, 221, 237, 238
ур. *Пастка* — 143, 150, 221, 237, 238
ур. *Піщане* — 150, 221, 237, 238
ур. *Пристань* — 155, 156, 221, 238, 239
ур. *Чапколієвка* — 221, 238
- Чернігів*, м. — 46, 233, 286
- Чернігівська обл.* — 9-12, 21, 31, 37, 41, 104, 140, 144, 218, 249-251, 254, 255
- Чернігівське Полісся* — 46, 138, 151, 155, 284
- Чернин*, с. Київської обл. — 70, 98, 121, 133
- Чулатів*, с. Новгород-Сіверський р-ну Чернігівської обл. — 19, 20, 22, 35, 36, 37, 41

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Александровський О.Л.* — 26
Андрощук Ф.О. — 9
Анікович М.В. — 24
Арманиця В.А. — 104
Артеменко І.І. — 140, 145, 148, 152
Арциховський А.В. — 95
Бандрівський М.С. — 151
Барбон Н.Б. — 139, 149, 269, 272
Березанська С.С. — 11, 29, 30, 134, 137, 139, 140, 143-145, 148-154, 159, 162, 166-171, 172, 185, 192, 231-238, 240, 252, 269, 270, 273, 274, 279, 280
Беренштам В.Л. — 10, 217, 222
Бібіков С.М. — 99
Бібікова В.І. — 25
Біляшівський М.Ф. — 50-52, 139
Богаєвський Б.Л. — 10
Богусевич В.А. — 241
Болсуновський К.В. — 103
Бондар М.М. — 139, 140, 142, 143, 159, 237-239, 279, 280
Бузун О.В. — 10, 51
Бузян Г.М. — 103
Веклич М.Ф. — 26, 33
Вельгоський В. — 248
Веремейчик О.М. — 9
Викгура С. — 281
Відейко М.Ю. — 99, 102, 123, 134-136
Воєводський М.В. — 22, 36, 49
Гвоздовер М.Д. — 36
Герасименко Н.П. — 24-26, 28
Гершкович Я.П. — 26
Гладких М.І. — 20, 36-40
Городцов В.О. — 140
Гурський Я. — 151
Даниленко В.М. — 51, 70, 139, 153-155, 278, 279
Дергачов В.О. — 99, 100, 133, 136

- Дінець Л.А. — 10
Долгорукий Юрій — 241, 243
Долуханов П.М. — 18, 36
Думітреску В. — 103
Дяденко В. — 150, 232
Ернст Ф.Л. — 10
Єфименко П.П. — 51
Жаров Г.В. — 11, 49, 217, 247, 250, 254, 255
Журавльов О.П. — 27, 29, 30, 31, 100
Залізник Л.Л. — 8, 13, 16, 20, 24, 36, 37, 46-50, 70, 82, 230, 280
Зоценко В.М. — 10, 241
Зуммер В.М. — 10, 11, 241, 243
Кадров С. — 140
Казаков А.Л. — 11, 12, 217, 224-228, 231, 234, 241, 242, 269, 271
Каматов — 10
Канівець В.І. — 105, 139, 150, 153, 154, 186-196, 273-275, 278
Кириєнко — 10
Кириченко — 10
Кларк Г. — 8
Кларк Д. — 8
Клочко В.І. — 100, 133, 148, 149, 160
Коваленко В.П. — 222, 223
Ковпоша — 10
Козловська В.Є. — 51, 106, 128, 217, 251, 255
Колосов Ю.Г. — 37
Константинович М.А. — 241-243
Копилов Ф.Б. — 10, 52, 104, 139, 223, 228, 229, 231-233, 235-237, 241, 244, 255, 258, 273, 274, 280
Корнієвський — 10
Корноухов Є.О. — 222
Кривальцевич М.М. — 152
Кроуфорд О. — 8
Круц В.О. — 11, 13, 25, 52, 54, 101, 102, 105, 107-111, 116, 120, 121, 123, 128, 132-137, 139, 140, 154, 156, 165-167, 173, 192, 197, 199, 201, 241, 244, 249, 264, 267
Крушельницька Л.І. — 26, 151, 152
Куриленко В.Є. — 142
Кухаренко Ю.В. — 155
Кучера М.П. — 223, 241, 281
Кучун — 104
Лаптев О. — 104

- Лєсков О.М. — 148
 Лисенко С.Д. — 11, 12, 26-30, 101, 140, 142, 144-147, 149, 151-155, 273, 274, 279, 280
 Лисенко С.С. — 11, 26, 27, 30, 152, 273, 274, 279, 280
 Литвиненко Р.О. — 144
 Ляпушкін І.І. — 223
 Макаренко М.О. — 10, 11, 103, 104, 106, 111, 123, 128, 241-243, 249, 250
 Максимов Є.В. — 139, 155, 156, 233, 237, 238, 240, 275
 Малєєв Ю.М. — 140
 Матвійшина Ж.М. — 26-28
 Мелларт Дж. — 95
 Мельниківська О.М. — 152, 155
 Мовша Т.Г. — 135, 136
 Мономах Володимир — 241, 243
 Морачевський — 10
 Моргунов Ю.Ю. — 241
 Моця О.П. — 9, 11, 12, 31, 32, 52, 111, 217, 222, 224-228, 231, 234, 241, 269, 271
 Мстиславич Ізяслав — 242
 Мудрий Ярослав — 281
 Мултанен А.О. — 217, 224
 Непріна В.І. — 69, 135
 Овчинников Е.В. — 99, 111, 134
 Одинцова С.М. — 10, 52, 104, 105, 139, 231-241, 244, 255, 258
 Олелькович Симеон — 281
 Онопрієнко В.В. — 105
 Отроценко В.В. — 138, 148
 Пазинич В.Г. — 15-17, 22
 Пархоменко О.Г. — 26-29
 Пассек Т.С. — 104, 106, 116, 140, 217
 Пашкевич Г.А. — 18, 27, 30, 36, 99
 Петренко В.Г. — 156
 Петровська Є.О. — 139, 155, 156, 233, 237, 238, 240, 275
 Підоплічко І.Г. — 18, 20-22, 36
 Погожева А.П. — 128
 Пучков П.В. — 24
 Раппопорт П.О. — 281
 Ратомський Константин — 222, 228, 230, 247, 252
 Рибалова В.Д. — 139, 152, 273, 274
 Рогачов О.М. — 36
 Розанов А.Г. — 10, 103, 104, 111, 217, 223, 241, 249-251
 Рудинський М.Я. — 8, 37, 46, 49

- Савчук А.П. — 51, 139, 149, 152, 231, 236-240, 273, 274
Сагайдак М.А. — 240, 281
Самойловський І.М. — 51, 139, 152, 273, 274, 280
Свєшніков І.К. — 140, 141, 145
Симоненко І.М. — 257
Синькевич — 10
Сиромятніков О.К. — 274
Скороход В.М. — 9, 11, 12, 52, 217, 222-228, 231, 234, 241, 269, 271
Солтис О.Б. — 11, 140, 166, 168, 170, 269
Ставровський К.А. — 10, 103, 249
Ступак Д.В. — 38, 39, 41, 42, 44, 45, 217
Сухобоков О.В. — 9, 233, 241
Телегін Д.Я. — 11, 46, 52, 54, 57, 83, 105, 110, 134, 139, 140, 154, 156, 165-167, 173, 192, 197, 199, 201, 237-239, 241, 249, 264, 267-270, 272-276
Тереножкін О.І. — 52, 149, 151
Терпиловський Р.В. — 9, 231, 237-239, 275
Тітенко (Ковпаненко) Г.Т. — 29, 237
Тітова О.М. — 11, 52, 54, 57, 69, 70, 134, 241, 270, 273, 275, 276
Ткачук Т.М. — 135
Тмутороканський Мстислав — 281
Товкачевський В.А. — 46, 52, 57, 280
Толочко П.П. — 9, 240, 281
Третьяков П.М. — 155
Фокс С. — 8
Формозов О.О. — 8
Хвойка В.В. — 103, 123
Хіггз Е. — 8
Цвек О.В. — 102
Чиртенко — 230, 231
Чубур А.А. — 20, 21, 36
Шапошникова (Харченко) О.Г. — 10, 11, 52, 69, 104, 105, 111, 139, 231-241, 244, 255, 258, 268, 273, 279
Шекун О.В. — 9
Шидловський П.С. — 11, 12, 20, 21, 37, 39, 41, 45, 52, 54, 56, 58, 63-65, 67, 68, 99-101, 111, 217, 224-228, 231, 234, 241, 269, 270, 271, 279, 280
Шміт М. — 140
Шовкопляс І.Г. — 20, 35, 36, 43, 44
Шугаєвський В.А. — 222
Якубенко О.О. — 123-128
Ярославич Ізяслав — 239, 281

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

- Рис. 1.** Топографічна карта межиріччя Дніпра, Десни та Трубежу до утворення каскаду водосховищ (зйомка 1868-1873 рр.).
- Рис. 2.** Цифрова гіпсометрична карта Середнього та Верхнього Подніпров'я. А – фрагмент басейну Дніпра; Б – Середнє Подніпров'я: 1 – долина Замглай, 2 – долина Трубежу; В – схема напрямку стоку Дніпра, Трубежу, Десни та Сейм (за: Пазинич, 2004).
- Рис. 3.** Пізньопалеолітичні пам'ятки Середнього Подніпров'я: 1 – Тимоновка; 2 – Супонєво; 3 – Єлісеєвичі; 4 – Юдіново; 5 – Юровичі; 6 – Пушкарі; 7 – Новгород-Сіверська; 8 – Чулатів; 9 – Мізин; 10 – Бужанка; 11 – Ключі; 12 – Карпилівка-Радовниця; 13 – Кирилівська; 14 – Караваєві Дачі, Протасів Яр; 15 – Радомишль; 16 – Суцанка; 17 – Фастівська; 18 – Велика Бугаївка; 19 – Олександрія; 20 – Межирич; 21 – Семенівка; 22 – Добраничівка; 23 – Гінці; 24 – Журавка.
- Рис. 4.** Бивень та стегонова кістка мамонта, знайдені в околицях с. Морівськ. Експозиція Остерського краєзнавчого музею.
- Рис. 5.** А – крем'яні вироби з стоянки Ведмежий Яр (дослідження Гладких, 1972). Б – вістря з граветтських стоянок Середнього Подніпров'я: 6-9 – Карпилівка-Радовниця; 10-11 – Кирилівська; 12-14 – Ключі; 15-20 – Пушкарі I (6-9, 12-14 – за Ступаком; 15, 17-19 – за Борисковським; 16, 20 – за Васильєвим).
- Рис. 6.** Бужанка I. Оброблена кістка та вироби з кременю (дослідження Гладких, 1972).
- Fig. 1.** Topographical map of the territory between the Dnieper, Desna and Trubizh rivers before the formation of cascade of reservoirs (survey of 1868-1873).
- Fig. 2.** Digital hypsometric map of the Middle and Upper Podniprovia. A – a part of the Dnipro basin; B – Middle Podniprovia 1 – Zamhlai Valley 2 – Trubizh Valley; B – scheme of flow direction of the Dnieper, Trubizh, Desna and Seim (after: Pazynych, 2004).
- Fig. 3.** Upper Palaeolithic sites of Middle Podniprovia: 1 – Timonovka; 2 – Suponievo; 3 – Yeliseievychi; 4 – Yudinovo; 5 – Yurovychi; 6 – Pushkari; 7 – Novhorod-Siverska; 8 – Chulativ; 9 – Mizyn; 10 – Buzhanka; 11 – Kliusy; 12 – Karpylivka-Radovnytsia; 13 – Kyrylivska; 14 – Karavaievi Dachi, Protasiv Yar; 15 – Radomyshl; 16 – Suschanka; 17 – Fastivska; 18 – Velyka Buhaiivka; 19 – Oleksandriia; 20 – Mezhyrich; 21 – Semenivka; 22 – Dobranychivka; 23 – Hintsy; 24 – Zhuravka.
- Fig. 4.** Tusk and femur of mammoth found around Morivsk village. Exposition of Oster Local History Museum.
- Fig. 5.** A – flint artifacts from Vedmezhyi Yar site (research of Gladkykh, 1972). B – Gravettian points from the sites of Middle Podniprovia: 6-9 – Karpylivka-Radovnytsia; 10-11 – Kyrylivska; 12-14 – Kliusy; 15-20 – Pushkari I (6-9, 12-14 – after Stupak, 15, 17-19 – after Borysovskiy, 16, 20 – after Vasyliev).
- Fig. 6.** Buzhanka I. Processed bone and flint (research of Gladkykh, 1972).

- Рис. 7.** Бужанка II. Вироби з кременю (за: Ступак, 2009): 1-9 – мікроліти, 10-13 – скребки; 14-18 – різці; 19 – вістря; 20-21 – нуклеуси.
- Рис. 8.** Крем'яні вироби Мізинської стоянки (дослідження Шовкопляса, 1965; 1-10 – за Шовкоплясом; 27-28, 31 – рис. Васильєва).
- Рис. 9.** Вироби палеолітичного мистецтва з стоянок Подесення: 1, 7 – браслети з бивня мамонта; 2 – підвіски з бивню; 3 – лопатка мамонта з розписом вохрою; 4 – стилізовані жіночі статуетки; 6, 8 – орнаментовані бивні (1-7 – Мізин, за Шовкоплясом; 8 – Оболоння, за Ступаком).
- Рис. 10.** Кудлаївка. Вироби з кременю (за: Залізник, 2009).
- Рис. 11.** Вигурівщина. Вироби з кременю: 1-7 – мікроліти; 8-9, 25 – вістря; 10-16 – скребки; 17-20 – різці; 21-24 – нуклеуси (за: Залізник, 1984).
- Рис. 12.** Пісочнорівська культура: 1-4 – Боденьки IV; 5-27 – Пісочний Рів (5-27 – за: Залізник, 1986; 2009).
- Рис. 13.** Мезолітичні та неолітичні пам'ятки Нижнього Подесення: 1 – Ошитки; 2 – Новосілкі на Дніпрі; 3 – Сувид III; 4 – Боденьки IV; 5 – Крехаїв-Болото; 6 – Ниж. Дубечня-Волуйське; 7 – Хотянівка-Глядин; 8 – Зазим'є-Станки II, III; 9 – Погреби-Лан; 10 – Троещина; 11 – Вигурівщина; 12-13 – Микільська Слобідка I-IV.
- Рис. 14.** Неолітичні матеріали з пунктів Нижнього Подесення: 1 – Сувид IV; 2, 5 – Соболівка I-II; 3 – Ниж. Дубечня-Волуйське; 4 – Поліське-Савкин Куток; 6-9 – Літки I, III-IV; 10-12 – Парня V-VI; 13-16 – Рожни II, V-VI.
- Рис. 15.** Зазим'є-Станки II. Неолітична кераміка (за: Сорокун, Шидловський, 2013).
- Рис. 16.** Зазим'є-Станки II, 1965. Неолітична кераміка (1-6, 8-12 – за: Сорокун, Шидловський, 2013).
- Fig. 7.** Buzhanka II. Flint artifacts (after: Stupak, 2009): 1-9 – microlithics, 10-13 – scrapers; 14-18 – burins; 19 – points; 20-21 – cores.
- Fig. 8.** Flint artifacts from the site of Mizyn (research of Shovkopliias, 1965; 1-10 – after Shovkopliias, 27-28, 31 – Fig. by Vasyliiev).
- Fig. 9.** Palaeolithic art objects from Podesenya's sites: 1, 7 – bracelets of mammoth tusk; 2 – pendants made of tusks; 3 – mammoths' scapula painted with ochre; 4 – stylized female figurines; 6, 8 – ornamented tusks (1-7 – Mizyn, after Shovkopliias; 8 – Obolonnia, after Stupak).
- Fig. 10.** Kudlaivka. Flint artifacts (after Zalizniak, 2009).
- Fig. 11.** Vyhurivschyna. Flint artifacts: 1-7 – microlithics; 8-9, 25 – points; 10-16 – scrapers; 17-20 – burins; 21-24 – cores (after Zalizniak, 1984).
- Fig. 12.** PISOCHNORIVSKA culture: 1-4 – Bodenky IV; 5-27 – PISOCHNYI Riv (5-27 – after Zalizniak, 1986; 2009).
- Fig. 13.** Mesolithic and Neolithic sites of Lower Desna Region: 1 – Oshytky; 2 – Novosilky-on-Dnieper; 3 – Suvyd III; 4 – Bodenky IV; 5 – Krekhaiv-Boloto; 6 – Lower Dubechnia-Voluiske; 7 – Khotianivka-Hliadyn; 8 – Zazymie-Stanky II, III; 9 – Pohreby-Lan; 10 – Troieshchyna; 11 – Vyhurivschyna; 12-13 – Mykilska Slobidka I-IV.
- Fig. 14.** Neolithic materials from Lower Desna Region placements: 1 – Suvyd IV; 2, 5 – Sobolivka I-III; 3 – Lower Dubechnia-Voluiske; 4 – Poliske-Savkyn Kutok; 6-9 – Litky I, III-IV; 10-12 – Parnia V-VI; 13-16 – Rozhny II, V-VI.
- Fig. 15.** Zazymie-Stanky II. Neolithic pottery (after: Sorokun, Shydlovskiy, 2013).
- Fig. 16.** Zazymie-Stanky II, 1965. Neolithic pottery (1-6, 8-12 – after: Sorokun, Shydlovskiy, 2013).

- Рис. 17.** Зазим'є, 1965: 1-2 – Станки III, крем'яний інвентар; 3-8 – Станки II, неолітична кераміка.
- Рис. 18.** Погреби-Лан, 1947, 1949, 1952: Неолітична кераміка.
- Рис. 19.** Погреби-Лан, 1947, 1949, 1952. Неолітична кераміка.
- Рис. 20.** Погреби-Лан, 1947, 1949, 1952. Неолітична кераміка.
- Рис. 21.** Погреби-Лан: 1-4 – 1947, 1949, 1952, крем'яний інвентар; 5-16 – Лан I, 1979, неолітична кераміка (за: Сорокун, Шидловський, 2013).
- Рис. 22.** Погреби-Лан I, 1979: 1 – крем'яний інвентар; 2-11 – неолітична кераміка (за: Сорокун, Шидловський, 2013).
- Рис. 23.** Погреби-Лан II, 1979. Неолітична кераміка (1-12, 14 – за: Сорокун, Шидловський, 2013).
- Рис. 24.** Погреби, 1979: 1-14 – Лан II, неолітична кераміка, кремій; 15-18 – Келійки, крем'яний інвентар.
- Рис. 25.** Погреби-Лан, 2011. Неолітична кераміка (за: Шидловський, Сорокун, 2012).
- Рис. 26.** Погреби-Лан, 2011: 1-4 – крем'яний інвентар; 5-28 – неолітична кераміка (за: Шидловський, Сорокун, 2012).
- Рис. 27.** Фрагменти неолітичної кераміки з околиць Києва: 1-3 – Троєщина (за: Шапошнікова, 1953); 4-5 – Погреби-Лан II (за: Котова, 1984); 10-17 – Зазим'є-Станки (за: Неприна, 1982).
- Рис. 28.** Микільська Слобідка I, 1949, 1956-1958. Неолітична кераміка (за: Сорокун, 2011).
- Рис. 29.** Микільська Слобідка II, 1949. Неолітична кераміка.
- Рис. 30.** Микільська Слобідка II, 1949. Неолітична кераміка (7 – за: Сорокун, 2012).
- Рис. 31.** Микільська Слобідка II, 1949. Неолітична кераміка (1, 7-8, 12 – за: Сорокун, 2012).
- Fig. 17.** Zazimie, 1965: 1-2 – Stanky III, flint inventory; 3-8 – Stanky II, Neolithic pottery.
- Fig. 18.** Pohreby-Lan, 1947, 1949, 1952: Neolithic pottery.
- Fig. 19.** Pohreby-Lan, 1947, 1949, 1952. Neolithic pottery.
- Fig. 20.** Pohreby-Lan, 1947, 1949, 1952. Neolithic pottery.
- Fig. 21.** Pohreby-Lan: 1-4 – 1947, 1949, 1952, flint inventory; 5-16 – Lan I, 1979, Neolithic pottery (after: Sorokun, Shydlovskyi, 2013).
- Fig. 22.** Pohreby-Lan I, 1979: 1 – flint inventory; 2-11 – Neolithic pottery (after: Sorokun, Shydlovskyi, 2013).
- Fig. 23.** Pohreby-Lan II, 1979. Neolithic pottery (1-12, 14 – after: Sorokun, Shydlovskyi, 2013).
- Fig. 24.** Pohreby, 1979: 1-14 – Lan II, Neolithic pottery, flint artifacts; 15-18 – Keliiki, flint inventory.
- Fig. 25.** Pohreby-Lan, 2011. Neolithic pottery (after: Shydlovskyi, Sorokun, 2012).
- Fig. 26.** Pohreby-Lan, 2011: 1-4 – flint inventory; 5-28 – Neolithic pottery (after: Shydlovskyi, Sorokun, 2012).
- Fig. 27.** Fragments of Neolithic pottery from the outskirts of Kyiv: 1-3 – Troieshchyna (after: Shaposhnikova, 1953); 4-5 – Pohreby-Lan II (after: Kotova, 1984); 10-17 – Zazimie-Stanky (after: Nepryna, 1982).
- Fig. 28.** Mykilska Slobidka I, 1949, 1956-1958. Neolithic pottery (after: Sorokun, 2011).
- Fig. 29.** Mykilska Slobidka II, 1949. Neolithic pottery.
- Fig. 30.** Mykilska Slobidka II, 1949. Neolithic ceramics (7 – after: Sorokun, 2012).
- Fig. 31.** Mykilska Slobidka II, 1949. Neolithic pottery (1, 7-8, 12 – after: Sorokun, 2012).

- Рис. 32.** Микільська Слобідка II, 1949. Неолітична кераміка (7, 9 – за: Сорокун, 2011).
- Рис. 33.** Микільська Слобідка II, 1949. Неолітична кераміка.
- Рис. 34.** Микільська Слобідка II, 1949. Реконструкція неолітичної посудини (за: Сорокун, 2012).
- Рис. 35.** Микільська Слобідка II, 1949. Реконструкція неолітичної посудини (за: Сорокун, 2012).
- Рис. 36.** Микільська Слобідка II, 1949. Реконструкція неолітичної посудини (за: Сорокун, 2012).
- Рис. 37.** Микільська Слобідка III, 1949-1950. Керамічні вироби (за: Сорокун, 2011).
- Рис. 38.** Типологічна схема профілів вінець посудин з неолітичних пам'яток Нижнього Подесення.
- Рис. 39.** Типи та основні стилі елементів орнаменту неолітичної кераміки Нижнього Подесення, в порівнянні з типами орнаменту зрізів та профілів вінець.
- Рис. 40.** Типологічна схема орнаменту зрізів вінець посудин з неолітичних пам'яток Нижнього Подесення.
- Рис. 41.** Типологічні таблиці неолітичної кераміки Нижнього Подесення.
- Рис. 42.** Варіанти орнаментальних композицій неолітичної кераміки: I – Зазим'є-Станки, 1965; II – Микільська Слобідка I, 1949, 1956-1958.
- Рис. 43.** Микільська Слобідка II, 1949. Варіанти орнаментальних композицій неолітичної кераміки.
- Рис. 44.** Варіанти орнаментальних композицій неолітичної кераміки: I – Микільська Слобідка II, 1949; II – Микільська Слобідка III, 1949-1950.
- Рис. 45.** Погреби-Лан, 1947, 1949, 1952. Варіанти орнаментальних композицій неолітичної кераміки.
- Fig. 32.** Mykilska Slobidka II, 1949. Neolithic ceramics (7, 9 – after: Sorokun, 2011).
- Fig. 33.** Mykilska Slobidka II, 1949. Neolithic pottery.
- Fig. 34.** Mykilska Slobidka II, 1949. Reconstruction of Neolithic vessel (after: Sorokun, 2012).
- Fig. 35.** Mykilska Slobidka II, 1949. Reconstruction of Neolithic vessel (after: Sorokun, 2012).
- Fig. 36.** Mykilska Slobidka II, 1949. Reconstruction of Neolithic vessel (after: Sorokun, 2012).
- Fig. 37.** Mykilska Slobidka III, 1949-1950. Ceramics (after: Sorokun, 2011).
- Fig. 38.** Profiles of vessels' rim from Neolithic sites of Lower Podesennia. Typological scheme.
- Fig. 39.** Types and basic style elements of pottery ornamentation from Neolithic sites of Lower Podesennia, compared with the types of ornamentation of sections and profiles of rim.
- Fig. 40.** Typological scheme of ornamentation of vessels' rim profile from Neolithic sites of Lower Podesennia.
- Fig. 41.** Typological table of Neolithic pottery from Lower Podesennia.
- Fig. 42.** Variants of ornamental compositions of Neolithic pottery: I – Zazymie-Stanky, 1965; II – Mykilska Slobidka I, 1949, 1956-1958.
- Fig. 43.** Mykilska Slobidka II, 1949. Variants of ornamental compositions of Neolithic ceramics.
- Fig. 44.** Variants of ornamental compositions of Neolithic pottery: I – Mykilska Slobidka II, 1949; II – Mykilska Slobidka III, 1949-1950.
- Fig. 45.** Pohreby-Lan, 1947, 1949, 1952. Variants of ornamental compositions of Neolithic pottery.

- Рис. 46.** Погреби-Лан, 1979. Варіанти орнаментальних композицій неолітичної кераміки: I – Лан 1; II – Лан 2.
- Рис. 47.** Погреби-Лан, 2011. Варіанти орнаментальних композицій неолітичної кераміки.
- Рис. 48.** Микільська Слобідка IV. Крем'яні вироби: 1-21 – мікроліти; 22-24 – вістря; 25-34 – скребки; 35-36 – ретушовані пластини; 37-38 – нуклеуси; 39 – сокира (за: Залізник, 1984).
- Рис. 49.** Карта поширення трипільських пам'яток (етапи С I, С II) Київського Подніпров'я: 2 – Домантово; 3 – Новосілки; 4 – Чернин; 5 – Завалівка; 6 – Глїбівка; 7 – Козаровичі ур. Буслівка і Цегельня; 8 – Демидів; 9 – Нові Петрівці, 10 – Нові Петрівці (полігон), 11 – Білогородка, 12 – Кошіївка 8, 13 – Мала Снітинка, 14 – Чапаївка ур. Церковщина; 15 – Чапаївка хут. Вольний, 16 – Лісники 2, 17 – Лісники 1, 18 – Ходосівка ур. Діброва, Зоцієва гора і Козаків яр; 19 – Крушинк; 20 – Гвоздів; 21 – Підгірці 1, 2, 3; 22 – Романків 1, 3; 23 – Погреби; 24 – Старі Безрадичі ур. Городок; 25 – Старі Безрадичі хут. Конюша; 26 – Нові Безрадичі; 27 – Нові Безрадичі; 28 – Таценки; 29 – Гнідин; 30 – Вишеньки; 31 – Проців; 32 – Софіївка 1, 2; 33 – Гребля; 34 – Підварки; 35 – Веселе; 36 – Крутуха-Жолоб; 37 – Козинці; 38 – Циблі ур. Гать; Циблі ур. Біле Озеро; Циблі ур. Узвоз (Підпоренці); Циблі церква св. Іллі; 39 – ареал пам'яток типів Коломийщина I, Ріпниця 1, Григорівка і Хомине. Поселення культури ямково-гребінцевої кераміки з матеріалами трипільської культури етапів С I, С II: 1 – Пустинка 5 (Мнево ур. Ліс). В сучасних межах м. Київ: 1-3 – Сирець 1-3; 4 – Кирилівська церква; 5 – садиба Святославського; 6 – Кирилівські висоти (садиби Багрієва і Зіваля); 7 – Львівська площа; 8 – Копирів кінець, 9 – Велика Житомирська, 11 – Ворошилова 19 (вул.
- Fig. 46.** Pohreby-Lan, 1979. Variants of ornamental compositions of Neolithic pottery: I – Lan 1; II – Lan 2.
- Fig. 47.** Pohreby-Lan, 2011. Variants of ornamental compositions of Neolithic ceramics.
- Fig. 48.** Mykilska Slobidka IV. Flint artifacts: 1-21 – microlithics; 22-24 – points; 25-34 – scrapers; 35-36 – retouched blade; 37-38 – cores; 39 – axe (after: Zalizniak, 1984).
- Fig. 49.** Map of spread the late Trypillian sites (stages C I, C II) in Kyiv Dnieper region: 2 – Domantovo; 3 – Novosilky; 4 – Chernin; 5 – Zavalivka; 6 – Ghlibivka; 7 – Kozarovychi Buslivka tract and Tsehelnia tract; 8 – Demydiv; 9 – Novi Petrivtsi; 10 – Novi Petrivtsi (range); 11 – Bilohorodka; 12 – Koschiivka 8; 13 – Mala Snitynka; 14 – Chapaivka, Tserkovschina tract; 15 – Chapaivka, hut. Volnyi; 16 – Lisnyky 2; 17 – Lisnyky 1; 18 – Hodosivka, Dibrova tract, Zotsieva Hora and Kozakiv Iar; 19 – Krushynka; 20 – Gvozdiv; 21 – Pidhirtsi 1, 2, 3; 22 – Romankiv 1, 3; 23 – Pohreby; 24 – Stari Bezradychi, Horodok tract; 25 – Stari Bezradychi, hut. Koniusha; 26 – Novi Bezradychi; 28 – Tatsenky; 29 – Gni-dyn; 30 – Vyshenky; 31 – Protsiv; 32 – Sofiivka 1, 2; 33 – Hreblia; 34 – Pidvarky; 35 – Vesele; 36 – Krutukha-Zholob; 37 – Kozyntsi; 38 – Tsybli, Gat', Bile Oze-ro, Uzvoz (Pidporentsi) tracts and St. Iliia Church; 39 – area of Kolomyischna I, Ripnytsia 1, Hrygorivka and Khomyne types of sites. Settlement of the Dnieper-Donetsk culture with materials of Trypillia culture C I, C II stages: 1 – Pustynka 5 (Mnievo Lis tract). Within the contemporary measures of Kyiv city: 1-3 – Syrets 1-3; 4 – Kyrylivska church; 5 – Sviatoslavsky farmstead; 6 – Kyrylivski heights (Bagrii and Zival' farmsteads); 7 – Lvivska square; 8 – Kopyrev Kinets; 9 – Velyka Zhytomyrska; 10 – Zamkova

- Ярославів Вал); 10 – Замкова гора, 12 – Десятинна Церква, 13 – Липки; 14 – Києво-Печерська Лавра; 15 – Видубичі; 16 – Софіївська Борщагівка; 17 – Червоний хутір; 18 – Корчувате; 19 – Бортничі; 20 – Пирогово.
- Рис. 50.** Карта поширення трипільських пам'яток (етапи С I, С II) Нижнього Подесення і верхів'їв Трубежу.
- Рис. 51.** Євминка 1 (ур. Узвіз): 1-3, 5-9 – антропоморфна пластика, 4 – горщик категорії В (за Макаренко, 1926), 10, 11 – кераміка категорії А (за Пасек, 1949; Козловська, 1928), 12-18 – кераміка категорії В і С (за: Козловська, 1928).
- Рис. 52.** Топографічний план розташування на місцевості: 1 – поселення Євминка 1 (ур. Узвіз); 3 – поселення Євминка 2; 2 – план заглибленого в землю житла (розкопи 1965-66 рр. В.О. Круца) (за: Круц, 1977).
- Рис. 53.** Євминка 1. Пластика та знаряддя праці: 1-5 – кераміка; 6-17 – кремій; 18-20, 23-30, 40-41 – ріг; 31-39 – кістка (за: Круц, 1977).
- Рис. 54.** Євминка 1. Керамічні вироби (за: Круц, 1977).
- Рис. 55.** Євминка 2. Керамічні вироби (1, 6-8 – за: Телегин, Круц, 1966; 2-5, 9-17 – за: Телегин, Круц, 1967).
- Рис. 56.** Євминка 1. Структура стінок посуду різних категорій (на зламі та ззовні, при збільшенні в 27 разів).
- Рис. 57.** Євминка 1. Посуд категорії А.
- Рис. 58.** Євминка 1. Миски: 1-6 – категорії А; 7-12, 15 – категорії В; 13, 14 – категорії С.
- Рис. 59.** Євминка 1. Профілі мисок категорії В.
- Рис. 60.** Євминка 1. Посуд категорії В.
- Рис. 61.** Євминка 1. Посуд категорій В і С, груп В, В 2 і С 1.
- Рис. 62.** Євминка 1. Горщики категорії С, групи С 1.
- Рис. 63.** Євминка 1. Посуд категорії С, групи С 2 і С 3.
- Hora; 11 – Yaroslaviv Val; 12 – Desiatynna Church; 13 – Lypky; 14 – Kyiv-Pechersk Lavra; 15 – Vydubychi; 16 – Sofiivska Borschagivka; 17 – Chervonyi Khutir; 18 – Korchuvate; 19 – Bortnychi; 20 – Pyrogovo.
- Fig. 50.** Late Trypillian sites of Lower Podessennia and upper reaches of the Trubig river (stages C I, C II).
- Fig. 51.** Yevmynka 1 (tract Uzviz): 1-3, 5-9 – anthropomorphic figurines, 4 – pots of B category (after: Makarenko, 1926), 10-11 – ceramics of A category (after: Passek, 1949; Kozlovskaya, 1928), 12-18 – ceramics of B and C categories (after: Kozlovskaya, 1928).
- Fig. 52.** Topographical maps of localities: 1 – Yevmynka 1 (Uzviz tract); 3 – Yevmynka 2; 2 – Plan of dug-out dwelling (excavations of V.O. Kruts 1965-1966) (after: Kruts, 1977).
- Fig. 53.** Yevmynka 1. Figurines and tools: 1-5 – ceramics; 6-17 – flint; 18-20, 23-30, 40-41 – horn; 31-39 – bone (after: Kruts, 1977).
- Fig. 54.** Yevmynka 1. Ceramics (after: Kruts, 1977).
- Fig. 55.** Yevmynka 2 – Stara Tsehelnia. Ceramics (1, 6-8 – after: Telehin, Kruts, 1966; 2-5, 9-17 – after: Telehin, Kruts, 1967).
- Fig. 56.** Yevmynka 1. The structure of vessels' walls of different categories (on the scrap and outside).
- Fig. 57.** Yevmynka 1. Vessels of category A.
- Fig. 58.** Yevmynka 1. Bols': 1-6 – category A; 7-12, 15 – category B; 13, 14 – category C.
- Fig. 59.** Yevmynka 1. Bowls' profiles of category B.
- Fig. 60.** Yevmynka 1. Vessels of category B.
- Fig. 61.** Yevmynka 1. Vessels of category B and C, B, B 2 and C 1.
- Fig. 62.** Yevmynka 1. Pots of category C, of group C 1.
- Fig. 63.** Yevmynka 1. Vessels of category C, of groups C 2 and C 3.

- Рис. 64.** Євминка 1. Антропоморфна пластика (рисунок О.О. Якубенко, за: Якубенко, Кириленко, 2015).
- Рис. 65.** Євминка 1. Пластика (рисунок О.О. Якубенко, за: Якубенко, Кириленко, 2015).
- Рис. 66.** Євминка 1. Антропоморфна пластика (рисунок О.О. Якубенко, за: Якубенко, Кириленко, 2015).
- Рис. 67.** Євминка 1. Пряслиця (рисунок О.О. Якубенко, за: Якубенко, Кириленко, 2015).
- Рис. 68.** Євминка 1: 1-3, 5-6 – кераміка категорії А; 4, 7 – кераміка категорії В.
- Рис. 69.** Євминка 1: 3, 6 – кераміка категорії А; 1, 4-8 – кераміка категорії В; 2, 9, 10 – кераміка категорії С.
- Рис. 70.** Євминка 1: 3-9 – кераміка групи С 1; 1-2, 10-12 – кераміка групи С 2.
- Рис. 71.** Євминка 1: 1-9 – антропоморфна пластика; 10 – керамічне пряслице.
- Рис. 72.** Карти поширення культур доби ранньої бронзи: 1 – культура кулястих амфор (за: Cofta-Broniewska, Kosko, 2002); 2 – коло культур шнурової кераміки (за: Свешніков, 1974).
- Рис. 73.** Тшинецьке культурне коло (за С.Д. Лисенком).
- Рис. 74.** Матеріал доби бронзи та раннього залізного віку з пунктів Правобережжя: 1-2 – Десна II; 3 – Боденьки II; 4-5 – Воропаїв I, II; 6 – Жукин I; 7-8 – Пирново I; 9 – Новосілки I; 10 – Ниж. Дубечня I.
- Рис. 75.** Кераміка доби бронзи та раннього залізного віку з пунктів Правобережжя (1-8): 1-2 – Осещина (1 – за: Березанская, 1972; 2 – за: Бондарь, 1974); 3 – Сувид IV; 4-8 – Сувид-Лінія. Схематичний план розташування поселень у с. Новосілки (9 – за: Березанская, 1972).
- Рис. 76.** 1-5, 7 – кераміка доби бронзи та раннього залізного віку, знайдена біля с. Сувид (Остерський краєзнавчий музей); 6 – бронзовий клевець (за: Клочко, 2006).
- Fig. 64.** Yevmynka 1. Anthropomorphic figurines (after: Yakubenko, Kyrylenko, 2015).
- Fig. 65.** Yevmynka 1. Figurines (after: Yakubenko, Kyrylenko, 2015).
- Fig. 66.** Yevmynka 1. Anthropomorphic figurines (after: Yakubenko, Kyrylenko, 2015).
- Fig. 67.** Yevmynka 1. Spinder whorls (after: Yakubenko, Kyrylenko, 2015).
- Fig. 68.** Yevmynka 1: 1-3, 5-6 – ceramics of category A; 4, 7 – ceramics of category B.
- Fig. 69.** Yevmynka 1: 3, 6 – ceramics of category A; 1, 4-8 – ceramics of category B; 2, 9, 10 – ceramics of category C.
- Fig. 70.** Yevmynka 1: 3-9 – ceramics of group C 1; 1-2, 10-12 – ceramics of group C 2.
- Fig. 71.** Yevmynka 1: 1-9 – anthropomorphic figurines; 10 – ceramic spinder whorl.
- Fig. 72.** Areal of Early Bronze Age cultures: 1 – Globular Amphora culture (after: Cofta-Broniewska, Kosko, 2002); 2 – Corded Ware culture Circle (after: Svieshnikov, 1974).
- Fig. 73.** Tzciniec cultural circle (by S.D. Lysenko).
- Fig. 74.** Bronze Age and early Iron Age materials from the right bank sites: 1-2 – Desna II; 3 – Bodenky II; 4-5 – Voropaiv I, II; 6 – Zhukyn I; 7-8 – Pynovo I; 9 – Novosilky I; 10 – Nyzhnia Dubechnia I.
- Fig. 75.** Bronze Age and early Iron Age ceramic from the right bank sites (1-8): 1-2 – Oseschyna (1 – after: Berezanska, 1972, 2 – by: Bondar, 1974); 3 – Suvyd IV; 4-8 – Suvyd-Liniia. Schematic plan of the disposition of settlements in Novosilky village (9 – by: Berezanska, 1972).
- Fig. 76.** Bronze Age and early Iron Age ceramic found near Suvyd village (Oster Local History Museum); 6 – bronze chisel (by: Klochko, 2006).

- Рис. 77.** Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку з поселення Євминка (1-3, 5-8 – Остерський краєзнавчий музей; 4 – НМІУ).
- Рис. 78.** Сокири та кераміка середньодніпровської культури з поселення Євминка (1 – за: Березанская, 1986; 2 – Остерський краєзнавчий музей; 3 – НМІУ).
- Рис. 79.** Кераміка доби бронзи та раннього залізного віку з пунктів біля с. Зазим'є: 1 – Зазим'є-МТФ; 2-8 – Зазим'є I (2-8 – трипільська культура етапу С II).
- Рис. 80.** Кераміка доби бронзи та раннього залізного віку з поселення Зазим'є I.
- Рис. 81.** Кераміка доби бронзи та раннього залізного віку з поселення Зазим'є-Осинки (за: Телегин, Круц, 1965/1).
- Рис. 82.** Кераміка з поселення Зазим'є-Станки I: 1-3 – трипільська культура етапу С II (за: Телегин, Круц, 1965/1); 4-7 – середньодніпровська культура (4 – за: Березанская, 1972; 4 – розвідки О.Б. Солтиса).
- Рис. 83.** Кераміка з поселень Зазим'є-Станки I (4, 7) та Зазим'є-Осинки I (1-3, 5, 6, 8): 1-6 – культурне коло Бабіне; 7-8 – тшинецьке культурне коло (4 – за: Березанская, 1972; 7 – за: Телегин, Круц, 1965/1).
- Рис. 84.** Кераміка тшинецького культурного кола з поселення Зазим'є-Станки I (1-7 – за: Березанская, 1972; 8 – розвідки О.Б. Солтиса).
- Рис. 85.** Кераміка доби пізньої бронзи з поселення Зазим'є-Станки I (1-5 – за: Березанская, 1972).
- Рис. 86.** Вироби з кременю та каменю з поселення Зазим'є-Станки I (1-5, 7 – за: Березанская, 1972; 6 – розвідки О.Б. Солтиса).
- Рис. 87.** Керамічні прясельця та ливарна форма з поселення Зазим'є-Станки I (за: Березанская, 1972).
- Рис. 88.** Ливарна форма з поселення Зазим'є-Станки I та реконструкція виробів (за: Березанская, 1972).
- Fig. 77.** Bronze Age and early Iron Age materials from Yevmynka settlement (1-3, 5-8 – Oster Local History Museum; 4 – National Museum of the History of Ukraine).
- Fig. 78.** Axes and ceramic of Middle Dnieper culture from Yevmynka settlement (1 – after: Berezanska, 1986; 2 – Oster Local History Museum; 3 – National Museum of the History of Ukraine).
- Fig. 79.** Bronze Age and early Iron Age ceramic from sites near Zazymie village 1 – Zazymie-MTF; 2-8 – Zazymie I (2-8 – Trypillian culture of phase C II).
- Fig. 80.** Bronze Age and early Iron Age ceramic from Zazymie I settlement.
- Fig. 81.** Bronze Age and early Iron Age Ceramic from Zazymie-Osynky settlement (after: Telehin, Kruts, 1965/1).
- Fig. 82.** Ceramic from Zazymie-Stanky I settlement: 1-3 – Trypillian culture of phase C II (by: Telehin, Kruts, 1965/1); 4-7 – Middle Dnieper culture (4 – after: Berezanska, 1972, 4 – exploration of Soltys).
- Fig. 83.** Ceramic from Zazymie-Stanky I (4, 7) and Zazymie-Osynki I (1-3, 5, 6, 8) settlements: 1-6 – Babyne cultural Circle; 7-8 – Tzciniec cultural Circle (4 – after: Berezanska, 1972, 7 – after: Telehin, Kruts, 1965/1).
- Fig. 84.** Ceramic of Tzciniec cultural circle from Zazymie –Stanky I settlement (1-7 – after: Berezanska, 1972, 8 – exploration of Soltys).
- Fig. 85.** Late Bronze Age ceramic from Zazymie-Stanky I settlement (1-5 – after: Berezanska, 1972).
- Fig. 86.** Flint and stone artifacts from Zazymie-Stanky I settlement (1-5, 7 –after: Berezanska, 1972, 6 – exploration of O.B. Soltys).
- Fig. 87.** Ceramic spinder whorl and mold from Zazymie-Stanky I settlement (after: Berezanska, 1972).
- Fig. 88.** Mold from Zazymie-Stanky I settlement and reconstruction of items (after: Berezanska, 1972).

- Рис. 89.** 1-4 – матеріали середньодніпровської культури та культурного кола Бабіне з пункту Зазим'є-Станки II; 5-6 – неолітична кераміка з пункту Зазим'є-Станки III (за: Телегин, Круц, 1965/1).
- Рис. 90.** Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку, знайдені біля с. Кошани (Остерський краєзнавчий музей).
- Рис. 91.** Крехаїв I. Кераміка доби бронзи та раннього залізного віку.
- Рис. 92.** Крехаїв II. Кераміка доби бронзи та раннього залізного віку.
- Рис. 93.** Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку: 1-4 – Літки IV; 5, 7 – Літки II; 6, 8 – Літки I.
- Рис. 94.** Літки VI. Кераміка доби бронзи та раннього залізного віку.
- Рис. 95.** Літки VI. Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку.
- Рис. 96.** Літки VI. Розвал посудини першої третини 2 тис. до н.е.
- Рис. 97.** Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку з пам'яток біля с. Літочки: 1-7 – Заповідник I; 8-9 – Соболівка I.
- Рис. 98.** Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку з пам'яток Літочки-Сади I та II.
- Рис. 99.** Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку з пам'яток біля с. Парня: 1-4 – Парня I; 5-9 – Парня III.
- Рис. 100.** Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку з пам'яток біля с. Парня: 1-3 – Парня IV; 4-9 – Парня V; 10 – Парня VI.
- Рис. 101.** Погреби-Келійки: 1 – план могильника; 2 – план розкопу «Верхній» (за: Березанская, 1976).
- Рис. 102.** Погреби-Келійки: 1-7 – крем'яні наконечники стріл з площі могильника; 8-14 – кераміка з розкопу I (за: Канівець, 1952/15a).
- Рис. 103.** Погреби-Келійки. Кераміка з розкопу I (за: Канівець, 1952/15a).
- Fig. 89.** 1-4 – materials of Middle Dnieper culture and Babyne cultural Circle from Zazymie-Stanky II site; 5-6 – Neolithic pottery from Zazymie-Stanky III site (after: Telehin, Kruts, 1965/1).
- Fig. 90.** Bronze Age and early Iron Age materials found near Koshany village (Oster Local History Museum).
- Fig. 91.** Krekhaiv I. Bronze Age and Early Iron Age ceramics.
- Fig. 92.** Krekhaiv II. Bronze Age and Early Iron Age ceramics.
- Fig. 93.** Bronze Age and early Iron Age materials: 1-4 – Litky IV; 5, 7 – Litky II; 6, 8 – Litky I.
- Fig. 94.** Litky VI. Bronze Age and Early Iron Age ceramics.
- Fig. 95.** Litky VI. Bronze Age and Early Iron Age materials.
- Fig. 96.** Litky VI. Reconstruction of the vessel of the first third of 2 thousand B.C.
- Fig. 97.** Bronze Age and early Iron Age materials from the sites near Litochky village: 1-7 – Zapovidnyk I; 8-9 – Sobolivka I.
- Fig. 98.** Bronze Age and Early Iron Age materials from Litochky-Sady I and II sites.
- Fig. 99.** Bronze Age and early Iron Age materials from sites near Parnia village: 1-4 – Parnia I; 5-9 – Parnia III.
- Fig. 100.** Bronze Age and early Iron Age materials from sites near Parnia village: 1-3 – Parnia IV; 4-9 – Parnia V; 10 – Parnia VI.
- Fig. 101.** Pohreby-Keliiky: 1 – cemetery plan; 2 – plan of excavation area “Verkhonii” (after: Berzanska, 1976).
- Fig. 102.** Pohreby-Keliiky: 1-7 – flint arrowheads from the area of cemetery; 8-14 – ceramics from excavation area I (after: Kanivets 1952/15a).
- Fig. 103.** Pohreby-Keliiky. Ceramics from the excavation area I (after: Kanivets, 1952/15a).

- Рис. 104.** Погреби-Келійки: 1-4 – кераміка з розкопу 16; 5-10 – кераміка з розкопу II (за: Канівець, 1952/15a).
- Рис. 105.** Погреби-Келійки. Кераміка з розкопу «Верхній» (за: Канівець, 1952/15a).
- Рис. 106.** Погреби-Келійки. Кераміка з розкопу «Верхній» (за: Канівець, 1952/15a).
- Рис. 107.** Погреби-Келійки. Розвал посудини лебедівського типу з розкопу «Верхній» (за: Канівець, 1952/15a).
- Рис. 108.** Бронзові вироби доби бронзи та раннього залізного віку з Нижнього Подесення: 1-9 – Погреби-Келійки (1-5 – за: Канівець, 1952/15a; 6-9 – за: Березанская, 1976); 10-12, 18-19 – експозиція Остерського краєзнавчого музею; 13-14 – Погреби-Лан (за: Канівець, 1952/15a); 15-16 – Погреби-Лан 2 (за: Телегин, Круц, Нужный, 1979/18); 17 – Вигурівщина (за: Березанская, 1972).
- Рис. 109.** Погреби-Лан: 1-3, 12 – трипільська культура етапу С II; 4-11 – середньодніпровська культура (9-12 – за: Канівець, 1952/15a).
- Рис. 110.** Погреби-Лан: 1-2 – культурне коло Бабіне; 3-14 – тшинецьке культурне коло (2-9 – за: Канівець, 1952/15a).
- Рис. 111.** Погреби-Лан: Кераміка доби бронзи та раннього залізного віку (13 – за: Канівець, 1952/15a).
- Рис. 112.** Погреби-Лан: Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку (2-4 – за: Канівець, 1952/15a).
- Рис. 113.** Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку з ур. Лан біля с. Погреби: 1 – пункт 1; 2-12 – пункт 2 (за: Телегин, Круц, Нужный, 1979/18).
- Рис. 114.** Кераміка доби бронзи та раннього залізного віку з пунктів навколо с. Поліське: 1-2 – Поліське-Красна Гірка; 3 – Поліське IV; 4-7 – Поліське-Савкин Куток.
- Fig. 104.** Pohreby-Keliiky: 1-4 – ceramics from excavation area 16; 5-10 – ceramics from excavation area II (after: Kanivets, 1952/15a).
- Fig. 105.** Pohreby-Keliiky. Ceramics from excavation area “Verkhniy” (after: Kanivets, 1952/15a).
- Fig. 106.** Pohreby-Keliiky. Ceramics from excavation area “Verkhniy” (after: Kanivets, 1952/15a).
- Fig. 107.** Pohreby-Keliiky. Reconstruction of Lebedivskyi type vessel from excavation area “Verkhniy” (after: Kanivets, 1952/15a).
- Fig. 108.** Bronze Age and early Iron Age bronzeware from Lower Podesennia: 1-9 – Pohreby-Keliiky (1-5 – after: Kanivets 1952/15a, 6-9 – after: Berezanska, 1976); 10-12, 18-19 – exhibition of Oster Local History Museum; 13-14 – Pohreby-Lan (after: Kanivets, 1952/15a); 15-16 – Pohreby-Lan 2 (after: Telehin, Kruts, Nuzhnyi, 1979/18); 17 – Vyhurivschyna (after: Berezanska, 1972).
- Fig. 109.** Pohreby-Lan: 1-3, 12 – Trypillian culture of phase C II; 4-11 – Middle Dnieper culture (9-12 – after: Kanivets, 1952/15a).
- Fig. 110.** Pohreby-Lan: 1-2 – Babyne cultural Circle; 3-14 – Tzciniec cultural Circle (2-9 – after: Kanivets, 1952/15a).
- Fig. 111.** Pohreby-Lan: Bronze Age and early Iron Age ceramics (13 – after: Kanivets, 1952/15a).
- Fig. 112.** Pohreby-Lan: Bronze Age and early Iron Age materials (2-4 – after: Kanivets 1952/15a).
- Fig. 113.** Bronze Age and early Iron Age materials from Lan tract near Pohreby village: 1 – placement 1; 2-12 – placement 2 (after: Telehin, Kruts, Nuzhnyi, 1979/18).
- Fig. 114.** Bronze Age and early Iron Age ceramics from sites around Poliske village: 1-2 – Poliske-Krasna Hirka; 3 – Poliske IV; 4-7 – Poliske-Savkyn Kutok.

- Рис. 115.** Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку з пунктів навколо с. Рожівка; 1-6 – Рожівка III (3, 5 – за: Телегин, Круц, 1965/1); 7-10 – Рожівка I-II.
- Рис. 116.** Кераміка доби бронзи та раннього залізного віку з пунктів поблизу с. Рожни (6-7 – Рожни VI).
- Рис. 117.** Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку з пам'яток поблизу с. Рожни: 1-4 – Рожни-Пристань (за: Телегин, Круц, 1965/1); 5 – Рожни III; 6-7 – Рожни II; 8-12 – Рожни X.
- Рис. 118.** Кераміка доби бронзи та раннього залізного віку з експозиції Остерського краєзнавчого музею.
- Рис. 119.** Вироби з каменю та кременю доби бронзи з експозиції Остерського краєзнавчого музею.
- Рис. 120.** Нижнє Подесення. Середньодніпровська культура шнурової кераміки (2500/2400-1800/1700 BC).
- Рис. 121.** Нижнє Подесення. Культурне коло Бабіне (1900/1800-1600 BC).
- Рис. 122.** Нижнє Подесення. Тшинецьке культурне коло, сосницька культура, ранній етап (1700/1600-1500/1450 BC).
- Рис. 123.** Нижнє Подесення. Тшинецьке культурне коло, сосницька культура, середній етап 1 (1500/1450-1350/1300 BC).
- Рис. 124.** Нижнє Подесення. Тшинецьке культурне коло, сосницька культура, середній етап 2 (1350/1300-1200 BC).
- Рис. 125.** Нижнє Подесення, Погреби-Келійки. Тшинецьке культурне коло, сосницька культура, кінець середнього та пізній етапи (1300/1200-1000/900 BC).
- Рис. 126.** Нижнє Подесення. Тшинецьке культурне коло, сосницька культура, пізній етап (1200-1000/900 BC).
- Рис. 127.** Нижнє Подесення. Ранній залізний вік. Милоградська культура (900-300 BC).
- Рис. 128.** Пам'ятки середньодніпровської культури шнурової кераміки.
- Fig. 115.** Bronze Age and early Iron Age materials from sites around Rozhivka village; 1-6 – Rozhivka III (3, 5 – after: Telehin, Kruts, 1965/1); 7-10 – Rozhivka I and II.
- Fig. 116.** Bronze Age and early Iron Age ceramics from sites near Rozhny village (6-7 – Rozhny VI).
- Fig. 117.** Bronze Age and early Iron Age materials from sites near Rozhny village: 1-4 – Rozhny-Prystan (after: Telehin, Kruts, 1965/1); 5 – Rozhny III; 6-7 – Rozhny II; 8-12 – Rozhny X.
- Fig. 118.** Bronze Age and early Iron Age ceramics from exposition of Oster Local History Museum.
- Fig. 119.** Bronze Age stone and flint artifacts from exposition of Oster Local History Museum.
- Fig. 120.** Lower Podeseennia. Middle Dnieper culture of the Corded Ware culture (2500/2400 – 1800/1700 BC).
- Fig. 121.** Lower Podeseennia. Babyne cultural Circle (1900/1800 – 1600 BC).
- Fig. 122.** Lower Podeseennia. Tzciniec cultural Circle, Sosnytska culture, early phase (1700/1600 – 1500/1450 BC).
- Fig. 123.** Lower Podeseennia. Tzciniec cultural Circle, Sosnytska culture, medium phase 1 (1500/1450 – 1350/1300 BC).
- Fig. 124.** Lower Podeseennia. Tzciniec cultural Circle, Sosnytska culture, medium phase 2 (1350/1300 – 1200 BC).
- Fig. 125.** Lower Podeseennia, Pohreby-Keliiky. Tzciniec cultural Circle, Sosnytska culture, the end of the middle and late stages (1300/1200 – 1000/900 BC).
- Fig. 126.** Lower Podeseennia. Tzciniec cultural circle, Sosnytska culture, late phase (1200–1000/900 BC).
- Fig. 127.** Lower Podeseennia. Early Iron Age. Mylogradska culture (900–300 BC)
- Fig. 128.** Sites of the Middle Dnieper Corded Ware culture.

- Рис. 129.** Пам'ятки культурного кола Бабино.
- Рис. 130.** Пам'ятки тшинецького культурного кола, сосницька культура.
- Рис. 131.** Пам'ятки тшинецького культурного кола, пізній етап сосницької культури.
- Рис. 132.** Пам'ятки раннього залізного віку. Милоградська культура.
- Рис. 133.** Середньовічні пам'ятки Нижнього Подесення за результатами досліджень 2010-2011 рр.
- Рис. 134.** Виповзів. Розташування городища, посаду, подолу та поселення Заплава I (за: Скороход, Моця, Ситий, 2013).
- Рис. 135.** Виповзів. Матеріали з посаду городища: 1, 3, 6-8 – кістка; 2, 9-10 – залізо; 4 – сердолик; 5 – сланець (за: Скороход, 2009).
- Рис. 136.** Середньовічні керамічні вироби з пам'яток Правобережжя: 1 – Сувид-Лиса Гора; 2-5 – Сувид II; 6 – Сувид IV; 7-8 – Жукин I; 9-10 – Воропаїв I.
- Рис. 137.** Боденьки IV. Фрагменти кругового посуду: 1-12 – давньоруського часу; 13-18 – пізнього середньовіччя.
- Рис. 138.** План Городця Остерського.
- Рис. 139.** Городець Остерський. Старгородка: 1-2 – фрагменти керамічних виробів; 3 – залізний ключ; 4-5 – фрагменти скляних браслетів.
- Рис. 140.** Городець Остерський. Старгородка. Фрагменти кругового посуду.
- Рис. 141.** Фрагменти керамічних виробів доби пізнього середньовіччя: 1-5 – Остер-Цегельня; 2 – Красна Гірка.
- Рис. 142.** Фрагменти кругового посуду з с. Поліське: 1-2 – Поліське-Савкин Куток; 3-6 – Поліське II.
- Рис. 143.** Беремицьке. Курганний могильник.
- Рис. 144.** Євминка-могильник. План курганної групи.
- Рис. 145.** Євминка-Село. Фрагменти кругового посуду.
- Fig. 129.** Sites of Babyne cultural Circle.
- Fig. 130.** Sites of Tzciniec cultural Circle, Sosnytska culture.
- Fig. 131.** Sites Tzciniec cultural Circles, late phase of Sosnytska culture.
- Fig. 132.** Sites of early Iron Age. Mylogradaska culture.
- Fig. 133.** Medieval sites of Lower Podesennia by research of 2010-2011.
- Fig. 134.** Vypovziv. Location of the city-site, extramural part of a city-town, downtown and settlement Zaplava I (after: Skorokhod, Motsia, Sytyi, 2013).
- Fig. 135.** Vypovziv. Materials from the extramural part of a settlement: 1, 3, 6-8 – bone; 2, 9-10 – iron; 4 – cornelian; 5 – slate (after: Skorokhod, 2009).
- Fig. 136.** Medieval ceramics from the right bank sites: 1 – Suvyd-Lysa Hora; 2-5 – Suvyd II; 6 – Suvyd IV; 7-8 – Zhukyn I; 9-10 – Voropaiv I.
- Fig. 137.** Bodenky IV. Fragments of wheel dishes: 1-12 – Kievan Rus time; 13-18 – late Middle Ages.
- Fig. 138.** Plan of Oster city-site.
- Fig. 139.** Oster city-site. Starohorodka: 1-2 – fragments of ceramics; 3 – iron key; 4-5 – fragments of glass bracelets.
- Fig. 140.** Oster city-site. Starohorodka. Fragments of wheel dishes.
- Fig. 141.** Fragments of ceramics of late Middle Ages: 1-5 – Oster-Tshelnia; 2 – Krasna Girka.
- Fig. 142.** Fragments of wheel vessel of Poliske village: 1-2 – Poliske-Savkyn Kutok; 3-6 – Poliske II.
- Fig. 143.** Beremytske. Barrow cemetery.
- Fig. 144.** Yevmynka-mohylnyk. Plan of kurgan group.
- Fig. 145.** Yevmynka-Selo. Fragments of wheel dishes.

- Рис. 146.** Євминка-Село. Фрагменти кругового посуду та вироби з заліза.
- Рис. 147.** Євминка-Красулька. Фрагменти кругового посуду.
- Рис. 148.** Крехаїв II. Фрагменти кругового посуду.
- Рис. 149.** Виріб зі сланцю та фрагменти кругового посуду: 1 – Крехаїв II; 2-5 – Крехаїв IV.
- Рис. 150.** Фрагменти кругового посуду з пам'яток навколо с. Літочки: 1 – Літочки-Сади II; 2-7 – Соболівка I.
- Рис. 151.** Парня IV. Фрагменти кругового посуду та залізний ніж.
- Рис. 152.** Парня V. Фрагменти кругового посуду та виріб з заліза.
- Рис. 153.** Фрагменти кругового посуду з пам'яток навколо с. Літки: 1-3 – Літки I; 4-18 – Парня VI.
- Рис. 154.** Фрагменти кругових посудин з пам'яток поблизу сіл Рожни та Рожівка: 1 – Рожни III; 2-7 – Рожівка I.
- Рис. 155.** Зазим'є I. Фрагменти кераміки та виріб з заліза.
- Рис. 156.** Фрагменти кругового посуду з пам'яток навколо с. Зазим'є: 1-7 – Зазим'є I; 8-9 – Зазим'є-Станки; 10 – Зазим'є-Осинки.
- Рис. 157.** Погреби-Лан. Фрагменти ранньогончарних та гончарних посудин: 1-8 – перед давньоруського часу; 9-10 – пізнього середньовіччя.
- Fig. 146.** Yevmynka-Selo. Fragments of wheel dishes and iron wares.
- Fig. 147.** Yevmynka-Krasulka. Fragments of wheel dishes.
- Fig. 148.** Krekhaiv II. Fragments of wheel dishes.
- Fig. 149.** The slate artifact and fragments of wheel dishes: 1 – Krekhaiv II; 2-5 – Krekhaiv IV.
- Fig. 150.** Fragments of wheel vessel from sites around Litochky village: 1 –Litochky-Sady II; 2-7 – Sobolivka I.
- Fig. 151.** Parnia IV. Fragments of wheel vessel and iron knife.
- Fig. 152.** Parnia V. Fragments of wheel vessel and iron item.
- Fig. 153.** Fragments of wheel vessel from sites around Litky village: 1-3 – Litky I; 4-18 – Parnia VI.
- Fig. 154.** Fragments of wheel vessel from sites near Rozhny and Rozhivka villages: 1 – Rozhny III; 2-7 – Rozhivka I.
- Fig. 155.** Zazymie I. Fragments of ceramics and iron wares.
- Fig. 156.** Fragments of wheel vessel from sites around Zazymie village: 1-7 – Zazymie I; 8-9 – Zazymie-Stanky; 10 – Zazymie-Osynky.
- Fig. 157.** Pohreby-Lan. Fragments of early pottery and pottery vessels: 1-8 – before Kievan Rus time; 9-10 – late Middle Ages.

SUMMARY

One of the most exciting branches of contemporary archaeological science is a spatial archaeology, which task is to study the sites clarification of cultural and chronological characteristics of the region, which depends on the development and change of landscapes, nature and human communities that inhabited it, is also determined role of the territory in the historical development of much wider areas.

Since the late nineteenth century Lower Desna region is the subject of archaeological research. Discovered sites formed the basis for the selection phases, local variants and Neolithic, Chalcolithic, Bronze Age archaeological cultures until Kievan Rus time. However, in spite of quite a high degree of archaeological study and regular monitoring of archaeological sites of Lower Podesennia, stationary and exploratory researches of previous years have mostly «point» character. Their goal was to identify and study specific cultural and chronological sections, without clarifying the overall dynamics of cultural, demographic and environmental development of the area. An important reason that prompted the authors to write this work is the irreversible destruction of archaeological record of the region. This is caused by the privatization and, as a result, by active building. These processes make it impossible to study and examine known and yet not found sites of Lower Desna. Thus, the main stimulus of writing this book is an attempt to bring the information about archaeological sites of Podesennia (the main part of which is already lost) for the future generations.

According to this, during the study of Lower Desna region the attention was focused on methodological, scientific and heritage protection aspects. Firstly, this has led to improving the methods of archaeological study of the region to create a model of its cultural and chronological development and the possibility of further use in other areas. Secondly, the dynamics of cultural and historical processes of Lower Podesennia was studied by using the remains of ancient communities' life. Thirdly, were defined the boundaries of the known sites and discovered the new ones in order to create the general archaeological map of Lower Desna. In future this map will be used to plan land using, construction projects, to create the borders of archaeological, conserved and protected areas.

The initial research phase involves the processing of archival materials related to archaeology of Lower Desna region, which led to direct full-scale study of sites by archaeological investigations. On some sites were made trenches to find out the spreading and saturation limits of archaeological horizon. With the material gained in field there were held the laboratory researches, often supplemented by processing fund collections of Lower Podesennia's researches of previous years. Analytical work was connected with the use of cartographic method to find out the area of distribution of similar sites, due to the landscape features of the region.

The next line of research was limited to the use of spatial archaeology methods to determine the dynamics of occupation and distribution of different cultural events in the region. Using the cartographic method

allowed exposing not only the geographical and topographical features of location of the sites, but also to clarify density of the population, regularity of settlement, exploitation of various ecological niches and resource base of ancient people. The results bring us to a higher level of paleoeconomic reconstructions, the purpose of which is to identify the relationship between the physical (landscape, climate), biotic (fauna and flora) and social environment types. Thus, one of the founders of geographical approach in archaeology British archaeologist O.G.S. Crawford claimed that by using mapping it's possible to detect the influence of nature on the culture and people – on the environment, learn about the movement of groups and follow ancient roads and trade routes.

About the need of mapping the discovered sites, even without taking stationary research, told M. Rudynskyi and O. Formozov. Scientists believed that the collection of surface finds not only save the site from complete destruction, but also allow to understand the nature of the material culture of the ancient people of the region and raise the issue of further excavations [Rudynskyi, 1931, p. 146; Formozov, 1956, p. 87]. Mapping of material from the surface charges along with stationary studied sites of Southern Polissia, made it possible by L. Zalizniak to follow cultural and chronological development of the region during the Final Paleolithic – Neolithic periods [Zalizniak, 1984; 1989].

In recent years, among Ukrainian researchers the attention to regional archaeology is greatly increased. Its purpose is not only to investigate the sites of particular cultural and chronological range, but also to try to reproduce the processes of population in certain regions. The results of this approach are set out in a series of monographs [Archaeological map of Kyivschyna, 2002; Northern Expedition, 2007; Archaeological sites of Fastivschyna, 2010; Markus, Okhrimenko, 2010; Neradenko, 2011; etc.].

Heritage vector of this study provides maximum detection and preservation of known objects of cultural heritage of the territory of Lower Desna region and create a single list of sites of this micro region. Due to the uncontrolled building processes around Kyiv and particular in Lower Podesennia, there is an urgent issue of preserving cultural heritage and ecological system of these areas. Despite the fact that the construction within the protected archaeological and landscape areas contradicts the current site protection and environmental legislation, human impact on the natural and cultural heritage in recent years has increased. This is partly due to unregulated legal framework and the lack of administrative levers of influence at fixing violations. That is why a significant part of cultural heritage of Lower Podesennia is on the edge of destruction.

Despite the fact that some of the archaeological sites of Kiev and Chernihiv regions listed in the State register of immovable monuments of Ukraine and Register of newly discovered sites, they continue to gradually disappear. The issue of preservation of archaeological sites at the regional level is published in works related on the Cultural Heritage of certain areas [... Archaeological map of Kyivschyna, 2002; Protection of Cultural Heritage of Kyiv region., 2006; Archaeological sites of Fastivschyna, 2010; Archaeological heritage of Khmelnytskyi region., 2011; Historical and cultural monuments of Vinnytsia region., 2011]. These publications not only inform the appropriate services of the cultural heritage about the state of archaeological sites, but also notify the public with the problems of preserving heritage of previous epochs and popularize scientific knowledge of the Native Land.

The investigated area – the Lower Desna basin is limited in the north by the confluence of the Oster to the Desna River and in the south by the confluence of the Desna to the Dnieper. However, it is clear that the descrip-

tion of ancient eras of the region is impossible without the use of material of neighboring territories – Middle Podessennia and Middle Dnieper region, for the purpose of comparison and creation a common understanding of the cultural processes in the North-Eastern Ukraine.

Chronologically, the book contains materials from the Stone Age to the Early Iron Age, with focusing primarily on the sites of prehistoric archaeology, highlighted in the second chapter. Heritage vector of this work involves the creation of general map of archaeological sites of the region, as it's reflected in the third chapter. During the research in Lower Podessennia region, medieval antiquities are also provided a proper attention. They were included in the overall list of sites of the region. So, for completeness of archaeological description, authors submit materials of pre-Kievan Rus, Kievan Rus time and the late Middle Ages, believing that this information can be used in subsequent historical reconstructions.

As noted, the archaeological study of Lower Podessennya territory began in the end of the nineteenth century, namely with the works of V. Berenshtam on Vypovziv settlement. Opening and investigations of the sites of the Neolithic, Trypillian and the Bronze Age periods along the banks of the Desna River from Oster city to Kyiv associated with the beginning of the twentieth century. Thus, the first known point of Trypillian culture, which is mentioned in 1902, was a settlement near Yevmynka village (Kozeletskyi district, Chernihiv region) in Uzviz tract (later in the literature it was called Yevmynka I). This settlement was partially excavated by a local teacher K. Stavrovskyi in 1908. Later M. Makarenko conducted a scientific survey of the remains of Old Rusian temple in Oster – Yurieva Bozhnytsia [Zimmer, 2011, p. 27].

In the 20's of the XX century an important role in studying of the ancient past of Lower Podessennia was played by Oster Sci-

entific Society of Local History, which was in force at the local museum. It is associated with the active work of such researchers as A. Rozanov, E. Buzun, V. Zimmer, M. Makarenko and others. The main organizer of the Society and Museum in Oster was A. Rozanov. He initiated archaeological studying of Osterschyna by actively exploring in the 1920-1925 Neolithic and Bronze Age sites: Yevmynka, Vypovziv, Vovcha Hora (Poliske village), Isaieva Hora (Koshany village), Karpylivka, Krekhaiv «Pylukhove Boloto» Zhukyn, Bodenky etc. [Buzun, 2010, p. 8-11; Lytvynenko, Dobrobozhenko, 2011, p. 64]. In 1924 A. Rozanov carried out an excavation of Vypovziv settlement [Rozanov, 1925; Zotsenko, 2011, p. 52; Myslyvets, 2011, p. 3]. In the 20 – 30's active work was done by M. Makarenko, who studied the Old Rusian sites (Oster city-site) and Trypillian settlement Yevmynka (Uzviz tract) [Makarenko, 1926, p. 61-64; 1927, p. 84-86].

At meetings of the Society were given lectures, much of which was based on the results of field research: Moracheskyi – “Neolithic around Kozelets”; Kyrychenko – “Slavic funeral at Buhaivka”; Rozanov – “Excavations at Buhaivka”; Synkevych – “Archaeological exploration as a goal of work in school (Yevmynka, Buhaiv, Suvyd)”; Kyryienko – “Neolithic in Bodenky village”; Kovposha – “Neolithic in Zhukyn village”; Rozanov – “Current state of Yurieva Bozhnytsia” ... In addition to members of the Society on its public meetings made presentations professor of Archaeological University of Kiev Dineus – “Trypillian culture in Osterschyna”; Professor of Archaeological University of Kiev Ernst – “Ancestries of Kozelets”... in 1925 [Rozanov, 2011].

The result of the investigation of local archeology and history of Osterschyna (to which at that time belonged all Lower Podessennia) summarized O. Buzun in his book, written in 1943-1944 [Buzun, 2010].

The new phase of study of the region began in the postwar period and is associated

with activity of the expedition «Great Kyiv». Thus, F. Kopylov discovered Trypillian site near Vovcha Hora village (now Poliske village, Kozeletskyi district, Chernihiv region.). At the same time in the modern Brovary district, Kyiv region, were discovered several sites of late Trypillian materials – near the villages Litky in the tract Lysa Hora, Pukhivka and Vyhurivschyna [Kopylov, Odyntsova, Shaposhnikova, 1952].

In 1953 O. Shaposhnikova published a map of Neolithic and Trypillian sites found along the banks of the Dnieper and Desna region in Kyiv based on the results of the expedition [Shaposhnikova, 1953]. To the 1950's belongs a thorough study of the sites of the Neolithic – Bronze Age of Lower Podessennia by V. Kanivets, including settlements in the tract «Lan» and Bronze Age cemetery near Pohreby village.

In the settlements near the villages Novosilky, Khotianivka, Zazymie researchers found a significant number of archaeological materials of Bronze Age – Early Iron Age [Berezanska, 1961]. This allowed partially reconstructing cultural processes of these epochs in the Middle Podniprovia [Berezanska, 1974, p. 7]. At the same time Old Russian sites are actively studied, which was highlighted in the works of V. Zummer in 1952 and 1960. These works are related to the history of Oster city-site [Zummer, 2011 a, b].

The next phase of research fell on the 1960-1970's and is connected with the work of D. Telehin and V. Kruts. It was then when during the investigations were opened several new multilayer settlements near the villages Zazymie (3 settlements – Stanky tract I, II, Osynky tract) Rozhivka (Brovary district, Kyiv region). [Telehin, Kruts, 1965, p. 12-17]. In 1965 V. Kruts continued excavations started by M. Makarenko in Yevmynka I (Uzviz tract) [Kruts, 1966]. The next year, he did some research on late Trypillian open settlement Yevmynka II (Stara Tsehelnia tract) [Telehin, Kruts, 1967, p. 41-47; Kruts, 1977,

p. 78-109]. In 1979 during survey researchers examined the multilayer settlements of Neolithic, Trypillian and Bronze Age near villages Pohreby (Lany tract) Brovary district, Kyiv region, which was previously studied by V. Kanivets. [Telehin, Kruts, Nuzhnyi, 1979; Tytova, 1984, p. 91]. Thus, in the tract «Lan» were found two locations of Neolithic and Bronze Age – Lan 1 and Lan 2. The third and fourth objects recorded in the tracts Keliiky and Musiieva Dolyna [Tytova, 1984, p. 97].

The following phase of archaeological study of the region was associated with the beginning of the new millennium. In 2001 S. Lysenko carried out the investigation around Pohreby village with a purpose of establishing the location of the famous late Sosnytskyi (Lebedivskyi) burial, the remains of which had not been found. Instead, around the village were localized four sites – of the Bronze Age, Early Iron Age, Kyiv Rus time and the late Middle Ages [Lysenko, Lysenko S., Skyba 2001/55, 16-17]. In 2002 O. Soltys examined the location of multilayer settlement in Stanky tract near Zazymia village. He found fragments of Trypillian, Scythian, Chernyakhiv, Kiev Rus pottery. Since 2002 active exploration in Chernihiv region holds G. Zharov. He placed on the state register most of the archaeological sites near the villages Poliske, Beremytske, Yevmynka, Krekhaiv and others.

At the present state the considerable interest of specialists is associated with the study of Old Rus city-sites – Oster and Vypovziv, on which in recent years regular archaeological works are being held [Skorokhod, 2009; 2011, p. 307-308].

In order to check the status of known archaeological sites listed in Annotated Code lists of historical and cultural monuments of Kyiv and Chernihiv regions, the State register of immovable monuments of Ukraine and the Register of newly discovered sites, as well as identifying new archeological items, was carried out archaeological exploration

in the territory of Lower Podessennia. During 2010-2011 the joint expedition of Institute of Archaeology NASU and Taras Shevchenko National University of Kyiv, led by O. Motsia and P. Shydlovskiyi, featuring authors, examined the terraces of right and left banks of the Desna River in Chernihiv and Kyiv regions. The expedition made its way from Vypovziv village, Chernihiv region, to Vyshhorod city, Kyiv region, through the radical right bank terrace of the river and the floodplain on the left bank of terraced levels, from Oster city to the residential area Troieshchyna. Exploration work mainly limited by collecting the surface finds, at times by making trenches in order to check the status of archaeological horizon. The goal was to draw up a general map and to make a list of archaeological heritage objects from the Stone Age to the late Medieval period. Therefore, the numbering of both known and newly discovered monuments in the directory is a cross-cutting character. For items, those were found previously, was left the old name, which was featured in scientific publications and reports. For newly discovered sites were given new names and numbers. As a result of this activity over a hundred city-sites, settlements and cemeteries of various archaeological cultures, from the Neolithic to the Late Middle Ages were mapped [Motsia, Shydlovskiyi, Skorokhod, Kazakov, 2011; Pichkur, Lysenko, Shydlovskiyi 2012].

Identification of a significant number of archaeological sites within the study program of Lower Podessennia put a number of important issues. They concern the population of the territory and demography of the region in different periods, localization of ancient routs, connection of landscape conditions of Lower Podessennya with disposition of the ancient settlement structures [Motsia, Skorokhod, Shydlovskiyi, 2011]. The work on monitoring the status of the archaeological sites is relevant because of the sites are in the area of active building activity, especially near Kyiv, which caused by intense privatiza-

tion process within Vyshhorod and Brovary district [Shydlovskiyi, 2012].

After years of research in the Lower Desna region it was able to identify and explore archeological sites belonging to different cultural and chronological sections. This allows creating a detailed map of the territory with possibility of reconstruction paleodemographic features, cultural and historical development of the area and the ways of its settling by prehistoric population.

Lower Podessennia covers an area of contact zone: on the one hand – between the northern – Polissia landscapes, and on the other – the southern forest-steppe, which certainly influenced the character of the local cultures. A livelihood of prehistoric societies was largely determined by natural factors due to the low level of productive forces. But in the historical development society gradually expanded resource base, involving more natural resources and mastering different landscape levels to ensure and improve living conditions. This allowed practicing different forms of economy in a region which is reflected on Lower Podessennia sites of the Stone Age – the late Middle Ages.

It is known for the certain that the settling in Lower Podessennia began from Upper Palaeolithic. The earliest site of this time situated on the right bank of the Desna River, opposite Oster – Karpylivka-Radovnytsia. Looking at the technology of flintwork and typical points, this Stone Age site should be confidently attributed to Gravettian technological complex that had spread in Eastern Europe 30-20 thousand years ago. This unites Karpylivka-Radovnytsia with other Stone Age sites of Desna and Middle Dnieper region: Kyrylivska, Kliusy, Pushkari I. However, it should be noted that the remains of Palaeolithic epoch entirely absent from the mouth of the Oster River to Kyiv, as opposed to a large number of Palaeolithic finds which are focused on the Middle Podessennia and Kiev Right-Bank.

In our opinion, such territorial spreading of Upper Palaeolithic sites additionally confirms the fact of significant natural changes of catastrophic character – Late Pleistocene – early Holocene epochs. The most massive impact on changing the landscape situation in the region had made a breakthrough of Poliske Lake, which was formed by the melting of the last glacier. As a result, the valley of the Great-Dnieper shifted westward and took the modern position, closely approaching to plateau of Kyiv and Kaniv dislocations.

The sharp decrease of watercourse (due to the glacier retreat beyond the continent) influenced the character of rivers' curvature, causing the release of large masses of sand, forming dunes and sandy terraces that were attractive places for hunting and fishing groups, and later for cattle breeding and early agricultural groups.

Active settling of Lower Podesennia occurred during Mesolithic-Neolithic period. For Mesolithic time it should be noted the combining of the elements of material culture of Polissia origin (Kudlaivka, Pischnyi Riv type) and forest-steppe origin (Tatsenky, Zymivnyky), which resulted in features of flint industry in such sites as Vyhurivschyna and Bodenky II.

Neolithization of population of Kiev Left-Bank took place due to the southern influence, which manifested in features of flint industry of Kyiv-Dnieper Neolithic sites (Hodosivka). The highest cultural development marked by the concentration of later sites of Dnieper-Donets community in Lower Podesennia, which is particularly associated with dune arrays and the first terrace above the floodplain of the Desna mouth: Kyiv-Dniprovskiy, Mykilska Slobidka I-IV, Voskresenka, Troieshchyna, Vyhurivschyna, Pohreby-Lany, Keliiky, Musiieva Dolyna, Zazymie-Stanky. The contacts of Dnieper-Donets cultural and historical community with a population of Chernihiv Polissia are

marked by the presence of pit-comb ware culture in the region.

Natural resources of Lower Podesennia began to be used much wider with the arrival of Trypillian population. Cucuteni-Trypilian community began to populate the Left Bank of the Dnieper about 3600-3500 BC, near the modern Pereiaslav-Khmelnitskyi. Gradually they settled up the valley of Trubizh River, forming sites of Lukashivska group: Tsybli-Uzviz, Krutukha-Zholob, Lukashi and Svitlynia, and reached the Desna basin. In terms of topography, this population possessed high loess terraces along the right bank of the Dnieper and upland terraces on the left bank of the Desna. This demonstrates the use of agricultural and pastoral economic strategies aimed at the development of the loess-chnozem and loamy sand soils. Examples of high topography of Lukashivska group sites are Yevmynka 1 and 2. The evidence of climatic changes that influenced the transformation of the economy was the emergence of dune sites of Trypillian culture such as Romankiv 3, Lany, Litochky in Podniprovia. Settlements on flood-plains are likely to have seasonal character and were related to the pastoralism and hunting-fishing strategies, for which these places fitted perfectly.

Should be noted a significant concentration of Trypillian sites exactly on the left bank of the Desna, while on the right bank, except some unverified data of locations of Vypovziv and Suvyd settlements, Trypillian materials are virtually absent. Thus, the Desna and Oster Rivers were extreme point of distribution of Trypillian population on the north-east, which was caused by both natural and physical characteristics and proximity to Neolithic societies.

Cultural influences, and possibly relocation of a part of late Trypillian population apparently expanded much further to the north-east, along the Desna River valley and the left bank of the Dnieper. This was manifested in the material of Neolithic settlement

Pustynka 5 containing expressive Trypillian features in ceramics. The area of later sites of Sophiivska group covered a somewhat wider territory bounded on the East by Kozary settlement, on the Oster banks, and in the north – by Domantovo settlement near the mouth of Prypiat River. Topography of the settlements also tends to forelands and terraces (Kyrlyivski Vysoty), together with a large number of settlements on the heights of the floodplain (Syrets 3, Zazymie, Novosilky).

Mapping of Trypillian sites and typological features of pottery from them allow us reconstructing directions of settling of Kyiv Podniprovia, and partially of Lower Podesennia, during several gradual cultural and genetic impulses. The first penetration of Trypillians to the region is associated with the emergence of materials' location in phases B-I – B-II, and possibly with man-made cave from Smorodynskyi tract. More active development of these lands began from the end of B-II phase. At this time in Kiev Podniprovia and Podesennia lived Neolithic population of Dnieper-Donets and pit-comb ware cultures, which contacted with Chalcolithic immigrants, as it's indicated by the syncretic materials of settlement Pustynka 5 and Vyshenky. Therefore, a prominent researcher of Trypillian culture V. Kruts combined sites of the region of the first half of C-I phase in Chapaivskyi type, which is synchronous to Kolomyischyna I. The Neolithic and Trypillian cultural contacts are shown not only in syncretic ceramic traditions, but also in osteological materials of Chapaivskyi cemetery, on which the merging of Mediterranean and protoeuropean types of population are reflected. M. Videiko is one of the first who noted that an active influence on the formation of Trypillian C-I phase in the region also had Lublin-Volyn culture. Therefore, these sites differ from the more southern Kolomyischyna I type in changes of ceramic traditions, in appearance of inhumation ritual, in pit-

houses, in prevailing of extensive economy – hunting and fishing.

The next stage of development (the end of C-I – the beginning of C-II) is associated with the sites of Lukashivska group that partially extended Kolomyischyna and Chapaivskyi traditions. They are known for wattle and daub dwellings and pit-houses. M. Videiko, taking into account the specific features of pottery from Lublin-Volyn culture, separated the right bank sites of C-I phase (Pidhirtsevskyi) from left bank (Lukashivskyi). In Lukashivska ceramic complexes attenuation of east Trypillian features and the appearance of a small amount (about 10%) of imported painted pottery from west Trypillian sites' traditions of Kaniv Podniprovia are observed. Next change in Trypillian cultural image took place with the arrival in Kiev Podniprovia from Volyn and Podillia carriers of cultural traditions associated with Brynzen-Zhvanetskyi line of development. Obviously, at first the sites of syncretic late Lukashivskyi – early Sophiivskyi type were formed, such as Koschiivka 8 and maybe Kyrlyivski Vysoty. Later, Sophian population exposed the cultural influences from the west and east (Baden culture, Pyvyha and maybe Globular Amphoras cultures) that is fixed in features of ceramic ware. The new population mastered an area previously occupied by Lukashivskyi people, further extending it to the Oster Basin.

Spatial organization of late Trypillian population of Desnaregion obviously shows the use of different parts of the river valley by separate territorial communities. Thus, the northern group of settlements represented by such sites: Buhaievo, Vovcha Hora, Yevmyinka 1 and 2; the next concentration of settlements is found around Litky village. Several sites are concentrated near the villages Rozhny and Rozhivka. The greatest number of Trypillian materials is connected with the mouth area of Desna River. These materials are presented by the sites around the villages Zazymie

and Pohreby, as well as by the materials from Mykilska Slobidka I-IV.

The Bronze Age began with climate change from Atlantic period to Subboreal. Perhaps in the early Bronze Age (3000-2400 BC) Lower Podessennia was affected by eastern group of the Globular Amphora culture, which population occupied the eastward territory of the region. Middle Bronze Age (2400-1800 BC) is associated with the spread in micro region the population of Kyiv-Desna group of the Middle Dnieper group of Corded Ware culture. In the transition from the Middle to Late Bronze Age (1800-1700 BC) in Lower Desna from the south-east extended the peripheral group (from territory between Desna and Seym River) of Babyne cultural circle. In the context of Babyne can be considered the fragments of pottery of early Malopolovetskyi type, which were found near Parnia village.

The Late Bronze Age is represented in the Lower Podessennia by Kyiv-Zhytomyr group of Sosnytska culture of Tzciniec cultural circle. Early and middle (classic) stages of Sosnytska culture (1600-1200 BC) coincide with climatic optimum of subboreal. An important discovery of early phase is a foundry form from Zazymie that combines features of early Loboikivskyi and early Kardashynskyi metallurgical traditions. To the middle stage of Tzciniec cultural circle refers the dwelling from Zazymie settlement (Stanky tract). Late (Lebedivska) stage of Sosnytska culture matches the beginning of aridisation of the end of Subboreal. An outstanding site of this period is Pohreby cemetery (Keliiky tract).

The final phase of the Bronze Age and the beginning of Iron Age (1000-300 BC) are represented in the Lower Podessennia by Milograd culture. Ceramics and rare finds of metal ware allow tracing connections of micro region at the time with the Kyiv-Cherkassy group of Scythian-like forest-steppe culture. In general, it should be noted a significant

increase in the number of settlements during the Bronze Age – the beginning of Iron Age.

Among the large number of settlements belonging to different cultures, much of them are dates back to ancient Kievan Rus time and can be classified to the road that connected two capitals – Kyiv and Chernihiv. The main route from Kyiv to Chernihiv probably ran on the right, higher bank of the Desna. Thus, for many data in Vyshhorod region there was ferry to Olzhychi settlement, near the modern Khotianivka. From there the road went through the settlement, located on high floodplain terraces of the Desna River. The importance of the Right-Bank road is confirmed by existence of Vypovziv city-site (which had several phases of functioning, since IX to XIII) and two cemeteries – Desna I and II.

On the left bank, from Oster city-site to Kyiv, due to large marshiness of floodplain, the path could only extend through high upland terrace, which is now afforested. The left bank of the river from Kyiv to Yevmynka (Krasulskaia) was swampy. The vast majority of locations were found on butters of terrace or on the sandy floodplain formations. Therefore, the road could only go through upland terrace, as it is shown on most maps – through Brovary and further to the north. This terrace wedged into Krekhavyske city-site and Yevmynka-cemetery, which are located on its edge. Interesting is the presence of ferries – from Krekhaiv and Yevmynka from the left bank to Bodenky on the right bank (by the map).

On the left bank of the Desna are fixed a few concentrations of several Kiev Rus sites. One of them is directly related to the outskirts of Kyiv and certainly belonged to the possessions of princes of Rus – Murovets city-site (Trukhaniv Island) and Horodets PISOCHNYI (Troieshchyna). The second concentration of sites is located near the modern villages Krekhaiv and Litochky, close to which Krekhavyske city-site is situated. Except the

last, all settlements occupy dune eminences of high floodplain of the Desna River. The third concentration is related to the districts of Oster city-site: posad and settlement in Koshany village. [Kopylov, Odyntsova, Shaposhnikova 1952, p. 97; Kuchera 1999, p. 159, 217]. It is possible that Beremytske settlement was the part of city district.

Thus, on the territory of Lower Podessenia it was managed to map 154 archeological sites (except those under building), including settlements, city-sites, barrow cemeteries. From outskirts of village Vypovziv and urban-type village Desna to Suvyd, all Right-Bank terrace and surroundings of this villages partially ruined by trenches and bunkers of military training center «Desna», some of which are used by villagers as a garbage dump. From Pynovo village to Vyscha and Nyzcha Dubechnia all the Right-Bank terrace of the Desna River is occupied by cottage buildings and country arrays, recreation center and so on. Around the building area is discovered a huge number of garbage dump and quarries. Sites that are fixed between these villages are located in a small building-free area. Much worse situation is in the area between the villages Novosilky, Khotianivka and Oseschyna. The lands in Khotianivka village nowadays are under active privatization and are built up by country seats. From five previously known archaeological sites near Khotianivka, it was able to identify only two, which are also under building.

Active destruction of cultural heritage occurs on the Left-Bank too. Thus, a signifi-

cant part of the coastal territory between Rozhny and Pukhivka villages and downstream of the Desna River is occupied by fenced areas, which prevents access to the archaeological heritage sites.

This situation contradicts the current heritage protection and environmental legislation of Ukraine. Quite natural question arises about the presence of archaeological approvals for a specific territory and about the original purpose of the lands. The facts of destruction of archaeological sites were identified in: Poliske I «Savkyn Kutok», Litochky «Sady» I, Zazymie MTF, Zazymie I. Despite the fact that known in Kyiv and Chernihiv regions archeological sites are listed in the State register of immovable monuments of Ukraine and Register of newly discovered sites, they continue to gradually disappear from the map of the region. Due to the lack of archaeological approvals, it's almost impossible to save the sites, the territory of which is fenced for future building.

Due to the intensity and uncontrolled fencing and construction in Lower Podessenia, which leads to the active destruction of archeological sites, it is necessary to strengthen the monitoring of objects of cultural heritage in the region and take immediate measures for their conservation and research. The authors are convinced of the need for regular monitoring of known city-sites, cemeteries and settlements at the national level in order to prevent their further destruction.

Translated by Anastaiia Kovtun

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Шидловський Павло Сергійович
Лисенко Сергій Дмитрович
Кириленко Олександр Сергійович
Сорокун Андрій Анатолійович
Пічкур Євген Вікторович

ПЕРВІСНА АРХЕОЛОГІЯ НИЖНЬОГО ПОДЕСЕННЯ

(Українською та англійською мовами)

Рецензенти:

д.і.н. Глаких М.І.,
д.і.н. Отрощенко В.В.,
д.і.н. Клочко В.І.

Редакційна колегія:

Науковий редактор – Шидловський П.С.
Технічний редактор – Пічкур Є.В.
Перекладач – Ковтун А.С.

Комп'ютерна верстка: Пічкур Є.В.

Дизайн обкладинки: Шидловський П.С. , Пічкур Є.В.

На обкладинці: Реконструкція неолітичної посудини, Микільська Слобідка II
(рисунок Сорокуна А.А.)

Підписано до друку 20.01.2016
Формат 84X108/16. Ум. друк. арк - 43. Тираж 300 пр.
Замовлення №72

Видавець: «ТОВ «НВП Інтерсервіс»
м. Київ, вул. Бориспільська, 9,
Свідоцтво серія ДК № 3534 від 24.07.2009 р.